

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА XLV-1

ISSN 0374-0730

e-ISSN 2334-7236

doi: 10.19090/gff.2020.1

Нови Сад, 2020.

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД

За издавача
проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, декан

Уређивачки одбор
проф. др Милан Ајџановић; проф. др Едита Андрић; проф. др Тамара Валчић Булић;
проф. др Невена Варница; др Ана Генц; доц. др Ивана Иванић; доц. др Алексеј
Кишјухас; др Милена Летић-Лунгулов; доц. др Олга Панић Кавгић; доц. др Драгана
Поповић; проф. др Дејан Пралица; проф. др Јанко Рамач; доц. др Гордана Ристић;
проф. др Бојана Стојановић-Пантовић; доц. др Никола Таталовић; доц. др Јасна
Ухларик; проф. др Ђура Харди

Инострани чланови Уређивачког одбора
проф. др Давид Астори (Парма), доц. др Шандор Бордаш (Баја), Јао Дзи, (Беј Вај,
Кина), проф. др Уго Влаисављевић (Сарајево), проф. др Александер Воел (Франкфурт
на Одри), проф. др Јурај Гловња (Њитра), проф. др Богуслав Зиелински (Познањ),
проф. др Звонко Ковач (Загреб), др Силвија Мартинез Ферейро (Гронинген), проф. др
Михаил Мозер (Беч), проф. др Дејвид Норис (Нотингем), проф. др Николај Попов
(Софија), др Владислава Рибникар (Нотингем), проф. др Ангела Рихтер (Хале), проф.
др Данијел Сорин Винтила (Темишвар), проф. др Жан-Жак Татен Гурије (Тур,
Француска), доц. др Слађан Турковић (Загреб), проф. др Лејла Турчило (Сарајево),
проф. др Бјорн Хансен (Регенсбург)

Уредници
проф. др Сања Париповић Крчмар
проф. др Дамир Смиљанић

Секретар редакције
доц. др Алексеј Кишјухас

Технички секретар
Игор Лекић

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду штампа се уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Publisher

FACULTY OF PHILOSOPHY IN NOVI SAD

Representing the Publisher

prof. Dr Ivana Živančević Sekeruš, Dean

Editorial Board

Dr. Milan Ajdžanović, Associate Professor, Dr. Edita Andrić, Associate Professor, Dr. Ana Genc, Assistant Professor, Dr. Đura Hardi, Associate Professor, Dr. Ivana Ivanić, Assistant Professor, Dr. Aleksej Kišjuhas, Assistant Professor, Dr. Milena Letić-Lungulov, Assistant Professor, Dr. Olga Panić Kavgić, Assistant Professor, Dr. Dragana Popović, Assistant Professor, Dr. Dejan Pralica, Associate Professor, Dr. Janko Ramač, Associate Professor, Dr. Gordana Ristić, Assistant Professor, Dr. Bojana Stojanović-Pantović, Associate Professor, Dr. Nikola Tatalović, Assistant Professor, Dr. Jasna Uhlarik, Assistant Professor, Dr. Tamara Valčić Bulić, Associate Professor, Dr. Nevena Varnica, Associate Professor

Foreign members of the Editorial Board

Dr. David Astori, Professor (Parma), Dr. Sándor Bordás, Assistant Professor (Baja), Jao Dzi, Bay Wai (China), Dr. Juraj Glovnja, Professor (Nitra), Dr. Bjorn Hansen, Professor (Regensburg), Dr. Zvonko Kovač, Professor (Zagreb), Dr. Silvia Martinez Ferreiro, (Groningen), Dr. Michael Moser, Professor (Vienna), Dr. David Norris, Professor (Nottingham), Dr. Nikolay Popov, Professor (Sofia), Dr. Vladislava Ribnikar (Nottingham), Dr. Angela Richter, Professor (Hale), Dr. Daniel Sorin Vintila, Professor (Timisoara), Dr. Jean-Jacques Tatin Gourier, Professor (Tours), Dr. Lejla Turčilo, Professor (Sarajevo), Dr. Slađan Turković, Assistant Professor (Zagreb), Dr. Ugo Vlasisavljević, Professor (Sarajevo), Dr. Alexander Woell, Professor (Frankfurt an der Oder), Dr. Boguslaw Zielinski, Professor (Poznań).

Editors

Dr. Sanja Paripović Krčmar, Professor

Dr. Damir Smiljanić, Professor

Assistants to the Editors

Dr. Aleksej Kišjuhas, Assistant Professor

Editorial Secretary

Igor Lekić

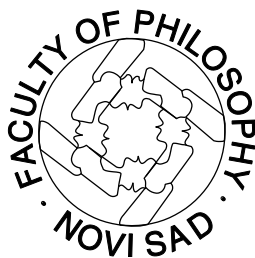
Annual Review of the Faculty of Philosophy in Novi Sad is printed with the financial assistance of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

UNIVERSITY OF NOVI SAD

ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY

VOLUME XLV-1

ISSN 0374-0730

e-ISSN 2334-7236

doi: 10.19090/gff.2020.1

Novi Sad, 2020.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Проф. др Љиљана Аћимовић, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци; проф. др Бранко Бешлин, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Слободан Бјелица, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Слободан Владушић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Мина Ђурић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Елеонора Звалена, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Душанка Звекић-Душановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Ивана Иванић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Бранислав Ивановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Драгана Јеремић-Молнар, Факултет музичке уметности Универзитета уметности у Београду; др сц. Вирна Карлић, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу; доц. др Ана Лехоцки-Самарцић, Филозофски факултет у Осијеку, Хрватска; доц. др Биљана Лунгулов, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Маја Марковић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Жељко Милановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Софија Милорадовић, Институт за српски језик САНУ; проф. др Јована Милутиновић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Ненад Нинковић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; Марина Орос, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Предраг Петровић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; доц. др Марина Петровић Јулич, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу; др Радомир Поповић, Историјски институт Београд; доц. др Горана Ракић-Бајић, Факултет медицинских наука Универзитета у Крагујевцу; доц. др Страхиња Степанов, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Александар Стојановић, Учитељски факултет Универзитета у Београду; проф. др Јармила Ходолич, редовни професор у пензији; проф. др Ева Хожа, Учитељски факултет са мађарским наставним језиком у Суботици Универзитета у Новом Саду; проф. др Харгита Хорват Футо, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Срђан Шљукић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Марица Шљукић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.

REVIEWERS

Dr. Ljiljana Aćimović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Banja Luka; Dr. Branko Bešlin, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Slobodan Bjelica, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Mina Đurić, Assistant Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Jarmila Hodolič, Full Professor - retired; Dr. Hargita Horváth Futó, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Éva Hózsá, Professor, Teacher Training Faculty in Hungarian in Subotica, University of Novi Sad; Dr. Ivana Ivanić, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Branislav Ivanović, Associate Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Dragana Jeremić-Molnar, Faculty of music, University of Arts in Belgrade; Dr. Virna Karlić, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb; Dr. Ana Lehociki-Samardžić, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek, Croatia; Dr. Biljana Lungulov, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Maja Marković, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Željko Milanović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Sofija Miloradović, Institute for the Serbian Language of SASA; Dr. Jovana Milutinović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Nenad Ninković, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Marina Oros, Assistant, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Predrag Petrović, Associate Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Marina Petrović Jülich, Assistant Professor, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac; Dr. Radomir Popović, Historical Institute Belgrade; Dr. Gorana Rakić-Bajić, Assistant Professor, Faculty of Medical Sciences, University of Kragujevac; Dr. Strahinja Stepanov, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Aleksandar Stojanović, Associate Professor, Faculty for Teacher Education, University of Belgrade; Dr. Srđan Šljukić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Marica Šljukić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Slobodan Vladušić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Eleonora Zvalena, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Dušanka Zvekić-Dušanović, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА

Задовољство нам је да читаоцима представимо прву свеску 45. књиге *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду*. У овој свесци објављујемо 17 прилога, 9 из области филолошких, одн. 8 из области друштвено-хуманистичких наука. Уједно желимо да обавестимо читаоце да од ове године уредништво и редакција нашег часописа наступа у промењеном саставу. Свакако најзначајнија промена је да ће уместо професорке Едите Андрић функцију коуредника задуженог за филолошке науке да врши колегиница Сања Париповић Крчмар која је досад била на функцији секретара редакције. Уредништво се захваљује колегиници Андрић, као и свим бившим члановима уређивачког одбора на плодној сарадњи и професионално обављеном послу у претходне три године.

Овом приликом бисмо хтели да скренемо пажњу потенцијалним ауторима на један проблем с којим се не тако ретко суочавају уредници одн. чланови редакције и других часописа. Поред адекватне обраде садржаја и тема један од важних аспеката приликом евалуације и прихватања научних радова за објављивање јесте њихова формална исправност: радови треба да су коректно одрађени и у граматичком и стилистичком погледу. Редакција нашег часописа пази и на језички квалитет пристиглих радова, а у ту сврху се ангажују лектори. У околностима као што су ове актуелне, изазване пандемијом корона вируса, могуће је да дође до застоја у пристизању финансијских средстава за трошкове лекторисања, чиме се процес ефикасног објављивања свеске часописа може пролонгирати, што није ни у интересу аутора. Како би свеска могла да изађе на време, молба уредништва *Годишњака* ауторима је да своје радове шаљу по могућности унапред излекторисане или да текст добро ишчитају и сами исправе, пре него што га пошаљу рецензентима на преглед. Тиме се знатно умањује обим рецензентског и лекторског посла, а подиже се и сâм квалитет рада. У *Упутству за припрему рукописа за штампу* наведено је да редакција задржава право да одбије рад у случају да не задовољава минималне формално језичке критеријуме, па и из тог разлога скрећемо пажњу будућим ауторима на овај проблем, како би се он на самом почетку могао избећи.

У Новом Саду, јул 2020. године

Уредници *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду*

Проф. др Дамир Смиљанић

Проф. др Сања Париповић Крчмар

САДРЖАЈ
TABLE OF CONTENTS

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА
EDITORS' FOREWORD..... 9

ГЕРМАНИСТИКА

Mirjana Zarifović Grković
GORDOST U FRAZELOGIJI NEMAČKOG I SRPSKOG JEZIKA
PRIDE IN THE PHRASEOLOGY OF THE GERMAN AND SERBIAN
LANGUAGE..... 17-31

Ana Mitrevski
BREHTOVA DRAMA *KRUG KREDOM* U PREVODU TATJANE ŠENK I
JOVANA ĆIRILOVA
BRECHT'S DRAMA *THE (CAUCASIAN) CHALK CIRCLE* TRANSLATED BY
TATJANA ŠENK AND JOVAN ĆIRILOV..... 33-50

ИСТОРИЈА

Ђорђе Ђурић
УТИЦАЈ СРБА ИЗ ЈУЖНЕ УГАРСКЕ НА РАЗВОЈ ВИСОКОГ
ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ – ДВА КАРАКТЕРИСТИЧНА
ПРИМЕРА
THE INFLUENCE OF SERBS FROM THE SOUTHERN HUNGARY ON THE
DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN SERBIA IN THE 19TH
CENTURY – TWO CHARACTERISTIC EXAMPLES..... 53-65

Vladimir Huzjan
О LIJEČENIM I UMRLIM SRIJEMCIMA INTERNIRANIM U VARAŽDINU
1915. I 1916. GODINE
ABOUT THE INTERNED AND BURIED CIVILIANS FROM THE SRIJEM
REGION IN VARAŽDIN DURING 1915 AND 1916 67-93

МЕТОДИКА НАСТАВЕ

Hargita Horvat Futo, Emeše Mate NEVERBALNA KOMUNIKACIJA BOJAMA U UČIONICI NONVERBAL COMMUNICATION USING COLOURS IN THE CLASSROOM	97-108
---	--------

ПЕДАГОГИЈА

Tamara Vukić, Marija Jovanović DIDAKTIČKI ASPEKT REALIZACIJE OBRAZOVANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ U KURIKULUMIMA SAVREMENE ŠKOLE DIDACTICAL ASPECTS OF REALIZATION OF EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE MODERN SCHOOL CURRICULA.....	111-129
---	---------

Milena M. Letić Lungulov, Olja S. Džinkić STRUKTURALNE RAZLIKE U MOTIVU POSTIGNUĆA KOD UČENIKA DAROVITIH U RAZLIČITIM DOMENIMA STRUCTURAL DIFFERENCES IN ACHIEVEMENT MOTIVES OF PUPILS GIFTED IN DIFFERENT DOMAINS	131-143
--	---------

ПСИХОЛОГИЈА

Branko Velov, Marija Zotović STAV PREMA SEKSUALNOJ OBJEKTIVIZACIJI ŽENSKOG TELA, SAMOOBJEKTIVIZACIJA I ZADOVOLJSTVO TELOM ATTITUDE TOWARDS SEXUAL OBJECTIFICATION OF THE FEMALE BODY, SELF-OBJECTIFICATION AND BODY SATISFACTION.....	147-166
---	---------

СЛОВАКИСТИКА

Daniela Marčoková, Jasna Uhláriková STO ROKOV OD ZALOŽENIA <i>NÁRODNEJ JEDNOTY</i> , PRVÉHO TÝŽDENNÍKA SLOVÁKOV VO VOJVODINE STO GODINA OD OSNIVANJA <i>NARODNE JEDNOTE</i> , PRVOG NEDELJNIKA SLOVAKA U VOJVODINI A HUNDRED YEARS SINCE THE FOUNDATION OF “ <i>NÁRODNÁ JEDNOTA</i> ”, THE FIRST WEEKLY NEWSPAPER OF SLOVAKS IN VOJVODINA.....	169-188
--	---------

СОЦИОЛОГИЈА

- Anna Tamara Devic, Zsolt Lazar
 ERNŐ LÁNYI IN MUSIC CRITIQUES BY GÉZA CSÁTH (1906-1912)
 ERNE LANJI U MUZIČKIM KRITIKAMA GEZE ČATA (1906-1912).... 191-207
- Jovana Čikić, Ana Bilinović Rajačić
 DOPRINOS SRETENA VUKOSAVLJEVIĆA SOCIOLOŠKOM
 ISTRAŽIVANJU PORODICE U SRPSKOM DRUŠTVU
 CONTRIBUTION OF SRETEN VUKOSAVLJEVIĆ TO THE SOCIOLOGICAL
 RESEARCH ON FAMILY IN SERBIAN SOCIETY 209-224

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ

- Ђорђе М. Деспић
 ЖРТВЕНИ ОБРЕД У ЕСЕЈИСТИЦИ И ПЕСНИШТВУ МИОДРАГА
 ПАВЛОВИЋА
 THE SACRIFICIAL RITUAL IN ESSEYS AND POETRY OF MIODRAG
 PAVLOVIĆ 227-240
- Jelena Đ. Marićević Balać
 PAVIĆ I FILM
 PAVIĆ AND FILM 241-255

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЛИНГВИСТИКА

- Марио Лигуори, Милан Ајдановић, Павле Секеруш
 ПРИЛОГ О ЈЕЗИЧКИМ ПРЕДРАСУДАМА НА ИТАЛИЈАНСКОМ И
 СРПСКОМ ГОВОРНОМ ПОДРУЧЈУ
 A CONTRIBUTION TO THE LINGUISTIC PREJUDICE ON ITALIAN AND
 SERBIAN SPEAKING AREAS 259-274
- Dejan Sredojević
 О RAZLIKAMA IZMEĐU TIPOVA FONETSKIH REALIZACIJA
 DUGOUZLAZNOG AKCENTA
 ON DIFFERENT REALIZATIONS OF LONG RISING ACCENT IN
 SERBIAN 275-290

ХУНГАРОЛОГИЈА

Ispánovics Csapó Julianna, Samu-Koncsos Kinga, Samu János KÖZÖTT: A KÜLÖNBŐSÉG KRÍZISE ÉS VÁGYA NEMES NAGY ÁGNES KÖLTŐSZETÉBEN IZMEĐU: KRIZA I ŹELJA. RAZLIKE U POEZIJI AGNEŐ NEMEŐ NAĐ IN-BETWEEN: THE CRISIS AND DESIRE OF DIFFERENCE IN THE POETRY OF ÁGNES NEMES NAGY	293-306
Kovács Rác̄z Eleonóra GYERMEKKORI SZERB NYELVI SZAVAK, MONDATOK, MONDÓKÁK, VALAMINT A KEDVELT SZERB NYELVŰ RAJZFILMEK THE SERBIAN LANGUAGE IN EARLY CHILDHOOD: FIRST WORDS, SENTENCES, RHYMES, FAVOURITE CARTOONS AND ANIMATED FILMS REČI, REČENICE, BROJALICE IZ SRPSKOG JEZIKA, ODNOSNO OMILJENI CRTANI FILMOVI NA SRPSKOM JEZIKU IZ DETINJSTVA	307-322
Упутство за припрему рукописа за штампу.....	323-331

ГЕРМАНИСТИКА

Mirjana Zarifović Grković*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDC 811.112.2'373.72:811.163.41'373.72
DOI: 10.19090/gff.2020.1.17-31
Originalni naučni rad

GORDOST U FRAZELOGIJI NEMAČKOG I SRPSKOG JEZIKA

U radu se analiziraju frazeologizmi nemačkog i srpskog jezika kojima se konceptualizuje *gordost*. Cilj rada je utvrđivanje strukture koncepta *gordosti*, te postulisanje kognitivnih mehanizama u pozadini frazeologizama i utvrđivanje sličnosti i razlika među ovim jezicima u načinu konceptualizacije *gordosti*. Istraživanje se vrši u okvirima kognitivne lingvistike, primenom konceptualne analize, a korpus je ekscerpiran iz odgovarajućih dvojezičnih i jednojezičnih onomasioloških i semasioloških rečnika.

Ključne reči: *gordost*, frazeologizmi, kontrastivna i konceptualna analiza, pojmovna metafora i metonimija, iskustveno znanje.

1. UVOD

Predmet rada je konceptualizacija *gordosti* u frazeologiji nemačkog i srpskog jezika, a istraživanje se vrši u teorijskim okvirima kognitivne lingvistike, odnosno frazeologije. Cilj rada je utvrđivanje strukture koncepta *gordosti* i postulisanje kognitivnih mehanizama u pozadini frazeologizama¹ nemačkog i srpskog jezika u okviru koncepta *gordosti*. Korpus rada je leksikografskog tipa i ekscerpiran je iz dvojezičnih i jednojezičnih onomasioloških i semasioloških frazeoloških rečnika nemačkog i srpskog, odnosno srpskohrvatskog jezika². Primenjena metoda je kontrastivna i konceptualna analiza.

Gordost, lat. *superbia*, prema hrišćanskom shvatanju, jedan je od sedam smrtnih grehova ili jedna od osam strasti. Prema Svetom Jovanu Kasijan, asketi iz 3, odnosno 4. veka, *gordost* je po vremenu i početku nastanka prva i najsvirepija strast koja napada savršene u trenutku kada dostignu gotovo vrhunac vrline (Kasijan

* mirjana.zarifovic@ff.uns.ac.rs

¹ Pod frazeologizmima podrazumevamo čvrste spojeve reči koji u rečenici i sistemu mogu da preuzmu funkciju i značenje pojedinačnih leksema (Palm 1997: 1), a odlikuju se polileksikalnošću, idiomatičnošću, ustaljenošću, leksikalizovanošću i reprodukovanjem.

² S obzirom na korišćene rečnike u nekim frazeologizmima javlja se ijekavica.

2015: 251). Ta strast (ili greh) čini čoveka slepim za svaku pravednost, a iz njega progona sve vrline, te je izvor svih drugih grehova. Prema Laršeu (2017), gordost može da ima dva oblika: gordost prema bližnjima i gordost prema Bogu³. U prvom obliku gordosti čovek sebe poredi sa drugima, smatra se uzvišenijim od ostalih, divi se sebi i udižući sebe ponižava bližnje – gleda ih sa visine, ne ceni druge, uveren je da je uvek u pravu, ne primećuje svoje mane, ne prihvata kritike, ne trpi autoritete. Naposljetku, čovek sebe toliko uzdiže da postaje uobražen, nadmen i ohol (Larše 2017: 230-232). U *Psihološkom rečniku* oholost se definiše kao „precenjivanje sopstvenih vrednosti i moći, uz manje ili veće potcenjivanje drugih. Ako se javlja u okviru neke patologije, vezana je za megalomaniju⁴ [...]“ (Krstić 1988: 404). *Rečnik Matice srpske* definiše *gordost* na sledeći način: „stanje, osobina onoga koji je gord; oholost, ponositost“, a pridev *gord* kao: „a. ohol; nadmen; nepristupačan; ponosan“ (RMS 1967: 532). U radu se zbog navedenih stavova gordost posmatra kao hiperonim za nadmenost, uobraženost, prezir, nepoštovanje drugih i oholost, te se analiziraju frazeologizmi kojima se iskazuju ove osobine.

2. STRUKTURA KONCEPTA

U okviru kognitivne lingvistike konstruisanje značenja izjednačava se sa konceptualizacijom, a koncept je mentalni konstrukt koji čine načini kategorisanja iskustava i organizovane informacije koje posedujemo. Frazeologizmi na poseban način prikazuju predstave čoveka o samom sebi i svetu koji ga okružuje, ali omogućavaju samo „delimičan pristup konceptu odnosno čovekovoj konceptosferi“ (Štrbac 2018: 32). To znači da koncept verbalizovan frazeologizmima strukturisu samo određene komponente. Analizom korpusa utvrdili smo da je koncept gordosti strukturisan sledećim komponentama:

³ Gordost prema Bogu manifestuje se kao odricanje od Boga, uzdanje isključivo u vlastitu snagu, a ne u Božiju pomoć, te je upravo taj oblik gordosti izazvao pad Satane i anđela koji su postali demoni (Larše 2017: 233). U radu će biti razmatran samo prvi oblik gordosti – gordost prema bližnjima.

⁴ „Megalomanija, manija veličine; ne podrazumeva obavezno maniju, čak je retko vezana za manična stanja, već je čine ideje o sopstvenoj veličini a u okviru ponašanja koje bi se moglo oceniti kao skoro normalno [...] Pritajeno, ili u nekom stepenu otvoreno, subjekt teži da sebe vidi ili prikaže kao „gospodara sveta“, koji je iznad svih u pogledu određenih dimenzija, ili na svim kriterijumima. [...]“ (Krstić 1988: 319, 319 f.).

1. držanje tela subjekta gordosti,
2. način na koji subjekat gordosti sebe doživljava,
3. ponašanje/ postupci subjekta gordosti,
4. odnos subjekta gordosti prema drugim ljudima,
5. odnos okoline prema subjektu gordosti.

2.1. Držanje tela subjekta gordosti bihevioralni je odgovor, odnosno fizička reprezentacija ove emocije koju subjekat nosi u sebi. Taj odgovor uglavnom podrazumeva visoko podignutu glavu i nos: *die Nase in den Wolken haben – nosem parati nebo*⁵; *erhobenen Hauptes – uzdignute glave*. Držanje tela može da se odnosi i na način na koji se subjekat gordosti kreće: *herumstolzieren wie der Hahn auf dem Mist – šepuriti se kao petao na bunjištu* ili na promene u konstituciji tela subjekta gordosti: *sich aufblasen wie ein Frosch – naduti se kao žaba*. Kao što se može primetiti, u oba slučaja reč je o poredbenim⁶ frazeologizmima sa zoonimnom komponentom.

2.2. Subjekat gordosti sebe doživljava ili tako što umišlja sopstvenu intelektualnu veličinu i čulne sposobnosti, kao u primeru: *jemand meint, er hätte das Pulver erfunden; jemand meint, er höre das Gras wachsen*; ili razlozi za umišljenost nisu jasno definisani iskazom: *jemand denkt, dass sich alles um ihn dreht – misli neko da se oko njega vrti svet*. Subjekat gordosti sebe smatra uzvišenim u odnosu na neke situacije: *unter jemandes Würde sein – biti kome ispod časti*.

2.3. Ponašanje i postupci subjekta gordosti ogledaju se u hvaljenju subjekta gordosti samog sebe: *die Klappe aufreißen – hval'te me usta da vas ne poderem*. Subjekat gordosti svojim ponašanjem može da zahteva da uvek bude tretiran na poseban način, jer smatra da je bolji od drugih, da zaslužuje više od drugih i shodno tome insistira da mu se ukaže posebna pažnja i čast: *immer eine Extrawurst*

⁵ Kako se ne bi izašlo iz predviđenog obima rada, navodićemo samo najreprezentativnije primere za komponente, a kasnije i za kognitivne mehanizme.

⁶ Većina autora na sličan način definiše poredbene ili komparativne frazeologizme. Prema Pilcu, reč je o frazeologizmima koji nadilaze ostale klase frazeologizama i koji uglavnom sadrže poredbenu partikulu *wie* ili *als* (u srpkom jeziku *kao*) (Pilz 1981: 83, 83 ff), dok Palmova dodaje da se, osim što komparativni frazeologizmi sadrže semantički odnos poređenja, taj odnos ostvaruje (i jasno je vidljiv) na samoj površini frazeologizma, za razliku od metafore koja se krije u drugim frazeologizmima (Palm 1997: 45).

gebraten haben wollen – tražiti/ očekivati pečene ševe. Neretko se subjekat gordosti nameće drugima i bori se za vodeću poziciju (uveren da mu ona pripada): *sich in den Vordergrund drängen* (bez frazeološkog prevodnog ekvivalenta), te za glavnu reč: *immer das große Wort führen – voditi glavnu reč.* Ponašanje subjekta gordosti može da se poredi sa različitim osobama ili religijskim bićima: *biti/ držati se/ vladati se kao mali car; jemand benimmt sich wie der liebe Gott – ponaša se kao da je bog.*

2.4. Frazeologizmima *auf jemanden von oben herabschauen – gledati koga s visoka; jemanden über die Schulter/ die Achsel ansehen – gledati s visine* iskazuje se način na koji subjekat gordosti posmatra druge ljude, poredi se i oseća se uzvišeno u odnosu na druge. Prezir prema drugima (zbog umišljene superiornosti) ogleda se u frazeologizmu *jemand behandelt jemanden wie den letzten Dreck – ne bi netko o koga ni prljavu/ posranu nogu obrisao.*

2.5. Najmanje je zabeleženih frazeologizama kojima se iskazuje stav okoline prema subjektu gordosti i tu je ili reč o frazeologizmima kojima se samo indirektno iskazuje stav prema subjektu gordosti: *držati se/ vladati se kao mali car* ili se direktno iskazuje uništavanje nečije gordosti: *jemandes Stolz beugen – slomiti nečiju gordost.*

3. KONCEPTUALNA ANALIZA

Konceptualna analiza pogodna je za izučavanje značenja apstraktne leksike. Prema Lejkofu (Lakoff 1987) i Kevečešu (Kövecses 1996), najproduktivniji kognitivni mehanizmi koji motivišu značenje frazeologizama su pojmovna metafora, pojmovna metonimija i iskustveno znanje. Pojmovna metafora predstavlja razumevanje apstraktnijeg pojma ili pojmovnog domena preko konkretnijeg pojma ili pojmovnog domena. Konkretniji domen naziva se izvornim i čulno je razumljiv, a njegova struktura preslikava se na apstraktniji ili ciljni domen. Princip prema kojem se preslikavanje vrši je jednosmeran, jer se ono uvek odvija od konkretnog ka apstraktnom (Klikovac 2004: 17). Lejkof i Džonson, začetnici teorije pojmovne metafore, razlikuju strukturne, orijentacione i ontološke metafore⁷

⁷ Kod strukturnih metafora jedan pojam metaforički se strukturira pomoću drugog, na primer: VREME JE NOVAC (*Ovaj uređaj mi je **uštedeo** mnogo vremena*). Orijetacione metafore zasnivaju se na našem prostornom iskustvu. Izvorni domeni su pojmovi kao što su gore-dole, napred-nazad, unutra-spolja itd, a primer je SREĆA JE GORE (*Ta vest mi je **podigla** raspoloženje*). Kod ontoloških metafora aktivnosti, događaje, emocije itd. vidimo

(Lakoff, Johnson 2007). Pojmovna metonimija je kognitivni proces u kojem jedan pojam ili entitet omogućava mentalni pristup drugom pojmu ili entitetu u okviru istog domena. Veza između pojmova ili entiteta zasniva se na bliskosti u okviru istog pojmavnog domena, za razliku od pojmovne metafore kod koje se veza zasniva na sličnosti između dva domena (Dragičević 2007: 161). Treći, veoma produktivni, pojmovni mehanizam koji motiviše značenja frazeologizama je iskustveno znanje (eng. *coventional knowledge*), pod kojim Kevečes (Kövecses 1996) podrazumeva znanja u vezi sa nekim domenom koja su rasprostranjena u određenoj kulturi. Međutim, ovi mehanizmi često ne deluju sami, već se međusobno prepliću ili proizilaze jedan iz drugog.

3.1. GORDOST JE GORE⁸

Orijentaciona metafora igra veoma značajnu ulogu u razumevanju moralnih kategorija kao što su dobro-loše, iskrenost, poštenje itd. i njihove suprotnosti (Kövecses 2010: 23; 40). Prema opštem shvatanju, dobre, pozitivne osobine, osećanja, pojmovi i entiteti orijentisani su ka gore ili se nalaze gore, a loše dole (Lakoff, Johnson 2007: 18). Rasulić (2003) smatra da je vertikalna orijentacija u prostoru veoma produktivan izvorni domen za konceptualizaciju apstraktnih pojava zbog čovekovog iskustva sa silom Zemljine teže i uspravnim položajem čovekovog tela. Na osnovu ljudskog iskustva zna se da je viši položaj povoljniji zbog bolje preglednosti, mogućnosti kretanja i delovanja, te taj položaj neretko podrazumeva fizičku snagu „[...] a u fizičkoj borbi pobjednik je gore, a poraženi dole, na osnovu čega se konceptualizuje opšti pojam moći.“ (Rasulić 2003: 242). Kako je gordost uverenost čoveka u sopstvenu superiornost nad drugim ljudima, metafora GORDOST JE GORE⁹ nalazi se u pozadini značajnog broja frazeologizama, na primer: *auf jemanden von oben herabschauen – gledati koga s visoka*¹⁰. U

kao entitete ili supstance, na primer ČOVEKOV UNUTRAŠNJI SVET JE LOMLJIV PREDMET (*Njegovo samopouzdanje je veoma krhko; Slomila se pod naletom emocija.*).

⁸ Pojmovi i kognitivni mehanizmi predstavljeni su velikim slovima, kako je uobičajeno u kognitivnolingvističkim istraživanjima.

⁹ „Za ove metafore postoji jasna motivacija, jer se radi o našem mišljenju i osećanju da smo bolji, moćniji od drugih – mislimo da smo ‚iznad‘ njih.“ (Bročić 2012: 132).

¹⁰ Ovaj oblik gordosti strukturisan pojmovnom metaforom GORDOST JE GORE odgovara već pominjanom Laršeovom viđenju (2017: 230) da je prvi oblik gordosti onaj kada čovek sebe smatra *uzvišenim* u odnosu na druge ljude, kada traži *nadmoć*, ako je već i ne poseduje. Duboku ukorenjenost ove metafore vidimo i u rečima pomenutog autora: „Gordost se u

frazeologizmu *die Nase in den Wolken haben* – *nosem parati* nebo zapažamo umrežavanje metafore GORDOST JE GORE (što se ogleda u upotrebi konstituenta *Wolken / nebo*) i metonimije tipa *efekat emocije za emociju* (Kövecses 2008: 131). Visoko podignuta glava ili nos, najistaknutiji deo glave, bihevioralni je odgovor na osećaj velikog ponosa, naročito gordosti. Subjekt gordosti povija ramena nazad, ispravlja leđa, istura grudi napred (Kövecses 2008: 133), visoko podiže glavu, a stav tela iskazan je nosom koji dodiruje ili para¹¹ nebo. U primeru *die Nase hochtragen* u srpskom jeziku zabeležen je prevodni ekvivalent u kojem se preslikavanje ne vrši iz ljudskog domena, već iz životinjskog domena na ljudski: *dići/ podići rep*. Ovo preslikavanje verovatno se odvija preko slike mačke kao životinje koja se ponosno šeta visoko podignutog repa. Umrežavanje metafore GORDOST JE GORE i metonimije PODIGNUT NOS/ GLAVA ZA GORDOST zapaža se i u frazeološkim parovima *erhobenen Hauptes* – *uzdignute glave* i *jemanden über die Schulter/ die Achsel ansehen* – *gledati s visine*, a u drugom navedenom paru u nemačkom jeziku se visina iskazuje pogledom iznad ramena, tj. pogled iznad ramena stoji za visinu sa koje subjekt gordosti posmatra druge ljude. U ovom primeru u osnovi imamo metonimiju VISINA ZA VISINU GLAVE, a ona se zasniva na metonimiji GLAVA ZA OČI, jer se u frazeologizmu to doslovno ne ističe, ali je jasno da se gleda očima.

3.2. GORDOST JE DRUŠTVENA SUPERIORNOST

RMS *superiornost* definiše kao „nadmoć, preimućstvo“, odnosno, *superioran* je onaj „[...] koji drži da je iznad ostalih, koji se oseća nadmoćnim u odnosu na druge prema kojima se određuje“ (RMS 2011: 1266), te nije slučajnost da se u objašnjenju ovog pojma upotrebljava prefiks *nad-* – time se ističe doživljaj subjekta gordosti da je *iznad* drugih ljudi, tj. ova metafora je varijanta metafore GORDOST JE GORE. Strukturna metafora GORDOST JE DRUŠTVENA SUPERIORNOST u pozadini je frazeologizama kod kojih se u leksičkom sastavu očituje da je gordost uobražavanje veličine ili nadmoći: *sich wichtig machen* –

svakom slučaju zasniva na tome da *se uzdigne*, [...]. [...] Uzdižući se, ... [...].[...] Čovek zbog gordosti oseća potrebu da se poredi s drugima, da uspostavlja hijerarhiju [...]“ (2017: 230, 230ff).

¹¹ Upravo zbog slike paranja ne sme se zanemariti da se u pozadini ovog frazeologizma nalazi i metafora GORDOST JE OŠTAR PREDMET, koja bi bila podmetafora šire metafore GORDOST JE RAZORNA SILA.

praviti se važan; sie meint, wunders, wer sie sei – misli da je bog zna ko. Za frazeologizme nemačkog jezika bez prevodnog ekvivalenta na srpski jezik mogu se postulirati podmetafore: *immer wieder etwas Besonderes sein wollen* (GORDOST JE POSEBNOST/ ŽELJA ZA POSEBNOŠĆU – posebnost u društvu izdvaja, uzdiže čoveka iznad ostalih); *ein kleiner Gernegroß sein* (GORDOST JE HVALJENJE SEBE – uverenošću u svoju superiornost subjekat gordosti smatra da poseduje najbolje osobine); *sich ein Ansehen geben* (GORDOST JE ŽELJA ZA POŠTOVANJEM – društvena superiornost bi trebalo da zaslužuje poštovanje ljudi); *den großen Herrn/ die feine Dame spielen* i *groß tun mit etwas* (GORDOST JE VELIČINA/ FINOĆA – superiorno, tj. nadmoćno je veliko i fino); *sich in den Vordergrund drängen* (GORDOST JE NAPRED – društveno superiorne osobe trebalo bi da imaju lidersku poziciju u društvu); kao i za frazeologizam srpskog jezika *biti/ držati se/ vladati se kao mali car*. Ovaj frazeologizam Gordana Štrbac pojašnjava (2018: 182): „[...] frazeološko značenje motivisano je implicitnim semama iz semantičkog potencijala lekseme *car* – *car* je nosilac najviše vladarske titule, kojem se stoga mogu pripisati oholost i gordost“. Zanimljivo je to što se subjekat gordosti vidi kao „mali“ car, te je implicitno iskazan stav okoline prema osobi koja sebe smatra društveno superiornom – okolina sa ironijom posmatra takvu osobu i, za razliku od slike koju subjekat gordosti ima o svojoj veličini, okolina ima dijametralno suprotnu predstavu. U okviru metafore GORDOST JE DRUŠTVENA SUPERIORNOST uočavamo frazeološki par *jemandem wird kein Zacken aus der Krone fallen/ jemandem fällt kein Stein/ keine Perle aus der Krone – neće kome pasti kruna s glave* koji je nastao na osnovu iskustvenog znanja o kruni. Kruna, odnosno ukrasi na kruni simbolizuju pripadanje određenom društvenom staležu i predstavljaju društvenu (nad)moć, a komponenta *fallen/ pasti* implicira orijentacionu metaforu GORDOST JE GORE (odnosno: ODSUSTVO GORDOSTI JE DOLE). Iskustveno motivisan je i nemački frazeologizam *auf hohem Roß sitzen – gledati s visine na druge*. U pozadini frazeologizma srpskog jezika očigledno je da je orijentaciona metafora GORDOST JE GORE, dok se u nemačkom jeziku, iako na osnovu leksičkog sastava neprozirno, osim prostorne metafore (koja se očituje u leksemi *hoch*), krije i metafora GORDOST JE DRUŠTVENA SUPERIORNOST. U vreme nastanka frazeologizma, u 16. veku, imenica *Roß* korišćena je za razlikovanje ratnog, borbenog konja (*Roß*) od konja korišćenog za vuču (*Pferd*) (www.redensarten-index.de). Samim tim što je konj koji je korišćen u bitkama i ratnim pohodima smatran elitnim, uzvišenim i superiornijim u odnosu na druge konje, i vlasnik konja smatran je pripadnikom elite, te se borbeni konj (*Roß*) može smatrati simbolom.

U frazeologizmima nemačkog jezika (bez prevodnih ekvivalenata na srpski jezik) uočavamo da subjekat gordosti uobražava da poseduje intelektualnu nadmoć (*jemand meint, er hätte das Pulver erfunden; der meint, er hätte ein Patent drauf; jemand meint, er höre das Gras wachsen* itd.). Na pojmovnoj metafori društvene superiornosti, odnosno, podmetafori GORDOST JE PRAVO ODLUČIVANJA zasnovani su i frazeologizmi u kojima se ta superiornost iskazuje pravom na donošenje odluke, tj. kazivanja poslednje (odlučujuće) reči: *er muss immer das letzte Wort haben – njegova je uvek poslednja; immer das große Wort führen – voditi glavnu reč; groß daherreden* (bez prevoda na srpski jezik); *immer Recht behalten wollen* (isto). Gordost se kao društvena superiornost manifestuje i kao osećaj da je subjekat gordosti uzvišen u odnosu na druge ljude, te nekog ili nešto potcenjuje: *unter jemandes Würde sein – biti kome ispod časti; sich über etwas/ jemanden erhaben fühlen* (bez prevodnog ekvivalenta). U ovim frazeologizmima uočavamo preplitanje metafora GORDOST JE GORE i GORDOST JE DRUŠTVENA SUPERIORNOST, te se potvrđuje teološko shvatanje da gordost nagna čoveka na poređenje sa drugima, na unižavanje drugih i uzdizanje sebe (Larše 2017: 231). Ista motivaciona baza je i u frazeološkom paru *jemand behandelt jemanden wie Luft/ den letzten Dreck – ne bi netko o koga ni prljavu/ posranu nogu obrisao*.

3.3. GORDOST JE ŽIVO BIĆE/ ŽIVOTINJA/ ODREĐENA NACIONALNOST

Frazeologizmi zasnovani na ovoj metafori mahom spadaju u grupu poredbenih frazeologizama. U nemačkom jeziku beleže se frazeologizmi *stolz wie ein Pfau; stolz wie ein Hahn* i *stolz wie ein Adler* sa istim frazeološkim parnjakom u srpskom jeziku – *gord kao paun*. Paun (nem. *Pfau*) je prema Bidermanu kitnjasta životinja koja uglavnom ima pozitivno značenje, ali joj se u ranohrišćanskom „Fiziologu“ dodaje i negativna konotacija – jer paun rado stresa perje, šepuri se i nadmeno gleda svet oko sebe, zbog čega „[...] simbolizuje sujetu, luksuz i nadmenost (superbia)“ (Biderman 2004: 291, 292). Životinja koja, osim niza pozitivnih osobina, „zbog pogleda uprtog u daljinu, koji izgleda kao da ignoriše stvari oko sebe“ (Biderman 2004: 270), simbolizuje gordost je orao (nem. *Adler*). Subjekt gordosti se u nemačkom jeziku poredi i sa petlom (nem. *Hahn*) zbog njegove osobine da ide ispred kokošaka i zbog načina na koji (samouvereno) šeta (www.redensarten-index.de). Ova životinja posebno voli da se šeta i ističe na uzdignutim mestima, te je ova osobina (gordog) petla sačuvana u frazeologizmu *herumstolzieren wie der Hahn auf dem Mist – šepuriti se kao petao na bunjištu*. U frazeologizmu oba jezika životinja se pravi važna, svojim hodom odaje sliku koju

ima o sebi, a zapravo, nalazi se u prljavštini, na đubrištu, odnosno bunjištu, u čemu se ogleda moralni stav okoline prema subjektu gordosti. Životinja sa kojom se subjekat gordosti poredi je i fijakerski konj, ukrašena, nagizdana životinja koja ponosno korača (a zapravo je vezana i sputana): *stolz wie ein Kutschenpferd* – *gord kao fijakerski konj*. Konj u ovoj slici verovatno nije izabran samo zbog ukrasa koje mu čovek stavlja kada ga preže u fijaker, već i zbog stava tela, visoko podignute glave i isturenih grudi, ponovo bihevioralnog odgovora (čoveka) na osećaj velikog ponosa i gordosti. Životinja sa kojom se zbog uvećanja tela poredi subjekat gordosti je i žaba: *sich aufblasen wie ein Frosch* – *naduti se kao žaba*. Frazeologizam potiče iz Ezopove basne o žabi i volu, u kojoj je žaba želela da bude veća od vola i pokušavala je da naduva mehur za pojačavanje zvuka kako bi prestigla vola u veličini. Toliko je pokušavala da se naduva i uveća, dok nije pukla (www.redensarten-index.de), te vidimo da je ovaj frazeologizam iskustveno motivisan (zbog iskustva sa ponašanjem žaba), odnosno intertekstualno, ako znamo etimologiju frazeologizma (Dobrovol'skij, Piirainen 2009: 32).

Osim životinja kao objekat poređenja u nemačkom jeziku koriste se i ljudi: *stolz wie ein Spanier* i *stolz wie Oskar sein* (oba bez frazeološkog prevodnog ekvivalenta). Prvi primer je metonimijski zasnovan, po obrascu *pars pro toto*, gde se uzima nacionalni ponos (nekih) Španaca da bi se predstavio nacionalni ponos celog naroda. U drugom primeru reč je o ustaljenoj igri rečima kao posebnom obliku metaforičke motivacije (Dobrovol'skij, Piirainen 2009: 29). Ovakvi frazeologizmi se ne mogu interpretirati neposredno na metaforičnoj bazi, već samo na osnovu igre rečima koja počiva na fonetskim elementima. Ime *Oskar* asocira na reč *Ochse* (= vo), a poreklo vodi od keltskog *oss* (= jelen) i staroirskog *car* (= mio). Ime *Oskar* je u 18. veku postalo veoma popularno u Nemačkoj zahvaljujući književnoj prevari i oduševljenju Makfersonovim delom *Ossian* (Ossian se smatra deminutivom imena *Oskar*). Stoga je ono upotrebljeno prilikom etimološkog reinterpretiranja izraza na jidišu *Ossoker*, što znači „drzak momak“ (www.redensarten-index.de), a sadržano je u nemačkom frazeologizmu *frech wie Oskar*. Ovo ime je po analogiji upotrebljeno i za druga poređenja, odnosno iskazivanja negativnih osobina, kao što je to slučaj u primeru *stolz wie Oskar sein*.

3.4. GORDOST JE FIZIČKA/ PRIRODNA SILA

U pozadini frazeologizma *jemand denkt, dass sich alles um ihn dreht* – *misli neko da se oko njega vrti svet* leži pojmovna metafora GORDOST JE FIZIČKA SILA, odnosno podmetafora GORDOST JE SUNCE. Frazeološki par zasnovan je na konvencionalnom znanju da se oko Sunca okreće i naša planeta (naš

svet), a da je Sunce „izvor života“. I u ovom frazeologizmu, kao i u drugim frazeologizmima kojima se u oba jezika iskazuje gordost, ne sme se izgubiti iz vida da je gordost, zapravo, viđenje sebe, doživljaj samog sebe. Ista metafora motiviše frazeologizam *vor Stolz (fast) platzen – pući od gordosti*, pri čemu je gordost razorna, eksplozivna sila koja nastaje kada se neka posuda prepuni (gordošću), te frazeologizam počiva na iskustvenom znanju SADRŽATELJ KOJI SE PREPUNI PUKNE. Sila koja je usredsređena na samouništenje leži u pozadini frazeologizma *sich in die Brust werfen – busati se u grudi*. Grudi ovde predstavljaju bihejvioralni odgovor subjekta gordosti na osećaj (prevelikog) ponosa (gordosti), koji i Kevečeš potvrđuje da je zasnovan metonimijski efektom *emocije za emociju* i navodi primer „chest out for pride“ (Kövecses 2008: 133). U nemačkom i srpskom jeziku ne samo da je ceo grudni koš isturen i da subjekat gordosti pokušava da uveća i svoju fizičku veličinu (www.redensarten-index.de), već se subjekat gordosti, u želji da svima obznani tu ponositost sobom, udara u grudi, dakle, autodesktruktivan je. Očita je autodestruktivnost i u primeru *die Klappe aufreißen – hval'te me usta da vas ne poderem*¹², pri čemu je u srpskom jeziku sadržana i pretnja (*da vas ne poderem*), dok se u nemačkom jeziku usta toliko jako otvaraju (da bi hvalila subjekat, u ovom slučaju bolje rečeno objekat gordosti, tj. hvale), da se cepaju.

3.5. GORDOST JE OTEŽANA VIDLJIVOST/ ATAK NA OČI/ NEMOGUĆNOST VIDA

Za osobu koja voli da preuveličava stvari, ali i da se hvali, u nemačkom jeziku koristi se frazeologizam *Schaum schlagen* koji je motivisan slikom zapenjene vode u kojoj se od pene ne vidi prljavština u vodi (www.redensarten-index.de), te vidimo da iskustveno znanje motiviše ovaj frazeologizam, u pozadini kojeg je metafora GORDOST JE OTEŽANA VIDLJIVOST. U srpskom jeziku se kao ekvivalent za ovaj frazeologizam u rečnicima navodi frazeologizam *bacati prašinu u oči*, u osnovi kojeg je metafora GORDOST JE ATAK NA OČI. Ovaj frazeologizam u srpskom jeziku možemo samo pod posebnim okolnostima posmatrati kao prevodni ekvivalent za frazeologizam nemačkog jezika, jer je

¹² Ovaj frazeološki par nije prototipičan za koncept gordosti, jer se nalazi na njegovoj periferiji. On se nalazi u centru koncepta *hvalisavosti*, ali kako koncepti nisu jasno omeđeni, često dolazi i do preplitanja koncepata, posebno perifernih delova koncepata. Tako se ovaj frazeološki par može posmatrati kao netipični predstavnik koncepta gordosti, jer je hvalisanje i potreba za verbalnim uzdizanjem samog sebe česta odlika gordih osoba.

rečničko značenje frazeologizma srpskog jezika „obmanuti/ obmanjivati nekoga, prevariti/ varati nekoga, dovesti/ dovoditi nekoga u zabludu“ (Otašević 2012: 715). Ukoliko subjekat gordosti sebe prikazuje na drugačiji način od onoga što on zapravo jeste i time obmanjuje druge ljude, ovaj frazeologizam možemo svrstati u koncept gordosti. U takvom shvatanju i počivajući na pojmovnoj metafori GORDOST JE ATAK NA OČI gorda osoba zaslepljuje druge (*baca prašinu u oči*), kako oni ne bi mogli da vide pravo lice subjekta gordosti, već sliku o sebi koju ta osoba (ima i) prikazuje. Gordost kao nemogućnost subjekta gordosti da vidi druge (GORDOST JE NEMOGUĆNOST VIDA) iskazana je frazeologizmom *jemanden wie Luft behandeln* (doslovno: „tretirati nekog kao vazduh“) za koji u srpskom jeziku ne postoji frazeološki ekvivalent. Ovaj frazeologizam temelji se na iskustvenom znanju – vazduh (*Luft*) je nevidljiv, što je poznato svakom čoveku; subjekat gordosti ophodi se prema drugima kao da su oni nevidljivi, prozirni, a ako se ne vide, nisu vredni ili ni ne postoje (za subjekta gordosti).

3.6. GORDOST JE SITOST

Frazeologizam *jemand glaubt, die Weisheit mit Löffeln gegessen zu haben – misli neko da je svu mudrost kašikom pojeo* u osnovi ima predstavu o gordosti kao vidu sitosti koja nastaje konzumiranjem mudrosti ili pameti, a da bi slika bila očiglednija i vernija, ta hrana se konzumira kašikom. Gordost je nedostatak duševne hrane (www.redensarten-index.de), za koju subjekat gordosti smatra da se može nadomestiti na najjednostavniji način – jelom, dakle, preko usta. Frazeologizam motivisan hranom i ispunjenošću usta hranom je *den Mund vollnehmen – puna mu usta sebe*. Iako hrana nije izričito navedena u ovom primeru, može se pretpostaviti da se na nju misli, jer su *usta* ispunjena *sobom*, obožavanjem samoga sebe i potrebom za hvaljenjem sebe. Kako ovde *usta* predstavljaju ispunjenost celoga tela doživljajem sebe, na delu je metonimijska motivacija. Ispoljavanje gordosti kao želje za posebnosti koja se reflektuje putem hrane primetno je u frazeologizmu *immer eine Extrawurst gebraten haben wollen – tražiti, očekivati pečene ševe*, gde se u nemačkom jeziku očekuje posebna kobasica¹³, a u srpskom jeziku ševe predstavljaju, takođe, posebnost, retkost, s obzirom na njihovo prirodno stanište.

¹³ Kobasice su u srednjem veku predstavljale delikates za siromašne ljude, pa bi se još „posebna kobasica“- *Extrawurst* mogla posmatrati kao augmentativ.

3.7. GORDOST JE LOMLJIV PREDMET

Frazeologizam koji je zabeležen u oba jezika ne oslikava gordost kao osobinu, već naprotiv, uništenje gordosti: *jemandes Stolz beugen* – *slomiti nečiju gordost*. U nemačkom jeziku gordost se savija (*beugen*), u srpskom lomi, ali je zajednička slika da je gordost čvrst predmet koji se može i drugačije oblikovati ili čak i slomiti. Način na koji se lomljenje tog predmeta (gordosti) izvodi nije iskazan, te možemo da pretpostavimo da je reč o verbalnom savijanju ili lomljenju nečije gordosti. U nemačkom jeziku beležimo varijantu ovog frazeologizma koja je bliži ekvivalent frazeologizmu srpskog jezika: *jemandes Stolz (mit Gewalt) (nicht) brechen können* i realizaciju u kontekstu: „...*Ach, der Mann weiß natürlich genauso gut wie wir – nein besser! -,daß er falsch gehandelt hat. Aber er hat nun einmal seinen Stolz, und mit Gewalt werden wir diesen Stolz auch nicht brechen.*[...]“¹⁴ (Schemann 2011: 808). Iz ovoga možemo da utvrdimo da je lomljenje gordosti, ujedno, priznavanje subjekta gordosti da je pogrešio, da nije u pravu i da treba da posluša druge, dakle, da deluje suprotno od onoga na šta ga gordost inače nagna.

4. ZAKLJUČAK

U radu su analizirani frazeologizmi nemačkog i srpskog jezika kojima je oslikan koncept gordosti. Analizirani korpus čini 56 frazeologizama nemačkog jezika i njihovi prevodni ekvivalenti na srpskom jeziku, pri čemu za čak 19 frazeologizama nemačkog jezika nije utvđen leksikalizovan frazeološki prevodni ekvivalent. Ipak, u fokusu nije kvantitativna, već kvalitativna komponenta korpusa, jer je cilj bio utvrđivanje strukturisanosti koncepta i postulisanje kognitivnih mehanizama koji motivišu frazeologizme oba jezika, te uočavanje sličnosti i razlika među njima. U radu su navođeni primeri frazeologizama za koje smo smatrali da su najreprezentativniji predstavnici uočene komponente ili pojmovnog mehanizma. Kontrastivnom i konceptualnom analizom utvrdili smo da iste komponente strukturiraju koncept gordosti, s tim da je prilikom analize bilo više zabeleženih primera frazeologizama nemačkog jezika nego srpskog. Ovakvo stanje svakako ne daje za pravo da iznesemo pretpostavku da je nemački jezik bogatiji frazeologizmima, već to možemo pripisati činjenici da je nemački jezik bogatiji frazeološkim leksikonima od srpskog jezika. Prilikom postulisanja kognitivnih

¹⁴ Prevod: „... *Ah, naravno da taj čovek kao i mi zna – ne, zna i bolje od nas! da je pogrešio. Ali on je gord i ni silom nećemo slomiti tu gordost* [...]“.

mehanizama utvrđena je velika sličnost u konceptualizaciji gordosti u nemačkom i srpskom jeziku, te zapažamo iste kognitivne mehanizme u pozadini frazeoloških parova. Najfrekventniji kognitivni mehanizam u oba jezika je pojmovna metafora, često umrežena sa drugom metaforom ili metonimijom, a najzastupljenija je metafora GORDOST JE DRUŠTVENA SUPERIORNOST. Upravo u okviru te metafore očituju se razlike u podmetaforama koje su postulisane većinom za frazeologizme nemačkog jezika (jer su brojniji u analiziranom korpusu, te ne iznenađuje veća diferenciranost kognitivnih mehanizama u pozadini frazeologizama). Retki su primeri u kojima frazeološki parovi počivaju na različitim metaforama, kao što su to frazeologizmi *auf hohem Roß sitzen* (GORDOST JE DRUŠTVENA SUPERIORNOST) – *gledati s visine na druge* (GORDOST JE GORE). Ipak, ovakve razlike ne možemo smatrati krucijalnim da bismo zaključili da se u ovim jezicima na drugačije načine konceptualizuje gordost, jer je društvena superiornost izdvojenost društvenog sloja *ka gore*, dakle, uočavamo bliskost izvornih domena. Pripadanje istom domenu uz manje razlike u nijansiranju metafora uočili smo i u okviru pojmovne metafore GORDOST JE OTEŽANA VIDLJIVOST/ ATAK NA OČI/ NEMOGUĆNOST VIDA. U srpskom jeziku ne beležimo primere poređenja subjekta gordosti sa pripadnikom određenog naroda ili ličnim imenom osobe, dok se takvi primeri beleže u nemačkom jeziku.

Mirjana Zarifović Grković

PRIDE IN THE PHRASEOLOGY OF THE GERMAN AND SERBIAN LANGUAGE

Summary

This paper deals with idioms in German and Serbian that conceptualize pride (superbia). The aim of the paper is to determine the structure of the concept *pride* in both languages and to postulate cognitive mechanisms. The analysis shows that idioms in both languages mark the same aspects of the concept *pride*: body posture of a proud person, the way the subject of pride perceives himself/herself, the way a proud person acts, a proud person's attitude to other people and the attitude of others towards a proud person. The cognitive mechanisms that motivate idioms of both languages show great similarities, and minor differences are observed in some of the sub-metaphors. The cognitive mechanisms that provide motivation for idioms of both languages are metaphor, metonymy and conventional knowledge, as it was expected, since the paper relies on the tradition of Lakoff (1987) and Kövecses (1996).

Key words: *pride*, idioms, contrastive conceptual analysis, conceptual metaphor and metonymy, conventional knowledge.

LITERATURA

- Biderman, H. (2004). *Rečnik simbola*. Beograd: Plato.
- Bročić, A. (2012). O konceptualizaciji pojmova ponos, gordost, oholost i nadmenost u srpskom jeziku. U: Ivić, P. (ured.). *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. Knj. 55, sv. 2. Novi Sad: Matica srpska. 119–140. (štampano ćirilicom).
- Dobrovol'skij, D. –Piirainen, E. (2009). *Zur Theorie der Phraseologie. Kognitive und kulturelle Aspekte*. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- Dragičević, R. (2007). *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike. (štampano ćirilicom).
- Kasijan, J. (2015). Borba sa osam glavnih strasti. U: Srbulj, J. (prir.). *Dobrotoljublje*. Šabac: Pravoslavac. 161–285. (štampano ćirilicom).
- Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kövecses, Z. (2008). The Conceptual Structure of Happiness. In: Tissari, H. –Pessi, A. B. –Salmela, M. (edts.). *Happiness: Cognition, Experience, Language. Collegium. Studies across disciplines in the humanities and social sciences*. Volume 3. Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies. 131–143.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor*. New York: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. –Szabo, P. (1996). Idioms: A View from Cognitive Semantics. In: *Applied Linguistics*, Volume 17 Issue. 326–355.
- Krstić, D. (1988). *Psihološki rečnik*. Beograd: Izdavačka radna organizacija „Vuk Karadžić“.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. –Johnson, M. (2007). *Leben in Metaphern*. Heidelberg: Carl-Auer Verlag.
- Larše, Ž-K. (2017). *Lečenje duhovnih bolesti*. Niš: Međunarodni centar za pravoslavne studije. Beograd: JP Službeni glasnik. (štampano ćirilicom).
- Palm, Ch. (1997). *Phraseologie. Eine Einführung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Pilz, K. D. (1981). *Phraseologie. Redensartenforschung*. Stuttgart: Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Rasulić, K. (2003). Konceptualizacija društva pomoću vertikalne dimenzije. U: Klikovac, D. –Rasulić, K. (ured.). *Jezik, društvo, saznanje: profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata*. Beograd: Filološki fakultet. 239–254.
- Stevanović, M. i dr. (1967). *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. Novi Sad: Matica srpska. (štampano ćirilicom).

- Štrbac, G. (2018). *Frazeologija o čoveku i čovek u frazeologiji*. Novi Sad: Filozofski fakultet. (štampano ćirilicom).
- Vujanić, M. – Gortan-Premk, D. –Dešić, M. –Dragičević, R. –Nikolić, M. –Nogo, Lj. Pavković, V. –Ramić, N. –Stijović, R. –Radošević-Tešić, M. –Fekete, E. (2011). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.

IZVORI

- Dudenredaktion (Hrsg.) (2002). *Duden. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Duden Verlag.
- Krüger-Lorenzen, K. (1998). *Deutsche Redensarten und was dahinter steckt*. München: Wilhelm Heyne Verlag.
- Matešić, J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Matešić, J. (1988). *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Mrazović, P. –Primorac, R. (1981). *Nemačko-srpskohrvatski frazeološki rečnik*. Beograd: Narodna knjiga.
- Otašević, Đ. (2012). *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej. (štampano ćirilicom).
- Petronijević, B. (2007). *Srpsko-nemački prevodni frazeološki rečnik*. Beograd: Jasen.
- Röhrich, L. (2004). *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Freiburg: Herder.
- Schemann, H. (1992). *Synonymwörterbuch der deutschen Redensarten*. Stuttgart, Dresden: Klett.
- Schemann, H. (2011). *Deutsche Idiomatik. Wörterbuch der deutschen Redewendungen im Kontext*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter.
- Weinberger, H. (2012). *Kroatisch/Serbisch-Deutsches phraseologisches Wörterbuch, angeordnet nach semantischen Gruppen*. Wien: Facultas Verlags- und Buchhandels GmbH.
- www.redensarten-index.de (poslednji put pristupljeno 19.3.2020).

Ana Mitrevski*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 821.112.2-2.09 Brecht B.
821.112.2-2.09=163.41
DOI: 10.19090/gff.2020.1.33-50
Originalni naučni rad

BREHTOVA DRAMA *KRUG KREDOM* U PREVODU TATJANE ŠENK I JOVANA ĆIRILOVA

Naročito nakon odluke da se preseli u Istočni Berlin, Breht je postao meta ideoloških kontroverzi, koje su sve do pada Istočnog bloka neposredno uticale i na recepciju njegovih dela. Kada je reč o prevodnoj književnosti, sprega zvanične i kulturne politike vidljiva je kako u odabiru dela koja (ne)će biti prevedena tako i u načinu, odnosno, poetici prevođenja. Počev od praižvedbe *Dobrog čoveka iz Sečuana* (*Der gute Mensch von Sezuan*) 1954. godine, do danas su svi Brehtovi komadi koji spadaju u epsko pozorište prevedeni na srpski jezik, a među prevodima postoji i nekoliko onih o čijem postojanju nema nijednog traga u sekundarnoj literaturi. U radu se predstavlja do sada nepoznati prevod Brehtove drame [*Kavaski*] *Krug kredom* (*Der kaukasische Kreidekreis*, 1944) iz pera Tatjane Šenk i Jovana Ćirilova, koji se čuva u Biblioteci Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu, i koji predstavlja svedočanstvo izuzetno bogate i raznovrsne prevodne recepcije ovog autora u Srbiji. Na osnovu analize prevoda i rekonstrukcije prevodilačkog postupka, te tumačenja rezultata u okviru sistemskog konteksta, pokazalo se da su faktori koji utiču na način prihvatanja dela iz strane kulture u datom društveno-istorijskom kontekstu vidljivi i u samom prevodu.

Ključne reči: Bertolt Breht, *Krug kredom*, Tatjana Šenk, Jovan Ćirilov, prevodna recepcija, književno prevođenje, Biblioteka Srpskog narodnog pozorišta.

1. UVOD

Brehtov položaj kao društveno angažovanog pisca stoji u neraskidivoj vezi s prilikama na svetskoj društveno-političkoj pozornici. Iz tog razloga, on je i po okončanju Drugog svetskog rata, a naročito nakon što je 1949. godine doneo konačnu odluku da se preseli u Istočni Berlin, gde je proveo ostatak života, neprestano bio meta ideoloških kontroverzi, koje su sve do pada Istočnog bloka usmeravale recepciju njegovih dela, zavisno od političke orijentacije pojedinih

* anamitrevski@ff.uns.ac.rs

zemalja (Knopf, 2006: 60–63). To se podjednako odnosilo na odluku da njegova dela (ne) budu prevedena, ali i na samu prevodilačku poetiku (Schneider, 1984: 143–168). Đurić tvrdi kako „politika prevođenja nikada nije stvar pojedinca, već stvar kulture” (Đurić, 2002: 717–718). U posleratnoj Jugoslaviji situacija je bila izuzetno dinamična, što se odrazilo i na kulturnu politiku, a time i na književnost. Kako je drama u tom periodu najsporije napredovala (Deretić, 1987: 333), može se reći da su prevodi, koji dominiraju na repertoarima (Volk, 1990: 541–827), odigrali veoma važnu ulogu u obnovi pozorišnog života u Srbiji.

Recepcija Brehtovog epskog pozorišta počela je praizvedbom *Dobrog čoveka iz Sečuana* (*Der gute Mensch von Sezuan*, 1941), koji je prikazan 19. oktobra 1954. godine na sceni Beogradskog dramskog pozorišta (Pašić, 2007: 250). Ova premijera predstavljala je Brehtov proboj na jugoslovenske pozornice, nakon čega su se reditelji, prevodioci i izdavači „utrkiivali” čije ime će se naći tik uz Brehtovo na pozorišnim plakatima i koricama knjiga. Do danas su svi komadi koji spadaju u epsko pozorište prevedeni na srpski jezik, od kojih neki i više puta. Pored štampanih prevoda, postoji neuporedivo veći broj prevedenih drama iz svih faza Brehtovog stvaralaštva koje nisu publikovane, kao i nekoliko onih o čijem postojanju nema nijednog traga u sekundarnoj literaturi, bilo da je reč o novinskim napisima, kritikama ili naučnim publikacijama. Uprkos bogatoj recepciji, prevodima Brehtovih komada na srpski jezik, koji su u slučaju prihvatanja dela iz strane književnosti nužni posrednici i koji za čitaoce u ciljnoj kulturi predstavljaju zamenu za originalni tekst (Stolze, 2008: 145), posvećena je tek skromna naučna pažnja¹. Ni u jednom radu nema pomena o *Krugu kredom* (*Der kaukasische*

¹ Up. Rnjak, D. (1972). *Bertolt Brecht in Jugoslawien*. Marburg: N. G. ELWERT VERLAG; Toma, S. (1979). *Lirika Bertolta Brechta na srpskohrvatskom između dva rata* (Nepublikovani magistarski rad). Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd; Mitrevski, A. (2013). *Prevođenje Brehtove drame Majka Hrabrost sa nemačkog na srpski jezik* (Nepublikovani master rad). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad; Mitrevski, A.–Petrović, Đ. (2014). *Problem ekvivalentnosti u prevodu Brehtove drame Dobar čovek Sečuana*. U: Anđelković, M. (2014). *Savremena proučavanja jezika i književnosti: zbornik radova sa V naučnog skupa mladih filologa Srbije*, knj. 2. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet u Kragujevcu, 615–622; Mitrevski, A. (2016). *Brehtova Majka Hrabrost u vremenu i prostoru*. U: Gudurić, S.–Stefanović, M. (ured.) (2016). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru V: tematski zbornik*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 149–154; Kovač, B.–Mitrevski, A. (2019). *Beiß die Zähne zusammen! Phraseologismen in Bertolt Brechts Die Dreigroschenoper und ihre Übersetzung ins Serbische*. U: Gudurić, S.–Radić-Bojanić, B. (ured.) (2019). *Jezici i kulture u vremenu i*

Kreidekreis, 1944) Tatjane Šenk i Jovana Ćirilova (SNP, inv. br. 675/IV), iako je u pitanju jedno od ključnih Brehtovih dela. Ako se uzme u obzir odnos bivše Jugoslavije prema Sovjetskom Savezu (počev od 1948. godine), gde je radnja komada smeštena, a time i prema drugim zemljama Istočnog bloka, pored mogućnosti da su prevodioci ponudili prevod, ali da on nije bio zadovoljavajuć, nije isključeno ni da su razlozi bili uslovljeni vanjezičkim faktorima.

1. 1. *Kavkaski krug kredom*

Pored drama *Majka Hrabrost i njena deca* (*Mutter Courage und ihre Kinder*, 1939), *Dobri čovek iz Sečuana* i *Galilejev život* (*Leben des Galilei*, 1955/6), *Kavkaski krug kredom* predstavlja rezultat zrele piščeve faze i vrhunac epskog pozorišta. Prve dve verzije ovog komada nastale su 1944. godine u Americi, i on se smatra jednim od Brehtovih pokušaja da osvoji Brodvej, a time i američku pozorišnu scenu (Brecht, Bd. 8, 1992: 450). Uz *Dobrog čoveka iz Sečuana* i mnoga druga dela, *Kavkaski krug kredom* ujedno predstavlja jedan u nizu primera za uticaj istočnjačke kulture u Brehtovom stvaralaštvu (Zobenica, 2015: 911–912).

Okosnicu drame čini priča iz „davne prošlosti” (Kittstein, 2008: 62) o služavki Gruše, koja se prepliće s pričom o seoskom pisaru i kurioznom sudiji Azdaku, situirane za „kratkih, zlatnih vremena, maltene pravednih” (SNP, inv. br. 675/IV: 77). One proizlaze iz predigre, koja čini okvirnu radnju vezanu za raspravu dvaju kolhoza oko plodne doline, koja je smeštena u sadašnjost (1944. godina). Osim u liku auktorijalnog pripovedača Arkadija Čajdzea, čiji izveštaj prožima scenski prikaz, spona između starog i novog, radnje „Predigre” i glavne radnje, ostvarena je i tematski, jer sukobljeni kolhozi na kraju odlučuju da dolina pripadne „onima koji su vični imanju” (SNP, inv. br. 675/IV: 77), kao što Azdak odlučuje u korist Gruše.

Centralni motiv kruga kredom, koji u delu služi kao eksperiment kako bi se utvrdilo koja od dve majke je ona prava, Breht je poznavao iz više izvora. Sama građa potiče iz kineske tradicije, ali postoje izvesne paralele između ove i starozavetne priče o Solomonu (*solomonsko rešenje*), kako je sam Breht istakao (Brecht, Bd. 24, 1991: 341–342). On se sa građom susreo dok je radio kao dramaturg u berlinskom pozorištu Dojčes teatar (Deutsches Theater), gde je „komad po kineskom’ Krug kredom” (Brecht, Bd. 8, 1992: 450) nemačkog pisca

Klabunda (Alfred Henschke) 1925. godine premijerno prikazan (Brecht, Bd. 8, 1992: 453). Osnovna izmena tiče se presude, prema kojoj kod Brehta, kojeg interesuje socijalni aspekt majčinstva, dete na kraju ne pripadne biološkoj majci.

Jezik je, u skladu s dramskim personalom i vremenom u koje je smeštena radnja, vrlo iznijansiran. Glavne razlike u dijalozima uočljive su između kolokvijalnog rečnika seljaka i vojske, koji karakteriše obilje frazeologizama i narodnih mudrosti, s jedne strane, i načina izražavanja koji neguje blazirana vlastela, a koji je manipulativan i obiluje ispraznim floskulama, s druge strane. Azdakov rečnik se od ostalih likova ističe po upotrebi vulgarizama, a tekst je, osim toga, protkan biblijskim izrazima i arhaizmima, koji naročito dominiraju u songovima. Hrvatski pisac Gustav Krklec je na osnovu svog prevodilačkog iskustva s *Kavaskim krugom kredom* s pravom konstatovao kako Brehta „s jednakim zadovoljstvom mogu čitati pralje i univerzitetski profesori”, kao i to da je zbog navedenih stilskih osobnosti njegovih tekstova vrlo zahtevan za prevođenje (Rnjak, 1972: 48–49).

Delo je premijerno izvedeno na Karlton koledžu (Carleton-College Northfield/Minnesota) po prevodu Erika Bentlija (Eric Bentley)², tek 1948. godine, dakle, nakon što je Breht napustio Sjedinjene Američke Države³. Nakon prve evropske premijere *Kavaskog kruga kredom* u Gradskom pozorištu u Geteborgu (Göteborgs Stadttheater) 23. novembra 1951. godine, Berlinski ansambl (Berliner Ensemble) izveo je komad u Brehtovoj režiji 7. oktobra 1954. godine povodom obeležavanja Dana Nemačke Demokratske Republike⁴, kada je nastala i poslednja autorizovana verzija teksta, kao i muzika koju je komponovao Paul Desau (Paul Dessau).

Recepcija „Brehtovog najpoetičnijeg komada” (Knopf, 2006: 112) u Nemačkoj Demokratskoj Republici neočekivano je izazvala niz politički motivisanih kontroverzi, jer se izvođenje vremenski poklopilo s predstavljanjem nacрта novog porodičnog zakona, prema kojem se u slučaju razvoda dete dodeljivalo roditelju koji je bio politički podoban (Ullmann, 1976: 112–114). U Saveznoj Republici Nemačkoj, s druge strane, duži vremenski period komad je insceniran bez predigre (Kittstein, 2008: 61), jer sadrži jasne aluzije na oslobođenje

² Erik Bentli je najpoznatiji Brehtov prevodilac na engleski jezik.

³ Nakon premijere u Minesoti, komad je do 1950. godine više puta insceniran na američkim koledžima.

⁴ Samo dvanaest dana pre praizvedbe *Dobrog čoveka iz Sečuana* u Beogradskom dramskom pozorištu.

Sovjetskog saveza od nacističkih trupa, koji je u delu predstavljen gotovo utopistički, kao emancipovano društvo u kojem se konflikti rešavaju argumentima.

Uprkos tome, drama je ostvarila uspeh na međunarodnom nivou nakon gostovanja Berlinskog ansambla u Parizu (20–24. jula 1955). Uz *Majku Hrabrost*, koja je samo godinu dana ranije na prestižnom Festivalu nacija osvojila prvu nagradu, nagrada koju je trupa dobila 1955. godine s *Kavkaskim krugom*, predstavlja drastični preokret u istoriji Brehtove recepcije (Ullmann, 1976: 112–114), koji je usledio nakon decenija kontroverzi oko ličnosti autora i navodnog formalizma zbog kojeg je epsko pozorište diskreditovano čak i u zemljama Istočnog bloka, pre svega zahvaljujući Đerđu Lukaču i njegovim sledbenicima (Müller, 2009: 21; 23). Počev od tog perioda, Brehtovi komadi počinju da se izvode širom sveta, dakle, u trenutku „kada [ga] više nije bilo moguće ignorisati” (Mitrevski, 2016: 152).

1. 2. *Kavkaski krug kredom na srpskim pozornicama*

Prema podacima na kast-listi, „KAVKASKI KRUG KREDOM, drama u pet činova sa predigrom (41 slika)”, premijerno je prikazana 26. marta 1963. godine u Narodnom pozorištu u Beogradu, kao prvi Brehtov komad koji je ovo pozorište izvelo (Volk, 1990: 564). Režija je pripala poznatom jugoslovenskom reditelju Bojanu Stupici, koji je koristio postojeći prevod Gustava Krkleca⁵. Iako je kritika afirmativno pisala o predstavi (Rnjak, 1972: 34), Stupičina inscenacija *Kavkaskog kruga kredom* za sada je ostala usamljen slučaj u istoriji srpskog pozorišta. Klabundov *Krug kredom*, međutim, insceniran je već 1953. godine (Volk, 1990: 975), iako je ovaj nemački pisac, za razliku od Brehta, u srpskoj kulturi danas gotovo nepoznat.

⁵ Bojan Stupica je 1957. godine režirao komad po istom prevodu u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu, zbog čega se ove dve inscenacije gotovo ne razlikuju. On je režirao i najviše Brehtovih komada u bivšoj Jugoslaviji: *Opera za tri groša* (Slovensko narodno gledališče u Ljubljani, 1937), *Kavkaski krug kredom* (Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu, 1957), *Opera za tri groša* (Jugoslovensko dramsko pozorište u Beogradu, 4. mart 1959), *Snoviđenja Simone Mašar* (Pozorište „Boško Buha” u Beogradu, 14. mart 1963) i *Kavkaski krug kredom* (Narodno pozorište u Beogradu, 26. mart 1963).

2. KRUG KREDOM TATJANE ŠENK I JOVANA ĆIRILOVA: ANALIZA PREVODILAČKOG POSTUPKA⁶

Za razliku od *Kruga kredom*, prevod *Majke Hrabrost* (Brecht, 1964) Tatjane Šenk⁷ i Jovana Ćirilova u Srbiji je doživeo veliki uspeh, o čemu svedoče tiraži u kojima je štampan, kao i činjenica da je preveden na Brajevo pismo (Mitrevski, 2013: 18). S obzirom na motivsku povezanost ovih dvaju komada, zanimljivo je interesovanje prevodilaca za problematiku majčinstva, koja je, osim toga, u oba dela smeštena u kontekst rata. Nije isključeno da je Ćirilov, kao „sasvim pronicljiv pozorišni delatnik [koji] poznaje sve teatarske mehanizme” (Putnik, 1997: 140), pretpostavio kako će se ovi komadi uklopiti u poetiku socijalističkog realizma, čime bi, s jedne strane, „udovoljio” institucijama, s druge strane edukovao publiku o savremenim pozorišnim zbivanjima, što je godinama činio u okviru Bitefa (Ćirilov, 2002: 23–26). To je istakao i Putnik (1997: 140): „[Jovan Ćirilov] veoma dobro zna zakučaste i neizbežne tokove pozorišnog života – zvaničnog i onog nezvaničnog koji je često odlučujući za status predstave i teatra u javnosti [...]”

Osim što se ne pominje u sekundarnoj literaturi, ni sam Ćirilov u razgovoru iz 2013. godine nije naveo *Kavkaski krug kredom*. Ono što je značajno, a čega se živo sećao, jeste da je 1954. godine s Minjom Dedićem na Festivalu nacija u Parizu gledao *Majku Hrabrost* u izvođenju Berlinskog ansambla, sa „impresivnom” Helene Vajgel u glavnoj ulozi. Stoga nije isključeno da je i naredne godine ispratio nastup ove trupe, koju je predvodio po njemu „najbolji pisac među takozvanim piscima levičarima” (Mitrevski, 18. jun 2013). Pretpostavka je utoliko značajna, jer bi u slučaju da je tačna, opcije vezane za godinu nastanka prevoda bile sužene na period ubrzo nakon Festivala kao i to da pozorišta potencijalno još nisu bila

⁶ Prevod je analiziran po kombinovanom modelu Lamber/fan Gorpa (Josè Lambert/ Hendrik van Gorp) i Gideona Turija (Gideon Toury) i on „obuhvata ’sve funkcionalno relevantne aspekte’ prevođenja, uključujući tekst originala i tekst prevoda, autora u izvornoj i autora u ciljnoj kulturi (prevodioca), kao i [recipijente u oba sistema (kulture), te] njihove međusobne odnose. [...] Prema ovom modelu, analiza se sastoji iz sledeća četiri koraka: analize preliminarnih podataka, analize na makro nivou i utvrđivanja ’prihvatljivosti’ prevoda s aspekta ciljne kulture, analize na mikro nivou [(ključna faza) i najzad,] sistemskog konteksta” (up. Mitrevski, 2013: 7–9).

⁷ O Tatjani Šenk u literaturi nema čak ni osnovnih ličnih podataka. Od Ćirilova se zna da je bila supruga slovenačkog reditelja Janeza Šenka, kao i da je odlično vladala nemačkim jezikom. Prevodilački proces, kako je naveo, izgledao je tako što je ona prevodila s nemačkog na srpski, koji nije tako dobro govorila, pa bi Ćirilov tu verziju sređivao.

sprema da izvode ovaj „socijalistički komad” (otuda štrihovanje u naslovu) u vreme nestabilnih diplomatskih odnosa sa Sovjetskim savezom.

2. 1. Analiza preliminarnih podataka

Na koricama sveske nalaze se sledeći podaci: „СРПСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ У НОВОМ САДУ / БИБЛИОТЕКА ДЕЈА И УЛОГА / Број: 675/ IV / KRUG KREDOM / Komad za mladež u pet činova s predigrom / Писац Bert Breht / Preveli Tatjana Šenk i Jovan Ćirilov / [Za] STUDIJU” (SNP, inv. br. 675/IV). Nema podataka vezanih za datum nastanka prevoda, kao ni imena reditelja i dramaturga. U samom tekstu koji je veoma očuvan nisu vidljivi tragovi štrihovanja niti dopisivanja. Kucan je na pisaćoj mašini, ćiriličnim pismom, sem naslovne strane koja je pisana latinicom, a obima je sedamdeset sedam strana. Kraj je eksplicitno naznačen („КРАЈ”, SNP, inv. br. 675/IV: 77).

Podnaslov komada, koji je ujedno i žanrovska odrednica, utoliko je neobičan, jer nije poznat u Brehtovom opusu, ako se izuzmu poučni komadi (nem. *Lehrstücke*) pisani za ovu ciljnu publiku. Povrh svega, nejasno je zbog čega je iz samog naslova izostavljen pridev „kavaski”, osim što je komad time dobio opštiji smisao. Pretpostavka da je tandem na taj način želeo da „zataška” sporno mesto za sada je jedina objašnjiva, iako trenutno nije uočeno da su nazivi drugih sovjetskih lokaliteta zamenjeni drugim.

2. 2. Analiza na makro nivou i utvrđivanje „prihvatljivosti” prevoda s aspekta ciljne kulture

Ovaj „komad za mladež” podeljen je na pet činova i predigru. Unutar činova, koji su obeleženi rimskim brojem i sadrže naslov, ne postoje manje kompozicione jedinice, odnosno, one ni na koji način nisu naznačene. Isto tako, na početku ne postoji uobičajeni spisak lica, zbog čega se o njihovim međusobnim odnosima i vezama saznaje postupno, u toku radnje.

U skladu s personalom drame, u kojoj su protagonisti „obični ljudi”, u prevodu dijaloga dominira kolokvijalni jezik s primesama vulgarne leksike i mnoštvom „narodskih” izraza, dok stihovi naratora Arkadija Čajdzea kako stilski tako i formalno naglašavaju epsku crtu komada. Upravo ta mesta u prevodu mogla bi se okarakterisati kao veoma prihvatljiva, što nimalo ne čudi, ako se ima u vidu izuzetno razvijena epska poezija u okviru srpske književnosti, koju prevod na taj način evocira:

[...] „Slušaj, ženo, ko na pomoć jednom se ogлуši,
 Nikad više poziv dragog neće osluhnuti,
 Nikad više pesmu kosa jutrom ćuti [*sic*]
 Nikad uzdah žeteoca na večernju.” (SNP, inv. br. 675/IV: 19).

Na ova mesta bi prilikom dalje analize trebalo obratiti naročitu pažnju, jer ona najčešće predstavljaju indikator za veće izmene izvornika u cilju njegovog prilagođavanja potrebama ciljne kulture (Bassnett, 1998: 96).

Određena prevodilačka rešenja nedvosmisleno predstavljaju primere akulturacije izvornika. Osnovana sumnja javlja se već u vezi s titulom „ban” (SNP, inv. br. 675/IV: 7), koja se na ovim prostorima koristila sve do 1941. godine, a koja u nemačkom jeziku nema potpuni pandan. Kao naročit pokazatelj ovakve prevodilačke strategije može se smatrati i „naricanje” (SNP, inv. br. 675/IV: 18), danas zastareli običaj koji je svojstven slovenskim narodima, zatim korišćenje pojmova poput „gibanice” (SNP, inv. br. 675/IV: 39) ili izraza „ispičuturo” (SNP, inv. br. 675/IV: 73), koji su upotrebljeni upravo sa ciljem da tekst približe ciljnoj kulturi, time što će nepoznate ili manje frekventne reči i izraze zameniti autohtonim.

Kada je reč o kompleksnijim jezičkim tvorevinama (narodne umotvorine, uobičajena poređenja, frazeologizmi u širem smislu) načelna preporuka je da se one u prevodu zamenjuju postojećim izrazima u ciljnoj kulturi, ili, ako takvi ne postoje sa sinonimnim značenjem, opisno. Ovo „pravilo” ne treba shvatiti previše usko, jer pojedine frazeologizme – premda vrlo retko, kako se pokazalo u prevodilačkoj praksi – upravo treba prevoditi doslovno. To se odnosi isključivo na tzv. autorski frazeologizam (nem. *Autorphraseologismus*), koji je u Brehtovim dramama često prisutan (Kovač–Mitrevski, 2019: 128–132). U prevodu *Kruga kredom* uočava se donekle suprotan princip, zbog čega navedeni izrazi za čitaoca u manjoj ili većoj meri ostaju tzv. tamno mesto, a svakako su prilično upadljivi. Može se, na primer, lako zaključiti šta znači izraz „Ne može se bunar rosom napuniti” (SNP, inv. br. 675/IV: 69) ili „vrata su na svojim šarkama” (SNP, inv. br. 675/IV: 45), ali je nejasno šta se krije iza Azdakovih reči upućenih Prosjaku: „trčiš kao slina u aprilu” (SNP, inv. br. 675/IV: 48). Jedina osnovana sumnja odnosi se na glagol „laufen”, čije je osnovno značenje trčati, ali se koristi i u velikom broju kolokacija, kod kojih se pojedini elementi u srpskom jeziku razlikuju, kao što je i ovde slučaj. Dok u nemačkom nos doslovno trči (’jdm. läuft die Nase’), u srpskom jeziku on curi, a doslovan prevod ove igre rečima rezultirao je besmislicom. Kod nekih frazeologizama je pak slučaj da su nevešto prevedeni: „Sa drugim tvoji izgledi bi bili manji nego da kokoš stekne zube u kljunu” (SNP, inv. br. 675/IV: 67), ali je

slika koja stoji iza ovog brehtovskog poređenja razumljiva. U ovom kontekstu je interesantno da su se Šenk/Ćirilov odlučili za doslovno preuzimanje izraza „zdrava kao riba u vodi” (SNP, inv. br. 675/IV: 14), iako u srpskom jeziku postoji poređenje „biti zdrav kao dren”, naročito jer se pokazalo da tendiraju zameni elemenata strane kulture.

Ukoliko se zanemare gramatičke i pravopisne greške, koje su česte u prevodima dramskih tekstova nastalim za potrebe inscenacije, opšti utisak prihvatljivosti prevoda narušava niz tzv. „sumnjivih mesta”. Čitalac će se u više navrata zapitati koji je smisao određene replike ili nekog njenog dela u datom ko(n)tekstu, jer se na osnovu njega značenje ne može odgonetnuti, čak ni ako se uzme da je posredi doslovan prevod s nemačkog jezika. Utisak je, pored navedenog, da se broj takvih mesta povećava kako tekst odmiče, pa se pretpostavlja da je prevod nastao u kratkom vremenskom roku, kao i da nije revidiran.⁸

2. 3. *Analiza na mikro nivou*

Nakon upoređivanja prvih nekoliko stranica prevoda i originala, stiče se utisak da su prevodioci nastojali da zadrže što više iz izvornika. Postoji tek poneki primer štrihovanja, što je za prevode pozorišnih tekstova neuobičajeno, ali i vrlo malo izmena bilo koje vrste, ili su te izmene neznatne. Ako se pak zađe u dublju analizu, uočavaju se manipulacije izvornika koje prethodno nije bilo moguće ustanoviti.

Pored očiglednih primera, u prevodu postoje mnogobrojna doslovno prevedena mesta, koja su „zamaskirana” i, prema tome, uočljiva tek ako se konsultuje izvornik, poput Jusupove ironične opaske da je „verenik [...] već opran, a verenica ljuta” (SNP, inv. br. 675/IV: 39), za koju se ispostavlja da u originalnom tekstu ima potpuno drugo značenje: „Der Bräutigam ist schon gewaschen, und die Braut ist schon scharf” (Brecht, Bd. 8, 1992: 50). Kako prevod prideva „scharf” u osnovnom značenju ljut(a) umesto nekim od žargonskih izraza za iskazivanje seksualne uzbuđenosti tako i prevod rečenice: „Der Azdak trinkt schwer” (Brecht, Bd. 8, 1992: 83) doslovno: „Azdak teško pije” (SNP, inv. br. 675/IV: 69), u smislu mnogo pije ili dobro potegne (njegov lik je, između ostalog, okarakterisan kao alkoholičar), potencijalno ukazuju na nedovoljno poznavanje prevodilaca govornog nemačkog jezika ili barem svih njegovih nijansi. Osim toga, neki od primera

⁸ Zbog obima rada, ta mesta će u nastavku biti predočena isključivo u onoj meri u kojoj predstavljaju pokazatelj drastičnijih izmena izvornika.

doslovnog prevođenja rezultirali su koliko rogovatnim jezičkim tvorevinama toliko besmislenim prizorima, kao u sceni suđenja iz četvrtog čina, u kojoj se pominje „invalid na stolici na točkovima” (SNP, inv. br. 675/IV: 58), gde u originalu zapravo piše „ein Invalide im Rollstuhl” (Brecht, Bd. 8, 1992: 70), dakle, invalidska kolica, a cela slika time je dobila komičan, čak bizaran prizvuk.

Ono što se u prevodu *Krug kredom* ističe kao njegova bitna karakteristika jesu mnogobrojne manipulacije izvornika uslovljene kulturološkim razlikama. Mnogi pojmovi, izrazi i poređenja zamenjeni su poznatim ili uobičajenim. Uglavnom su u pitanju termini iz domena religije, zatim oni vezani za hranu i piće, običaje i pravosuđe, a prisutni su i tipični lokaliteti i, uopšte, tipične predstave ciljne kulture: „kad smo se borili kao partizani u ovim šumama” (SNP, inv. br. 675/IV: 3), u originalu: „als wir als Partisanen in diesen *Hügeln* kämpften” (Brecht, Bd. 8, 1992: 11), jeste slika vezana za Drugi svetski rat koja je prisutna i u poznatoj partizanskoj pesmi s tom tematikom (*Po šumama i gorama*, 1941). Takođe se pretpostavlja da je karakterizacija sudije kao predstavnika sudske vlasti, u izjavi Prvog oklopnika: „Immer war der Richter ein *Lump*, so soll jetzt ein *Lump* der Richter sein” (Brecht, Bd. 8, 1992: 69) ciljano izmenjena upotrebom izraza koji oslikava tipičnu predstavu o sudiji u ciljnoj kulturi: „Uvek je sudija bio *lopov*, neka sada jednom *lopov* bude sudija” (SNP, inv. br. 675/IV: 57).

Kada je reč o terminima iz domena religije, njihova zamena opštijim, poznatim pojmovima i izrazima, sprovedena je dosledno. Svugde gde se u izvorniku javlja „Jesus Maria” (Brecht, Bd. 8, 1992: 21) u bilo kojoj varijanti, Šenk/Ćirilov prevode neutralnim „Bože, Bože!” (SNP, inv. br. 675/IV: 12). Vidi se da je kontekst i te kako uzet u obzir prilikom prevođenja, pa su na jednom mestu proširili ovaj izraz: „Bože sačuvaj, jahači!” (SNP, inv. br. 675/IV: 26), što je u izvorniku „Jesus Maria, Panzerreiter!” (Brecht, Bd. 8, 1992: 36). Uzvik Gostiju kada Jusup, koji je do tada bio na samrti, ustane iz postelje: „Jesus Maria und Josef! Jussup!” (Brecht, Bd. 8, 1992: 52) prevodioci su rešili zamenom pojedinačnih imena sa „Bože moj! Svi sveti! Jusup!” (SNP, inv. br. 675/IV: 41), pri čemu je na taj način komičan efekat donekle oslabljen, jer se u originalu Jusupovo ime pominje na kraju ovog niza, čime je svrstan u red svetaca. Zanimljivo je da su repliku „*Kruzifix*, wie soll ich mit so einem Untergebenen den Gouverneursbankert finden, das möcht ich wissen” (Brecht, Bd. 8, 1992: 33), u kojoj se javlja raspeće, pojam koji se u ciljnoj kulturi u ovom značenju ne upotrebljava, Šenk/Ćirilov uspeli da prevedu koristeći ustaljeni izraz koji se takođe vezuje za religiju: „*Boga mu*, kako sa ovakvim ljudima da nađeš ono banovo kopile” (SNP, inv. br. 675/IV: 23), pri čemu je uočljivo pomeranje na stilskom nivou. Sličan postupak primenili su i u prevodu replike

Kuvarice, koja pre početka suđenja izgovara: „Ich glaub, ich bet besser schnell noch einen *Rosenkranz*” (Brecht, Bd. 8, 1992: 79), gde imenica „Rosenkranz” kao deo kolokacije uz glagol „beten” u katoličkoj veroispovesti podrazumeva nizanje određenih molitvi po ustaljenom redosledu (molitva krunice), što je u prevodu uopšteno: „Mislim, da bolje još na brzu ruku očitaš *molitvu uz brojanicu*” (SNP, inv. br. 675/IV: 66), pri čemu je imenica „Rosenkranz” u svom osnovnom značenju (brojanica) prisutna kao dopuna u vidu adverbijala.

Naročito je zanimljivo što prevodioci biraju terminologiju vezanu za državno i društveno uređenje koje je nekada postojalo na našim prostorima, kao i regionalizme u prevodu stilski nemarkiranih izraza umesto standardnih. Tako se u prevodu umesto poreza javljaju „nameti” koji su „pregolemi” (SNP, inv. br. 675/IV: 7), u originalu: „die *Steuer* ist *unerschwinglich*” (Brecht, Bd. 8, 1992: 15). Umesto standardnog izraza, u replici „Worauf wartest du, *Bauernprügler*?” (Brecht, Bd. 8, 1992: 59), Šenk/Ćirilov upotrebili su vojvođanski naziv za bič u prenesenom značenju; „Šta još čekaš ti seljačka *kamdžijo*?” (SNP, inv. br. 675/IV: 48), koji je znatno efektniji od bilo kog „knjiškog” prevoda, koji bi u ovom slučaju bio poguban po stil. Takođe su odabirom regionalizma u replici „Reportier, *Plattfuß*” (Brecht, Bd. 8, 1992: 62) postigli da prevod bude u duhu srpskog jezika, a značenje jednako uvredljivo kao u originalu: „Raportiraj *dustabanlijo!*” (SNP, inv. br. 675/IV: 50). Sva ova mesta deluju veoma prihvatljivo s aspekta ciljne kulture, i svedoče o umešnosti prevodilaca.

Kod prevođenja ličnih imena uočava se neujednačen pristup. Pored transkripcije, kao dominantnog postupka, i ovde je prisutna akulturacija, koja je postignuta dodavanjem uobičajenih sufiksa. Pevač „Arkadi Tschaidse” u prevodu je „Akadije”, a isto je i s banom (guvernerom), čije je ime „Georgi Abaschwili” (Brecht, Bd. 8, 1992: 8), koje je prevedeno kao „Georgije” (SNP, inv. br. 675/IV: 16), kao i „Lavrenti” (Brecht, Bd. 8, 1992: 33; 43) – „Lavrentije” (SNP, inv. br. 675/IV: 32; 33; 42) i „Wassili” (Brecht, Bd. 8, 1992: 49) – „Vasilije” (SNP, inv. br. 675/IV: 38). Banov sin, o kojem se Gruše stara, „Michel” (Mihel), u prevodu je posrbljen: „Mića” (SNP, inv. br. 675/IV: 22), a ispostavilo se da su prevodioci napravili veliku grešku kada su repliku: „Wir haben den richterlichen Befehl, dieses Kind, angetroffen in deiner Obhut, in die Stadt zu bringen, da der Verdacht besteht, es ist Michel Abaschwili, Sohn und Erbe des verstorbenen Gouverneurs Georgi Abaschwili und seiner Frau Natella Abaschwili.” (Brecht, Bd. 8, 1992: 58) preveli na sledeći način: „Imamo naređenje od suda da dete nađemo pod tvojim starateljstvom, dovedemo u grad, pošto postoji sumnja da je to sin Mihajla Abašvilija i njegove žene Nataše Abašvili” (SNP, inv. br. 675/IV: 47). To isprva ne

čudi, pošto je ime deteta u prevodu Mića, a Mihel („Mihajlo”) se prethodno ne pominje. Ako se pak uzme u obzir da se nešto kasnije u delu pojavljuje i ime „Mihel” (SNP, inv. br. 675/IV: 71), ovog puta u vezi s detetom, to je za recipijenta u ciljnoj kulturi zbunjujuće, i do kraja ostaje nejasno koje ime je ispravno.

Prevođenje frazeologizama u Brehtovim dramama naročito je zahtevan prevodilački poduhvat (Kovač–Mitrevski, 2019: 128–132). Pored leksikalizovanih frazeologizama, i u ovom delu se javljaju autorski frazeologizmi, čije značenje treba odgonetnuti, a zatim i preneti u drugi kulturni kontekst. Tu se najbolje vidi kako je prevođenje književnog dela ponekad „slepa spona od nemog do gluvog” (Živojinović, 1981: 278). Šenk/Ćirilov su se vešto snašli kada su pitanje Prvog oklopnika „Was ist das für ein komischer Vogel?” (Brecht, Bd. 8, 1992: 62), koje postavlja kada ugleda Azdaka, preveli „Kakav je to čudan svetac?” (SNP, inv. br. 675/IV: 50), a isto se može reći i za teži zadatak, kada su autorski frazeologizam „Das Entenjunge ist ein Schwimmer, heißt es.” (Brecht, Bd. 8, 1992: 55) preveli „Ribu još niko plivanju nije učio!” (SNP, inv. br. 675/IV: 44) nastojeći da prenesu sliku upotrebom srodnih leksema. Vrlo interesantan primer u prevodu predstavlja i aluzija na poznatu izreku u Grušinoj replici „prišla sam ti kao breg Muhamedu” (SNP, inv. br. 675/IV: 36), koja je zajednička za ceo evropski kulturni prostor, budući da, kako se smatra, vodi poreklo od engleskog filozofa Frensis Bejkona (Francis Bacon), koju pominje u svom delu *Eseji* (1625). U originalu, kako se ispostavilo, ne postoji aluzija na izreku „Wenn der Berg nicht zum Propheten kommt, muss der Prophet wohl zum Berge kommen”, već je posredi „Ich bin zu dir gekommen wie der Birnbaum zu den Spatzen” (Brecht, Bd. 8, 1992: 46), što je takođe originalna Brehtova tvorevina⁹. I kod prevođenja frazeoloških izraza, prema tome, dominira postupak akulturacije.

Songovi naročito doprinose utisku prihvatljivosti prevoda s aspekta ciljne kulture. Prevedeni su vrlo vešto, s tim što se ujedno potvrdila hipoteza da je upravo na tim mestima u prevodu prisutno više izmena, kao u pomenutim stihovima ([...] „’Slušaj, ženo, ko na pomoć jednom se oglušī, / Nikad više poziv dragog neće osluhnuti, / Nikad više pesmu kosa jutrom ćuti [*sic*] / Nikad uzdah žeteoca na večernju.”), SNP, inv. br. 675/IV: 19), koji u originalu glase:

⁹ Nije isključeno da Breht ovde aludira na nemačku parabolu *Der Holzhacker und sein Sohn* (*Sämtliche Werke: mit Stahlst. Parabeln, Sagen u. Erzählungen*, Bd. 38 (1847). Regensburg: Verlag von S. Joseph Manz, 10) budući da parabola predstavlja glavno formalno sredstvo epskog pozorišta.

[...]

„Wisse, Frau, wer einen Hilfeschrei nicht hört
Sondern vorbeigeht, verstörten Ohrs: nie mehr
Wird der hören den leisen Ruf des Liebsten noch
Im Morgengrauen die Amsel oder den wohligen
Seufzer der erschöpften Weinpflücker beim Angelus.” (Brecht, Bd. 8, 1992: 29).

Dok je u izvorniku prisutan „Seufzer der erschöpften Weinpflücker beim Angelus”, u prevodu je ta slika zamenjena drugom, koja ima za cilj da kod recipijenata u ciljnoj kulturi izazove iste asocijacije („Nikad uzdah žeteoca na večernju”). Kao poseban vid akulturacije mogu se smatrati i formalne izmene originalne strofe u kojoj je dominantan stilski postupak opkoračenje (1–4), uvođenjem anafore (2–4) koja je česta stilaska figura u srpskoj narodnoj poeziji. U prevodu je dejstvo ove pesme, kojom Arkadi Čajdze u prelomnom trenutku u okviru drame izveštava o Grušinom kolebanju, pojačano ponavljanjem priloga „nikad”, što za nju predstavlja neku vrstu opomene, nakon čega odluči da povede ostavljeno dete, iako svesna da se time izlaže opasnosti. Na ovom primeru takođe se vidi opšte načelo kojim su se Šenk/Ćirilov vodili, koje se odnosi na skraćivanje stihova koje su smatrali suvišnim (1–2), kao i da je njihovo značenje u prevodu nadomešćeno drugim izražajnim sredstvima. Druga strofa uvodnog songa iz drugog čina u originalu glasi:

Wie will die menschliche entkommen
Den Bluthunden, den Fallenstellern?
In die menschenleeren Gebirge wanderte sie
Auf der georgischen Heerstraße wanderte sie
Sang sie ein Lied, kaufte Milch (Brecht, Bd. 8, 1992: 30).

Slično prevodu naslova, u kojem je izostavljen atribut „kavkaski” i čime je delo dobilo opštiji smisao, ovde je prisutna parcijalna zamena predloške fraze „Auf der *georgischen Heerstraße*”, koja iskazuje lokalitet kojim se Gruše u tom trenutku kreće:

Da li će izmaći
Krvnicima, izmaći ubojicama?
Kroz puste gore lutala je
Kroz *divlje šume* lutala je
Pesmu je pevala, mleko kupovala. (SNP, inv. br. 675/IV: 21)

Izmena može biti motivisana kako leksemom „gore” (3. stih) tako i leksemom „Heerstraße”, budući da se vojska za vreme Drugog svetskog rata najčešće kretala šumom, kao i da ta slika postoji u svesti recipijenata u ciljnoj kulturi. Osim toga, vidi se da je pridev „georgisch” u prevodu zamenjen pridevom „divljij”, što s jedne

strane ima veze kako s metrikom tako i sa stilskom figurom koja je na taj način preneti i u prevodu, dok, s druge strane, ovaj primer potencijalno ukazuje na tendenciju prevodilaca da izostave sva sporna mesta, ako se uzme u obzir vreme nastanka prevoda.

2. 4. Sistemski kontekst

Na osnovu karakteristika samog prevoda, kao i propratnih okolnosti njegove recepcije, pretpostavlja se da je *Krug kredom* nastao ubrzo nakon izvođenja Berlinskog ansambla 1955. godine na Teatru nacija u Parizu, kojem je Ćirilov najverovatnije prisustvovao. Pored izmenjenog naslova i dopisane žanrovske odrednice, na takav zaključak navode i mnogobrojne manipulacije izvornika za potrebe ciljne kulture, koje potencijalno ukazuju na pokušaj prevodilaca da izbegnu cenzuru usled nepovoljnih diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog saveza, koji su se privremeno stabilizovali tek nakon 1956/7. godine.

Komad je premijerno prikazan 1963. godine na sceni Narodnog pozorišta u Beogradu, kada je Breht bio uveliko poznat. Za ovu, jedinu inscenaciju *Kavkaskog kruga kredom* u Srbiji, reditelj Bojan Stupica koristio je prevod Gustava Krkleca. *Krug kredom* u prevodu Tatjane Šenk i Jovana Ćirilova nikada nije postavljen na scenu srpskih pozorišta.

Prevod odlikuje niz primera akulturacije i on je ujedno pokazatelj u kojoj meri je dramski tekst vezan za kontekst u kom nastaje, odnosno, zbog čega se prenošenjem u drugi sistem nužno menja. S obzirom na pretpostavljeni period njegovog nastanka, pored imena dramskog personala, naročito treba istaći izmene vezane za pojmove iz domena religije, koji su u originalu nedvosmisleno preuzeti iz katoličke konfesije, dok su u prevodu neutralizovani. Štaviše, *Kavkaski krug kredom* pokazao se veoma pogodnim upravo sa ovog aspekta, jer sadrži niz kulturno specifičnih pojmova i izraza. Pored toga, ustanovljeno je koji delovi originala su štrihovani, zatim na kojim mestima je tekst proširen u prevodu, kao i mnogobrojne supstitucije.

Sudeći po broju reditelja i prevodilaca koji su pokazali interesovanje za Brehtov komad *Kavkaski krug kredom*, on je u srpskoj kulturi naišao na neuporedivo manji odjek od *Majke Hrabrost* ili *Opere za tri groša*. Ako se pritom uzme u obzir da je Klabundov *Krug kredom* insceniran deceniju ranije, sve

navedene činjenice vezane za recepciju Brehtovog dela navode na zaključak da su faktori za njegovo odbijanje bili prvenstveno vanjezičke prirode.¹⁰

3. ZAKLJUČAK

Nepublikovani prevod Brehtovog komada *Krug kredom* iz pera Tatjane Šenk i Jovana Ćirilova, koji je najverovatnije bio pokušaj da se srpskoj publici prikaže jedan od najvećih komada savremenog nemačkog dramatičara, nastao je u drugoj polovini pedesetih godina prošlog veka. Na osnovu odlika samog prevoda, kao i svih ostalih činjenica vezanih za njegovu negativnu recepciju, ovaj prevod je pokazatelj koliko je jaka sprega zvanične (kulturne) politike i prevodne književnosti. Ona se podjednako ogleda u odabiru dela, prevodiočevoj odluci da nešto (ne) prevede, ali i u načinu na koji će delo prevesti. U tom smislu, analiza prevoda *Kruga kredom*, kao i njegove recepcije potvrđuje da proučavanje prevodne književnosti, naročito dela dramske produkcije, pruža bogatu građu za proučavanje ciljne kulture i međukulturnih veza.

Ana Mitrevski

BRECHT'S DRAMA *THE (CAUCASIAN) CHALK CIRCLE* TRANSLATED BY
TATJANA ŠENK AND JOVAN ĆIRILOV

Summary

Brecht's position of a socially engaged playwright is incessantly associated with the events taking place at that time on the world's social and political stage. It was after his decision to move to East Berlin, where he spent the rest of his life, that he became a target of ideological controversy which, until the fall of the Eastern bloc, directly influenced the reception of his works as well.

Referring to the foreign literature in translation, the connection of the official and cultural policy is visible in both the selection of the works which shall (not) be translated and in the way they will be translated i.e. the translation poetics. Since the drama plays written after the war showed the lowest progress, the repertoires of great Serbian theatres were

¹⁰ Činjenica da je komad 2019. godine prikazan u okviru pozorišnog festivala Novi tvrđava teatar (Miletić, 2019: 19–24), za koju je reditelj Paolo Mađeli (Paolo Magelli) sa trupom Narodnog pozorišta Sarajevo osvojio prvu nagradu, potencijalno svedoči o interesovanju za samog autora, čija se dela u poslednjih nekoliko decenija retko viđaju na srpskim pozornicama.

dominated by the foreign authors, so we could conclude that the foreign literature in translation played a major role in the revival of the theatrical life in Serbia of the time.

The reception of Brecht's epic theatre started with the premiere of *The Good Person of Szechwan* (*Der gute Mensch von Sezuan*, 1941), staged on October 19, 1954 in the *Belgrade Drama Theatre* (Beogradsko dramsko pozorište), which marked this playwright's breakthrough in the Yugoslav theatre stages. Up to the present, all of the Brecht's works designated as epic theatre have been translated into Serbian, and some of them have been translated several times. Despite good reception of his translated drama production, there are only a few studies related to the translation of Brecht's plays. Apart from that, among the translations, there are several of them unaccounted for in the secondary literature, whether it is about the newspaper's headlines, reviews, or scientific publications.

This study shall present a so far unknown translation of Brecht's drama *The (Caucasian) Chalk Circle* (*Der kaukasische Kreidekreis*, 1944), kept in the library of the *Serbian National Theatre* in Novi Sad (Srpsko narodno pozorište Novi Sad), which presents a testimony of extremely rich and diverse reception of this author in Serbia.

It has been shown that the factors influencing the manner of reception of the works coming from the foreign culture in the stated social and historical context could be visible in the very translation, in accordance with the translation analyses and the reconstruction of the translation actions, as well as the interpretation of the results within the frame of the systemic context.

Keywords: Bertolt Brecht, *The Chalk Circle*, Tatjana Šenk, Jovan Ćirilov, translation reception, foreign literature in translation, the *Serbian National Theatre* library.

LITERATURA

- Bassnett, S. (1998). Still Trapped in the Labyrinth: Further Reflections on Translation and Theatre. U: Bassnet, S.–Lefevere, A. (ed.) (1998). *Constructing Cultures: Essays on literary Translation*. Clevedon: s. n., 90–109.
- Brecht, B. (1991). Schriften 4: Texte zu Stücken. U: Hecht, W.–Knopf, J.–Mittenzwei, W. & Müller, K.-D. (Hrsg.) (1991). *Werke: Große kommentierte Berliner und Frankfurter Ausgabe*, Bd. 24. Frankfurt am Main: Suhrkamp–Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag.
- Brecht, B. (1992). Der kaukasische Kreidekreis. U: Hecht, W.–Knopf, J.–Mittenzwei, W. & Müller, K.-D. (Hrsg.) (1992). *Werke: Große kommentierte Berliner und Frankfurter Ausgabe*, Bd. 8. Frankfurt am Main: Suhrkamp–Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag.

- Brecht, B. (1964). *Majka Hrabrost i njena deca: Hronika iz Tridesetogodišnjeg rata*. Preveli s nemačkog Tatjana Šenk i Jovan Ćirilov. Beograd: Rad.
- Ćirilov, J. (2002, januar–februar). Muke s avangardom. *Scena: časopis za pozorišnu umetnost*, 1, 23–26.
- Deretić, J. (1987). *Kratka istorija srpske književnosti*. Beograd: BIGZ.
- Đurić, D. (2002). Ideologija prevođenja. U: Janićijević, J. (ured.) (2002). *Prevodna književnost: zbornik radova XXIII–XXVI beogradskih prevodilačkih susreta 1997–2001*. Beograd: Udruženje književnih prevodilaca Srbije, 717–720.
- Kittstein, U. (2008). *Bertolt Brecht*. Paderborn: Wilhelm Fink GmbH & Co. Verlags-KG.
- Knopf, J. (2006). *Bertolt Brecht*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Kovač, B.–Mitrevski, A. (2019). Beiß die Zähne zusammen! Phraseologismen in Bertolt Brechts *Die Dreigroschenoper* und ihre Übersetzung ins Serbische. U: Gudurić, S.–Radić-Bojanić, B. (ured.) (2019). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru VIII/2: tematski zbornik*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 125–134.
- Miletić, T. (2019). *6 pozorišni festival „Novi tvrđava teatar“: 4–9. jula 2019 Vila Stanković, Ćortanovci*. Novi Sad: Udruženje građana „Novi tvrđava teatar“ Novi Sad, 19–24.
- Mitrevski, A. (18. jun 2013). Jovan Ćirilov o prevođenju *Majke Hrabrost* (Neobjavljeni audio zapis), Bitef teatar, Beograd.
- Mitrevski, A. (2013). Prevođenje Brehtove drame *Majka Hrabrost* sa nemačkog na srpski jezik (Nepublikovani master rad). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Mitrevski, A. (2016). Brehtova *Majka Hrabrost* u vremenu i prostoru. U: Gudurić, S.–Stefanović, M. (ured.) (2016). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru V: tematski zbornik*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 149–154. (štampano ćirilicom)
- Mitrevski, A.–Petrović, Đ. (2014). Problem ekvivalentnosti u prevodu Brehtove drame *Dobar čovek Sečuana*. U: Anđelković, M. (2014). *Savremena proučavanja jezika i književnosti: zbornik radova sa V naučnog skupa mladih filologa Srbije*, knj. 2. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet u Kragujevcu, 615–622. (štampano ćirilicom)
- Müller, K.-D. (2009). *Bertolt Brecht: Epoche – Werk – Wirkung*. München: Verlag C. H. Beck, 21; 23.
- Pašić, F. (2007). *Beogradsko dramsko pozorište 1947–2007*. Beograd: Beogradsko dramsko pozorište.

- Putnik, R. (1997). *Približavanje pozorištu: prikazi pozorišnih knjiga*. Beograd: Narodno pozorište, 140.
- Rnjak, D. (1972). *Bertolt Brecht in Jugoslawien*. Marburg: N. G. ELWERT VERLAG.
- Sämtliche Werke: mit Stahlst. Parabeln, Sagen u. Erzählungen*, Bd. 38. (1847). Regensburg: Verlag von S. Joseph Manz.
- Schneider, A. (1984). *Brecht-Dramen auf Russisch: Problematik der Dramenübersetzung*. München: Hieronymus.
- Stolze, R. (2008). *Übersetzungstheorien: Eine Einführung*. Tübingen: Günter Narr.
- Šenk, T.–Ćirilov, J. (s. a.). *Krug kredom*. Novi Sad: Biblioteka Srpskog narodnog pozorišta, sign. 675/IV. (štampano ćirilicom)
- Toma, S. (1979). *Lirika Bertolta Brechta na srpskohrvatskom između dva rata* (Nepublikovani magistarski rad). Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
- Ullmann, L. (1976). *Wandlungen*. Bern: Scherz Verlag.
- Volk, P. (1990). *Pozorišni život u Srbiji 1944/1986*. Beograd: Institut za pozorište, film, radio i televiziju Fakulteta dramskih umetnosti.
- Zobenica, N. (2015). Bertolt Brecht i Istok. U: Popović, V.–Janjić, I.–Milancovici, S. & Gagea, E. (ed.) (2015). *Communication, Culture, Creation: New Scientific Paradigms*. Arad: „Vasile Goldiș” University Press–Novi Sad: Fondatia Europa, 906–916.
- Živojinović, B. (1981). Beleške o prevodenju. U: Rajić, Lj. (ured.) (1981). *Teorija i poetika prevodenja*. Beograd: Prosveta.

ИСТОРИЈА

Ђорђе Ђурић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК: 378.014(497.11)“19“
DOI: 10.19090/gff.2020.1.53-65
Originalni naučni rad

УТИЦАЈ СРБА ИЗ ЈУЖНЕ УГАРСКЕ НА РАЗВОЈ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ – ДВА КАРАКТЕРИСТИЧНА ПРИМЕРА**

У раду је указано на основне факторе (политичке, идејне и културне) који су утицали на почетак развоја високог образовања, али и просвете и културе уопште у Србији у другој половини XVIII и XIX веку. Кроз осврт на биографије и делатност два карактеристична представника Срба из Јужне Угарске (Атанасија Николића и Вука Маринковића) који су писањем првих уџбеника и утемељењем катедри природних наука дали велики допринос развоју и изградњи високог образовања у Србији, скренута је пажња на читаву генерацију Срба пореклом са простора северно од Саве и Дунава који су учествовали у том процесу.

Кључне речи: Историја високог школства код Срба, Историја природних наука код Срба, Просветитељство, Лицеј, Велика школа, Универзитет, прозелитизам, Вук Маринковић, Атанасије Николић

Леополд Ранке, писац знаменитог дела *Српска Револуција*, објављеног у Хамбургу 1829, несумњиво је био наклоњен српској борби за аутономију и изградњу државе. Ослањајући се на изворе до којих је дошао преко Вука Стефановића Карацића, он са одушевљењем пише о народном духу који обнавља државност.¹ Он закључује да је пред кнезом Милошем био задатак

* djdjuric@ff.uns.ac.rs

** Чланак је резултат рада на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја бр. 177002 *Војвођански простор у контексту европске историје*.

¹ На немачком језику је ово дело доживело три издања и сва три афирмативно пишу о српској борби за слободу: *Die serbische Revolution, Aus serbischen papieren und Mittheilungen von Lepold Ranke*, Hamburg 1829. За Ранкеовог живота изашла су још два издања ове књиге. Друго издање *Die Serbische Revolution, Aus serbischen papieren und Mittheilungen von Lepold Ranke, Zwete Ausgabe*, Berlin 1844, bei Dunder und Humboldt и треће издање са промењеним насловом и знатно проширеним садржајем: *Leopold von Ranke, Serbien und die Türkei*, Berlin 1879.

правно-политичког уобличавања власти, која треба да оличава дух народа и процес подизања културног нивоа нације тек ослобођене од турске власти. Ово је на крају свог дела лапидарно изразио реченицом: „Њива је узорана, сада је треба засејати”, а потом оптимистички закључује да се нада да ће његови следбеници – будући историчари о Србима моћи да забележе светле ствари (Ranke, 2019: 664-667). Ове Ранкеове реченице у којима је сагледао значај школства за државу биле су одраз стања духа интелектуалног света у читавој Европи са краја XVIII и прве половине XIX века. Срби са обе стране Саве и Дунава почели су се готово истовремено са процесом обнове државе укључивати у интелектуалне токове савремене Европе (Šulce, 2002: 5–6; Poroв, 2010 II: 121-134; Веšlin, 2015: 60–115).

Већ тада је било јасно да су школе имале посебан значај за напредак државе. У XVIII веку, када је дошло до драматичних промена у виђењу улоге човека у универзуму, школе су постале место тумачења новог погледа на свет и ослобађања од „мрака незнања” и сујеверја како су говорили просветитељи. После Француске буржоаске револуције оне ће широм Европе, па и на Балкану, припаднике будуће грађанске класе васпитавати у духу прокламованих слобода и припремити их за коначно ослобођење од стега које је у ранијим вековима наметнуло феудално друштво. Од половине XIX века, школство ће имати посебну улогу у изградњи, очувању и хомогенизацији нација.

Само неколико десетлећа касније у односу на западну Европу ове идеје захватиле су и просторе Балкана и Подунавља, где је, расејан у више држава, живео српски народ.² У српској средини развој школа и школства у XVIII веку одвијао се, несумњиво, под утицајем одјека поменутих идеја, али и низа особености српског народа и простора на којима је живео. Међу овим особеностима нарочито треба нагласити чињеницу да је српска култура у ранијим вековима носила јако обележје припадности византијском културном кругу, а да се од краја XVII века почела сусретати са средњоевропском културом и прихватати неке њене особености. Одбрана православне вере од

² На пример Мармонтелов *Велизар* преведен је на ондашњи српски језик 1776., а на самом крају XVIII века преведено је дело Данијела Дефоа *Чрезвичайна прикљученија Робинзона Кресе от Јорка*, које човеку буди наду да може сам на пустом острву уз помоћ неколико техничких изума победити природу. Такође, српској образованој елити била су доступна и бројна радо читана дела са сличним садржајем и порукама писана на немачком језику названа заједничким именом *Робинзонијаде*.

прозелитизма католичких кругова аустријске монархије такође је обликовала modele развоја школа код Срба. Посебну улогу Православне српске цркве у старању над развојем националних школа предодређивала је и чињеница да Срби у XVIII столећу нису имали државу. Геополитичка борба Хабзбуршке монархије и руске империје за превласт на просторима Балкана и Подунавља, која се и те како преливала и на поље културе (штавише, посматрано у дугој историјској вертикали, култура јој је била једно од главних попришта), такође је предодређивала развој школства код Срба у XVIII веку.

Подухват утемељења првих школа у Србији у првој половини XVIII над којим су бдели српски митрополити Мојсије Петровић и Вићентије Јовановић, у највећој мери се ослањао на довођење руских учитеља, чији задатак је био да српску омладину уведу у „Век учености”, али и да је „наоружају знањем” у борби против прозелитизма католичке цркве и притисака за прелазак на унију. Отуда су одабрани учитељи баш из једноверне Русије. Митрополит Мојсије Петровић, у том духу, октобра 1718. пише Петру Великом: „Буди други Мојсије и избави нас из Египта незнања... Не тражимо богатство, мимо помоћи у просвећивању и знању и наоружај наше душе да се одупремо непријатељима нашим...” (Грујић, 2013:176).³ Покушај подизања просвете као установе за одбрану православља и српског идентитета био је само одговор на низ поступака бечког двора и католичких кругова Хабзбуршке монархије с краја XVII и почетка XVIII века. Ови кругови су настојали да доследно спроведу политички аспект покрета противреформације, који се у претходном веку одигравао у читавој Средњој Европи, и смање број и утицај иноверних у Хабзбуршкој монархији (дакле не само православних већ и протестаната). Конкретан повод за овај позив Мојсија Петровића на долазак руских учитеља у Србију највероватније је било слање језуитске мисије у Београд 1718. године⁴, са задатком да

³ Ово писмо које је српски митрополит Мојсије Петровић упутио првом руском императору октобра 1718, као и оно које је нешто раније упутио тумачили су и њихове делове публиковали Захарија Орфелин, прота Димитрије Руварац као и руски слависта Платон Андрејевич Кулаковски. Комлетног га је приредио и дао коментаре Радослав Грујић у *Прилозима за културну историју српских школа у првој половини XVIII века*.

⁴ Аустријске власти сматрале су да у земљи коју су војнички заузели имају право на агресивно распрострањавање своје вере, придржавајући се начела које је прокламовано после Аугсбуршког верског мира 1555. *Cuius regio illius religio*.

„мисионари у славу Божју и за утеху и спасење душа”. Овој мисији су на располагање стављена велика новчана средства, а аустријске власти, које су управљале Србијом после 1718. године, добиле су налог из Беча да се „озбиљно и опрезно старају о унији православне цркве са католичком”. После повратка османске власти у Београд 1739. простори северно од Саве и Дунава остаће главно жариште српске просвете до почетка XIX века и почетка Српске револуције. Такве околности почеће да се мењају тек током Српске револуције, када у деценијама после Првог српског устанка тежиште српске културе полако буде почело да се враћа на просторе Кнежевине Србије.

У јеку борбе за обнову и изградњу аутономне државе, када је стваран чиновнички апарат и утемељивана просвета, у Кнежевини Србији је број образованих па и уопште писмених био изузетно мали. У таквим околностима дошло је до масовног прилива образованих Срба са простора северно од Саве и Дунава. Током неколико деценија они ће имати велики утицај на културни, јавни па и политички живот, па ће се јавити незадовољство „отачаствених синова”. Тада ће настати pejоративни назив *печани*, за оне који су дошли „из прека” преко Саве и Дунава. Ове људе је на долазак у Србију покретала потрага за службом, нада да ће пре у својој држави доспети на више чиновничке положаје него што би им то успело у монархији Хабзбурга, али и нада да ће у оквирима какве-такве националне државе успети да потврде свој национални и људски идентитет. Овај осећај био је у складу са ондашњим стањем духа у Европи, који су озваничиле Француска револуција и револуције 1848. године. Међу њима, међу бројним другима мање познатима, налазимо и писца Сретењског устава и покретача првих новина у Србији Димитрије Давидовић, творца првог српског грађанског законика Јована Хацића. Према службеним подацима из 1836. године, од укупно 68 учитеља у Србији 51 био је пореклом из Хабзбуршке монархије. Међу њима су и сви први професори Лицеја.⁵ Такве прилике биле су и у медицини, међу инжењерима и архитектама, ликовним уметницима и другим слободним професијама (Ђурић, 2007: 35-37). Крајем 30-их година XIX века Срби из Јужне Угарске су се нашли на местима начелника министарстава, и готово увек је за некога од њих било резервисано место министра просвете и чиновника у Кнежевој канцеларији. Ову генерацију српских интелектуалаца задесила је таква судбина да су морали постати и државни чиновници, заправо носиоци

⁵ Лицеј је 1838. године отворен у Крагујевцу, а 1841. пресељен у Београд, из њега ће 1863. године израсти Велика Школа, а 1905. Београдски универзитет.

државне власти, јер у оно време политичара у данашњем смислу те речи није било. Учествовање у власти остаће усуд српских научника све до 1918. године. То ће значајно умањити њихов рад на научном и културном пољу (Ђурић, 2014: 227-228).

Карактеристични представници Срба са простора северно од Саве и Дунава који су дали велики допринос изградњи високог школства у Србији и који се сигурно могу сматрати утемељивачима природних наука у Србији су Атанасије Николић и Вук Маринковић. Они нису били научници светског гласа, као Миланковић и Пупин, нити велики истраживачи у својим дисциплинама као рецимо Тесла. Штавише први је по образовању био инжењер, а други лекар. Међутим, захваљујући великој енергији и љубави према науци, али и патриотизму, они су постали пионири модерне науке и носиоци високог образовања у Србији. Формирали су прве катедре својих наука у Србији и написали прве уџбенике за њих.⁶

Атанасије Николић рођен је у Бачком Брестовцу 1803. године, у сиромашној трговачкој породици. Школовање је започео у Сомбору, потом је гимназију учио у Сремским Карловцима, Новом Саду и Ђуру (ASANU

⁶ *Начела физике*, за своје ученике, а и за самоуке, написао Вук Маринковић Медицине доктор, у Лицеуму Княжества Србског Физике Профессор, друштва Србске словесности р. члан. Прегледано и одобрено одь школске Коммиссiе. Прва пола *О мерљивимъ и немерљивимъ вештествима* VI. литограф. таблица. У Београду 1851. При правителственой књигопечатњи Княжества Србскогъ, 8+515 стр. 8°; *Начела физике*, за своје ученике, а и за самоуке, написао Вук Маринковић Медицине доктор, у Лицеуму Княжества Србскогъ Физике Профессор, друштва Србске словесности р. члан. Прегледано и одобрено одь школске Коммиссiе. Друга пола *О Естественимъ појавима у великомъ*. У Београду 1851. При правителственой књигопечатњи Княжества Србскогъ, 286+3 стр. 8°; Превод са француског језика: *Естествена Повѣстница, за младежъ србску*, написао Вук Маринковић Медицине доктор, у Лицеуму Княжества Србскогъ Физике Профессор, друштва Србске словесности р. члан. Прегледано и одобрено школскомъ Коммиссiомъ. У Београду 1851. При правителственой књигопечатњи Княжества Србскогъ, 1+557 стр. 8°. Друго издање са Маринковићевим допунама објављено је 1855. године, а треће 1861; *Атласъ узъ Естствену Повѣстницу*, Др. Вука Маринковића, 12 таблица са 251 фигуромъ. У Београду при Типографiи Княжества Србскогъ, 1852. 8°. Друго издање 1855.; Превод са немачког: Д^{ра} Франца Мочника Ц. КР. Школ Совѣтника, *Геометрiя*, за више школе Княжества Србiе, Преведена по препоруци школске комисије, са 344 у тексту печатане фигуре, у Београду, при правителственой Књигопечатњи 1857.

BEOGRAD 7380/32). Артиљеријско-техничку школу похађао је у Бечу, а инжењерске испите накнадно положио у Пешти. Увек као благодетанац или нечији стипендиста, искусио је и савладао све муке и понижења које пред човека ставља сиромаштво. Једно време се издржавао као професор приватне школе цртања у Новом Саду, па као хонорарни геометар бачке вармеђе. Потом накратко служи на имању грофа Петра Чарнојевића код Арада. Када се напоскон скрасио, добио уносан посао земљомера на имању грофа Шенбронна и квартир од седама соба, стигао му је позив из Србије да се прихвати посла професора тек отвореног Лицеја у Крагујевцу. У Србију је са породицом прешао 1839. године. На Лицеју (из кога ће израсти београдски универзитет) именован је за професора Математике, Земљомерија и Художественог начертанија. Одмах је написао уџбенике за своје предмете *Алгебру* (1839)⁷ и *Елементарну геометрију* (1841).⁸ То су били први високошколски уџбеници ових предмета у Србији. Истовремено је постављен и за првог ректора Лицеја. Испоставило се да његов посао није био да предаје као професор и управља школом као ректор, већ заправо да створи прву високошколску установу у Србији. Николић је готово све послове радио сам, од набавке најтривијалнијег прибора, опремања кабинета, па до саме израде печата за Лицеј. Он је био један од оних учених Срба чијом заслугом је Свети Сава одређен за школског патрона. Он је организовао прву школску Светосавску прославу у Србији, што је било синхронизовано са почетком прослављања Светог Саве у Матици српској 1839. године. Ондашње правитељство, видећи овако ревностан рад и напредак установе на чијем је челу, наградило га је и похвалило више пута. Међутим та наклоност власти, а посебно Илије Гарашанина, убрзо ће га одвојити од професорског рада. По преласку Лицеја из Крагујевца у Београд, Николић ће бити постављен за начелника у Министарству унутрашњих дела (које је тада обједињавало државну управу, војску, здравство и привреду). Служба у државној управи, касније бављење политиком, биће позвање, али и усуд српских научника све до 1918. године. Њихов допринос на овом пољу биће велики, али једнако тако осетиће се и губитак њихове енергије на научном и просветном пољу. Прелазак у државну управу одвојио је Николића

⁷ *Алгебра устројена за употребленије слушатеља философије у Лицеуму Књажества Србије*, У Београду 1839, при правителственој књгопечатњи Књаж. Србскогъ.

⁸ *Елементарна геометрија устројена за употребленије слушатеља философије у Лицеуму Књажества Србије*, У Београду 1841, при правителственој књгопечатњи Књаж. Србскогъ.

од професуре, али га није одвојио од просветног рада. Заједно са Стеријом Поповићем утемелио је 1841. године Друштво српске словесности. Учествовао је и у дефинисању његових задатака као установе која треба да шири науку код Срба, али и да терминолошки обогати српски језик како би се на њему могле предавати фундаменталне и техничке науке. По оснивању Српског ученог друштва, наследника Друштва српске словесности, Николић ће постати његов почасни члан (Nikolić, 2002: 67-69).

Упоредо са радом у државној управи Николић је основао прву инжењерску школу у Србији, која је радила од 1846. до 1849. године, покренуо је и рад прве Недељне школе у Србији у којој би се општим знањима поучавали шегрти и слуге, међутим ни она није била дугог века. Готово 20 година Николић је покушавао да унапреди пољопривреду у Србији. Од 1841. године својеволно и бесплатно, како је записао, држао је јавна предавања из пољске економије. Написао је прве пољопривредне поучнике у Србији (*Земљоделско газдинство, Ратарство, Винодјелство, Воћарство и шумарство, Скотогајство*), покренуо је чак и лист за пољопривреднике *Чича Срећков лист*.⁹ Током 1852. године ишао је на студијско путовање по Немачкој, Швајцарској, Угарској и Чешкој, за време кога је проучавао тамошњу пољопривреду и пољопривредне школе. По повратку оснива у Топчидеру пољопривредну школу и огледну економију. Вршио је прва укрштања страних раса стоке са домаћим. Међутим, ни ово његово предузеће није било дугог века. После Светоандрејске скупштине, када Николић буде у политичкој немилости, биће укинута и овај завод, под изговором да се у њему престрого поступа са ученицима. Иначе, занимљиво је да Србија као аграрна земља у 19. веку ни после безброј покушаја није успела да оствари континуитет у унапређењу пољопривреде. Бар десет пута су осниване школе и огледна добра, доношени закони о окружним расадницима и имањима која треба да негују расе и сорте, али ови покушаји би увек пропадали (Jovanović, 1988:226).¹⁰

⁹ Који је покренут и уређиван по узору на *Сиротог Ричарда* Бенцамина Френклина.

¹⁰ Судаћи на основу онога што је записао у својим *Успоменама* о Николићевом неуморном раду на развоју пољопривреде, његов ученик Владимир Јовановић је имао веома неповољно мишљење. Ту се код Јовановића, као и код других припадника његове генерације, могао уочити негативан однос према Николићевим политичким ставовима.

Николићев ренесансни дух дошао је до изражаја и у уметности. Издавао је народне календаре. Објавио је две књиге српских народних приповедака.

Само оно што је урадио у историји српског позоришта било би довољно да га учини значајним делатником националне културе. Прве аматерске представе организовао је још у Новом Саду од 1825. до 1828. године. Основао је прво позориште у Београду, чувени Театар на Ђумруку 1841, а потом и Позориште код Јелена 1847. године. Поред тога, написао је више позоришних комада, углавном са тематиком из српске историје и по мотивима српских народних песама (*Женидба цара Душана, Зиданье Раванице, Зиданье Скадра на Бојани, Краљевић Марко и Вучо ђенерал, Смрт књаза Михаила Обреновића*). У већини ових комада је и глумио (Ковачек, 1991: 220-249; Šumarević, 1939: 133-134, 258, 264).

Готово је невероватно да је човек који је урадио све поменуто, иста личност која је написала правилник за полицијске службенике, израдила нацрт парцела на Врачару, руководила изградњом првог насутог друма у Србији од Пожаревца до Свилајнца, саградила апсану у Топчидеру и бавила се ливењем првих топова у Србији. Николић је имао велику улогу у организацији преласка добровољаца из Србије у Војводину 1848. године. После Светоандрејске скупштине за кратко је прогнан из Србије, али се враћа 1861. године, када му је додељена државна пензија. Тада ће почети једно ново раздобље његовог живота у коме је као повереник Илије Гарашанина био секретар тајног Средињег одбора за националну пропаганду, која је управо у то време (време кнеза Михаила) била на врхунцу. О огромном поверењу које је уживао сведочи и чињеница да је он био једини човек у српској управи који је имао све шифре и псеудониме националних радника и агената чувене Гарашанинове мреже (Vojvodić, 1994: 263–294).

Николић је умро у Београду 1882. године у осамдесетој години живота.

Николићев рад, иако везан за другу половину XIX века, има сва обележја просветитељства. Сви његови текстови зраче оптимизмом и вером у човека, тако карактеристичним за овај духовни покрет. Он дубоко верује да човек може својим радом изменити судбину и да бољитак друштва зависи од ширења знања. По начину живота, делатностима којима се бавио, али и по стилу његових мемоара, Николић неодољиво подсећа на Бенцамина Френклина. Обојица су били сиромашног порекла и школовали се једино

због своје жеље за знањем. Обојица су имали склоности ка природним наукама, бавили се изградњом и пројектовањем путева, унапређењем пошта, оснивали учена друштва, тражили начине да унапреде пољопривреду, како би поспешили народно благостање, у политици ишли у дипломатске мисије и градили установе својих отаџбина. Ако би се могло рећи да су ове сличности и случајне, никако се не може рећи да је Николићево покретање поучног часописа за сељаке *Чича Срећков лист* било без узора на Френклина чији је часопис *Добричина Ричард* (или *Сироти Ричард*) својом поучношћу стекао светску славу. Чак је и најпознатији новинар Француске револуције Камиж Демулен својим *Чича Дишеном* копирао Френклина. Ако би се могло рећи да је Николићев просветитељски дух мало и закаснио у времену, са сигурношћу можемо рећи да је био на правом месту. Јер Србији, у коју је он стигао у лето 1839. године, били су преко потребни људи који би утемељили образовање и науку и изградили установе модерне државе.

Други карактеристични делатник на пољу просвете у Србији, пореклом са простора северно од Саве и Дунава био је Вук Маринковић, лекар из Новог Сада који ће постати професор и писац првог уџбеника Физике у Србији. Он ни издалека није био тако разноврстан стваралац као Николић, али је својим радом обележио читаву деценију постојања Лицеја (AS-MPs 1849, III, 227; 1849, V, 396, ukaz br. VNO 919; Đurković, 1956:119).

Маринковић је рођен у Новом Саду 1808. године у знаменитој породици, чији је родоначелник био Поп-Коста Маринковић, Вуков отац. Поп-Коста, познати писац катихета и егзоратор Новосадске гимназије, свакако не би био поменут у овом тексту да није учествовао у једном просветитељском подухвату српске омладине са почетка XIX века. Наиме, он је био један од српских ђака учених у Пешти, који су као по договору превели готово сва поучна дела Јохана Хајнриха Кампеа, славног немачког просветитеља и педагога. Занимљиво је да је Поп-Костин превод Кампеовог *Откровенија Америке* објављен 1809. године, када је Вук напунио прву годину живота. Тешко да би се могао наћи бољи пример за илустрацију првих утицаја на будућег српског научника. Сигурно је да је Вук Маринковић још у најранијој младости читао сва преведена Кампеова дела и да су она усмерила његов даљи развој.

Вук Маринковић је школовање започео у Новом Саду, наставио у Јегри, где је завршио више разреде гимназије (Филозофију, како се то онда говорило). Медицину је студирао у Пешти и Бечу, где је докторирао 1830. са

дисертацијом *О епилепсији*. Потом је живео у Новом Саду, бавећи се лекарском праксом. У Србију прелази 1849. после разарања Новог Сада. Од 1849. до преране смрти 1859. предавао је Физику на Лицеју. У његово време Лицеј је већ функционисао по устаљеном реду, и он се није као Атанасије Николић, сусретао са најтривијалнијим проблемима са почетка рада те установе. Штавише када је Маринковић стигао, већ је постојала катедра за физику. Међутим, он је био тај који је наставу подигао на прави факултетски ниво и тај који је написао прве уџбенике физике. Његови уџбеници двотомна *Начела Физике*, *Јестаствена повестница* и *Атлас уз Јестаствену повестницу* прештамповани су и награђивани више пута. Овим уџбеницима он удара темеље подели природних наука код Срба и уводи терминологију која се у највећој мери одржала до данас. У више наврата је и сам Ђура Даничић хвалио Маринковићеве преводе страних техничких термина и ковање нових речи, које су биле у духу српског језика, а притом и прецизно означавале техничке појмове. Поред уџбеника, Маринковић је наставу физике унапредио и стварањем кабинета, који је од 1849. обогаћивао новим савременим училима. У Архиву Србије чува се његова преписка са просветним властима, из које се види да борба за набавку учила и средстава за рад ни онда није била ништа једноставнија него данас.

Маринковић је у три наврата био и ректор Лицеја (1851-1852, 1856-1857. и 1858-1859). На основу грађе министарства просвете, види се да су његова ревност и рад били веома цењени од стране просветних власти (Ђурић, 2007:35-50).

Био је члан Друштва српске словесности и један од најцењенијих професора Лицеја.

Ваља напоменути да је као деветнаестогодишњак превео неколико певања *Енеиде*. Ти преводи су у наставцима објављивани у Летопису Матице Српске.

Маринковићев предани рад на подизању српске науке и просвете прекинула је прерана смрт 1859. године.

Убрзо после генерације, којој су припадали Николић и Маринковић, у Србију су почели стизати "отачаствени" синови који су се школовали на најпрестижнијим европским универзитетима. То су биле тзв. „Паризлије”, како су их називали савременици. Они су због своје боље школске спреме, познанстава са идеолозима нових европских покрета и наводне модерности олако презрели рад људи попут Николића и Маринковића. Називали су их режимлијама и паланачким професорима. Међутим, превидели су колико је

требало енергије, љубави према науци и патриотизма, да би се у ондашњој неписменој Србији предавала било кава наука и започео просветни рад.

Овакав став наследника најстарије генерације професора у Србији, својеврсно научно оцеубиство, у највећој мери ће под утиском бујице погрда и презира у ондашњој штампи и публицистици преузети и историографија.

На монументалност Карађорђевог подухвата и целе српске револуције и Србима и Европљанима указао је Леополд Ранке. Ради историјске правде, наша историографија је дужна да реконструише и прикаже, такође монументално дело стварања из ничега, српских високошколских установа. Тада ће се на рад људи као што су били Николић и Маринковић гледати у сасвим другачијем светлу.

Dorđe Đurić

THE INFLUENCE OF SERBS FROM THE SOUTHERN HUNGARY ON THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN SERBIA IN THE 19TH CENTURY – TWO CHARACTERISTIC EXAMPLES

Summary

During the second half of the 18th and the first half of the 19th century, the development of education in Serbian communities in the Balkans and in Southeastern Europe was influenced by modern ideas. These ideas came among Serbs with only a few decades of delay. As with other peoples in the Balkans, Serbs also had their own characteristics. One of them was that the geopolitical influence of the great powers of Russia and Austria intersected in this area. These countries intended, through culture and education, to bind the educated elite of Serbs to themselves and thus pursue their interests. Also, the Serbian Orthodox Church, which was the carrier of education for Serbs in the 18th century, fought to protect itself, with the help of Orthodox Russia, from the influence of the Catholic Church. Typical representatives of Serbs from the area north of the Sava and Danube, who have made a great contribution to establishing higher education in Serbia and who can certainly be considered to be the founders of studying natural sciences in Serbia, are Atanasije Nikolić and Vuk Marinković. The first, was an engineer by education and the second was a doctor. However, due to great energy, love for science and patriotism, they have become the pioneers of modern science and higher education in Serbia. They formed the first departments of their sciences in Serbia and wrote the first textbooks for them.

Atanasije Nikolić was born in the vicinity of Sombor in 1803. He came to Serbia in 1839. At Lyceum (from which the Belgrade University would be established later) he was appointed Professor of Mathematics and Art Drawing. He immediately wrote textbooks for his

subjects Algebra (1839) and Elementary Geometry (1841). These were the first higher education textbooks on these subjects in Serbia. At the same time he was appointed as the first Rector of Lyceum. Nikolić founded the first engineering school in Serbia, which worked from 1846-1849. Another distinguished employee in the field of education in Serbia, originally from the area north of the Sava and Danube was Vuk Marinković. He was a doctor from Novi Sad who would become a professor and writer of the first textbook on physics in Serbia. He improved his teaching at the Lyceum in Belgrade to the university level and wrote the first physics textbooks. His two-volume textbooks Principles of Physics, Natural History, and Atlas with Natural History have been reprinted and awarded multiple times. With these textbooks, he created the foundation for the division of natural sciences among Serbs and introduced the terminology that has persisted to this day.

Keywords: history of higher education among Serbs, history of natural sciences among Serbs, Enlightenment, Lyceum, High school, University, proselytizing, Vuk Marinković, Atanasije Nikolić

IZVORI I LITERATURA

- Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete (AS-MPs), 1849, III, 227; 1849, V, 396, ukaz br. VNO 919. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU Beograd) 7380/32
- Bešlin, B. (2015). *Evropski uticaji na srpski liberalizam u XIX veku*. Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića. (ćirilica)
- Đurić, Đ. (2007). *Vuk Marinković, biografija i naučni rad utemeljivača fizike kao moderne nauke u Srbiji*. Novi Sad: Filozofski fakultet. (ćirilica)
- Đurić, Đ. (2014). *Srpski intelektualac u politici, politička biografija Jovana Žujovića*. Beograd: Službeni glasnik. (ćirilica)
- Đurković, O. (1956). Vuk Marinković, profesor fizike na Liceumu. *Hemiski pregled*. 7, 119-138.
- Grujić, R. (2013). *Srpske škole 1718-1739*. Novi Sad: Matica srpska. (ćirilica)
- Jovanović, V. (1988). *Uspomene*. Beograd: BIGZ. (ćirilica)
- Kovaček, B. (1991). Teatar Atanasija Nikolića. U: Kovaček, B. *Talija i klio: iz istorije srpskog pozorišta i drame* (1991). Novi Sad: Matica srpska. (ćirilica)
- Popov, Č. (2010). *Građanska Evropa*. Beograd: Zavod za udžbenike. (ćirilica)
- Ranke, L. (2019). *Srbija i Turska u devetnaestom veku*. Novi Sad: Akademska knjiga. (ćirilica)
- Sarić, M. (prir.), Petrović, A. (prir.) (2002). *Biografija Atanasija Nikolića, verno svojom rukom napisana*. Beograd: Srpsko društvo za istoriju nauke. (ćirilica)

Šulce, H. (2002). *Država i nacija u evropskoj istoriji*. Beograd: Filip Višnjić.

Šumarević, S. (1939). *Pozorište kod Srba*. Beograd: Zadruga profesorskog društva.
(ćirilica)

Vojvodić, V. (1994). *Život i rad Atanasija Nikolića*. Beograd: Prosveta. (ćirilica)

Vladimir Huzjan*

Zavod za znanstveni rad HAZU u Varaždinu
Hrvatska

UDK: 94(=163.41)“1915/1916“

DOI: 10.19090/gff.2020.1.67-93

Originalni naučni rad

O LIJEČENIM I UMRLIM SRIJEMCIMA INTERNIRANIM U VARAŽDINU 1915. I 1916. GODINE**

U ovome radu autor po prvi put objavljuje podatke o identitetu interniranih Srijemaca u Varaždinu tijekom ratne 1915. i 1916. koji su liječeni u gradskoj bolnici ili nemoćnici odnosno koji su umrli i bili pokopani na gradskom groblju. Pod pojmom *internirani Srijemci* podrazumijeva se na silu internirano civilno stanovništvo donjeg Srijema u unutrašnjost Austro-Ugarske Monarhije, najvećim djelom Srba, dok slučajevi u Varaždinu pokazuju da se u manjem broju radilo i o Romima. Prikazani su i analizirani osobni podaci za 131 liječenu i 58 pokopanih osoba. Arhivski izvori potvrdili su da se o njima vodila liječnička skrb. O ukupnom broju interniranih Srijemaca tijekom Prvog svjetskog rata na području grada Varaždina i Varaždinske županije može se samo nagađati.

Ključne riječi: Srijemci, Srbi, Romi, Varaždin, Prvi svjetski rat, internacija, smrt, 1915.

1. UVOD

O ovoj gotovo zapostavljenoj temi napisana su svega dva rada koja se tematski odnose na područje grada Varaždina. Opširniji je rad Višnje Burek pod nazivom: "Internirci i bjegunci na varaždinskom području u vrijeme Prvog svjetskog rata", a drugi je rad Vladimira Huzjana pod nazivom: "O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon *Velikog rata*" (Burek, V. 2016., Huzjan, V. 2014.).¹ U oba rada autori su predstavili uzroke prisilnog dolaska i opisali boravak interniraca iz Srijema, austro-ugarskih građana, koje se u lokalnim medijima propagandno nazivalo *srpskim veleizdajnicima*. Za razliku od prva dva, u ovom radu objavit će se osobni podaci interniranih Srijemaca u Varaždinu koji su do danas ostali nepoznati. Istraživanje je

* vhezjan@gmail.com

** Zahvaljujem Državnom arhivu u Varaždinu na susretljivosti pri istraživanju.

¹ Vidi još i: *Narod u nevolji. Veliki rat na varaždinskom području* (2014.) i Kolar Dimitrijević, M. (2004).

provedeno u Državnom arhivu u Varaždinu gdje su pregledani *Zapisnici poglavarstva Grada Varaždina* (1914.-1918.), *Redovni spisi Gradskog poglavarstva Varaždin* za sve četiri ratne godine, kao i za 1920. u kojoj je pronađena većina spisa sa sumarnim podacima te *Knjiga mrtvaca. Općeniti grobovi (1903-1918)*.² U tom smislu, postoji mogućnost da se za ovu temu u budućnosti možda nađe još podataka čime bi se dosadašnja saznanja sadržajno dopunila.

Kada je *Veliki rat* počeo, jedan od prioriteta gradske uprave bilo je rukovođenje procesom mobilizacije, no ubrzo će pitanje nedostatka namirnica, rasta cijena, stvaranje tzv. crnog tržišta, prihvata sve većeg broja ranjenika, izbjeglica i interniraca preuzeti pažnju gradskih vlasti. Tadašnji gradski načelnik Pero Magdić, ujedno i potpredsjednik Sabora, nastojao je olakšati svakodnevni život. Školska i gimnazijska mladež, gradsko kazalište i kino prikazivači organizirali su dobrotvorne koncerte i priredbe na kojima se prikupljao novac za potrebite. Jasno, to su sve bili pokušaji ublažavanja ratnog stanja s kojim su se građani Varaždina susreli. U upravnom smislu Gradu je smanjena autonomija te je počeo raditi prema okružnicama i naredbama viših vlasti – gradonačelnik je bio odgovoran *vladinom povjereniku za županiju Varaždinsku i grad Varaždin*, a ovaj banu. S obzirom na rat, Varaždinci su sudjelovali u njegovim bitkama i to najviše u 16. varaždinskoj pješačkoj pukovniji, 5. i 12. ulanskoj pukovniji, 31. lovačkom bataljunu te 39. poljsko-topničkoj pukovniji. U početku sudjelovali su u borbama na srpskom i crnogorskom bojištu, a nakon toga na istočnom i talijanskom. Neki su kasnije sudjelovali i u proboju solunskog bojišta sa snagama jugoslavenskih dobrovoljaca. (*Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, 2014).

Tijekom *Velikog rata* jedini dio Kraljevine Hrvatske i Slavonije koji je imao dodira s Kraljevinom Srbijom i na kojem se osjetio rat bio je Srijem (Herman Kaurić, V. 2009, Matanović, D. 2013, Tominac, N. 2014, Lukić, A. 2015). Naime, srpska vojska je od 6. do 14. rujna 1914. napravila prodor između Srijemske Mitrovice i Zemuna. Ne ponavljajući već poznate detalje ratnih zbivanja u Srijemu tijekom 1914., treba istaknuti da se poslije ponovnog zauzimanja pograničnog djela Srijema austro-ugarska vojska okrutno obračunala s lokalnim civilima srpske nacionalnosti. U citatu je zabilježeno: "Sela su spaljena, preostalo srpsko stanovništvo je kažnjeno, nepoćudni su strijeljani, nepouzđani su izdvojeni, a dio lojalnoga srpskog stanovništva preseljen je duboko u unutrašnjost zemlje, u logore

² Spisi o interniranim Srijemcima u Varaždinu nastali su od 1914. do 1916. i danas se u Državnom arhivu u Varaždinu dio nalazi u kutiji Redovnih spisa za 1920. godinu. U toj kutiji navedeni spisi nisu odvojeni od drugih niti su posebno numerirani (op. a.).

za internirce, te su u njima ostali skoro do kraja rata." (Dobrovšak, Lj., 2016). Ipak, dio interniranih Srijemaca samovoljno se vratio u zavičaj u proljeće 1915., no zbog otežanih uvjeta života i opreza vlasti od njihovog eventualnog pomaganja Kraljevini Srbiji, ponovno su internirani u unutrašnjost, pa i na područje Varaždinske županije. Internirani Srijemci bili su Srbi, a slučajevi u Varaždinu pokazuju da se u manjem broju radilo i o Romima³. Stanovništvo drugih nacionalnosti nastavilo je normalno živjeti u srijemskim selima, koliko su to ratne okolnosti dopuštale. Internirani Srijemci bili su u ekonomski teškom stanju ili uništeni jer su opljačkani, a njihovi posjedi zaplijenjeni. (Iskruljev, T., 2014., Ninković, N., Vasin, G., 2018.).

2. O INTERNIRANIM SRIJEMCIMA U VARAŽDINU

Krajem 1914. u Varaždin su počeli pristizati prvi austro-ugarski ranjenici, ruski zarobljenici i internirani Srijemci. Potonjih je do kraja prve ratne godine u grad stiglo 1.768.⁴ Lokalna novina *Hrvatsko pravo* propagandno je izvijestila da se radilo o *srpskim veleizdajnicima* protiv Austro-Ugarske Monarhije, a dopremljeni su iz Zemunskog i Rumskog kotara.⁵ U *Kronici Franjevačkog samostana sv. Ivana Krstitelja u Zemunu* za 1914. godinu je zabilježeno: "Internirani zemunski Srbi. 29. X. 1914. Internirani su svi Srbi grada Zemuna. Povodom evakuacije bilo je neprestano signaliziranje i davanje drugih znakova neprijateljskoj vojsci iz Zemuna i Kotara, te je vojnička oblast bila prisiljena, da odstrani cjelokupno pučanstvo grčko istočne vjere iz Zemuna i okolice, na granici. Ispražnjenje grčko istočnog živilja počelo je najprije u gradu Zemunu, a zatim po kotaru, što je trajalo cijeli mjesec dana do konca mjeseca studenoga 1914." (Batorović, M. 2016).

Najveći broj interniranih Srijemaca u Varaždinskoj županiji bio je raspoređen u gradu Varaždinu i bližoj okolini na poljoprivrednim imanjima i tvrtkama gdje su obavljali razne poslove. Teško je odrediti točna mjesta njihova smještaja i zaposlenja, jer postojeći arhivski izvori ne sadrže takve podatke. No, njihov rad nije bio stihijski određen, već načelno uređen prema *Pravilniku ces. i kr. Ministarstva rata o uporabi ratnih zarobljenika*. Naime, načelno su imali uređenu dnevnicu, radno vrijeme, hranu, smještaj, dan odmora i drugo, no to se rijetko

³ U Tablici 1 vidi red. br. 58, 67, 68, 86, 87, 123.

⁴ Burek, V. (2016.), 353.

⁵ Doprema srpskih veleizdajnika u Varaždin (13. list. 1914.), *Hrvatsko pravo*, str. 2.

poštivalo.⁶ Dio njih nije bio radno sposoban ili nije mogao obavljati naložene poslove te su mnogi iscrpljeni umrli. (Iskruljev, T., 2014., Ninković, N., Vasin, G., 2018.).

Kako bi si olakšali smještaj, internirani Srijemci su kod lokalnih trgovaca nabavljali što im je bilo potrebno. U ljekarni *K Salvatoru* kupili su četke, kapi, mast, pamuk, prašak, obloge, sapune i druge predmete, a račun je izdan za: "(...) povoje i ljekarije srbskim zatočenim ranjenicima u Varaždinu" na iznos od 126,98 kruna.⁷ Zatim u trgovini M. L. Steinerja kupljeno je 20 komada slamnjača i jastuka za 74,40 kruna⁸ ili u trgovini J. Dragonera 20 pernatih gunjeva za 104 krune.⁹ Neke od njihovih smještajnih prostorija su raskužene, nabavljena je slama za jastuke, rublje je redovito prano, a kupljena su i dva umivaonika te plehnata šalica i porculanska zdjela.¹⁰ Sve ove račune Srijemcima je platio *vladin povjerenik za županiju Varaždinsku i grad Varaždin* Stjepan pl. Belošević.¹¹ Plaćanje ovih manjih iznosa pokazuje da su bili materijalno osiromašeni.

U Varaždinu se dio interniranih Srijemaca u međuvremenu razbolio i završio na liječenju u gradskoj bolnici. Njihov broj je s vremenom rastao i mjesta u gradskoj bolnici nije bilo dovoljno te je gradski načelnik Pero Magdić zatražio od S. pl. Beloševića odobrenje da dio Srijemaca smjesti u gradsku nemoćnicu (sirotište) koja se nalazila kraj crkve Sv. Florijana. S obzirom na okolnosti, tj. veliki broj ranjenih vojnika u gradskoj bolnici, nije bilo mjesta za sve te je molbi udovoljeno.¹²

⁶ *Narod u nevolji. Veliki rat na varaždinskom području* (2014.), 21.

⁷ Državni arhiv u Varaždinu, Redovni spisi Gradskog poglavarstva Varaždina (dalje HR-DAVŽ, RS GPV), 1920., kutija 11201 – 12000. Dokument nije numeriran. Datum izdavanja računa je 31. listopada 1914. godine.

⁸ Isto. Datum izdavanja računa je 19. listopada 1914. godine.

⁹ Isto. Datum plaćanja računa je 19. listopada 1914. godine.

¹⁰ Isto. Na računu je bilješka: "Ovi predmeti naručeni su za gradsku nemoćnicu k Svetom Florijanu za Srijemce na račun presvijetlog gospodina vladinog povjerenika za grad Varaždin."

¹¹ HR-DAVŽ, RS GPV, 1914., br. 8883.

¹² "Presvijetli gospodine! Čim se je u gradu Varaždinu interniralo preko 500 stanovnika pravoslavne vjere iz Srijema opazilo se je da imade medju njima teško bolesnih, koji su bezuvjetno trebali bolničku njegu. Ovogradska bolnica Franje Josipa I. nije mogla da jih primi u svoju njegu, jerbo je već prije bilo sa vojnom oblasti utanačeno da će se u gradskoj bolnici smjestiti 100 ranjenih vojnika, što je i učinjeno, pa je tako broj građanskih bolesnika morao biti ograničen. (...) da se nadju zgodne prostorije gdje bi se mogla smjestiti bolnica

U gradskoj nemoćnici internirani Srijemci dobivali su svu liječničku skrb kao da su u gradskoj bolnici. Sestre milosrdnice vodile su zdravstvenu skrb o njima, a trošak u iznosu od 2 krune dnevno po pacijentu plaćala je kraljevska vlada. S općim porastom cijena, kasnije će porasti i cijena dnevne skrbi po pacijentu na 2,5 krune. Preostali iznos dobivenog novca trošen je na nabavku lijekova i drugih potrepština za Srijemce.¹³

Do kraja studenoga 1914. povećao se broj bolesnih te je gradonačelnik P. Magdić izvijestio S. pl. Beloševića da je gotovo cijela gradska nemoćnica predana Srijemcima za upotrebu. Zato se moralo nabaviti novih 10 komada blazina i pokrivača.¹⁴ U nemoćnici su ostale svega tri sobe koje su ostavljene bolesnim i siromašnim Varaždincima. U razdoblju od 20. listopada 1914. do 30. lipnja 1915. u nemoćnici je liječeno 285 Srijemaca.¹⁵ U to vrijeme Grad se uspješno borio protiv zaraza obavještavanjem građana o pravilnom postupanju, izolacijom oboljelih, čak i određivanjem posebnog vremena ukopa civila i vojnika umrlih od zaraze.

Doprema srpskih veleizdajnika u Varaždin. Jučer prije podne stigao je prvi transport žitelja iz Srijemske županije, rumske kotara, koji su sudjelovali kod veleizdajničkih čina protiv naše vojske. U svemu stigle su 103 osobe, što muškaraca, a što žena. Dopraćeni vrlo su lošeg izgleda, te bude u čovjeku vrlo neugodan dojam. Kako doznajemo, biti će isti smješteni po raznim vlastelinskim dvorovima u okolišu, gdje će si prisilnom zaradnjom zasluživati svoj svagdanji kruh. Dopremljeno ih ima u svemu biti 659 pa kako je prvi transport od 103 stigao, prinadoći će jošte 556. Dopraćeni su pod eskortom naših zagorskih ustaša.

Fotografija 1. Iz lokalnih novina *Hrvatsko pravo*¹⁶

specijalno za bolesne zatočeničke, kojima bi se davala isto onakova njega, kao i u gradskoj javnoj bolnici." HR-DAVŽ, RS GPV, 1920., br. 14093/1914.

¹³ HR-DAVŽ, RS GPV, 1920., kutija 11201 – 12000. Dokument je pisan rukom 20. lipnja 1918. godine. Nije numeriran.

¹⁴ HR-DAVŽ, RS GPV, 1920., br. 106/Pr:-1914.

¹⁵ HR-DAVŽ, RS GPV, 1920., kutija 11201 – 12000, br. 7724/1915.

¹⁶ Doprema srpskih veleizdajnika u Varaždin (13. list. 1914.), *Hrvatsko pravo*, str. 2.

Fotografija 2. Gradska nemoćnica kraj crkve sv. Florijana¹⁷

3. ANALIZA DOBIVENIH PODATAKA

Dostupno arhivsko gradivo omogućilo je analizu podataka za 131 bolesnog interniranog Srijemca koji je 1915. i 1916. bio liječen u Varaždinu. Treba ponoviti da se prikupljeni podaci nalaze u kutijama iz vremena nakon *Velikog rata*, stoga postoji mogućnost da će se u budućnosti naći novi podaci kojima će se ovaj rad dopuniti. U prilogu je Tablica 1 s popisom podataka. Naveden je redni broj, zatim broj bolesnika u glavnoj bolničkoj knjizi, ime i prezime, zanimanje bolesnika, mjesto življenja prije interniranja, bolest od koje se liječio te kakav je bio rezultat liječenja.¹⁸

Nakon obrade podataka, rezultati su sljedeći: među interniranim Srijemcima, u Varaždinskoj bolnici i kasnije u gradskoj nemoćnici, najviše se liječilo muškaraca

¹⁷ Snimio autor 9. ožujka 2020. godine.

¹⁸ Tablice u izvornom dokumentu sadrže podatke o dužini i trošku liječenja koje su ovdje izostavljene (op. a.).

(90 posto).¹⁹ U najvećem djelu, internirani Srijemci liječili su se od bronhitisa, gastritisa i miokarditisa. U nešto manjem omjeru, osobe su liječene od poliartritisa, reumatizma, svraba, gripe, upala ili čireva. Treba dodati da se u 12 slučajeva iz izvora nije mogla pročitati bolest, a najveći broj bolesti se, zapravo, pojavio jednom ili dva puta poput herpesa, mastitisa, angine, konjuktivitisa i dr. Od pojedinaca Stevan Nikolić iz Obreža,²⁰ Petar Nikolić iz Surčina²¹ i Radovan Stojaković iz Ugrinovaca liječili su se po dva puta.²²

Što se tiče rezultata liječenja, više od polovice bolesnih Srijemaca je ozdravilo (55 posto). Tek je 12 posto bilo neizliječeno, a umrlo je devet posto pacijenata. Pokopani su na lokalnom groblju. Onih koji se nisu u potpunosti izliječili, već im je zdravlje poboljšano, bilo je 24 posto. Zatim, dobiveni podaci pokazuju da je najveći broj Srijemaca prije internacije doveden iz Surčina (27 osoba), Dobanovaca (20 osoba) te Batajnice i Ugrinovaca (15 osoba). Ističu se još i mjesta Karlovčić, Obrež i Šašinci iz kojih se liječilo po osam osoba. Ostala mjesta iz Srijema spominju se u svega nekoliko slučajeva.

Što se tiče zanimanja, najveći broj liječenih interniraca bili su ratari ili zemljoradnici. Ostala zanimanja javljaju se u par slučajeva. Jovan Lakočević i Dimitrije Janošević bili su posjednici,²³ Aco Nikolić i Aleksandar Bačvanin trgovci,²⁴ Nikola Brlja i Stanko Petrović kovači,²⁵ a Pavao Babić bio je pisar,²⁶ Nikola Simić nadkučar²⁷ te Živojin Stokić čobanin.²⁸ Zabilježena su i ženska zanimanja: Ljubica Vučković i Draga Marić bile su gospodarice,²⁹ a Anka Nikolić, Jelena Kovalrak i Živka Vladislavljević kućanice.³⁰ Za tri osobe je pod *zanimanje* navedeno da su Romkinje: Kata Nikolić te Diana i Bojana Jovanović.³¹ Pod istom "kategorijom" je i

¹⁹ Liječenih žena bilo je 13. Vidi u tablici red. br: 53, 54, 58, 66, 67, 72, 86, 87, 99, 101, 119, 122, 123.

²⁰ U Tablici 1 vidi red. br. 100, 128.

²¹ U Tablici 1 vidi red. br. 38, 112.

²² U Tablici 1 vidi red. br. 70, 97.

²³ U Tablici 1 vidi red. br. 59, 113.

²⁴ U Tablici 1 vidi red. br. 6, 85.

²⁵ U Tablici 1 vidi red. br. 56, 111.

²⁶ U Tablici 1 vidi red. br. 114.

²⁷ U Tablici 1 vidi red. br. 84.

²⁸ U Tablici 1 vidi red. br. 65.

²⁹ U Tablici 1 vidi red. br. 53, 54.

³⁰ U Tablici 1 vidi red. br. 66, 72, 122.

³¹ U Tablici 1 vidi red. br. 58, 86, 87.

troje djece interniranih Srijemaca: Jovanka i Jovan Nikolić te Marija Vladisavljević.³² Najčešće prezime koje se spominje među liječenim internircima je Nikolić (13 puta) te Vladisavljević i Jovanović po šest puta.

Ranije je navedeno da su neki internirani Srijemci umrli u Varaždinu te da su pokopani na gradskom groblju. Prema podacima iz *Knjige mrtvaca (1903.-1918.)* zabilježen je ukup 58 osoba (vidi Tablicu 2).³³ Tijekom 1915. umrlo je 35 osoba (60 posto), a 1916. godine 23 osobe (40 posto). Najveći broj pokopanih Srijemaca umrlo je od tuberkuloze, srčanih bolesti i tifusa, dok se u manjem omjeru javljaju upala pluća i bolesti bubrega, a svega jednom debilizam, demencija, hepatitis, karcinom i gastritis.³⁴ Vrijeme kada su internirani Srijemci najviše umirali bilo je tijekom zimskih mjeseci, a razlozi mogu biti loši uvjeti smještaja, oskudna odjeća ili obuća te opća iscrpljenost. Arhivski podaci iz spomenute *Knjige mrtvaca* govore i o dobi umrlih. Tako ih je najviše umrlo u dobi između 50. i 59. godine starosti (26 posto) te od 60. do 69. godine starosti (21 posto). Najstariji umrli je 85-godišnji Pajo iz Šašinaca (prezime nečitko zapisano), a najmlađa umrla osoba je sedmodnevni Radko Ignjatović s dijagnozom debilizma.³⁵ Podaci pokazuju da je umrlo još dvoje djece: Lepasava Ljubinković iz Petrovčića stara jednu godinu i Crnjanski (ime nečitko zapisano) iz Deča star dvije godine.

Podaci o umrlima navode gdje su bili smješteni u trenutku smrti. Tako je njih 84 posto bilo u Varaždinu, a u ostalih pet mjesta u manjem omjeru: Konjščina - pet posto, Jurketinec – tri posto, a Lipovnik, Tužno, Bisag i Klenovnik – dva posto. Zatim, podaci pokazuju da je oženjenih/udanih bilo 48 posto, neoženjenih/neudanih 21 posto, udovaca/udovica 10 posto, dok za 21 posto osoba taj podatak nije naveden. Arhivski podaci govore i o zavičaju interniranih Srijemaca pokopanih u Varaždinu – najviše ih je iz Dobanovaca (13), Surčina (devet), Batajnice (osam), Petrovčića (sedam) te Šašinaca (pet). Ostala mjesta spominju se jednom ili dva puta. No, za samo jednu osobu se navodi da je rođena u Varaždinskoj internaciji – spomenuti Radko Ignjatović.

Pri kraju analize treba se osvrnuti i na pisane veze između dva popisa tj. ima li osoba koje su liječene u gradskoj bolnici ili nemoćnici, a koje su umrle i kasnije pokopane na gradskom groblju. Podaci pokazuju da se radilo o sljedećih sedam

³² U Tablici 1 vidi red. br. 67, 68, 123.

³³ HR-DAVŽ, 345, *Knjiga mrtvaca, Općeniti grobovi, III. (1879) 1903-1918.*

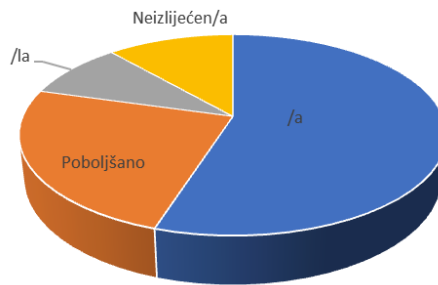
³⁴ U Tablici 2 vidi red. br. 16, 26, 34, 38, 51.

³⁵ U Tablici 2 vidi red. br. 16, 21.

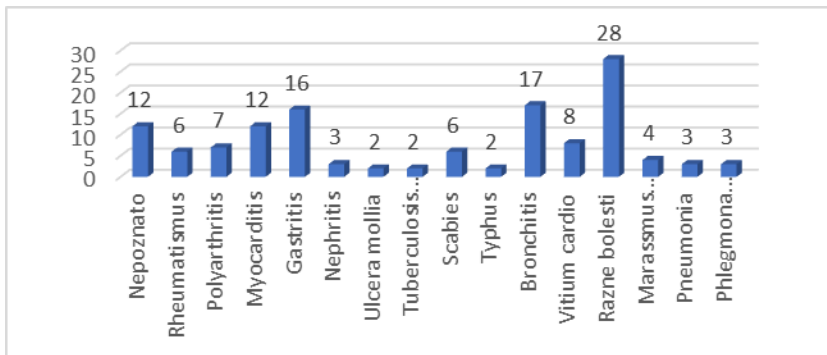
osoba: Milo Mladenović se liječio od tuberkuloze,³⁶ Ranko Vladisavljević od tifusa,³⁷ Ivan Vladisavljević od problema s plućima,³⁸ zatim Naum Uzelac od tuberkuloze,³⁹ Dimitrije Opačić od problema sa srcem,⁴⁰ Vladimir Nikolić od tifusa⁴¹ te Nešo Jovanović od tuberkuloze.⁴²

Na kraju analize treba istaknuti da je sudbina interniranih Srijemaca vezana uz okupaciju Kraljevine Srbije tijekom 1916. godine. Kada je nestala opasnost od napada, preživjeli internirani Srijemci pušteni su kućama. Što se tiče umrlih i njihovih grobova, danas ne postoji nikakvo obilježje na varaždinskom groblju koje bi sugeriralo da su internirani Srijemci bili pokapani tijekom ratne 1915. i 1916. godine.

Grafikon 1. Rezultati liječenja interniranih Srijemaca

Grafikon 2. Vrste bolesti od kojih su liječeni internirani Srijemci

³⁶ U Tablici 1 vidi red. br. 116, u Tablici 2 vidi red. br. 2.

³⁷ U Tablici 1 vidi red. br. 118, u Tablici 2 vidi red. br. 10.

³⁸ U Tablici 1 vidi red. br. 4, u Tablici 2 vidi red. br. 35.

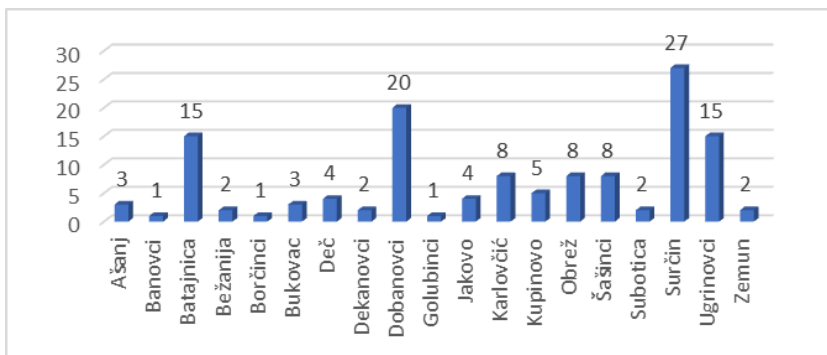
³⁹ U Tablici 1 vidi red. br. 35, u Tablici 2 vidi red. br. 46.

⁴⁰ U Tablici 1 vidi red. br. 78, u Tablici 2 vidi red. br. 51.

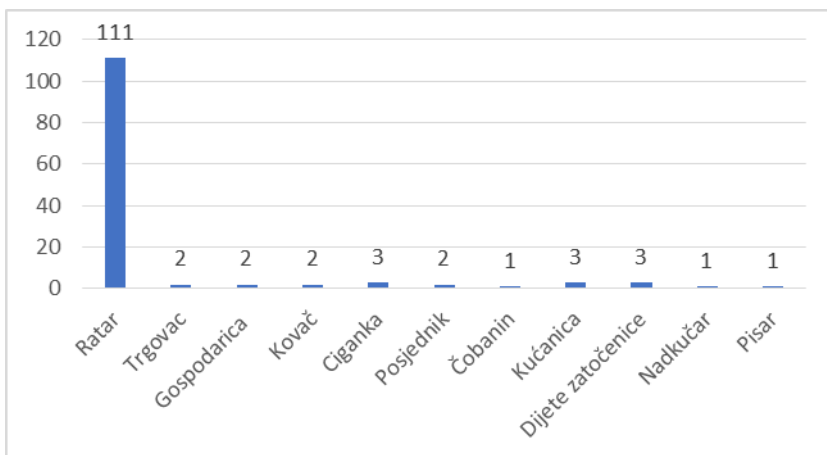
⁴¹ U Tablici 1 vidi red. br. 60, u Tablici 2 vidi red. br. 53.

⁴² U Tablici 1 vidi red. br. 35, u Tablici 2 vidi red. br. 58.

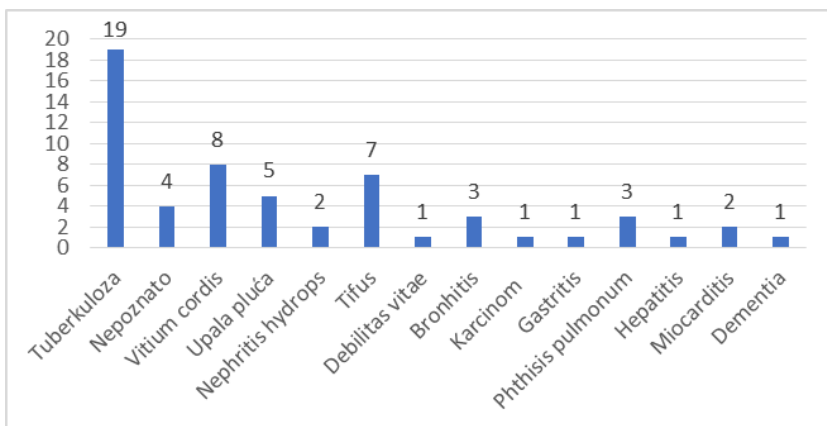
Grafikon 3. Zavičaj liječenih interniranih Srijemaca

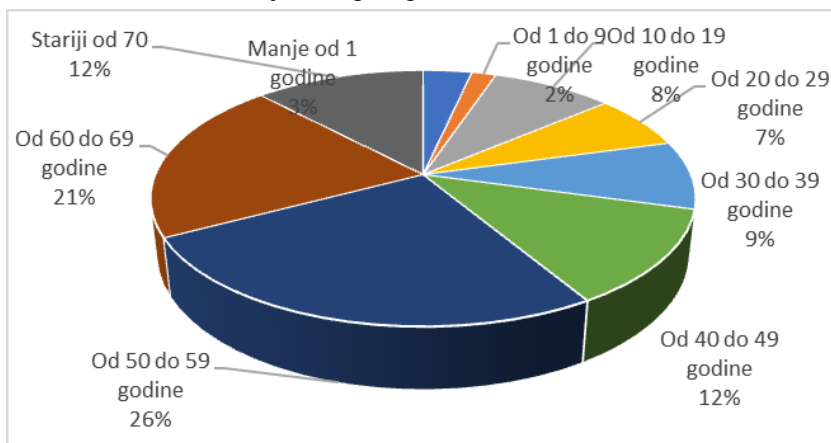
Grafikon 4. "Zanimanje" liječenih interniranih Srijemaca (izvorni zapis)

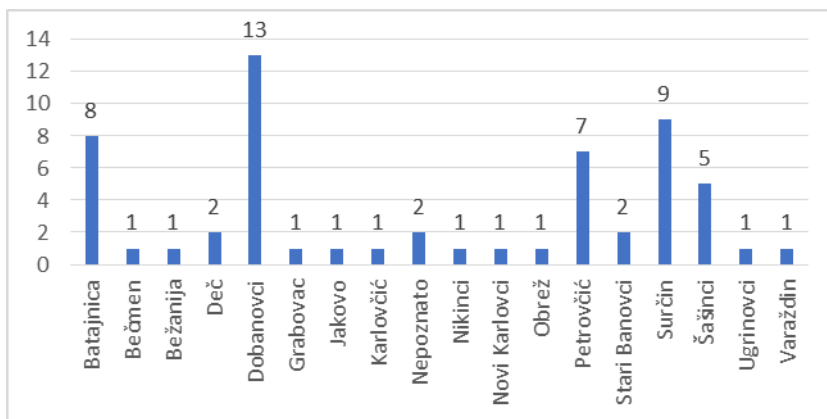
Grafikon 5. Uzrok smrti interniranih Srijemaca pokopanih u Varaždinu

Grafikon 6. Dob interniranih Srijemaca pokopanih u Varaždinu

Grafikon 7. Zavičaj interniranih Srijemaca pokopanih u Varaždinu

4. ZAKLJUČAK

S nastupom prve ratne godine *Velikog rata*, u Varaždin je pristigao veći broj ranjenika, zarobljenika i građana Austro-Ugarske Monarhije od kojih je dio bio prisilno preseljen iz svojih domova i interniran u gradu jer se sumnjalo u njihovu odanost Dvojnoj Monarhiji. U ovom slučaju radilo se o civilnom stanovništvu iz Srijema, graničnog područja s Kraljevinom Srbijom. Pod pojmom *internirani Srijemci* podrazumijeva se na silu internirano civilno stanovništvo donjeg Srijema u unutrašnjost Austro-Ugarske Monarhije, najvećim djelom Srba, dok slučajevi u Varaždinu pokazuju da se u manjem broju radilo i o Romima. Po dolasku u

Varaždin, internirani Srijemci su u lokalnom tisku propagandno okarakterizirani kao *srpski veleizdajnici*.

Njihov život u gradu teško je rekonstruirati jer u arhivskim izvorima nema mnogo podataka. U službenim spisima nazivalo ih se Srijemcima i njihov boravak je bio načelno uređen. Imali su dogovorenu dnevnicu, radno vrijeme, hranu i smještaj, no to se rijetko poštivalo. Dio njih nije bio radno sposoban ili nije mogao obavljati naložene poslove te su mnogi umrli. Od lokalnih trgovaca nabavljali su potrepštine, a sve račune platio im je *vladin povjerenik za županiju Varaždinsku i grad Varaždin* Stjepan pl. Belošević što pokazuje stanje njihove materijalne osiromašenosti. Dio njih se u međuvremenu razbolio. Upravo zahvaljujući sačuvanim podacima iz gradske nemoćnice, gdje su liječeni, poznat nam je njihov identitet.

U ovom radu analizirani su podaci za 131 bolesnog interniranog Srijemca koji se 1915. i 1916. liječio u Varaždinu. U 90 posto slučajeva radilo se o muškarcima, u najvećem djelu liječili su se od bronhitisa, gastritisa i miokarditisa, a neki i više puta poput Stevana Nikolića iz Obreža, Petra Nikolića iz Surčina ili Radovana Stojakovića iz Ugrinovaca. Pozitivno je da je 55 posto liječenih Srijemaca ozdravilo, dok je 12 posto ostalo neizliječeno, a umrlo ih je devet posto. Poboljšano zdravlje bilo je za njih 24 posto. Najveći broj Srijemaca živio je prije internacije u Surčinu (27 osoba), Dobanovcima (20 osoba) te Batajnicima i Ugrinovcima (15 osoba).

Što se tiče zanimanja, najveći broj liječenih interniraca bili su ratari ili zemljoradnici. Zabilježena su i ženska zanimanja poput Ljubice Vučković i Drage Marić koje su bile gospodarice, a Anka Nikolić, Jelena Kovalrak i Živka Vladislavljević kućanice. Za tri osobe je pod *zanimanje* navedeno da su Romkinje (zajedno s njihovo troje djece). Najčešće prezime koje se spominje među liječenim internircima je Nikolić (13 puta) te Vladislavljević i Jovanović po šest puta.

Internirani Srijemci koji su umrli u Varaždinu pokopani su na gradskom groblju. Prema podacima iz *Knjige mrtvaca (1903.-1918.)* zabilježen je ukup 58 osoba. Najveći broj je umro od tuberkuloze, srčanih bolesti i tifusa, a vrijeme kada su najviše umirali vezano je uz zimske mjesece. Razlozi mogu biti iscrpljenost, loša odjeća ili obuća te loši uvjeti smještaja. Što se tiče njihove starosti, najviše su umrli u dobi između 50. i 59. godine života (26 posto) te od 60. do 69. godine života (21 posto). Podaci o umrlima navode gdje su bili smješteni u trenutku smrti – 84 posto bilo je u Varaždinu. Arhivski podaci govore i o zavičaju interniranih Srijemaca pokopanih u Varaždinu - najviše iz Dobanovaca (13), Surčina (devet), Batajnice

(osam), Petrovčića (sedam) te Šašinaca (pet). Ostala mjesta spominju se jednom ili dva puta.

Na kraju zaključka treba istaknuti da se o ukupnom broju interniranih Srijemaca u gradu Varaždinu tijekom Prvog svjetskog rata može samo nagađati. Povijesni izvori potvrdili su da se o njima tijekom internacije vodila liječnička skrb. Nakon austro-ugarske okupacije Kraljevine Srbije 1916. internirani Srijemci pušteni su kućama. Što se tiče umrlih i njihovih grobova, danas ne postoji obilježje koje bi sugeriralo da su internirani Srijemci bili pokapani na varaždinskom groblju 1915. i 1916. godine.

Vladimir Huzjan

ABOUT THE INTERNED AND BURIED CIVILIANS FROM THE SRIJEM REGION IN VARAŽDIN DURING 1915 AND 1916

Summary

With the onset of the first war year of the *Great War*, a large number of the wounded, prisoners and citizens of the Austro-Hungarian Monarchy arrived in Varaždin, some of whom were forcibly moved from their homes and interned in the City and County. The term *interned civilians from the Srijem region* refers mostly to Serbs, while some cases in Varaždin show that the Roma population was also present in small percentage. In this case, they were described by the local press as *the Serbian traitors*, as part of the propaganda, because the authorities doubted their loyalty to the Dual Monarchy. Their life in Varaždin was arranged. They had a set daily allowance, working hours, food and lodging, and procured supplies from local dealers. But that was rarely respected. Many of them died because of total exhaustion or illness. All their bills were paid by the *Government Commissioner for the County of Varaždin and the City of Varaždin* Stjepan pl. Belošević. This shows how they were robbed and financially destroyed. In the meantime, some of the civilians fell ill. It is thanks to the preserved documents from the city *hospitium* that we know their identity.

This paper analyzes the data for 131 ill interned civilians from the Srijem region who were treated in Varaždin in 1915 and 1916. In 90 percent of cases, these were men who mostly received treatment for bronchitis, gastritis, and myocarditis. On a positive note, 55 percent of them were healed, 12 percent left untreated, and nine percent died. Improved health was noted for 24 percent of them. Most civilians from Srijem lived before the internment in Surčin (27 people), Dobanovci (20 people), Batajnica and Ugrinovci (15 people). For the most part, they were farmers, and three women were reported to be of Roma ethnic background. The most common surname mentioned was Nikolić (13 times), Vladislavljević and Jovanović (6 times).

The interned civilians from the Srijem region who died in Varaždin were buried in the city cemetery. According to the data from the *Book of the Dead (1903-1918)*, 58 people were buried. Most died from tuberculosis, heart disease, and typhoid, and the time of death was mostly associated with the winter months. Exhaustion, poor clothing or footwear, and poor accommodation conditions may be the reasons. Regarding their age, most died between the ages of 50 and 59 (26 percent) and between 60 and 69 (21 percent). Deaths data indicate where they were located at the time of death - 84 percent were in Varaždin. Archival records indicate also the homeland of the interned civilians from the Srijem region buried in Varaždin – they were mostly from Dobanovci (13), Surčin (9), Batajnica (8), Petrovčić (7) and Šašinci (5). Other places are mentioned once or twice.

At the end it should be pointed out that the total number of the interned civilians from the Srijem region in the city of Varaždin during the First World War can only be speculated. Historical sources have confirmed that medical care was taken during the internment. After the Austro-Hungarian occupation of the Kingdom of Serbia in 1916, the interned civilians from the Srijem region were released home. As for the dead and their graves, there is no sign today suggesting that the interned Srijem civilians were buried in the Varaždin cemetery in 1915 and 1916.

Keywords: Srijem, Serbs, Roma, Varaždin, World War I, internment, death, 1915.

LITERATURA

- Batorović, M. (2016). Opis Prvoga svjetskog rata u Kronici Franjevačkog samostana u Zemunu i ljetopisac o. Solan Matković, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914.–1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 9. lipnja 2015. u Vukovaru, gl. ur. Stjepan Prutki. Vukovar: Državni Arhiv u Vukovaru, Posebna izdanja I., 155.
- Burek, V. (2016). Internirci i bjegunci na varaždinskom području u vrijeme Prvog svjetskog rata. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 27. Zagreb-Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, 347-370.
- Dobrovšak, Lj. (2016). Srijem na stranicama *Ilustrovanog lista* za vrijeme Prvoga svjetskog rata, *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914.–1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 9. lipnja 2015. u Vukovaru, gl. ur. Stjepan Prutki. Vukovar: Državni Arhiv u Vukovaru, Posebna izdanja I., 408.
- Doprema srpskih veleizdajnika u Varaždin (13. list. 1914.). *Hrvatsko pravo*, str. 2.
- Herman Kaurić, V. (2009). Prvi svjetski rat. *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske - Galerija Klovićevi dvori, 431.-435.

- Huzjan, V. (2014). O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon Velikog rata. *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.* Zagreb-Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, 161-188.
- Iskrljević, T. (2014). *Raspeće srpskog naroda u Sremu 1914.* Novi Sad: Izdavačka kuća Prometej.
- Kolar Dimitrijević, M. (2004). Logor za internirane u Žlebiću i glavno središnje taborište za internirane i evakuirane u Koprivnici 1914.–1917. *Podravski zbornik*, 30. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 154–177.
- Lukić, A. (2015). Srpsko-austro-ugarske borbe na donjoj Savi 1914. godini. *Rijeka Sava u povijesti*, zbornik radova, ur. Branko Ostajmer. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 451.-478.
- Matanović, D. (2013.). Etnička i vjerska slika Srijema 1880.–1910. *Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe*, 4. Osijek: Filozofski fakultet, Sveučilište J. J. Strossmayera, 179-192.
- Narod u nevolji. Veliki rat na varaždinskom području* (2014.). Varaždin: Gradski muzej Varaždin.
- Ninković, N., Vasin, G. (2018). *Srem u Prvom svjetskom ratu – lojalnost i preki sud.* Sremska Mitrovica: Istarski arhiv Srem.
- Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918.* (2016). Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog 9. lipnja 2015., gl. ur. Stjepan Prutki. Vukovar: Državni Arhiv u Vukovaru, Posebna izdanja I.
- Tominac, N. (2014). Prvi pohod na Srbiju, *Vojna povijest*, 42, Zagreb: Večernji list, 8.-17.

Tablica 1. Popis interniranih Srijemaca liječenih u Varaždinu tijekom 1915. i 1916. godine (izvorni prijepis).⁴³

Broj tekući	Broj glavne matične knjige	Ime bolesnika	Zanimanje i mjesto nadležnosti	Bolest	Je li izliječen ili neizliječen, otpušten, umro
1	67	Jovan Davidović	Ratar u zatočenju Bežanija Zemun	Polyarthritus rheumatica	Izliječen
2	112	Petar Jakovljević	(isto) Batajnica	Polyarthritus rheumatica	Pobolšan
3	115	Aco Ljubomir Vujić	(isto) Ugrinovci	Penumonia	Izliječen
4	184	Ivan Vladislavljević	(isto) Dobanovci	Phtisis pulmonum	Umro
5	185	Vaso Janković	(isto) Dobanovci	Bronchitis	Izliječen
6	216	Aco Nikolić	Trgovac Surčin	(?)	Isto
7	217	Radovan Piperin	Ratar Surčin	Conyunctivitis	Pobolšan
8	218	Mladen Nikolić	(?) u zatočenju Surčin	Influenca	Izliječen
9	219	Bajo Zorić	Ratar u zatočenju Surčin	Gastritis	Isto
10	220	Vukašin Zorkić	(isto) Ugrinovci	Scabies	Isto
11	221	Lazar Popović	(isto) Ugrinovci	Scabies	Isto
12	222	Milan Cikuš	(isto) Batajnica	Myocarditis Bronchitis	Isto
13	223	Milan Zelenović	(isto) Batajnica	Scabies	Isto
14	224	Ivan Bačvanski	(isto) Batajnica	Scabies	Isto
15	256	Raja Stojić	(isto) Dobanovci	Polyarthritus rheumatica	Isto
16	257	Mihajlo Brlja	Ratar u zatočenju Surčin	(?)	Neizliječen
17	258	Jovan Gružetić	(isto) Ugrinovci	Vitium cardio	Pobolšan

⁴³ Popis interniranih Srijemaca liječenih u Varaždinu za 1915. ide od red. br. 1 do rednog broja 79. Od rednog broja 80 do kraja tablice upisi se odnose na 1916. godinu. Izvorni dokument sadrži više stupaca s podacima, no za ovaj rad odabrani su oni podaci koji su ovdje obrađeni. (op. a.).

Broj tekući	Broj glavne matične knjige	Ime bolesnika	Zanimanje i mjesto nadležnosti	Bolest	Je li izliječen ili neizliječen, otpušten, umro
18	260	Luka Cvetić	(isto) Dobanovci	Myocarditis Bronchitis	Isto
19	261	Živan Plavšić	(isto) Dobanovci	Cephalgia	Izliječen
20	262	Vaso Jovanović	(isto) Ugrinovci	Keratitis	Neizliječen
21	263	Mitar Straživak	(isto) Batajnica	Nephritis	Izliječen
22	264	Kosta Belić	(isto) Dobanovci	Gastritis	Isto
23	266	Luka Brlja	Ratar u zatočenju Surčin	(?)	Izliječen
24	268	Jovan Radovanović	(isto) Dobanovci	Gastritis	isto
25	269	Mita Gvozdenac	(isto) Dobanovci	Nephritis	Umro
26	270	Ivo Budiša	(isto) Karlovčić	Gastroenteritis	Umro
27	271	Meleutija(?) Marić	(isto) Ugrinovci	(?)	Izliječen
28	272	Kurman(?) Mihajlović	(isto) Batajnica	Cephalgia	Pobolšan
29	273	Jovan Lahočević	(isto) Surčin	Rheumatismus	Isto
30	274	Mile Janošević	(isto) Surčin	Vitium cardio	Isto
31	275	Sofranije Janošević	Ratar u zatočenju Surčin	Myocarditis Bronchitis	Pobolšan
32	276	Naum Uzelac	(isto) Surčin	Tuberculosis pulmonium	Umro
33	278	Milan Miletić	(isto) Surčin	(?) traumatica	Izliječen
34	279	Miloš Vladislavljević	(isto) Dobanovci	Vitium cardio	Isto
35	280	Nešo Jovanović	(isto) Karlovčić	Polyarthritus	Isto
36	281	Mita Vladislavljević	(isto) Dobanovci	Myocarditis	Pobolšan
37	282	Vlado Marković	(isto) Batajnica	Ulcera mollia	Neizliječen
38	283	Petar Nikolić	Ratar u zatočenju Surčin	Bronchitis	Izliječen
39	285	Gjoka Gjurdjaković	(isto) Ugrinovci	Infiltratio (?) tbc	Isto
40	286	Petar Hadžić	(isto) Jakovo	Myodegeneratio cardio	Umro

Broj tekući	Broj glavne matične knjige	Ime bolesnika	Zanimanje i mjesto nadležnosti	Bolest	Je li izliječen ili neizliječen, otpušten, umro
41	287	Jovan Gjurdjević	(isto) Batajnica	Vitium cardio	Isto
42	288	Svetozar Ljubinković	(isto) Dobanovci	Catarrhus intestini	Umro
43	289	Dušan Savičević	(isto) Bežanija	Enteritis acuta	Izliječen
44	290	Jovan Martinović	(isto) Ugrinovci	Myalgia	Isto
45	291	Lazar Gjurdjević	(isto) Jakovo	Gastritis	Isto
46	293	Luka Živković	Ratar u zatočenju Kupinovo	Bronchopneumonia	Izliječen
47	296	Nikola Živković	(isto) Kupinovo	Marassmus senilis	Isto
48	297	Jovan Živković	(isto) Kupinovo	Marassmus senilis	Isto
49	298	Gjoka Janošević	(isto) Kupinovo	Marassmus senilis	Isto
50	299	Raja Dragoš	(isto) Dobanovci	Bronchitis	Pobolšan
51	302	Živan Ačimović	(isto) Deč	Bronchitis	Isto
52	303	Branko Vučković	(isto) Deč	Paralysis spastica	Neizliječen
53	305	Ljubica Vučković	Gospodarica u zatočenju Deč	Myocarditis	Pobolšan
54	306	Draga Marić	(isto) Deč	Arteriosclerosis	Isto
55	311	Rado Pulvalović	Ratar Surčin	Vitium cardio	Neizliječen
56	314	Nikola Brlja	Kovač Surčin	(?)	Pobolšan
57	315	Cveja Gjurdjević	Ratar Jakovo	Bronchitis	Izliječen
58	316	Kata Nikolić	Ciganka Dobanovci	Marasmus senilis	Neizliječen
59	317	Jovan Lakočević	Posjednik Surčin	Rheumatismus	Izliječen
60	318	Vlada Peladić Nikolić	Ratar Surčin	Typhus	Neizliječen
61	319	Svetozar Komljenović	Ratar u zatočenju Obrež	Ulcera pedis sin	Izliječen
62	320	Dušan Zorkić	(isto) Ugrinovci	Gonitis desetica	Neizliječen
63	324	Aleksa Damjanović	(isto) Batajnica	Rheumatismus	Izliječen

Broj tekući	Broj glavne matične knjige	Ime bolesnika	Zanimanje i mjesto nadležnosti	Bolest	Je li izliječen ili neizliječen, otpušten, umro
64	325	Savo Rašula	(isto) Batajnica	Rheumatismus	Isto
65	326	Živojin Stokić	Čobanin Karlović	Pleuritis	Umro
66	330	Anka Nikolić	Kučanica Obrež	Mastitis	Pobolšana
67	331	Jovanka Nikolić	Dijete zatočenice Obrež	Eanemia corporis	Izliječena
68	332	Jovan Nikolić	(isto) Obrež	Eanemia corporis	Isto
69	183	Stevan Nikolić	Ratar u zatočenju Surčin	Bronchitis	Izliječen
70	277	Radovan Stojaković	(isto) Ugrinovci	Pneumonia	Isto
71	304	Paja Malivuk	(isto) Dobanovci	Rheumatismus	Isto
72	327	Jelena Kovalark	Kučanica Kupinovo	Myocarditis	Neizliječena
73	337	Dušan Zelenović	Ratar Batajnica	Gastritis	Izliječen
74	341	Vlajko Ljubinković ⁴⁴	Ratar Karlović	Bronchitis	Isto
75	24	Marko Opačić	Ratar u zatočenju Šašinci	(?)	Izliječen
76	295	Mita Opačić	(isto) Šašinci	Myocarditis	Pobolšan
77	300	Mladen Radović	(isto) Šašinci	Bronchitis	Izliječen
78	322	Dimitrije Opačić ⁴⁵	(isto) Šašinci	Myocarditis	Umro
79	325	Vaso Skuletović ⁴⁶	Ratar u zatočenju St. Banovci	Gastroenteritis acuta	Izliječen
80	32	Jovo Popović	Ratar u zatočenju Bukovac	Myodegeneratio cordis	Neizliječen
81	45	Miloš Mijatović	(isto) Golubinci	Apicitis	Pobolšan

⁴⁴ DAVŽ, GPV, RS, 1916., br. 3133/1916. Na dokumentu nema broja, a na kraju je zabilježeno: "Gradska nemoćnica u Varaždinu 31. prosinca 1915." Isti dokument nalazi se u: DAVŽ, GPV, RS, 1920., kutija 11201-12000.

⁴⁵ DAVŽ, GPV, RS, 1920., kutija 11201-12000. Na dokumentu nema broja, a na kraju je zabilježeno: "Gradska nemoćnica u Varaždinu 31. prosinca 1915."

⁴⁶ Isto.

Broj tekući	Broj glavne matične knjige	Ime bolesnika	Zanimanje i mjesto nadležnosti	Bolest	Je li izliječen ili neizliječen, otpušten, umro
82	284	Jovo Popović	(isto) Bukovac	Myocarditis oedema pedis	Neizlečen
83	329	Miloš Petrović ⁴⁷	(isto) Bukovac	Poliarthritus	Izliječen
84	68	Nikola Simić ⁴⁸	Nadkučar Borčinci	Neuralgia capitis	Izliječen
85	23	Aleksander Bačvanin ⁴⁹	Trgovački pomoćnik u zatočenju (?) Zemun	Lymphomata colli	Neizlečen
86	307	Diana Jovanović	Ciganka u zatočenju Subotica	Phlegmona pedis	Izliječena
87	308	Bojana Jovanović ⁵⁰	(isto) Subotica	Enteritis	Pobolšana
88	3	Stojan Kečić	Ratar u zatočenju Šašinci	Bronchitis	Izliječen
89	18	Cvajo Barać	(isto) Šašinci	Vitium cardio	Umro
90	44	Živan Milutinović	(isto) Šašinci	(?) ventibuli	Izliječen
91	43	Jovan Mandjelavski ⁵¹	(isto) Šašinci	Enteritis	Isto
92	292	Njegovan Ilić	Ratar u zatočenju (?) Zemun	Vitium cardio	Pobolšan
93	310	Stevo Jovanović	(isto) Ugrinovci	Nephritis hydropo.	Isto
94	312	Petar Nikolić	(isto) Surčin	Bronchitis	Izliječen
95	334	Milan Zelenović	(isto) Batajnica	Scabies	Isto
96	335	Dušan Zorkić	(isto) Ugrinovci	Bronchitis	Isto
97	336	Radovan Stojaković	(isto) Ugrinovci	(?)	Isto
98	338	Žarko Savić	(isto) Ugrinovci	Fungus	Pobolšan

⁴⁷ HR-DAVŽ, RS GPV, 1920., kutija 11201-12000. Na dokumentu nema broja, a na kraju je zabilježeno: "Gradska nemoćnica u Varaždinu 20. ožujka 1916."

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto.

Broj tekući	Broj glavne matične knjige	Ime bolesnika	Zanimanje i mjesto nadležnosti	Bolest	Je li izliječen ili neizliječen, otpušten, umro
99	339	Marija Cikoš	Ratar u zatočenju Ašanj Zemun	Angina tonsillaris	Izliječen
100	342	Stevan Nikolić	(isto) Obrež	Gastritis	Isto
101	345	Zora Ilić	(isto) Ašanj	Tuberculosis pulmonum	Pobolšana
102	346	Njegovan Ilić	(isto) Ašanj	Scabies	Izliječen
103	355	Raja Vuković	(isto) Dobanovci	Gastritis	Neizliječen
104	351	Mladen Jovanović	(isto) Ugrinovci	Phlegmona manus	Izliječen
105	352	Novak Suradić	(isto) Dobanovci	(?)	Pobolšan
106	353	Dušan Branković	(isto) Surčin	Rheumatismus	Isto
107	354	Aco Ignjatović	(isto) Dobanovci	Bronchitis	Izliječen
108	356	Čeda Vuković	Ratar u zatočenju Dobanovci	Herpes	Izliječen
109	357	Čeda Radosavljević	(isto) Obrež	Myocarditis	Pobolšan
110	358	Ranka Ljubinković	(isto) Karlović	Bronchitis	Izliječen
111	15	Stanko Petrović	Kovač Surčin	Phlegmona manus	Pobolšan
112	19	Petar Nikolić	Ratar Surčin	Polyarthritis rheumatica	Isto
113	24	Dimitrije Janošević	Posednik Surčin	Gastritis chron.	Isto
114	25	Pavao Babić	Pisar Karlović	Gastritis	Neizliječen
115	20	Stanko Petrović	Ratar Surčin	Panaritium digiti.	Izliječen
116	22	Milo Mladenović	(isto) Karlović	Tuberculosis intestini	Umro
117	26	Milan Berdja	(isto) Surčin	Gastroenteritis acuta	Pobolšan
118	33	Ranko Vladisavljević	(isto) Dekanovci	Typhus abdominalis	Neizliječen
119	34	Vukosava Janašević	(isto) Surčin	(?)	Isto
120	35	Dušan Barnković	(isto) Surčin	Polyarthritis rheumatica	Izliječen
121	36	Kiril(?) Čarbovanović	(isto) Petrović Karlović	Vitium cardio	Umro

Broj tekući	Broj glavne matične knjige	Ime bolesnika	Zanimanje i mjesto nadležnosti	Bolest	Je li izliječen ili neizliječen, otpušten, umro
122	39	Živka Vladisavljević	Kučanica Dobanci	Catarrhus	Izliječen
123	40	Marija Vladisavljević	Dijete zatočenice Dobanovci	Gastroenteritis acuta	Izliječen
124	41	Stevan Vladisavljević	Ratar Dobanovci	Gastritis	Isto
125	46	Vladimir Milošević	(?) Jakovo	Gastritis	Isto
126	47	Jovan Dražić	Ratar Batajnica	Bronchitis	Isto
127	48	Ljuba Krajnović	(isto) Dekanovci	Bronchitis acuta	Pobolšan
128	49	Stevan Nikolić	(isto) Obrež	Bronchitis acuta	Izliječen
129	50	Ljubomir Komljenović ⁵²	(isto) Obrež	Gastritis acuta	Isto
130	(?)	Johan Dražić	Ratar u zatočenju Batajnica	Trachoma	Neizliječen
131	(?)	Jovo Rakić ⁵³	(isto) Batajnica	Trachoma	Neizliječen

Tablica 2. Popis pokopanih interniranih Srijemaca na Varaždinskom groblju (izvorni prijepis)⁵⁴

Redni broj	Broj groba	Ime, prezime i zanimanje	Doba, stališ i rodno mjesto	Mjesto obitavanja	Posljednja bolest s koje je umro	Dan i godina kada je sahranjen	Opaska
1	1198	Stanković Stoje zatočenik	66 god. oženjen zatočenik Šašinci	Lipovnik	Tuberkuloza	23. 12. 1915	15 tabla 2 red broj 1198
2	1253	Mladenović Milo ratar (zatočenik)	80 god. udovac Petrovčić Karlovčić Zemun	Varaždin	Tuberkuloza	16. 11. 1916.	15 tabla 2 red broj 1253

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

⁵⁴ HR-DAVŽ, 345, Knjiga mrtvaca, Općeniti grobovi, III. (1879) 1903-1918. Izvorni dokument sadrži više stupaca s podacima, no za ovaj rad odabrani su oni podaci koji su ovdje obrađeni. Stupac "Opaska" označava polje, red i broj groba (op. a.).

Redni broj	Broj groba	Ime, prezime i zanimanje	Doba, stališ i rodno mjesto	Mjesto obitavanja	Posljednja bolest s koje je umro	Dan i godina kada je sahranjen	Opaska
3	1216	Hekmedjić Ljubica zatočenica	40 god. nevista Surčin	Varaždin	Tuberkuloza	15. 11. 1916.	15 tabla 2 red broj 1216
4	1255	Bebić Jela zatočenica	60. god. udova Karlovčić	Jurketinec	Tuberkuloza	18. 1. 1916.	15 tabla 4 red broj 1255
5	1261	Tomica (?) Jula zatočenica	61 god. (?)	Gradska bolnica	(?)	29. 1. 1916.	15 tabla 3 red broj 1261
6	1256	Čorkomano vić (?) Kirivoj ratar (zatočenik)	53 god. Petrovčić općina Karlovčić Srijem	Varaždin	Vitium cordis	30. 1. 1916.	15 tabla 3 red broj 1256
7	1254	Gardinovečk i Marija zatočenica	48 god. udata Nikinci	Bisag	Upala pluća	29. 1. 1916.	15 tabla 3 red broj 1254
8	1265	Rešeta Milan zatočenik	52 god. oženjen Šašinci	Varaždin	Nephritis hydrops	3. 2. 1916.	15 tabla 3 red broj 1265
9	1264	Komlenović Stjepan zatočenik	15 god. neoženjen Obrež	Varaždin	Tifus	3. 2. 1916.	15 tabla 3 red broj 1264
10	1258	Vladislavljević Ranko zatočenik	16 god. neoženjen Dobanovci	Varaždin	Tifus	2. 2. 1916.	15 tabla 3 red broj 1258
11	1162	Vešković Anica zatočenica	17 god. neudata Deč	Varaždin	Tifus	8. 2. 1916.	15 tabla 1 red broj 1162
12	1160	Ljubinković Leposava zatočenica	1 god. neudata Petrovčić	Varaždin	Tifus	15. 2. 1916.	15 tabla 1 red broj 1160
13	1150	Sremac Darnika zatočenica	41 god. udata Surčin	Varaždin	Tifus	17. 2. 1916.	15 tabla 3 red broj 1150
14	1152	Teodošnjević Ljubica zatočenica	23 god. udata Jakovo	Varaždin	Tifus	16. 2. 1916.	15 tabla 1 red broj 1152
15	1146	Drhić Kata zatočenica	65 god. udata (?)	Varaždin	Upala pluća	21. 2. 1916.	15 tabla 1 red broj 1146
16	1225	Ignjatović Radko dijete zatočenice	7 dana gradska bolnica	Varaždin	Debilitas vitae	21. 2. 1916.	15 tabla 3 red broj 1225
17	1138	Životić Ivan zatočenik	65 god. udovac Dobanovci	Jurketinec	Tuberkuloza	22. 2. 1916.	15 tabla 1 red broj 1138

Redni broj	Broj groba	Ime, prezime i zanimanje	Doba, stališ i rodno mjesto	Mjesto obitavanja	Posljednja bolest s koje je umro	Dan i godina kada je sahranjen	Opaska
18	1159	Stajačić Stevan zatočenik	74 god. oženjen Novi Karlovci	Varaždin	Vitium cordis	10. 3. 1916.	15 tabla 1 red broj 1159
19	1163	Veselinović Lazar zatočenik	57 god. oženjen Dobanovci	Konjščina	Tuberkuloza	10. 3. 1916.	15 tabla 1 red broj 1163
20	1165	Petrović Milan zatočenik	72 god. oženjen Dobanovci	Konjščina	Vitium cordis	10. 3. 1916.	15 tabla 1 red broj 1165
21	1206	(?) Pajo zatočenik	85 god. oženjen Šašinci	Varaždin	Vitium cordis	9. 1. 1916.	15 tabla 2 red broj 1206
22	1276	Stanisavljević Slavko grč. istoč. zatočenik	33 god. Dobanovci	Varaždin	Upala pluća	13. 1. 1915.	16 tabla 5 red broj 1276
23	1275	Žigić Milan ratar grč. istoč. zatočenik	62 god. oženjen Dobanovci	Varaždin. Umro kao zatočenik u grad. nemoćnici	Bronhitis	23. 1. 1915.	16 tabla 5 red broj 1275
24	1298	Kerečki Milan poljodjelac, zatočenik	61 god. oženjen Bečmen	Varaždin. Zatočenik, umro u grad. nemoćnici	Vitium cordis	8. 2. 1915.	16 tabla 5 red broj 1298
25	1287	Savić Vojin ratar, zatočenik	57 god. oženjen Dobanovci, Srijem	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Tuberkuloza	14. 2. 1915.	16 tabla 5 red broj 1287
26	1291	Deheljan Petar ratar, zatočenik	55 god. oženjen Dobanovci	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Karcinom	18. 2. 1915.	16 tabla 5 red broj 1291
27	1289	Mihajlović Ljubomir poljodjelac, zatočenik	54 god. oženjen Batajnica	Klenovnik. Umro u gradskoj bolnici	Tuberkuloza	17.2.1915	16 tabla 5 red broj 1289
28	1295	Zorkić Vladimir ratar, zatočenik	33 god. oženjen Ugrinovac	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Upala pluća	22. 2. 1915.	16 tabla 5 red broj 1295
29	1304	Marković Nikola zatočenik, gr. istoč. vjere	67 god. udovac Grabovac Srijem	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Tuberkuloza	1. 3. 1915.	16 tabla 5 red broj 1304

Redni broj	Broj groba	Ime, prezime i zanimanje	Doba, stališ i rodno mjesto	Mjesto obitavanja	Posljednja bolest s koje je umro	Dan i godina kada je sahranjen	Opaska
30	1297	Maljković Rado ratar, zatočenik	36 god. oženjen Stari Banovci	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Tuberkuloza	12. 3. 1915.	16 tabla 5 red broj 1297
31	1345	Maljković Lazar ratar, zatočenik	58 god. oženjen Stari Banovci (Slavonija)	Varaždin. Gradska nemoćnica	Bronhitis	29. 3. 1915.	16 tabla 5 red broj 1345
32	1350	Tatić Aleksa ratar, zatočenik	52 god. Dobanovci	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	(?)	4. 4. 1915.	16 tabla 7 red broj 1350
33	1352	Krnjeta Gjuro ratar, zatočenik	50 god. oženjen Batajnica	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Nephritis hydrops	9. 4. 1915.	16 tabla 7 red broj 1352
34	1351	Vojinović Živan ratar, zatočenik	25 god. neoženjen Batajnica	Varaždin. Gradska nemoćnica	Gastritis	20. 4. 1915.	16 tabla 7 red broj 1351
35	1353	Vladislavljević Ivan ratar, zatočenik	17 god. neoženjen Dobanovci	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Phthisis pulmonum	20. 4. 1915.	16 tabla 7 red broj 1353
36	1356	Padaljević Mladen ratar, zatočenik	44 god. oženjen Petrovčić Slavonija	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Tuberkuloza	22. 4. 1915.	16 tabla 7 red broj 1356
37	1358	Vlah Dušan zatočenik	36 god. neoženjen Batajnica	Klenovnik. Umro u gradskoj bolnici	Tuberkuloza	23. 4. 1915.	16 tabla 7 red broj 1358
38	1364	Belajev Milan ratar, zatočenik	55 god. oženjen Surčin Zemun	Konjščina. Umro u gradjanskoj nemoćnici u Varaždinu	Hepatitis	30. 4. 1915.	16 tabla 6 red broj 1364
39	1363	Georgijević Naum ratar, zatočenik	27 god. oženjen Petrovčić občina Karlovci	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Tuberkuloza	7. 5. 1915.	16 tabla 8 red broj 1363
40	1365	Novaković Jovan ratar, zatočenik	67 god. oženjen Bečemen, Zemun	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Phthisis pulmonum	12. 5. 1915.	16 tabla 8 red broj 1365

Redni broj	Broj groba	Ime, prezime i zanimanje	Doba, stališ i rodno mjesto	Mjesto obitavanja	Posljednja bolest s koje je umro	Dan i godina kada je sahranjen	Opaska
41	1371	Naic Živan ratar, zatočenik	45 god. oženjen Dobanovci	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Phthisis pulmonum	26. 5. 1915.	16 tabla 8 red broj 1371
42	1379	Krušedolac Todor ratar, zatočenik	71 god. udovac Batajnica	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	(?)	9. 6. 1915.	16 tabla 8 red broj 1379
43	1384	Obreški Živan zatočenik	48 god. oženjen Batajnica	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Tuberkuloza	15. 6. 1915.	16 tabla 6 red broj 1384
44	1391	Čenić Živko ratar	24 god. neoženjen Surčin	Varaždin. Gradska nemoćnica	Upala pluća	27. 6. 1915.	16 tabla 9 red broj 1391
45	1395	Avramović Arkadije grč. istoč. vjero. ratar	62 god. neoženjen Surčin	Varaždin. Gradska nemoćnica	Bronhitis	18. 7. 1915.	16 tabla 6 red broj 1395
46	1403	Uzelac Naum ratar, zatočenik	53 god. oženjen Surčin	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Tuberkuloza	31. 7. 1915.	16 tabla 9 red broj 1403
47	1416	Budiša Jozo ratar, zatočenik, Srbin	74 god. udovac Petrovčić, (?) Zemun	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Miocarditis	11. 9. 1915.	16 tabla 9 red broj 1416
48	1417	Đurdjević Ivan Srbin, internirac, ratar i zatočenik	50 god. oženjen Batajnica	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Vitium cordis	26. 8. 1915.	16 tabla 10 red broj 1417
49	1421	Tuzanov Nenad Srbin, ratar, zatočenik	52 god. oženjen Batajnica	Varaždin. Umro u gradskoj nemoćnici	Miocarditis	27. 9. 1915.	16 tabla 10 red broj 1421
50	1449	Ljubenković Svetozar ratar, zatočenik	52 god. udovac Dobanovci	Varaždin	(?)	16. 11. 1915.	16 tabla 11 red broj 1449
51	1449	Opačić Dimitrije ratar, zatočenik iz Srijema	67 god. Šašinci Mitrovica	Varaždin	Dementia	11. 11. (1915.)	16 tabla 11 red broj 1449

Redni broj	Broj groba	Ime, prezime i zanimanje	Doba, stališ i rodno mjesto	Mjesto obitavanja	Posljednja bolest s koje je umro	Dan i godina kada je sahranjen	Opaska
52	1172	(?) Pero zatočenik	72 god. oženjen Šašinci	Klenovnik	Vitium cordis	14. 11. 1915.	15 tabla 1 red broj 1172
53	1170	Nikolić Vladimir zatočenik	42 god. oženjen Surčin	Varaždin	Tifus	16. 11. 1915.	15 tabla 1 red broj 1170
54		Kovačević Živan zatočenik	33 god. neoženjen Surčin	Varaždin	Vitium cordis	14. 11. 1915.	16 tabla
55	1457	Crnjanski (?) dijete ratnoga zatočenika	2 godine Deč	Tužno	Tuberkuloza	2. 12. 1915.	16 tabla 11 red broj 1457
56	1149	Nikolić Gojko zatočenik	65 god. oženjen Bežanija	Varaždin	Tuberkuloza	7. 3. 1916.	15 tabla 3 red broj 1149
57	1147	(?) Branko zatočenik	16 god. neoženjen Surčin	Varaždin	Tuberkuloza	2. 3. 1916.	15 tabla 3 red broj 1147
58	1139	Jovanović Nešo zatočenik	54 god. oženjen Petrovčić	Varaždin	Tuberkuloza	30. 3. 1916.	15 tabla 3 red broj 1139

МЕТОДИКА НАСТАВЕ

Hargita Horvat Futo*

Filozofski fakultet

Univerzitet u Novom Sadu

Emeše Mate

Visoka škola strukovnih studija za vaspitače i
trenere, Subotica

UDK: 81'221 :159.937.51

371.3 :316.77

DOI: 10.19090/gff.2020.1.97-108

Originalni naučni rad

NEVERBALNA KOMUNIKACIJA BOJAMA U UČIONICI **

Studija se bavi problematikom uređenja enterijera i odabira boja u prostoru za učenje u obrazovno-vaspitnim institucijama sa ciljem da se formira savremena podsticajna sredina u kojoj će dete biti motivisano za istraživanje, učenje, rad i igru. Prve utiske o novoj sredini dete stvara i na osnovu boja i osvetljenja prostora u kojem se nalazi. Boje mogu da utiču na ponašanje i raspoloženje dece, zato učionice treba da imaju adekvatan kolorit. Deca i pomoću boja komuniciraju sa okolinom; boje pomažu odraslima da razumeju njihov simbolički jezik i pomoću tih spoznaja planiraju dnevne aktivnosti u predškolskim ustanovama. U istraživanju koje je sprovedeno 2018. godine u Evropskom Valdorf centru u Engelbergu prikupljeni su podaci o dominantnim bojama odela dece od 3 do 7 godina, a zabeleženi su i njihovi odgovori o razlozima odabira odgovarajuće boje. Praćena je i neverbalna komunikacija između boja odevanja deteta i dominantnih boja kutića dnevnog boravka, kao i metode izbora aktivnosti i nastavnih tema na osnovu boja dečje garderobe. Drugo istraživanje u vezi sa bojama sprovedeno je u vrtićima u Mađarskoj i Srbiji sa ciljem istraživanja asocijacija u vezi sa zelenom i crvenom bojom. Predškolska ustanova sve više predstavlja detetov životni prostor koji treba prilagoditi njegovim potrebama, a cilj rada je istaknuti važnost prostorno-materijalnog okruženja u obrazovanju.

Кljučне речи: predškolske ustanove, prostorno okruženje, stimulatívna sredina, kolorit, simbolički jezik dece, neverbalna komunikacija bojama, socijalne interakcije, skričalice.

FORMIRANJE SAVREMENE PODSTICAJNE SREDINE ZA UČENJE – ULOGA BOJA

Celokupni kontekst detetovog odrastanja treba da razvija i podržava njegove višestruke inteligencije i veštine u ugodnom i prijateljskom okruženju: „U

* horvathfuto@ff.uns.ac.rs, turulemese12@gmail.com

** Studija je nastala u okviru projekta *Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi* (br. 178017) Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije.

takvom okruženju deca mogu birati uvek dostupne i zanimljive materijalne podsticaje i njima se slobodno baviti. Podsticajno okruženje je zanimljivo, dinamično i inovativno te podstiče dečje čuđenje, radoznalost i uzbuđenje u otkrivanju njima novih i interesantnih stvari” (Ćamović, 2014: 124). Osmišljavanje takvog prostora – njegovo projektovanje, građenje i unutrašnje uređivanje – zahteva saradnju i timski rad arhitekata, projekatana, vaspitača i ostalih nadležnih osoba, a najkorisniji proces oblikovanja prostora je onaj koji se koristi bojama, svetlom, zvukom i mirisom, jer to korespondira sa dečjim kognitivnim procesima (Zini, 2006: 15). Postoji tesna veza između doživljenog ambijenta, odnosno utiska o konkretnom objektu ili prostoriji i komunikacijskih procesa koji se formiraju u njima. Senzibilitet pomoću kojeg procenjujemo fizičku sredinu često deluje podsvesno: uvek postoji podsvesni „osećaj” u vezi sa nekim objektom, odnosno sa uređenjem njegovog enterijera ili eksterijera. Na kvalitet rada pojedinca utiče dizajn sredine, način na koji je prostor organizovan i uređen: i na polju obrazovanja postoji suptilna veza između fizičkog okruženja u kojem se uči i kvaliteta predškolskog i školskog života. Uređenje prostora za boravak dece, zajedničkih prostorija vrtića i školskih učionica treba da podstiče, a ne da sputava komunikaciju (Holik–Sanda, 2015). Prema opisu *Okvira nacionalnog kurikulumuma* škola kao sredina za učenje mora da omogući motivisanost učenika za učenje i kreira atmosferu u kojoj učenici stasavaju u aktivne, kompetentne, inicijativne, kreativne i odgovorne ljude: „Sredinu za učenje čini više dimenzija. One se mogu grupisati na različite načine, a za ostvarivanje koncepcije učenja i razvoja posebno su značajne one osnovne: fizička, psihološka, socijalna i pedagoška” (*Okvir nacionalnog kurikulumuma*, 2016: 73). Nacionalni okvir predlaže da prostor bude bezbedan, uredan, čist, prirodnim i veštačkim svetlom dobro osvetljen, provetren, da nije zatrpan starim predmetima i predmetima koji se ne koriste, i da je opremljen nastavnim sredstvima koja su prilagođena uzrastu učenika (*Okvir nacionalnog kurikulumuma*, 2016: 74). Fizička dimenzija školskog prostora ne sme da bude sterilna, hladna, treba je sagraditi i urediti na način da se u njoj mogu koristiti razne tehnike učenja, da boje i forme u njoj omoguće održavanje pažnje učenika, da ih motivišu na aktivno uključivanje u proces učenja. Preporučljivo je da prostor sadrži elemente koji upućuju na tradiciju i kulturu (Faust, 2004: 21). U fizičkom prostoru dekoracija, nameštaj, table sa informacijama, kolorit prenose kodirane poruke, deluju kao elementi neverbalne komunikacije: Ovakve „poruke” se pojavljuju svugde u našem okruženju, ali ih moramo prepoznati u vrtićima i školama, jer u ovim prostorima deca dobijaju najviše stimulacija kroz svakodnevne aktivnosti (Bauer, 1963: 52). Osnovu toplog i prijatnog okruženja za učenje čini harmonija boja. Prilikom izbora boja treba uzeti u

obzir rezultate istraživanja koja su se bavila uticajem boja na učenje. Najčešće se vaspitno-obrazovne institucije odlučuju za belu boju zidova, iako bela boja ne smanjuje anksioznost, ne stvara atmosferu doma i ne motiviše decu (Mahnke, 1996; Nuhfer). Stručnjaci preporučuju upotrebu raspona hromatskih boja s puno nijansi, što ne znači da zidove treba farbat u crvene, žute i plave boje koje odrasli vrlo često povezuju s decom. Deci treba ponuditi suptilniji i raznovrsniji spektar boja: „On bi trebao uključivati boje koje su međusobno slične, nijansu po nijansu, zavisno o jačini i intenzitetu; onda boje koje stoje u kontrastu i čiji se intenzitet smanjuje kad se nalaze u kombinaciji s komplementarnim bojama. Naglašene boje koje stoje u kontrastu s glavnom šemom boja mogu se koristiti da bi istaknule specifične prostore, područja ili predmete” (Zini, 2006: 17).

Boje utiču na ljudski organizam – neke bude pozitivne osećaje, ne umaraju oko, jačaju volju za učenjem. Istraživanja pokazuju da svetložuta i narandžasta podstiču dobro raspoloženje, predstavljaju boje radosti: „To je najbliža boja svetlosti. U svojoj najvećoj čistoći, žuta uvijek ima laganu prirodu i odlikuje se jasnoćom, vedrinom i blagim šarmom. U ovoj fazi, to je ugodno kao okruženje, bilo u obliku odjeće, zavjesa, tapeta. Iskustvo pokazuje da žuta boja ostavlja izuzetno topao i ugodan dojam.” (Goethe, 2010: 78) Bež pospešuje koncentraciju, nebesko plavo takođe, a služi i za opuštanje, a zelenoplavu i zelenu takođe preporučuju za farbanje zidova učionica. Od četiri zida učionice jedan zid – u koji deca najviše gledaju – treba ofarbat u drukčiju boju, intenzivnijeg ili tamnijeg tona ili u komplementarnu boju. Drugačija je situacija izvan učionica, na hodnicima se puno kreće, tu učenici ne provode više vremena u jednom mestu, zato hodnici mogu da budu raznoliko ofarbani, u više boja, mogu se koristiti i tamniji i življi tonovi, kontrastne boje i tonovi (Molnár, 2008: 10). Boje odeće nikako nisu slučajne, one zavise od ličnog ukusa, od mode, od pripadanja nekoj određenoj subkulturi i od raspoloženja. Boje predstavljaju čovekovu optičku vizit-kartu: „Njima sebe saopštavate svojoj okolini. Svojim bojama vi utvrđujete svoje optičko obeležje. Boje su jedan od prajezika ovog sveta. Preko boja saopštavamo sebe i shvatamo signale koje nam naše okruženje preko njih šalje. Onaj ko razume boje, razume nešto više o ovom svetu” (Folmar, 2011: 9).

PLANIRANJE SADRŽAJA RADNOG DANA U VALDORF OBDANIŠTIMA ZASNOVANO NA NEVERBALNOJ KOMUNIKACIJI BOJA

Dete veći deo dana provodi u vrtiću, a predškolska ustanova sve više predstavlja detetov životni prostor – dete živi, uči, raste, razvija se i odgaja u

institucionalnom kontekstu: „Smatra se da razumevanje vaspitno-obrazovne prakse nije moguće postići posmatranjem samo određenih dimenzija konteksta, već da se sve dimenzije moraju posmatrati interaktivno, jer je i njihova pojavnost takve prirode” (Malnar–Punčikar–Štefanec, & Vujičić, 2012/2013: 4). Svet oko sebe deca percipiraju uronjena u širok spektar nijansi oblika, boja, mirisa, ukusa, taktilnih i svih drugih senzornih stimulansa (podražaja) i informacija. Zato je svakodnevno doživljavanje sveta za dete mnogo sadržajnije i bogatije nego za odrasle: „Ovo bogatstvo doživljava dete na različite načine interpretira i izražava kroz različite oblike ekspresije. Strategije razumevanja deteta podrazumevaju i savladavanje nekih specifičnih veština: na primer veštinu uspostavljanja različitih modaliteta komunikacije sa detetom, osim one uobičajene, govorne” (Slunjski, 2008: 105). Deca imaju sto jezika, odnosno izražajnih mogućnosti (npr. verbalni, grafički, gestovni jezik) kojima mogu komunicirati, koristeći se odgovarajućim izražajnim medijima (Slunjski, 2008: 105).

Predškolski uzrast je vizuelno najšarenija grupa dece jer su ona najviše sklona da se oblače prema raspoloženju. U izboru odeće boje su dominantne i time deca daju znakove svom okruženju u vidu neverbalnog komunikativnog polja boja (Steiner, 1995: 12). Vaspitači u Valdorf obdaništima ujutro, kad se deca skupe u grupu, proveravaju koje su boje deca izabrala prilikom oblačenja, pa prema tome prave plan rada i određuju prioritete za taj dan (da li će boraviti u prirodi, da li počinju nastavu ritmičkim plesom, pevanjem ili ručnim radom itd.). Ovo neverbalno komunikativno polje sačinjeno od boja dečje odeće u grupi ima svoju neverbalnu komunikativnu interakciju sa bojama osmougaone dnevne sobe Valdorf obdaništa. Boje neverbalnog komunikativnog polja obdaništa iliti osmougaonog dnevnog boravka za decu su unapred određena prema nastavnim jedinicama (Steiner, 1995: 65), harmonizovane su sa sadržajem nastave i kao takve služe za neverbalnu komunikaciju između članova grupe i nastavnog osoblja: u kutiću posvećenom Bogorodici nalaze se ogromne plave svilene marame, tu se slave praznici i održavaju se krugovi tišine posle ispričane bajke, u kutku za devojčice pored lutki i kolica stavljene su roze male svilene marame, u kutku za dečake su drveni brodovi, vozići, pruga i automobili ofarbani u crvenu boju, elementi kuhinje (drveni šporet, drveno povrće, korpe pletene od vrbe) ofarbani su oker žutom, kutak pijace je u nijansi duge (drvena vaga, pult, pamučne pletene životinje i razno povrće izrađeno od drveta), kutak za instrumente (harfa, lira) je dobio boju zlatne svile, u kutku za likovnu umetnost (debele specijalne drvene olovke i pastel krede) dominira ljubičasta boja, a pod kutića za slobodno stvaranje je zelene boje (drvene kocke, grane za građenje, svila, prirodni tekstili, plodovi kao što su kesten i žir,

školjke, pletene životinje). U Valdorf obdaništu stvoreni su svi uslovi da se dete po unutrašnjoj motivaciji harmonizuje sa nekom određenom bojom. Boja preko „mozga deluje direktno na čovekovu energiju. Na taj način, odgovarajućim izborom boja mogu da se otklone blokade i da energija ponovo slobodno teče. Da se osećamo dobro, lako i poletno” (Folmar, 2011: 12).

Tokom leta 2018. godine (između 20. juna i 18. jula) u nemačkom gradu Engelbergu u Valdorf obdaništu vršile smo istraživanje¹ o načinu izbora boje prilikom oblačenja dece. Osnovu istraživanja čini Geteova nauka o bojama jer je teorija o bojama Valdorf pedagogije kompatibilna sa teorijom velikog pesnika. U knjizi *Zur Farbenlehre* (1810) Johan Wolfgang Gete je dao naučna objašnjenja šta su boje, proučavao je prirodu, funkciju i psihologiju, odnosno ljudsku percepciju boja:

Budući da boja zauzima tako visoko mesto među prvobitnim fenomenima prirode, nesumnjivo s velikom raznolikošću obavljanja jednostavnog kruga akcija koje mu se stavljaju, nećemo se iznenaditi ako saznamo da to u najčešćim elementarnim manifestacijama, bez obzira na strukturu i oblik materijala, na čijoj površini ga opažamo, ima određeni učinak na osećaj vida, na koji je pretežno tempiran, i kroz njega na mentalno raspoloženje. To delovanje, posebno odvojeno, specifično je, kombinirano – delomično skladno, delom karakteristično, često i neharmonično, ali uvek određeno i značajno, neposredno povezano s područjem morala. Zato se boja, kao element umetnosti, može koristiti za promovisanje viših estetskih ciljeva (Goethe, 2010: 90).

Gete je prvi razlikovao tople i hladne boje, a sa njegovom teorijom su upoznati vaspitači u Valdorf predškolskim ustanovama, i pomoću nje, kroz boju dečje odeće, vrše dekodiranje emocionalnog stanja dece.

Podaci u istraživanju sakupljeni su pomoću intervjua. Deca su odgovarala na sledeća pitanja: Kako si izabrao/la boju odeće ujutru pri oblačenju? Zašto si izabrao baš tu boju? Podaci su sakupljeni mesec dana. U istraživanju je učestvovalo dvadeset osmoro dece (16 devojčica i 12 dečaka). Sumirajući odgovore, možemo zaključiti da je izbor boja zasnovan na emotivnoj bazi: npr. „Sija sunce pa sam obukla žuto.” „Pripremamo se za more pa sam obukao plavo.” „Danas idem kod bake, penjaću se na kamaru slame, pa sam obukao plavi overal.” „Rožu sam obukla jer mama kaže da sam u tome lepa. Hoću da budem lepa!” „Crveno sam obukla jer volim jagodu, a jagoda je crvena.” Procentualno izraženo, 0,8% dece nije znalo da obrazloži zašto su obukli izabranu boju odeće, a 99,02% je svako jutro obrazložilo

¹ Istraživanje je omogućilo Nemačko udruženje „Maria Theresiopolis” iz Subotice.

svoju odluku. Tokom istraživanja smo zapazile da, kada se deca uvrede tokom igre i prekinu igru, u 76% slučajeva se povuku u onaj kutak koji je ofarban bojom koja je njihova dominantna boja u odevanju tog dana. U kutku ostanu pet do deset minuta i nakon disharmoničnog stanja vraćaju se ponovo u harmonično stanje. Kad uđu u kutak čute, onda primete igračke iste boje koju imaju na sebi i počnu da se igraju sami. Okruženje vrtića detetu treba da omogući i zadovoljenje potrebe za privatnošću, jer ono ponekad ima potrebu za povremenim izdvajanjem od ostalih, za kratkotrajnim osamljivanjem: „Da bi se deci omogućilo ovakvo povremeno »povlačenje« iz grupnih zbivanja, odgajatelji mogu izgraditi improvizirane kućice – skrivalice” (Slunjski, 2008: 24). U skrivalici igra traje 5–8 minuta, nakon toga se deca vraćaju u grupu, i ponovo se uključuju u igru sa ostalom decom.

U letnjem periodu prilikom istraživanja na deci uzrasta od 3 do 7 godina dominantne boje u odevanju kod devojčica bile su: žuta 22,5%, šarena 8,5%, ljubičasta 18%, roza 16%, bela 12%, zelena 14%, crvena 5,5% i plava 3,5%. Kod dečaka u istom uzrastu dominantne boje su: zelena 35,5%, žuta 20,5%, plava 17%, bela 12%, crvena 8,5% i ljubičasta 6,5%. Za vreme slobodne igre koja traje dva sata devojčice su najčešće boravile u kuhinji 38%, u kutku pijace 28%, u kutku za devojčice 7,5%, za instrumente 8,5%, za likovnu umetnost 11%, za slobodno stvaranje 5%. Dečaci su najviše vremena proveli u kutku za dečake 45%, u kutku za devojčice 22%, u kutku za pijacu 14%, u delu sa instrumentima 3,5%, u kuhinji 6,5%, a u kutku za likovnu umetnost 9%.

Prilikom upoređivanja omiljenih boja dece i boja kutkova u kojima provode najviše vremena konstatovali smo njihovo slaganje. Kod devojčica je dominirala žuta boja u odevanju (22,5%), a u slobodnoj igri najviše vremena su provele u kuhinji (38%) gde je takođe žuta boja dominantna. Kod dečaka ja vladala zelena boja u odevanju (35,5%) i za vreme slobodne igre najviše su boravili u kutku slobodnog stvaranja (45%) koji je obojen zelenom bojom.

U Valdorf pedagogiji dominantna boja u grupi je merodavna za planiranje nastavnih sadržaja za taj dan (Steiner, 1995: 45). U naznačenom letnjem periodu, kada je istraživanje vršeno, izabrane boje anketirane dece i boje neverbalnog komunikativnog polja dečjeg dnevnog boravka zaista su pomogle da izabrani sadržaji tog dana budu uspešni – deca su bila dobrog raspoloženja i aktivna. Posle dva sata slobodne igre sledio je doručak, pa planirani deo dana. Valdorf vaspitačice su onog dana, kada je najviše devojčica obuklo odeću žute boje, a dečaka odeću zelene boje, izabrale aktivnosti u šumi pored zabavišta gde se nalazi i velika igraonica u pesku. Deo šume pored obdaništa pretvoren je u interaktivnu površinu za razonodu sa drvenim spravama za kreativno igranje i za fizičko vežbanje koje

uglavnom koriste dečaci, a peščani deo sa puno posuda za kuvanje i pečenje devojčice. Svaki mali kutak u zatvorenom prostoru zabavišta ima svoj paralelni prostor u prirodi sa puno više detalja za razvijanje slobodnog duha i kreativne mašte (Streit, 1990: 25). Žuta boja je boja topline, najblistavije zrači svetlost, deluje podsticajno, utiče na stvaralački i intelektualni rad, na komunikaciju, podiže energiju i raspoloženje (Vollmar, 2009: 32–37). Zelena je boja prirode, povezujemo je se livadom i šumom. Simbolizira plodnost, rast, život i harmoniju (Vollmar, 2009: 224), zato su dečaci izabrali tog dana aktivnost u prirodi, i u okviru dramske pedagogije odigrali su bajku *Pelles neue Kleider* u dvorištu gazdinstva sa malim ovcama.

DA LI MOŽEMO NA PODSVESNOM NIVOU MENJATI UKORENJENO, TRADICIONALNO ZNAČENJE BOJA?

Boje su oduvek imale važnu ulogu u komunikaciji, jer deluju direktno: „Reči se moraju prevesti u slike u mislima. Te slike moraju biti sklopljene, organizovane i kategorizovane da rečima daju značenje. Zatim sledi emotivni odgovor, koji može pokrenuti i fizički odgovor. Boja preskače sve ove faze i direktno budi emocije, stvarajući psihološki odgovor” (Trandafilović, 2006: 77). U svakom od nas postoji podsvesna antropološka konstanta tumačenja boja: „Kada vidimo nekoga u ružičastoj odeći ili okruženju, smatramo ga više prijateljski nastrojenim nego da je reč o nekoj drugoj boji. Osobu u crvenom smatramo eksplozivnom i aktivnom, a nekoga u sivom pasivnim i neodređenog stava” (Mirkov, 2012: 125). Slika koje jedno društvo formira o čoveku i sistem informacija društva se sa vremena na vreme menjaju, a svako doba ima svoje specifične karakteristike. Purpurna i zlatna boja su oduvek bile boja vladara. Kada su se mađarska plemena nastanila u Panonskoj niziji, u svom novom domu su morala zameniti svoju staru veru rimokatoličkom da bi tadašnja evropska politika prihvatila nove stanovnike. Prvi kralj Mađarske Sveti Stefan (Szent István) polagao je zakletvu 1000. godine u odeći koja je odgovarala evropskom odevanju i bojama ceremonijalnog vladarskog kostima toga doba: kralj je bio ogrnut plaštom purpurne boje, mada je po starom mađarskom običaju trebalo da nosi ogrtač zelene boje (boja vođa, vezira) u kombinaciji sa narandžastocrvenom bojom (Sudár–Petkes, 2014: 12). Kralj Stefan se ispred naroda ponovo krunisao po dotadašnjim važećim pravilima u zeleno zlatnožutom plaštu, i tek tada je bio prihvaćen kao kralj od strane svog naroda (Pap, 1999: 58). Ukasni i modni neverbalni simboli „posledica su iskonskog nastojanja čoveka da u očima drugih stvori bolju predstavu o sebi. Onim što je izveo na svom telu ili obukao on emituje određenu poruku. Ukrašeno

telo ili definiše status ili izražava nameru” (Radojković–Miletić, 2008: 49). Došlo se do empirijske potvrde da postoji apstraktan, simboličan nivo značenja boja: „Na osnovu toga je zaključeno da se radi o generalnom fenomenu, prisutnom kod svih ljudi, a koji verovatno zadire u domen značenja pojmova. Potvrdila se ranije izneta pretpostavka da je svaka boja pojedinačno prilično složena i osobena u svojoj simbolici. Gotovo da joj se pridaje karakter” (Trandafilović, 2006: 78).

Interesovalo nas je koje slobodne asocijacije imaju deca predškolskog uzrasta koja još ne poznaju istoriju i simboliku boja u vezi sa zelenom i crvenom bojom. Istraživanje je sprovedeno u dve države: u Mađarskoj i u Srbiji. Obe grupe dece su mešovitog uzrasta od 3,5 do 6,5 godina, mađarske nacionalnosti, devojčice i dečaci u istoj razmeri. Broj ispitanih je dva puta po 22 osobe. Tri pitanja su vaspitačice pročitale deci i zabeležile odgovore.

Upitnik

1. Pogledaj dete na obe slike! U koje dete bi imao potpuno poverenje kao vođu, koji od njih dvojice bi bio dobar predvodnik? Na koje dete bi se mogao osloniti, na dete sa slike A ili sa slike B?

A) Matija Korvin

B) Luj XIV

2. Sa kojim detetom bi se rado igrao i čega? Da li bi se radije igrao sa detetom sa slike A ili sa slike B?

3. Slobodne asocijacije dece:

a) Zelena boja: _____

b) Crvena boja: _____

Obrada upitnika

Deca iz Mađarske su u 98% slučajeva imala poverenje u dete sa slike A, dok se većina dece iz Srbije (86%) odlučila za dete sa slike B. Na drugo pitanje su deca iz Mađarske dala sledeće odgovore: A – igrali bi se žmurke, mazili bi zajedno životinje, jahali bi zajedno, radili bi premet strance na travi, kampovali bi u šumi, osnovali bi dečji orkestar sa njim ... Sa detetom sa slike B bi se mačevali zajedno, putovali bi brodom i vozom, slušali bi muziku zajedno. Deca iz Srbije su odgovorila: A – lovili bi zajedno, igrali bi Star Wars (Star Wars), mazili bi šumske životinje, a sa detetom sa slike B – mačevali bi se, svirali bi zajedno gitaru, kuvali bi.

Na treće pitanje u vidu slobodnih asocijacija smo dobili sledeće odgovore od dece iz Mađarske: zelena boja – trava, šuma, sloboda, proleće, život, Mazsola (prase iz crtanog filma zelene boje); crvena boja – radost, jagoda, trešnja, paradajz, auto. Deca iz Srbije su u vezi sa zelenom bojom imala sledeće asocijacije: zelena boja – polje, planina, šuma, Sprite (sprajt bezalkoholno piće), OTP banka, kasarna; crvena boja – krv, Sunce, vatra, paprika, Ferrari auto.

Možemo konstatovati da su deca dala različite odgovore jer su različito doživela likove sa slika koji su bili obučeni u odeću zelene i crvene boje. Naime, boja njihove odeće uticala je na njihove odgovore. Kulturno nasleđe naroda u značajnoj meri utiče na emotivni sadržaj boja tog naroda. Određivanje nacionalne simbolike boja zahtevalo bi posebno istraživanje.

ZAKLJUČAK

Celovitost Waldorf pedagogije bazirana je na ritmu koji karakteriše razvoj žive prirode, pa tako i svakog čoveka. Njen pedagoški plan je nepromenjen već 100 godina. Neverbalna komunikacija, koja se svakog dana odvija između dece i pedagoga, putem sveta simbola boja, pedagozima praktičarima našeg vremena pruža takođe stogodišnje izuzetno uspešno praktično iskustvo. Simbolika boja kod dece daje polaznu tačku pedagozima pri izboru sadržaja, odnosno prostora grupnih aktivnosti. U prostoru se smanjuju napetost, frustracija i prigušene emocije. Harmoničan, punovredan razvoj ličnosti dobija prostora, zahvaljujući tome što obraćamo pažnju na neverbalne znake, u ovom slučaju na boje. Povezivanje emocionalnih sadržaja i boja radi se na osnovu Geteove teorije o bojama. Znanje o uticaju boja na emocionalni i moralni razvoj dece moglo bi se u većoj meri koristiti i u predškolskoj nastavi u Srbiji. Deca predškolskog uzrasta ne umeju u potpunosti da verbalizuju svoja osećanja, probleme, nedoumice i dileme, zato je važno da

odrasli (roditelji, bake i dede, vaspitači itd.) obrate pažnju na njihovo korišćenje boja u svakodnevnim aktivnostima. Veliki broj psiholoških testova pokazuje da boje znatno utiču na raspoloženje deteta, na njegovu energiju i vitalnost, pa se preporučuje da odrasli koji žive i rade sa decom svesno biraju boje detetovog okruženja kako bi se ona osećala sigurno. Na osnovu istraživanja koje je opisano u radu nastala je i kreativna holistička radna sveska *ZlatOboj* za uzrast od 6 do 9 godina (Mate–Hilčenko–Hilčenko & Morić, 2020). U Srbiji se polako počinje sa primenom Valdorf sistema obrazovanja – u Beogradu je formirano nekoliko vrtića i grupa koje se bave učenjem i razvojem predškolske dece uz korišćenje principa Valdorf pedagogije. Trebalo bi takođe raditi na upoznavanju i prihvatanju alternativnih metoda kroz stručna usavršavanja, radionice i stručne ekskurzije, kao i na njihovom integrisanju u nastavu, samostalno ili u kombinaciji sa tradicionalnim metodama.

Hargita Horvat Futo, Emeše Mate

NONVERBAL COMMUNICATION USING COLOURS IN THE CLASSROOM

Summary

In the framework of the 100 year anniversary of Waldorf pedagogy in the field of kindergarten pedagogy, a month long research was carried out in Engelberg (Germany), in the world centre of Waldorf pedagogy, from the second half of June 2018 till the first half of July. The aim of the first research was the examination of non-verbal communication among the students and the teacher using the symbolism of colours, in order to create the most harmonious communication-information space. The colour structure of space with the colours of toys made from natural materials represent all primary colours of the rainbow. The colour world of children's cloths makes alive the communicative space being actualized at the time. Kindergarten teachers base the content and site of collective occupations upon this non-verbal communication. The second research was related to the colour symbolism of nations. Namely, the focus was on communicative content associated by certain nations through drawings from national cultural heritage in case of identical colours. Goethe considered *Theory of Colours* the most significant work of his own oeuvre. The European scientific community and Waldorf pedagogy experts also consider Goethe's *Theory of Colours* as their base. This research also relies on this source. The chapter entitled *Allegorical, symbolic, mystic use of the colour* frames the spine line of this research: all seven colours are present, since this choice harmonises the most with the basic principles of Waldorf pedagogy: with the completeness of life and physiological processes typical of all living creatures and with the entire human image (body-soul-spirituality). The pace of the curriculum applies the self-motivational method synchronized with the developmental

peculiarities typical of each individual (everybody competes with one's own achievement, everybody has to exceed their own capacity and not the other's).

This non-verbal communicative informational space between the child and the teacher is the allegorical, symbolic and mystic mediation of colours that carry morals and spirituality shaping weight. It is present in Waldorf kindergarten centre in various forms (Frei Waldorfkindergarten Engelberg): in all volumes of the centre's library, the octagonal space of the group room, the exterior and interior kindergarten community spaces.

Based on Goethe's theory of colours, the kindergarten teachers are familiar with the ancient collective ethical and emotional duration of colours, and easily decode the children's emotional state and moral courses on a given day by their clothes. The ancient collective principle of consciousness and the emotional harmonisation function instinctively when it comes to children, and the self-correction processes occur unconventionally. It is necessary to emphasize here the significance of the emotional harmonisation processes happening without directed activity, which is the physical peculiarity of every human being. The research presents these non-verbal communicative processes of colours on the basis of allegorical and symbolic meaning in the process of selecting daily activities by kindergarten teachers, and the non-verbal role colours play in children's ethical and emotional harmonisation processes. The non-verbal communicative and emotional effect, as well as the effect colours have on the development of the moral, can be applied to the Serbian educational model as well.

Keywords: pre-school institutions, furnishing of the room, stimulative environment, colour world/colouring, child's symbolic language, non-verbal communication with colours, social interactions, hiding corners

LITERATURA

- Bauer, Eugen (1963). *Schulbau pädagogisch gesehen*. Schriftenreihe für die praktische Schularbeit. Villingen: Necker-Verlag.
- Ćamović, Dž. (2014). Odgajatelji u procesu iskustvenog učenja: od refleksivne prakse do poticajnog vrtičkog okruženja za djecu i odrasle. U: Hrvatić N. et al. (ured.) (2014). *Pedagogija, obrazovanje i nastava*. Mostar: Sveučilište, Fakultet prirodno-matematičkih i odgojnih znanosti. 123–130.
- Faust, G. (2004). *Welche Räume braucht die Grundschule? Überarbeitete Fassung des Vortrags im Rahmen der Ausstellung „Schulbauten. Stand der Dinge“*. Zürich. https://www.uni-bamberg.de/fileadmin/uni/fakultaeten/ppp_lehrstuehle/grundschulpaedagogik/doks/vortrag_schulbauten_zuerich04.pdf
- Folmar, K. (2011). *Velika knjiga o bojama*. Beograd: Laguna.
- Goethe, J. V. (2010). *Szintan*. Budapest: Genius.

- Holik I.–Sanda István D. (2015). Tanári kommunikáció. Budapest: Óbudai Egyetem. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412b2/2013-0002_tanari_kommunikacio/tananyag/JEGYZET-05-1.2._A_tanari_kommunikacio_al.html
- Mahnke, F. H. (1996). *Color, Environment and Human Response*. New York: John Wiley & Sons.
- Malnar, A.–Punčikar, S.–Štefanec, A.–Vujičić, L. (2012/2013). Poticažno okruženje: izazov za suradnju i istraživanje djece i odraslih. *Dijete, vrtić, obitelj*, 70, 4–7.
- Mate, E.–Hilčenko, Ch.–Hilčenko, S.–Morić, M. (2020). *ZlatOboj*. Subotica: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača i trenera,
- Mirkov, L. (2012). Neverbalna komunikacija bojama u javnom nastupu. *CM – časopis za upravljanje komuniciranjem*, 25, 125–142.
- Molnár Gy. (2008). A 21. század iskolájának berendezése. U: Kárpáti A.– Molnár Gy.– Tóth P.– Főző A. L. (szerk.) (2008). *A 21. század iskolája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nuhfer, E. B.: *Some Aspect of an Ideal Classroom: Color, Carpet, Light and Furniture*. http://www.isu.edu/ctl/nutshells/IdealClass_files/IdealClass.html
- Okvir nacionalnog kurikuluma – osnove učenja i nastave (2016). https://obrazovanje.org/rs/uploaded/dokumenta/Okvir-nacionalnog-kurikuluma_Osnove-ucenja-i-nastave.pdf
- Pap G. (1999). *Hazatalálás. Művelődéstörténeti írások*. Budapest: Püski.
- Radojković, M.–Miletić, M. (2008). *Komuniciranje, mediji i društvo*. Beograd: Učiteljskifakultet.
- Slunjski, E. (2008). *Dječji vrtić zajednica koja uči – mjesto dijaloga, suradnje i zajedničkog učenja*. Zagreb: Spektar Medija.
- Steiner, R. (1995). *Az emberi temperamentumok titkai*. Budapest: Jáspis Kiadó.
- Streit J. (1995). *Nevelés, iskola, szülői ház és a Steiner pedagógia*. Budapest: k.n.
- Sudár B.–Petkes Zs. (2014). *A honfoglalók viselete. Magyar őstörténet 1*. Budapest: Helikon Kiadó–MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport.
- Trandafilović, I. (2006). *Ime, logo, boja*. Beograd: BIGZ.
- Vollmar, K. (2009). *Das große Buch der Farben*. Krummwisch: Königsfurt-Urania Verlag.
- Zini, M. (2006). *Dijete, vrtić, obitelj. Časopis za odgoj i naobrazbu predškolske djece namijenjen stručnjacima i roditeljima*, 44, 15–17.

ПЕДАГОГИЈА

Tamara Vukić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu

Marija Jovanović
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu

UDK: 37.02:502.131.1
371.214: 502.131.1
DOI: 10.19090/gff.2020.1.111-129
Pregledni naučni rad

DIDAKTIČKI ASPEKT REALIZACIJE OBRAZOVANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ U KURIKULUMIMA SAVREMENE ŠKOLE

U radu će biti predstavljen koncept održivog razvoja u kontekstu obrazovanja i dat prikaz obrazovanja za održivi razvoj u obrazovnim sistemima Srbije, Crne Gore i Hrvatske kroz komparativnu perspektivu izbornog programa *Obrazovanje za održivi razvoj* (Srbija), međupredmetne oblasti *Obrazovanje za održivi razvoj* (Crna Gora) i međupredmetne teme *Održivi razvoj* (Hrvatska). Kao kriterijumi komparativne analize korišćena su didaktička obeležja realizacije analiziranih programa: nastavne teme i sadržaji; načini realizacije s naglaskom na metode, tehnike i modele rada; uloga nastavnika i načini evaluacije učeničkih postignuća. Rezultati sprovedene analize ukazuju na značajne sličnosti ali i razlike u didaktičkim aspektima realizacije obrazovanja za održivi razvoj u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Utvrđene sličnosti odnose se na način realizacije koji je usmeren na iskustveno učenje i aktivistički i stvaralački pristup učenika, kao i ulogu nastavnika koja je prevashodno moderatorska, instruktivna i pomagačka. Najizraženije razlike u didaktičkom aspektu obrazovanja za održivi razvoj analiziranih školskih sistema predstavljaju jednodimenzionalnost nastavnih sadržaja u sagledavanju ovog koncepta u Srbiji, koju takođe, u odnosu na susedne zemlje, karakteriše nedovoljna specifikacija načina ocenjivanja učenika u ovoj oblasti.

Ključne reči: didaktički aspekt, obrazovanje, održivi razvoj, kurikulum, savremena škola.

ODRŽIVI RAZVOJU KONTEKSTU OBRAZOVANJA

Održivi razvoj kao koncept zahteva sagledavanje granica prirodnih resursa, kapaciteta ekosistema, te interakcije koja se uspostavlja između društvenih, ekonomskih, političkih sistema i sistema životne sredine (Stanišić, 2016). On ne znači samo napredak u postizanju jednakosti kada je reč o siromaštvu, gladi,

* tamaravukic93@gmail.com

obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i zaštiti životne sredine, već uključuje i pitanja kao što su održivi obrasci proizvodnje i potrošnje, dobrog upravljanja, otvorene i odgovorne vlade, te politika koje ublažavaju posledice sukoba, nasilja i narušavanja ljudskih prava. Suočavanje sa ovim i drugim izazovima zahteva aktivne i odgovorne građane, osposobljene da donose odluke uzimajući u obzir buduće posledice, sa stavovima i vrednostima utemeljenim na dobrom poznavanju koncepta održivog razvoja (Benavot, 2014). Njihovo osposobljavanje zahteva promenu u stavovima i ponašanjima koja se može ostvariti putem obrazovanja (Martins–Mata, & Costa, 2006).

Značaj obrazovanja u kontekstu održivog razvoja ogleda se u kritičnoj ulozi za oblikovanje individualnih i kolektivnih znanja, veština, vrednosti i stavova koji podržavaju kretanje putem održivosti i koji su osnova odgovornog građanstva, te u tome što obrazovanje samo po sebi predstavlja katalizator razvoja – obrazovanje determiniše društvene i ekonomske promene i osnova je za postizanje mira, tolerancije i održivosti (Osman–Ladhani–Findlater, & McKay, 2017).

Obrazovanje za održivi razvoj predstavlja svojevrsnu evoluciju obrazovanja za zaštitu životne sredine, odnosno stvaranje integrativne perspektive održivog razvoja u čijem fokusu su, pored životne sredine, i socijalna i ekonomska dimenzija (Didham–Ofei-Manu, 2015). Tako je formiran, sada već sveprisutan, termin *obrazovanje za održivi razvoj*, predstavljen u dokumentu Agenda 21 od strane Ujedinjenih Nacija 1992. godine (Taylor et al., 2019). Poglavlje 36 („Unapređivanje obrazovanja, obuke i društvene svesti“) Agende 21 je u potpunosti posvećeno obrazovanju koje je prepoznato kao ključni faktor za postizanje održivog razvoja (Rieckmann, 2012).

Na Svetskom Samitu o održivom razvoju održanom 2002. godine u Johaneshburgu data je preporuka da se usvoji Dekada obrazovanja za održivi razvoj od 2005. do 2014. godine (Calder–Clugston, 2003) čime je ostvarena dalja podrška UN inicijativama usmerenim ka jačanju obrazovanja za održivi razvoj (Bagoly-Simó, 2013). Sveopšti cilj Dekade se ogleda u „integraciji vrednosti svojstvenih održivom razvoju u sve aspekte učenja, kako bi se podstakle promene u ponašanju koje vode ka održivijem i pravednijem društvu za sve“ (UN, 2005: 5).

Aktuelnosti obrazovanja za održivi razvoj nakon Dekade posebno je doprineo dokument Agenda 2030 zahvaljujući kojoj je obrazovanje za održivi razvoj postalo glavna tema u oblasti obrazovanja na globalnom nivou (Mulà–Dlouhý, & Alba, 2017). U ovom dokumentu definiše se održivi razvoj za period nakon 2015. godine kroz 17 globalnih ciljeva. Jedan od tih ciljeva naglašava ulogu obrazovanja u postizanju društveno-ekonomskog i političkog razvoja (Ifegbesan–

Lawak, & Rampedi, 2017). Reč je o cilju 4 koji je definisan kao: „osigurati inkluzivno i pravedno kvalitetno obrazovanje i promovisati mogućnosti celoživotnog učenja za sve“ (UN, 2015: 14).

Navedena i druga dokumenta, konferencije i deklaracije u oblasti održivog razvoja, te dominantna uloga obrazovanja za postizanje ciljeva koje ovaj koncept podržava, doprineli su tome da održivi razvoj postane sastavni deo kurikula. Govori se o dva načina integracije održivog razvoja u kurikulum: horizontalnom i vertikalnom. Horizontalna integracija podrazumeva neki vid prožimanja različitih predmeta održivim razvojem, dok se vertikalna integracija može razumeti kao organizovanje posebnih kurseva/predmeta koji se bave problematikom održivog razvoja (Ceulemans–De Prins, 2010).

Ukoliko obrazovanje za održivi razvoj „prati“ učenike na svakom nivou obrazovanja, veći će biti i njegov uticaj (UNESCO, 2005). Međutim, problem je to što različiti nivoi obrazovanja nisu integrirani, a nedostaje i koherentni i odgovarajući pristup obrazovanju za održivi razvoj. Potrebna je preorijentacija obrazovnog sistema i implementacija novih kurseva i/ili predmeta u kurikulumu i u stručno usavršavanje (Martins et al., 2006). Pri tom, potrebno je posebnu pažnju posvetiti nastavnicima, s obzirom na to da su prepoznati kao „kritični agenti“ obrazovanja za održivi razvoj (Ifegbesan et al., 2017). Oni moraju biti uvereni u potrebu obrazovanja za održivi razvoj i biti „naoružani“ strategijama za njegovu integraciju u nastavu. Važno je imati na umu da obrazovanje za održivi razvoj ne treba posmatrati kao „samo još jedan predmet“ koji je potrebno integrisati u već prenatrpani kurikulum. Ono mora prožimati celinu obrazovne institucije i postati kontekst u okviru koga se realizuju postojeći ciljevi obrazovanja (UNESCO, 2005).

OBRAZOVANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ U KURIKULUMIMA SAVREMENE ŠKOLE: STANJE U SRBIJI, CRNOJ GORI I HRVATSKOJ

Savremeni kurikulum osnovne škole u Srbiji ne predviđa poseban predmet posvećen održivom razvoju, ali analiza nastavnih programa predmetne i razredne nastave pokazuje da se učenici sa nekim temama iz oblasti održivog razvoja susreću u predmetima *Svet oko nas*, *Priroda i društvo*, *Građansko vaspitanje*, *Geografija*, *Biologija*, *Tehnika i tehnologija*, *Fizika i Hemija* (Službeni glasnik RS, br. 10/17; 16/18; 5/19; 11/19; 15/18).

Srednje stručno obrazovanje, s druge strane, pruža veće mogućnosti za upoznavanje sa održivim razvojem, makar sa dimenzijom životne sredine, jer gotovo sva obrazovna područja obuhvataju predmet *Ekologija i zaštita životne sredine*. U nastavnim programima postoje i drugi predmeti posvećeni zaštiti životne

sredine, dok neki obrazovni profili obuhvataju predmete/module koji se konkretno odnose na održivi razvoj: *Održivi razvoj u građevinarstvu* (geodezija i građevinarstvo), *Održiv razvoj Republike Srbije* (ekonomija, pravo i administracija), *Održivi razvoj* (hemija, nemetali i grafičarstvo), *Energetska efikasnost i održivi razvoj* (geologija, rudarstvo i metalurgija), *Održivi dizajn* (šumarstvo i obrada drveta) (Službeni glasnik RS, br. 7/18; 15/15; 12/15; 5/17; 6/15).

U gimnazijama se održivi razvoj izučava u okviru geografije, biologije i hemije, ali i kroz izborni program posebno posvećen problematici održivog razvoja – *Obrazovanje za održivi razvoj* koji se izučava od školske 2018/19. godine (Službeni glasnik RS, br. 12/18).

U Crnoj Gori su sadržaji iz oblasti održivog razvoja uvedeni kao međupredmetna oblast *Obrazovanje za održivi razvoj* kroz celokupan kurikulum, pri čemu se naglašava da fokus ostaje na pojedinačnim predmetima, uz istovremeno multidisciplinarno sagledavanje problema sa različitih perspektiva (Čabrilo–Lalović–Sudar, i Vasiljević, 2015).

U Hrvatskoj se od školske 2019/20. godine u osnovnim i srednjim školama primenjuje kurikulum za međupredmetnu temu *Održivi razvoj* koja pored dimenzije zaštite životne sredine, obuhvata i ekonomsku i socijalnu dimenziju (Narodne novine, br. 7/2019).

U nastavku su kroz kategorije nastavne teme i sadržaji, način realizacije, uloga nastavnika i ocenjivanje učenika, komparativno prikazani izborni program *Obrazovanje za održivi razvoj* (Srbija), međupredmetna oblast *Obrazovanje za održivi razvoj* (Crna Gora) i međupredmetna tema *Održivi razvoj* (Hrvatska).

Nastavne teme i sadržaji

Izborni program *Obrazovanje za održivi razvoj* za prvi razred gimnazije obuhvata teme Voda, Vazduh i Održivi gradovi i naselja. Za svaku od njih sadržaji su dati u vidu pitanja (npr. Kakvu vodu pijemo?; Kako naša škola može postati održiva?), a koje nastavnik može dopuniti, s obzirom na to da se teme mogu proučavati sa različitih stanovišta (Službeni glasnik RS, br. 12/18).

U okviru dokumenata *Međupredmetne oblasti u predmetnim programima* za osnovnu školu i gimnaziju u Crnoj Gori (Čabrilo i dr., 2014a; Čabrilo i dr., 2014b) predviđeno je osam međupredmetnih tema: Klimatske promene, Zelena ekonomija, Zaštita životne sredine, Održivi gradovi i naselja, Biodiverzitet, Zdravstveno obrazovanje i vaspitanje, Obrazovanje za i o ljudskim pravima i Preduzetničko učenje.

Tema Održivi gradovi i naselja, koju nalazimo i u okviru izbornog programa *Obrazovanje za održivi razvoj* u Srbiji za prvi razred gimnazije, kao međupredmetna oblast za sva četiri razreda gimnazije u Crnoj Gori postavljena je znatno šire, kada je reč o predviđenim sadržajima. Njihov pregled dat je u Tabeli 1.

Tabela 1. Tema *Održivi gradovi i naselja*: pregled sadržaja

Srbija Izborni program <i>Obrazovanje za održivi razvoj</i>	Crna Gora Međupredmetna oblast <i>Obrazovanje za održivi razvoj</i>
Sadržaji	Pojmovi/sadržaji
-šta su održivi gradovi? -održivi gradovi i naselja u svetu -po čemu se razlikuje kvalitet života u našem mestu nekad i sad: prirodni resursi, ekonomija, kultura, ponašanje ljudi? -šta zgrade i kuće čini održivim? -kako nastaju urbana ostrva toplote? -šta sve podrazumeva dobrobit životinja u naseljenim mestima? -kako naša škola može postati održiva?	sveobuhvatno planiranje i pristup upravljanju; ekonomska, socijalna i ekološka održivost; bezbedno i zdravo životno okruženje; niska emisija ugljenika; obnovljivi izvori energije; energetska efikasnost; plan za održivo upravljanje otpadom; mogućnosti pretvaranja otpada u energiju; sigurno snabdevanje pijaćom vodom; podsticanje održivog korišćenja vode; prečišćavanje komunalnih otpadnih voda; povećanje udela javnog prevoza; izgradnja pešačkih i biciklističkih staza; smanjenje upotrebe automobila i korišćenje autimobila sa niskom emisijom ugljenika; integrisanje zelene infrastrukture u urbanim sredinama i oko njih; projektovanje zgrada sa smanjenom upotrebom energije itd.

(Službeni glasnik RS, br. 12/18: 230; Čabrilo i dr., 2014b: 32-35)

Teme Voda i Vazduh koje su predviđene za izborni program *Obrazovanje za održivi razvoj* se u okviru međupredmetne oblasti *Obrazovanje za održivi razvoj* nalaze kao deo teme *Zaštita životne sredine*. U okviru izbornog programa *Obrazovanje za održivi razvoj*, za temu Voda predloženi su sadržaji koji naglasak stavljaju na vodu sa kojom učenici svakodnevno dolaze u dodir, odnosno na vodu iz okruženja. Tako bi učenici trebalo da dođu do saznanja o kvalitetu vode, izvorima zagađivanja i njihovom uticaju na vode u okruženju, uticaju deponija, poljoprivrede i industrije na zagađivanje vode u lokalnoj sredini, posledicama sredstava za čišćenje i pranje koja se koriste u domaćinstvu po životnu sredinu i zdravlje, neracionalnoj upotrebi vode i dr. (Službeni glasnik RS, br. 12/18). Sadržaji predviđeni za podtemu Voda u okviru međupredmetne oblasti *Obrazovanje za održivi razvoj* takođe uključuju saznanja o pojmovima koji se odnose na ispravnost vode, upotrebu vode i njeno zagađenje, domaćinstva, deponije, industriju i poljoprivredu i sl. Međutim, ova podtema obuhvata i sticanje širih znanja:

Milenijumska deklaracija, površinske i podzemne vode, voda u našem organizmu, voda kao resurs, energija vode, biorazgradive i nerazgradive komponente, upotreba vode u rekreativne svrhe, sistemi za prečišćavanje vode itd. (Čabrilo i dr., 2014b). Što se tiče teme Vazduh, u okviru izbornog programa *Obrazovanje za održivi razvoj*, predviđeno je da učenici dođu do saznanja o kvalitetu vazduha, mogućnostima njegovog poboljšanja i upotrebi obnovljivih i neobnovljivih izvora energije iz perspektive zagađivanja vazduha (Službeni glasnik RS, br. 12/18). Slično tome, predviđeni operativni ciljevi za podtemu Vazduh u okviru međupredmetne oblasti *Obrazovanje za održivi razvoj* podrazumevaju upoznavanje sa izvorima zagađenja vazduha, analizu uticaja zagađujućih supstanci na kvalitet vazduha, upoređivanje kvaliteta vazduha u zatvorenim i otvorenim prostorima, predlaganje mera za smanjenje antropogenog zagađivanja vazduha, upoznavanje sa merama za zaštitu vazduha od zagađenja i dr. (Čabrilo i dr., 2014b).

Za međupredmetnu temu *Održivi razvoj* u Hrvatskoj su u okviru domena: Povezanost, Delovanje i Dobrobit predstavljeni ključni sadržaji po ciklusima obrazovanja (Tabela 2).

Tabela 2. Pregled ključnih sadržaja za međupredmetnu temu *Održivi razvoj*

	POVEZANOST	DELOVANJE	DOBROBIT
1. ciklus (1. i 2. raz. OŠ)	obavezni: zajednica, međuljudski odnosi i razlike, raznolikost u prirodi, povezanost boravka u prirodi i zdravlja	obavezni: zaštita životne sredine i prirode, ušteda energije, priprema komposta, recikliranje preporučeni: izleti u prirodu, ekosela i imanja, uzgoj zdrave hrane, crtanje i umetničko izražavanje, igra i zabava, školski vrtovi	obavezni: odnos čoveka prema prirodi i životinjama, porodični i međuljudski odnosi, nenasilno rešavanje sukoba preporučeni: direktna komunikacija, empatija
2. ciklus (3., 4. i 5. raz. OŠ)	obavezni: obnovljivi i neobnovljivi izvori energije, prirodni resursi, ljudski uticaj na prirodu, međudelovanje u prirodi preporučeni: izvori energije i podneblje, termički izolatori	obavezni: zdrava hrana, upravljanje otpadom, mogućnosti uštede energije preporučeni: školski vrtovi, ICT alati, zeleni izleti, školske zadruge, potrošnja, zelena proizvodnja...	obavezni: društvena (ne)pravda, solidarnost, ljudska prava, lična i opšta dobrobit, prava životinja, (ne)zagađena životna sredina, otpad preporučeni: buka, svetlosno zagađenje, pesticidi i đubriva

<p>3. ciklus (6., 7. i 8. raz. OŠ)</p>	<p>obavezni: klimatske promene, efekat staklene bašte i globalno zagrevanje, kisele kiše, ozonske rupe, biodiverzitet, vrednosti ekosistema, ekološki otisak...</p>	<p>obavezni: volontiranje i građanski aktivizam, globalne promene i procesi, kritičko mišljenje, solidarnost i ravnopravnost, integrisana i održiva energija... preporučeni: poznavanje lokalnih resursa za održivi razvoj, osnivanje zadruga, osnivanje grupa dežurnih ekopatrola....</p>	<p>obavezni: ograničenje prirodnih resursa, socijalne politike, politički sistem, demokratija, kreiranje politika i politički sistemi...</p>
<p>4. ciklus(1. i 2. raz. četvorogodišnjeg i 1. raz. trogodišnjeg srednjoškolskog obrazovanja)</p>	<p>obavezni: uticaj ljudi i ekonomije na održivi razvoj, ekonomske politike, klimatska pravda preporučeni: prirodna ravnoteža, kvalitet života, ekosistem, stanište, resursi, biljne vrste, ekonomija, politički sistem</p>	<p>obavezni: načela održivog razvoja, volontiranje, ekološki otisak, održivo korišćenje resursa, upravljanje otpadom... preporučeni: društveno preduzetništvo, zadruga, solidarnost i ravnopravnost, inovativna rešenja – plava ekonomija, ekološko modeliranje...</p>	<p>obavezni: kvalitet života, javne politike, indeksi društvenog razvoja, globalne politike, resursi, ekološki otisak... preporučeni: napredni i novi ekonomski razvojni modeli, sigurnost, (ne)zagađena životna sredina</p>
<p>5. ciklus (3. i 4. raz. četvorogodišnjeg i 2. i 3. raz. trogodišnjeg srednjoškolskog obrazovanja)</p>	<p>obavezni: klimatske promene, ekološki otisak, održiva proizvodnja i potrošnja, politički i ekonomski sistemi... preporučeni: tradicionalna proizvodnja</p>	<p>obavezni: klimatska pravda, volontiranje, delovanje usmereno prema budućnosti, primeri održivog dizajna preporučeni: društveno preduzetništvo, zadruga, građanski aktivizam, globalne promene i procesi...</p>	<p>obavezni: granica raspoloživosti prirodnih resursa, ekološki otisak, ravnoteža i kvalitet ekosistema, volontiranje, zdrava ishrana i proizvodnja hrane... preporučeni: energetska efikasnost</p>

(Narodne novine, br. 7/2019)

Uska koncepcija sadržaja u okviru izbornog programa *Obrazovanje za održivi razvoj* u odnosu na međupredmetne oblasti u Crnoj Gori i Hrvatskoj sasvim

je razumljiva, s obzirom na to da se ne odnosi na celokupan obrazovni sistem, i polazeći od toga da je reč o programu koji je izbornog karaktera.

Način realizacije

Realizacija sadržaja predviđenih u okviru izbornog programa *Obrazovanje za održivi razvoj* se temelji na istraživanju i osmišljavanju projekata čiji je cilj proizvod koji pruža informacije o određenoj temi. Predviđeno je da se učenici podele u manje grupe u okviru kojih će istraživati različite ili iste teme (sa drugačijeg aspekta). Teme se mogu istraživati na osnovu podataka sa Interneta, proučavanjem literature, kroz obilaske okruženja, posete institucijama, ali i ispitivanjem stavova, znanja, vrednosti vršnjaka, sugrađana, stručnjaka i sl. Rezultate svog istraživanja svaka grupa prezentuje ostalim učenicima, nakon čega se organizuje diskusija čiji je krajnji ishod odabir problema projekta. Projekat ima za cilj da učenike podstakne na razmišljanje o svom ponašanju, te na predlaganje i preduzimanje aktivnosti koje su korisne za okruženje. U skladu sa time, krajnji rezultat rada na projektu mogu biti informacije, filmovi, predstave, poster, brošure, akcije i sl. u vezi sa zaštitom životne sredine. Rezultat svega toga jeste ugrađivanje principa održivosti u rad škola koje će okolini poslužiti kao primer održivog ponašanja (Službeni glasnik RS, 12/18).

Realizacija međupredmetne oblasti *Obrazovanje za održivi razvoj* u Crnoj Gori zahteva njeno uključivanje u plan rada škole, kroz sve nastavne predmete, kroz obavezne izborne sadržaje, saradnju sa lokalnom zajednicom, obeležavanje značajnih datuma, kontinuirani profesionalni razvoj nastavnika i primenu raznovrsnih nastavnih metoda (Čabrilo i dr., 2015).

Naglasak je, kao i u okviru izbornog programa *Obrazovanje za održivi razvoj*, na istraživačkim aktivnostima učenika, a posebno na aktivnom i iskustvenom učenju. Učenike je potrebno podstaći na promišljanje stvarnosti i na razvijanje svojih ideja i vrednosti kroz metode i tehnike aktivnog učenja (Tabela 3). Pored toga, učenje utemeljeno na iskustvu je neizostavno u obrazovanju za održivi razvoj, a zahteva kontakt učenika sa okruženjem. Predlažu se i participativno učenje, učenje zasnovano na resursima lokalne zajednice, učenje na otvorenom, učenje rešavanjem problema, studija slučaja, pitanja i analogije u nastavi, interaktivno i kooperativno učenje, diskusija (debata) i praktično učenje (ibid.).

U delu *Učenje i poučavanje međupredmetne teme* u okviru *Odluke o donošenju kurikuluma za međupredmetnu temu Održivi razvoj za osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj* (Narodne novine, br. 7/2019) se navodi da je zbog složenosti koncepta održivog razvoja značajno učenike upoznavati sa njime od

prvog vaspitno-obrazovnog ciklusa (1. i 2. razred OŠ) kroz jednostavne primere, u skladu sa uzrastom učenika. Kao i u slučaju Crne Gore, predlaže se da učenje bude zasnovano na životnim situacijama i situacijama iz okruženja, ali i na hipotetičkim primerima, primenjujući metode aktivnog učenja (Tabela 3) koje, između ostalog, uključuju upravo izradu istraživačkih i dr. projekata, u čemu se ogleda sličnost sa izbornim programom *Obrazovanje za održivi razvoj* u Srbiji. I u ovom slučaju se preporučuje saradnja i poseta institucijama i organizacijama čiji je rad utemeljen na principima održivosti, a poseban naglasak je stavljen na integraciju ovih principa u rad škola. Kao i u okviru međupredmetne oblasti *Obrazovanje za održivi razvoj* u Crnoj Gori, i međupredmetna tema *Održivi razvoj* u Hrvatskoj zahteva aktivnog učenika koji istražuje teme u skladu sa svojim interesovanjima, predlažući ideje i rešenja u cilju održivosti. To se takođe poklapa sa projektima koje učenici izrađuju u okviru izbornog programa *Obrazovanje za održivi razvoj* u Srbiji, s obzirom na to da su usmereni na idejna rešenja za dobrobit zajednice i za održivi rad škole. Kako se radi o međupredmetnoj temi, ona je, kao i u slučaju Crne Gore, ugrađena u redovnu nastavu, ali su značajni i nastavni dani bez zvona, projektni dani ili nedelje, izvanučionička nastava, vannastavne aktivnosti i časovi razrednog starešine (ibid.).

U Tabeli 3 dat je prikaz metoda, tehnika i modela nastavnog rada predloženih za uspešnu realizaciju izbornog programa *Obrazovanje za održivi razvoj*, te međupredmetnih oblasti u Crnoj Gori i Hrvatskoj.

Tabela 3. Metode, tehnike i modeli nastavnog rada u oblasti održivog razvoja

Metode, tehnike i modeli nastavnog rada	
Srbija Izborni program <i>Obrazovanje za održivi razvoj</i>	-istraživanje, diskusija, izrada malih projekata
Crna Gora Međupredmetna oblast <i>Obrazovanje za održivi razvoj</i>	-rasprava, simulacija, igra uloga, modeliranje, upotreba ICT, anketa, studija slučaja, ekskurzija, učenje na otvorenom, projekti, analiza dobre prakse, iskustva na radnom mestu, rešavanje problema
Hrvatska Međupredmetna tema <i>Održivi razvoj</i>	-debata, igre u prostoru, scenski i likovni prikazi, saradničko učenje, praktični radovi, upotreba prirodnih materijala, odbačenih i otpadnih materijala, projekti, radionice, izvanučionička nastava uz interdisciplinarni i multidisciplinarni pristup učenju i poučavanju

(Službeni glasnik RS, br. 12/18; Narodne novine, br. 7/2019; Čabrilo i dr., 2015)

Kao i izborni program *Obrazovanje za održivi razvoj*, i međupredmetne oblasti u Crnoj Gori i Hrvatskoj zahtevaju aktivnog učenika, a predstavljene metode, tehnike i modeli rada su usklađene sa tim, s obzirom na to da se učenik

može osposobiti za održivo ponašanje samo ukoliko je direktno uključen u svoje okruženje, ukoliko kritički pristupa problemima, nastojeći da, kroz saradnju sa drugima, pronađe neka nova rešenja.

Uloga nastavnika

Izborni program *Obrazovanje za održivi razvoj* od nastavnika zahteva da učenike zainteresuje za održivi razvoj, što služi kao osnova za njihovo aktivno delovanje u lokalnoj sredini, ne zanemarujući pri tom globalnu perspektivu. Nakon uvodnih aktivnosti u okviru kojih nastavnik upoznaje učenike sa programom i načnom rada, sledi prezentovanje tema. U okviru svake od njih, zadatak nastavnika je da učenike podstakne na diskusiju, a potom predstavlja teme najčešće u obliku problemskih pitanja. Učenike je potrebno podsticati da temu za istraživanje biraju na osnovu svojih interesovanja i pomoći im da odaberu odgovarajuće izvore i tehnike rada. Pri izradi projekta, nastavnik pomaže učenicima da definišu problem i cilj, te da projekat posmatraju kao doprinos kvalitetu života u životnoj sredini. Pored toga, on pronalazi relevantnu literaturu u skladu sa interesovanjima učenika, čime se proširuju predviđeni sadržaji (Službeni glasnik RS, br. 12/18).

Zadatak nastavnika u okviru realizacije međupredmetne oblasti *Obrazovanje za održivi razvoj* je da pri planiranju nastave u operativne ciljeve predmeta koje predaju predvide i ciljeve međupredmetnih tema iz oblasti održivog razvoja. Tom prilikom oni se oslanjaju na korelacije (date za svaku međupredmetnu temu) koje ukazuju na povezanost ciljeva međupredmetne teme sa ciljevima pojedinih predmeta (Čabrilo i dr., 2015). U *Metodološkom uputstvu za implementaciju programa Obrazovanje za održivi razvoj* (ibid.) je istaknuta potreba za unapređivanjem kompetencija nastavnika koje se temelje na elementima: poznavanje tematike, konceptualno učenje, participacija, spremnost na saradnju, timski rad, empatija, motivacija i veštine organizacije.

Što se tiče međupredmetne teme *Održivi razvoj*, uloga nastavnika je da usmerava učenje i poučavanje i da motiviše učenike za aktivno učenje, rešavanje problema i praktično delovanje. Trebalo bi da se oslanja na metode koje naglašavaju samostalnost, preduzimljivost, empatiju i razvoj organizacionih sposobnosti i timskog rada. Prilikom grupnog rada, nastavnik mora voditi računa o individualnim razlikama među učenicima, o njihovim potrebama, interesima, sklonostima i mogućnostima, te da povremeno menja sastav grupe kako bi uticao na poboljšanje efikasnosti saradnje (Narodne novine, br. 7/2019).

Ocenjivanje učenika

U okviru međupredmetne oblasti *Obrazovanje za održivi razvoj* u Crnoj Gori, ocenjivanje učenika je obavezno. Procenjuju se kompetencije učenika sa različitih aspekata, na osnovu kriterijuma: razumevanje sadržaja, znanje, uvažavanje različitih stanovišta i efikasno korišćenje komunikacionih strategija. Procenjivanje se može vršiti na osnovu: *intervjua* (između nastavnika i učenika ili učenika i učenika), *žurnala* (dokumentovanje razumevanja i saznanja o nekim događajima ili izazovima od strane učenika), *kampanja* (pokretanje kampanje preko društvenih mreža od strane učenika, sa ciljem unapređivanja lokalne zajednice), *zapažanja nastavnika* (o tome kako učenici komuniciraju međusobno, sa članovima zajednice), *karakteristika procesnih veština* (procenjivanje sposobnosti učenika za prikupljanje podataka, crtanje i tumačenje grafikona, precizno merenje i dr.), *pisanih testova* (provera znanja učenika o nekim događajima ili izazovima), *komunikacije* (praćenje sposobnosti učenika da komuniciraju znanja, ideje, vrednosti kroz npr. plakate, brošure, izveštaje, pesme, priče i dr.) i *istraživanja* (učenici sprovode istraživanje putem intervjua, ankete i sl. i obrađuju i analiziraju dobijene rezultate) (Čabrilo i dr., 2015).

Vrednovanje ostvarenosti predviđenih očekivanja za međupredmetnu temu *Održivi razvoj* u Hrvatskoj se vrši u okviru nastavnih predmeta i u okviru kurikuluma. U okviru nastavnih predmeta, procenjuju se postignuća učenika (znanja, veštine, stavovi), odnosno razvoj: *kritičkog i kreativnog mišljenja*; osećaja *odgovornosti* prema životnoj sredini, živim bićima i budućim generacijama i osećaja *solidarnosti* i *spremnosti da se pruži pomoć*; *odgovarajućih veština za delovanje i aktivnog odnosa* prema održivom razvoju. Ocenjivanje se vrši metodama odabranim od strane nastavnika (npr. portfolio, učeničke mape, izveštaji), a o rezultatima se izveštava kontinuirano, pri čemu i učenici dobijaju povratnu informaciju o svom napredovanju. Na kraju svakog vaspitno-obrazovnog ciklusa, o ostvarenim rezultatima se izveštavaju učenici i njihovi roditelji na način koji odabere konkretna škola. Pored toga, na kraju svakog ciklusa može se vršiti i spoljašnje vrednovanje (Narodne novine, br. 7/2019).

Za izborni program *Obrazovanje za održivi razvoj* u Srbiji, u okviru *Pravilnika o programu nastave i učenja za prvi razred gimnazije* (Službeni glasnik RS, br. 12/18) nije posebno istaknut način evaluacije postignuća učenika.

ANALIZA I DISKUSIJA

Na osnovu prikaza osobenosti obrazovanja za održivi razvoj u obrazovnim sistemima Srbije, Crne Gore i Hrvatske, izvršena je komparativna analiza prikazanih programa i predmeta sa aspekta tretiranih didaktičkih kategorija.

Nastavne teme i sadržaji u kurikulumima sve tri zemlje pokazuju sličnost u smislu usmerenosti na sticanje osnovnih saznanja o čovekovom okruženju i odnosu ljudi prema životnoj sredini, kako bi se, kroz upoznavanje sa problemima savremenog društva, razvio kritički odnos i osnove aktivnog građanstva, te delovanje u korist budućeg održivog razvoja. S druge strane, analiza pokazuje da u oblasti sadržaja postoje značajne razlike. Razlike se ogledaju u tome što su sadržaji kurikuluma izbornog programa u Srbiji usmereni na lokalno okruženje, probleme sa kojima se učenici neposredno susreću, pre svega sa aspekta zaštite životne sredine, dok je međupredmetnim oblastima obuhvaćena i globalna perspektiva, osnove demokratije, ljudska prava, tolerancija, politički i ekonomski aspekti održivog razvoja. Samim tim, sadržaji su, ne samo kvantitativno, već i kvalitativno drugačiji, temeljniji, obuhvatniji. Ipak, kako je reč o međupredmetnim oblastima, a ne o posebnim predmetima, ostaje otvoreno pitanje nastavnikove umešnosti da učenicima približi date sadržaje, te pitanje mogućnosti da se njima posveti dovoljno pažnje i vremena.

U analizi ovog didaktičkog aspekta potrebno je osvrnuti se na specifičnost kurikuluma obrazovanja za održivi razvoj u Hrvatskoj gde je međupredmetna tema *Održivi razvoj* predstavljena kroz tri oblasti: povezanost, delovanje i dobrobit, pri čemu su, u okviru svake od njih dati obavezni i preporučeni sadržaji po razredima. Analizom datih sadržaja za svaku od ove tri oblasti, može se zaključiti da je cilj da se kod učenika postepeno razvija svest o povezanosti između samih ljudskih bića, kao i između ljudi i prirode; o tome kako ljudi međusobno deluju i kakav je antropogeni uticaj na životnu sredinu, te o načinima na koje ljudi mogu zaštititi prirodu i razvijati zdrave međuljudske odnose, utemeljene na razumevanju i poštovanju različitosti. Pored toga, sadržaji obuhvataju mnogobrojna ekonomska i politička pitanja, pa se može zaključiti da sadržaji obuhvataju sve tri dimenzije održivog razvoja: ekonomsku, društvenu i dimenziju zaštite životne sredine.

Način realizacije obrazovanja za održivi razvoj, dat u okviru izbornog programa/međupredmetnih oblasti, je u skladu sa zahtevima obrazovanja za održivi razvoj, ukoliko se pođe od toga da složenost problematike održivog razvoja nameće potrebu i za novim nastavnim metodama, pri čemu se preporučuju otkrivačko učenje, nasuprot reproduktivnom; istraživanje nasuprot jednosmernog prenošenja sadržaja; proučavanje stvarnosti naspram čitanja knjiga; aktivno učenje naspram

pasivnog usvajanja informacija; produktivna akcija naspram reprodukcije činjenica; sticanje iskustava pre nego usvajanje znanja (Bosselmann, 2001). Realizacija obrazovanja za održivi razvoj u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj je utemeljena na istim osnovama, s obzirom na to da je u svim programima/oblastima naglasak stavljen na iskustveno učenje, rešavanje problema, istraživačke, otkrivačke i saradničke aktivnosti što doprinosi tome da učenik bolje upozna svoje okruženje, poveže teoriju sa praksom, razvije kritičko i stvaralačko mišljenje, kreativnost, kooperativnost i timski duh, aktivno slušajući druge i uvažavajući njihove predloge i ideje.

Osnovna razlika u aspektu realizacije obrazovanja za održivi razvoj proizilazi iz činjenice da je u Srbiji *Obrazovanje za održivi razvoj* poseban nastavni program, dok je u Crnoj Gori i Hrvatskoj reč o temi koja prožima sve nastavne predmete. Sa jedne strane, ovo može biti značajna prednost, jer su sadržaji izbornog programa u potpunosti posvećeni problemima održivog razvoja, te samim tim daju veće mogućnosti za detaljnije izučavanje definisanih tema. Sa druge strane, ako se uzme u obzir da reč je o programu izbornog tipa koji je dostupan samo učenicima gimnazija, smanjen je nivo dostupnosti ovih sadržaja u populaciji dece i mladih. Tako je upravo prednost međupredmetnih oblasti koje obuhvataju sve predmete u tome što omogućavaju učenicima svih uzrasta da sagledaju širinu problematike održivog razvoja. Ovo je veoma značajno, s obzirom na to da je „obrazovanje za održivi razvoj dugotrajan proces, koji započinje u ranom detinjstvu i nastavlja se kroz više i obrazovanje za odrasle, a čak prevazilazi i granice zvaničnog obrazovanja“ (UNECE, 2005: 4).

Uloga nastavnika u konceptu obrazovanja za održivi razvoj je specifična jer zahteva nastavnika koji će preuzeti, može se reći, sporednu ulogu, ulogu savetnika, pomagača, saradnika, koji nije dominantno u centru učionice, ali koji je kompetentan i spreman na kontinuirano usavršavanje. Takve osobine nastavnika istaknute su u analiziranim kurikulumima obrazovanja za održivi razvoj: uloga nastavnika je da učenike podstakne na diskusiju, da im pomaže u svakoj fazi istraživačkog poduhvata (Srbija), da usmerava učenje i poučavanje, motivise učenike za aktivno učenje, rešavanje problema i praktično delovanje (Hrvatska). Istaknuta je i potreba da nastavnik vodi računa o interesovanjima učenika (Srbija), odnosno o njihovim individualnim razlikama (Hrvatska). U kurikulumu obrazovanja za održivi razvoj u Crnoj Gori se posebno ukazuje na neophodnost kontinuiranog usavršavanja nastavnika, kako bi izgradili potrebne kompetencije za rad u oblasti obrazovanja za održivi razvoj. Pitanje nastavnikove kompetentnosti u ovoj oblasti je od ključnog značaja, jer je obrazovanje nastavnika za održivi razvoj

preduslov kvalitetnog obrazovanja učenika za održivi razvoj. Obrazovanje za održivi razvoj zahteva nastavnike koji dobro poznaju održivost i obrazovanje za održivi razvoj, jer u suprotnom oni neće svoje predmete “protkati” održivim razvojem pomoću prigodnih nastavnih metoda (Svanström–Lozano-García, & Rowe, 2008). Dok u Srbiji mogućnost da drže izborni program *Obrazovanje za održivi razvoj* imaju nastavnici biologije, hemije, fizike i geografije (Službeni glasnik RS, br. 13/18), u Crnoj Gori i Hrvatskoj međupredmetne oblasti i teme su dostupne svim predmetnim nastavnicima i zahtevaju razumevanje održivog razvoja i povezivanje sa sadržajima konkretnog predmeta.

Ocenjivanje učenika je pitanje značajnog nivoa složenosti u konceptu analiziranih kurikuluma. U okviru izbornog programa *Obrazovanje za održivi razvoj* (Srbija) nije posebno predviđen način ocenjivanja postignuća učenika, dok kurikulumi obrazovanja za održivi razvoj u Crnoj Gori i Hrvatskoj predviđaju procenjivanje specifičnih kompetencija. Tako je u Crnoj Gori, pored razumevanja i znanja, naglasak na učenikovom kreativnom izražavanju, na sposobnosti da svoje misli izrazi pisanim, praktičnim, usmenim putem, ali i na istraživačkim sposobnostima. U Hrvatskoj je ocenjivanje usmereno na procenu kritičkog mišljenja učenika, te njegovog odnosa prema drugima, prema sredini u kojoj živi i prema samom održivom razvoju.

Čini se da je pred nastavnike postavljena velika odgovornost, ne samo zbog specifičnosti načina ocenjivanja, već i zbog toga što se i ovde nameće pitanje njihove kompetentnosti u oblasti obrazovanja za održivi razvoj: koliko će kompetentno nastavnik moći da procenjuje kompetencije učenika u ovoj oblasti? Kako je svrha obrazovanja za održivi razvoj ne samo da učenici steknu znanja o održivom razvoju, već i da se podigne njihova svest i formiraju stavovi o značajnim pitanjima i problemima sa kojima se savremeni čovek suočava, te da se na osnovu toga pokrenu promene u njihovom ponašanju koje će biti u korist održivog razvoja, ocenjivanje ne sme biti marginalizovano. Reč je o obrazovanju „kojim se podstiču promene u znanjima, veštinama, vrednostima i stavovima sa ciljem stvaranja održivijeg i pravednijeg društva za sve“ (Leicht–Heiss, & Byun, 2018: 7). Ovako važan, globalan cilj obrazovanja za održivi razvoj nameće potrebu za kontinuiranim praćenjem i vrednovanjem kompetencija učenika za održivi razvoj.

ZAKLJUČAK

U radu je predstavljen komparativni prikaz i analiza obrazovanja za održivi razvoj sa posebnim osvrtom na nastavne teme i sadržaje, način realizacije, ulogu nastavnika i ocenjivanje učenika u okviru izbornog programa *Obrazovanje za*

održivi razvoj (Srbija), međupredmetne oblasti *Obrazovanje za održivi razvoj* (Crna Gora) i međupredmetne teme *Održivi razvoj* (Hrvatska). Sprovedena analiza je pokazala sledeće:

- sadržaji obrazovanja u Crnoj Gori i Hrvatskoj obuhvataju sve dimenzije održivog razvoja: ekonomsku, društvenu i dimenziju zaštite životne sredine, što je omogućeno time što je obrazovanje u oblasti održivog razvoja postavljeno dovoljno široko, tako da obuhvati i osnovno i srednje obrazovanje. U Srbiji to nije slučaj, jer je izborni program *Obrazovanje za održivi razvoj* novina, te dominira upoznavanje sa dimenzijom zaštite životne sredine, ali se očekuje da će koncepcije programa za 2., 3. i 4. razred gimnazije omogućiti postepeno upoznavanje sa svim aspektima održivog razvoja;
- realizacija obrazovanja za održivi razvoj, pored očiglednih razlika između obrazovanja za održivi razvoj kao izbornog programa i kao međupredmetne oblasti, ima i zajedničku karakteristiku, a to je stavljanje učenika u poziciju aktivnog učesnika obrazovanja, suočavanje sa realnim životnim situacijama, rešavanje problema, istraživanje i osmišljavanje predloga za unapređivanje kvaliteta života i zaštitu životne sredine;
- nastavnik je i u okviru izbornog programa u Srbiji, i u okviru međupredmetnih oblasti u Crnoj Gori i Hrvatskoj, predstavljen kao pomagač, saradnik, kao neko ko usmerava učenike na samostalno istraživanje i dolaženje do rešenja;
- ocenjivanje učenika u Crnoj Gori i Hrvatskoj je usmereno je na evaluaciju učenikovog promišljanja problematike koju pokriva održivi razvoj, sposobnosti, te odnosa koji uspostavljaju sa drugima, dok način ocenjivanja u okviru izbornog programa u Srbiji nije posebno (jasno) istaknut, odnosno specifikovan;

Posmatrano sa aspekta utvrđenih rezultata i iznetih zaključaka, svako dalje promišljanje o konceptu obrazovanja za održivi razvoj na Balkanu može se temeljiti na predstavljenim činjenicama, u smislu njihovog daljeg istraživanja, ali i implementiranja u nove obrazovne politike. U cilju unapređivanja istraživane oblasti mogu se definisati sledeće implikacije i preporuke: (1) neophodno je obezbediti viši nivo podrške i osnaživanja nastavnika za kompetentno realizovanje nastave u oblasti održivog razvoja; (2) potrebno je kontinuirano i sistematsko usavršavanje nastavnika u didaktičko-metodičkoj i dokimološkoj oblasti; (3) sistematski raditi na izradi, inoviranju i usavršavanju nastavnog programa za

predmet *Obrazovanje za održivi razvoj* za više razrede gimnazije; (4) kreirati osnovu (predlog) za novu obrazovnu politiku u Srbiji kojom bi se u modifikovanom i prilagođenom obliku implementirali efikasni modeli međupredmetnog pristupa obrazovanja za održivi razvoj iz okruženja, u našim osnovnim školama; (5) distribuirati i predstaviti primere dobre prakse Hrvatske i Crne Gore u ovoj oblasti realizatorima izbornog predmeta *Obrazovanje za održivi razvoj* u Srbiji; (6) istražiti prednosti i nedostatke prikazanih kurikulima iz perspektive učenika i nastavnika.

Tamara Vukić, Marija Jovanović

DIDACTICAL ASPECTS OF REALIZATION OF EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE MODERN SCHOOL CURRICULA

Summary

The focus of the paper is the content of education for sustainable development in the curricula in Serbia, Montenegro and Croatia. The paper is based on a comparative analysis of the following curricula: the curriculum of the elective program *Education for Sustainable Development* for Serbiangrammar schools, the curriculum for the interdisciplinary field of *Education for Sustainable Development* in Montenegro and the curriculum for the interdisciplinary theme *Sustainable Development* in Croatia. The analysis was conducted by comparing the following didactical aspects: teaching topics and contents, ways of realization, teacher's role, and ways of assessment presented in these curricula. The results showed that the scope of contents of education for sustainable development in Montenegro and Croatia is much wider than that in the elective program in Serbia, as they include all three dimensions of sustainable development: economic, social and environmental. The student is presented as an active subject in each of these curricula, as someone who finds solutions to various problems by experiencing real-life situations, and therefore acquiring skills necessary for living in a modern society, while the teacher's role is represented as supporting: the teacher is an assistant and a collaborator. The assessment of the students' achievements in interdisciplinary fields is oriented towards the evaluation of the students' reflections on the sustainable development problems, their abilities, and their relations with others, while the way of assessment in Serbia is not particularly emphasised.

Key words: didactical aspect, education, sustainable development, curricula, modern school.

LITERATURA

Bagoly-Simó, P. (2013). Tracing Sustainability: An International Comparison of ESD Implementation into Lower Secondary Education. *Research*, 7(1), 95-112.

- Benavot, A. (2014). Education for Sustainable Development in Primary and Secondary Education. Preuzeto 23. jula 2019, sa https://www.researchgate.net/publication/282342116_Education_for_Sustainable_Development_in_Primary_and_Secondary_Education
- Bosselmann, K. (2001). University and Sustainability: Compatible Agendas?. *Educational Philosophy and Theory*, 33(2), 167-186.
- Čabrilo, N.–Grbović, S.–Lalović, Z.–Đorđević, J.–Kaluderović, S.–Gligorović, B. i Radusinović, M. (2014a). *Međupredmetne oblasti u predmetnim programima: osnovna škola*. Podgorica: Zavod za školstvo.
- Čabrilo, N.–Grbović, S.–Lalović, Z.–Novović, R.–Đorđević, J. i Vušurović, M. (2014b). *Međupredmetne oblasti u predmetnim programima: opšta gimnazija*. Podgorica: Zavod za školstvo.
- Čabrilo, N.–Lalović, Z.–Sudar, S. i Vasiljević, M. (2015). *Metodološko uputstvo za implementaciju programa Obrazovanje za održivi razvoj*. Podgorica: Zavod za školstvo.
- Calder, W.–Clugston, R. M. (2003). International Efforts to Promote Higher Education for Sustainable Development. *Planning for Higher Education*, 31(3), 34-48.
- Ceulemans, K.–De Prins, M. (2010). Teacher's Manual and Method for SD Integration in Curricula. *Journal of Cleaner Production*, 18, 645-651.
- Development 2005-2014: Draft International Implementation Scheme. Preuzeto 10. jula 2019, sa <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000139937?posInSet=2&queryId=cbeadd55-351a-4aa8-8a3d-b167cd1b5574>
- Didham, R. J.–Ofei-Manu, P. (2015). The Role of Education in the Sustainable Development Agenda: Empowering a Learning Society for Sustainability through Quality Education. In: Bengtsson, M., Olsen, H. & Zusman, E. (eds.) (2007) *Achieving the Sustainable Development Goals: From Agenda to Action*. Kamiyamaguchi, Hayama, Kanagawa, Japan: Institute for Global Environment Strategies. 93-129.
- Ifegbesan, A.–Lawal, M. B. & Rampedi, I. T. (2017). The Nigeria Teachers Social Studies Training Curriculum and Sustainable Development Goals: A Content Analysis. *Journal of International Social Studies*, 7(1), 92-122.
- Leicht, A.–Heiss, J. & Byun, W. J. (2018). Issues and Trends in Education for Sustainable Development. Place de Fontenoy, Paris: UNESCO.
- Martins, A. A.–Mata, T. M. & Costa, C. A. V. (2006). Education for Sustainability: Challenges and Trends. *Clean Technologies and Environmental Policy*, 8, 31-37. doi:10.1007/s10098-005-0026-3

- Mulà, I.–Dlouhý, J. & Alba, D. (2017). Catalysing Change in Higher Education for Sustainable Development: A Review of Professional Development Initiatives for University Educators. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 18(5), 798-820. doi:10.1108/IJSHE-03-2017-0043
- Odluka o donošenju kurikuluma za međupredmetnu temu Održivi razvoj za osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj, *Narodne novine*, br. 7/2019. Preuzeto 09. avgusta 2019, sa https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_7_152.html
- Osman, A.–Ladhani, S.–Findlater, E. & McKay, V. (2017). *Curriculum Framework for the Sustainable Development Goals*. Commonwealth Secretariat. Preuzeto 02. jula 2019, sa https://www.thecommonwealth-educationhub.net/wp-content/uploads/2017/01/Curriculum_Framework_for_SDGs_July_2017.pdf
- Pravilnik o dopunama Pravilnika o stepenu i vrsti obrazovanja nastavnika, stručnih saradnika i pomoćnih nastavnika u gimnaziji, *Službeni glasnik RS*, god. 57, br. 13/18.
- Pravilnik o dopuni pravilnika o nastavnom planu i programu stručnih predmeta srednjeg stručnog obrazovanju u području rada Hemija, nemetali i grafičarstvo, *Službeni glasnik RS*, god. 64, br.12/15.
- Pravilnik o dopuni pravilnika o nastavnom planu i programu stručnih predmeta srednjeg stručnog obrazovanju u području rada Šumarstvo i obrada drveta, *Službeni glasnik RS*, god. 64, br. 6/15.
- Pravilnik o izmeni i dopunama pravilnika o nastavnom planu i programu srednjeg stručnog obrazovanja u području rada Ekonomija, pravo i administracija, *Službeni glasnik RS*, god. 64, br. 15/15.
- Pravilnik o nastavnom planu i programu stručnih predmeta srednjeg stručnog obrazovanju u području rada Geologija, rudarstvo i metalurgija, *Službeni glasnik RS*, god. 66, br. 5/17.
- Pravilnik o planu i programu nastave i učenja stručnih predmeta srednjeg stručnog obrazovanja u području rada Geodezija i građevinarstvo, *Službeni glasnik RS*, god. 67, br. 7/18.
- Pravilnik o Planu nastave i učenja za peti i šesti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja i programu nastave i učenja za peti i šesti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, *Službeni glasnik RS*, god. 67, br. 15/18.
- Pravilnik o Planu nastave i učenja za prvi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja i programu nastave i učenja za prvi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, *Službeni glasnik RS*, god. 66, br. 10/17.

- Pravilnik o Programu nastave i učenja za četvrti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, *Službeni glasnik RS*, god. 68, br. 11/19.
- Pravilnik o Programu nastave i učenja za drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, *Službeni glasnik RS*, god. 67, br. 16/18.
- Pravilnik o Programu nastave i učenja za osmi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, *Službeni glasnik RS*, god. 68, br. 11/19.
- Pravilnik o Programu nastave i učenja za prvi razred gimnazije, *Službeni glasnik RS*, god. 67, br. 12/18.
- Pravilnik o Programu nastave i učenja za sedmi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, *Službeni glasnik RS*, god. 68, br. 5/19.
- Pravilnik o Programu nastave i učenja za treći razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, *Službeni glasnik RS*, god. 68, br. 5/19.
- Rieckmann, M. (2012). Future-Oriented Higher Education: Which Key Competencies Should be Fostered Through University Teaching and Learning? *Futures*, 44(2), 127-135. doi:10.1016/j.futures.2011.09.005
- Stanišić, J. M. (2016). Characteristics of Teaching Environmental Education in Primary Schools. *Inovacije u nastavi*, 29(4), 87-100. doi:10.5937/inovacije1604087S
- Svanström, M.–Lozano-García, F. J. & Rowe, D. (2008). Learning Outcomes for Sustainable Development in Higher Education. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 9(3), 339-351.
- Taylor, N.–Quinn, F.–Jenkins, K.–Miller-Brown, H.–Rizk, N.–Prodromou, T. ... & Taylor, S. (2019). Education for Sustainability in the Secondary Sector – A Review. *Research*, 13(1), 102-122. doi:10.13140/RG.2.1.1978.9283.
- UN (2005). The UN Decade of Education for Sustainable Development (2005-2014): International Implementation Scheme. Preuzeto 24. jula 2019, sa <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000139937>.
- UN (2015). Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Preuzeto 07. juna 2019, sa <https://undocs.org/A/RES/70/1>.
- UNECE (2005). UNECE Strategija obrazovanja za održivi razvoj. Preuzeto 20. aprila 2020, sa <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/esd/strategytext/StrategyinSebian.pdf>
- UNESCO (2005). United Nations Decade of Education for Sustainable Development 2005-2014: Draft International Implementation Scheme. Preuzeto 10. jula 2019, sa <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000139937?posInSet=2&queryId=cbeadd55-351a-4aa8-8a3d-b167cd1b5574>

Milena M. Letić Lungulov*

Filozofski fakultet

Univerzitet u Novom Sadu

Olja S. Džinkić

UDK: 159.928: 159.947.5

DOI: 10.19090/gff.2020.1.131-143

Originalni naučni rad

STRUKTURALNE RAZLIKE U MOTIVU POSTIGNUĆA KOD UČENIKA DAROVITIH U RAZLIČITIM DOMENIMA**

U fokusu ovog rada su učenici natprosečnih sposobnosti u domenu muzike, slikarstva, sporta i matematike, te njihova težnja ka postizanju uspeha, bilo kroz ostvarivanje vlastitih ciljeva ili isticanjem pred drugim ljudima. Cilj je da se utvrde distinktivna obeležja darovitih u pomenutim domenima u prostoru sledećih komponenti motiva postignuća: takmičenje sa drugim ljudima, istrajnost u ostvarivanju cilja i orijentacija ka planiranju. Na prigodnom uzorku od 473 ispitanika primenjen je instrument MOP 2002. Rezultati ukazuju na to da se učenici daroviti u četiri specifikovana domena statistički značajno razlikuju u svim aspektima motiva postignuća. Kada je reč o domenu sporta, razmatranom u odnosu na domene matematike i slikarstva, specifičnost konstelacije komponenti motiva postignuća uočljiva je u aspektu naglašenosti osobina koje su skopčane sa kompetitivnošću. S druge strane, domen muzike u odnosu na domen matematike iziskuje veću razvijenost osobina ličnosti s predznakom planiranja. Zaključak je da se motivacija darovitih učenika može precizno sagledati i adekvatno razvijati jedino ako se locira u okvire pojedinačnih domena. Opšte preporuke za podsticanje motivacije darovitih u nastavnom procesu su: saradnja učenika sličnih interesovanja i sposobnosti, samostalan rad učenika, nastavnik u ulozi vodiča, savetnika i facilitatora, nastava usmerena na učenike, povezivanje nastavnih sadržaja sa problemima stvarnog sveta.

Ključne reči: muzička darovitost, likovna darovitost, sportska darovitost, matematička darovitost, takmičenje sa drugim ljudima, istrajnost u ostvarivanju cilja, orijentacija ka planiranju.

* milenaletic@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao kao rezultat rada na projektu „Kvalitet obrazovnog sistema Srbije u evropskoj perspektivi”, br. 179010 (2011-2020), čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. U radu su korišćeni rezultati doktorske disertacije „Značaj moralnih i liderskih svojstava za ostvarenje darovitosti” odbranjene na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu.

UVOD

Identifikacija i obrazovanje darovitih učenika je od velikog značaja za funkcionisanje društva i njegov budući razvoj. Postoje različita određenja i definicije darovitosti, ali ni jedna do sada nije univerzalno prihvaćena (Besançon, 2013), što dosta govori o složenosti ovog fenomena. Prema Ganjeovoj (Gagné, 2000) koncepciji, pojmovi darovitost i talenat se diferenciraju, te termin darovitost podrazumeva posedovanje neobučениh, prirodnih kompetentnosti, koje imaju genetsku osnovu i pojedinca izdvajaju od njegove uzrasne grupe, a mogu se javiti u određenim oblastima sposobnosti (intelektualnoj, kreativnoj, socioemocionalnoj, senzomotornoj). S druge strane, natprosečna kompetentnost u jednom ili više različitih područja ljudske aktivnosti predstavlja talenat. Za razvoj potencijala učenika u pravi talenat Ganje (2000) je istakao značajan uticaj dve grupe faktora: motivaciju s kojom razvojni proces počinje i okruženje pojedinca.

Značajan doprinos u određivanju darovitosti zapaža se i kroz Sternbergovo (Sternberg, 1986) shvatanje inteligencije. Naime, prema njegovom mišljenju darovitost je neuobičajena, natprosečna inteligencija, koja ima multidimenzionalni karakter. U skladu sa tim, Sternberg pravi razliku između tri tipa intelektualne darovitosti – analitičke, kreativne i praktične, naročito uvažavajući drugu zbog, kako navodi, važnosti i korisnosti za celokupno društvo. U prvobitnim radovima kreativnost posmatra kao dimenziju inteligencije koja upotpunjuje njen količnik, a kasnije i kao tip darovitosti. Međutim, u novijim radovima Sternberg (Sternberg, 2005) predstavlja novi model darovitosti – WICS (*Wisdom, Intelligence, Creativity, Synthesized*), prema kojem se ostvaruje uspešna sinteza upravo inteligencije, mudrosti i kreativnosti. Nadalje, među savremenim prikazima koncepcija darovitosti široko je poznata i Renzulijeva (Renzulli, 2005) trodimenzionalna koncepcija. Renzuli razlikuje dve vrste darovitosti – prvu označava kao *školsku darovitost* koja se odnosi na lako savladavanje nastavnog sadržaja, te je još naziva darovitost za školsko učenje. Druga vrsta je *kreativno-produktivna darovitost* koja se ogleda u stvaranju inovativnih produkata, korisnih za promenu i bogaćenje kulturnih tokova. Renzuli ističe važnost obe kategorije darovitosti i navodi da je njihov odnos najčešće interaktivan. Trodimenzionalna koncepcija akcentuje značaj tri međuzavisne grupe osobina za kreativnu produktivnost, a to su: *natprosečna sposobnost, posvećenost zadatku* (fokusiran oblik motivacije) i *kreativnost* (Renzulli, 2005). Posvećenost i angažovanje u određenom zadatku je zapravo rezultat motiva za postignućem koji se u literaturi često povezuje sa darovitima, a njegov značaj ističe u procesu razvoja i ispoljavanja darovitosti (Dai, Moon & Feldhusen, 1998; Phillips & Lindsay, 2006). U odnosu na prosečne, motiv postignuća je zapaženiji kod darovitih učenika, čija je

težnja da više saznaju ili bolje urade naročito izražena (Altaras, 2006). U tom kontekstu, ističući i njen intrizički karakter, Feldhuzen (Feldhusen, 1986) prirodu motivacije označava kao komponentu darovitosti. Takođe, navodeći karakteristike specifične za darovite, Elen Viner (Winner, 1996) pored visoke sposobnosti za učenje i autonomnog napretka, ističe unutrašnju motivaciju koju bliže određuje kao žudnju za ovladavanjem konkretnog domena. Autorka smatra da su darovita deca naročito motivisana u domenu svoje darovitosti i da pokazuju veliku strast u radu, te da roditelji nemaju zadatak da ih guraju, već da održavaju korak sa njima. Budući da daroviti učenici lako uče, brzo razmišljaju i pamte, različiti izazovi u učenju za njih predstavljaju značajan motivacioni faktor. Stoga, školsko okruženje bez adekvatnih izazova i odgovarajuće brzine učenja, s mnogo ponavljanja i vežbanja, izaziva dosadu kod darovitih učenika i negativno utiče na njihovu motivaciju (Lens & Rand, 2000).

Kada se govori o fenomenu motivacije, mogu se uočiti različiti kriterijumi na osnovu kojih se nižu raznovrsni savremeni pristupi njenom određenju i proučavanju. Pa tako, verovanje da je ponašanje darovitih i njihovo angažovanje na zadatku praćeno motivacijom, potvrđuje istraživanje (Phillips & Lindsay, 2006) čiji rezultati ukazuju na nekoliko situacija podučavanja bez adekvatnih izazova, a koji su prevaziđeni unutrašnjim motivacionim snagama učenika. Ovakav motivacioni aspekt izražen je u stepenu posvećenosti aktivnostima u slobodnom vremenu, odlučnosti da ostvare uspeh, dostignu ili prevaziđu svoje vršnjake, te istrajnosti u izvođenju ličnih ciljeva. Dalje, u ovom istraživanju je utvrđeno da se podsticanje i ohrabivanje motivacije kod darovitih učenika ostvaruje u nastavi organizovanoj za njih, kroz lično angažovanje u slobodnim i vannastavnim aktivnostima, te pomoću pohvala i ohrabivanja nastavnika za kreativan pristup radu. Uz to, rezultati istraživanja (Jambura, 2013) otkrivaju brojne pozitivne efekte i uticaje nastave organizovane za darovite. Naime, daroviti učenici uključeni u ovaj program pokazali su sigurnost u svoje sposobnosti, samopouzdanje i visoka lična očekivanja. Takođe, kod učenika je zapažena unutrašnja motivacija usled postavljenih višestrukih izazova, doživljenog osećaja postignuća, uživanja u procesu učenja, i uloženog truda i upornosti u težim zadacima. Stoga, može se zaključiti da je za razvoj i osnaživanje motivacije darovitih učenika neophodan program koji pruža mogućnost izbora i različite izazove, lično angažovanje, uživanje u procesu učenja, kao i uvažavanje interesovanja učenika (Gentry & Ferriss, 1999, prema: Jambura, 2013).

S obzirom na do sad navedeno, ne sme se zanemariti problematika motivacije, te motiva postignuća, pa svakako ni podsticanje i osnaživanje motivacije darovitih učenika. Uz to, treba imati u vidu da se učenici daroviti u različitim domenima međusobno razlikuju, ne samo po vrsti sposobnosti koje poseduju, nego i

po personalnim karakteristikama (Pekić, 2010). Upravo zbog toga je istraživanje ovog rada okrenuto ka rasvetljavanju postojanja i strukture razlika u motivu postignuća između učenika darovitih u domenu muzike, slikarstva, sporta i matematike u cilju kreiranja adekvatne obrazovne podrške.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja

Ovaj rad imao je za cilj da utvrdi distinktivna obeležja učenika darovitih u domenu muzike, slikarstva, sporta i matematike, u prostoru sledećih komponenti motiva postignuća: takmičenje sa drugim ljudima, istrajnost u ostvarivanju cilja i orijentacija ka planiranju. Imajući u vidu predstavljene polazne teorijske osnove istraživanja, prisutno je očekivanje da će istraživanje ukazati na različite konstelacije komponenti motiva postignuća u zavisnosti od vrste domena sa kojim individua ostvaruje interakciju.

Varijable istraživanja

U svojstvu deskriptivne varijable u istraživanju pojavljuje se darovitost, shvaćena kao natprosečna razvijenost specifičnih sposobnosti ovladavanja određenim domenom – muzika, slikarstvo, sport, matematika. Kriterijumska varijabla u istraživanju je *motiv postignuća*, određen kao težnja ka postizanju uspeha, bilo da je taj uspeh definisan ostvarivanjem vlastitih ciljeva i/ili isticanjem pred drugim ljudima. To je složena motivaciona dispozicija čije su komponente: *takmičenje sa drugim ljudima, istrajnost u ostvarivanju cilja, ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva i orijentacija ka planiranju* (Franceško, Mihić, Bala, 2002).

Instrument

Motiv postignuća meren je instrumentom MOP 2002, čiji su autori Franceško, Mihić i Bala (2002). Instrument je sastavljen kao skala Likertovog tipa sačinjena od 55 stavki sa pet nivoa slaganja sa svakom od njih. Zaokruživanjem određene numeričke vrednosti na skali ispitanik procenjuje u kom se stepenu određena tvrdnja odnosi na njega (potpuno netačno – 1; uglavnom netačno – 2; nisam siguran – 3; uglavnom tačno – 4 i potpuno tačno – 5). Instrument se sastoji od četiri subskele od kojih svaka meri jednu od komponenti, odnosno faktora opšteg motiva postignuća. To su: takmičenje sa drugim ljudima, istrajnost u ostvarivanju cilja, ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva i orijentacija ka planiranju (Franceško i dr., 2002).

Provera faktorske strukture skale MOP 2002, primenom faktorske analize (sa *promax* rotacijom) u našem istraživanju nije potvrdila faktorsku strukturu koja je dobijena u ranijim radovima autora skale (Franceško i dr., 2002). Pojavila su se manja odstupanja u broju izolovanih faktora što se može očekivati u primeni skale na različitim uzorcima koji imaju određene specifičnosti u odnosu na opštu populaciju. Naime, izolovana su tri faktora koja zajedno objašnjavaju 38,94% varijanse skupa manifestnih varijabli. Vrednost Kaiser-Meyer-Olkin-ove mere adekvatnosti uzorkovanja iznosila je .925, a vrednost Bartlett-ovog testa sferičnosti bila je statistički značajna ($p=.000$), što je ukazalo na opravdanost primene faktorske analize.

Tabela 1. Vrednosti karakterističnih korenova i procenat objašnjene varijanse izolovanih faktora MOP 2002

Faktor	Inicijalne vrednosti			Vrednosti nakon ekstrakcije			Vrednosti nakon rotacije
	λ	% varijanse	Kumulativni %	λ	% varijanse	Kumulativni %	λ
1	13.51	24.56	24.56	13.51	24.56	24.56	10.29
2	5.22	9.49	34.06	5.22	9.49	34.06	10.62
3	2.68	4.88	38.94	2.68	4.88	38.94	7.80

Prvi faktor definisan je stavkama koje ukazuju na tendenciju pojedinca da se istakne i bude uspešniji od drugih. Otuda je ovaj faktor nazvan *takmičenje sa drugima* ($\alpha=.87$). Stavke koje u najvećoj meri definišu drugi izvojeni faktor ukazuju na upornost, zbog čega je drugi faktor nazvan *istrajnost u ostvarivanju cilja* ($\alpha=.83$). Sadržinska analiza ajtema koji definišu treći izdvojeni faktor ukazuje na tendenciju osobe da planira aktivnosti kako bi ostvarila unapred postavljen cilj. Ovaj faktor nazvan je *orijentacija ka planiranju* ($\alpha=.73$). Faktor *ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva* se nije jasno izdvojio čak ni kada je isprobano četvorofaktorsko rešenje. Stavke koje se odnose na ovaj faktor pretežno se pridružuju drugom faktoru (*istrajnost u ostvarivanju cilja*).

Uzorak

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 473 ispitanika iz Novog Sada, Beograda i Kraljeva, koji pohađaju specijalizovane srednje škole za darovite. Uzorak je podeljen na sledeće grupe darovitih učenika: muzički (N=102), likovno (N=96), sportski (N=152) i matematički (N=123) daroviti. Uzorak je bio prigodan i ujednačen po polu (206 dečaka i 267 devojčica), a uključivao je učenike iz sva četiri razreda.

REZULTATI I DISKUSIJA

U funkciji realizacije specifikovanog cilja istraživanja obavljena je multivarijantna analiza varijanse. U prvom koraku, ovaj postupak je podrazumevao ispitivanje značajnosti razlika između učenika darovitih u domenu muzike, slikarstva, sporta i matematike, uzimajući u obzir motiv postignuća. Rezultati provere značajnosti F testa prikazani su u Tabeli 2.

Tabela 2. Multivarijantni testovi značajnosti razlika

Multivarijantni testovi	Vrednost	F	p
Pillai's Trace	.518	7.376	.000
Wilks' Lambda	.535	8.166	.000
Hotelling's Trace	.772	9.018	.000
Roy's Largest Root	.627	22.139(b)	.000

Očitavanjem vrednosti konstatuje se da, s obzirom na tip darovitosti, postoje statistički značajne razlike u naznačenoj varijabli. Naknadna poređenja među grupama učinjena su radi dobijanja podataka o pojedinačnim aspektima motiva postignuća u kojima se ispitivane grupe razlikuju (Tabela 3).

Tabela 3. Značajnost razlika među grupama na pojedinačnim zavisnim varijablama

Zavisne varijable	Grupišuća varijabla	A.S.	S.D.	df	F	p
Takmičenje sa drugima	Muzički daroviti	-.013	1.070	3	7.859	.000
	Likovno daroviti	-.223	.895			
	Sportski daroviti	.311	.919			
	Matematički daroviti	-.141	.966			
Istrajnost u ostvarivanju ciljeva	Muzički daroviti	.045	.861	3	9.855	.000
	Likovno daroviti	-.301	1.031			
	Sportski daroviti	.327	.946			
	Matematički daroviti	-.104	.918			
Orijentacija ka planiranju	Muzički daroviti	.193	1.033	3	3.378	.018
	Likovno daroviti	-.106	.986			
	Sportski daroviti	.115	.892			
	Matematički daroviti	-.156	1.041			

Ispitivanjem razlika na svakoj zavisnoj promenljivoj pojedinačno, zapaža se da se učenici koji su daroviti u četiri specifikovana domena statistički značajno razlikuju u svim aspektima motiva postignuća. Shodno tome, možemo reći da je naša hipoteza, koja predviđa postojanje statistički značajnih razlika u nivou razvijenosti specifikovanih varijabli motiva postignuća kod ispitanika, uzimajući u obzir domen darovitosti, potvrđena. Iz Tabele 3 uočljivo je da grupa sportski odnosno muzički darovitih učenika prednjači u pogledu razvijenosti svih ispitivanih svojstava. No, da

bi se videlo između kojih tačno grupa postoje razlike na relevantnim zavisnim promenljivim, urađena je serija univarijantnih analiza varijanse, sa testovima za naknadna poređenja među grupama.

Tabela 4. Scheffe-ov test višestrukih poređenja među grupama (takmičenje sa drugima)

(I) Domen darovitosti	(J) Domen darovitosti	Razlika između aritmetičkih sredina I-J	p
Muzički daroviti	Likovno daroviti	.209	.502
	Sportski daroviti	-.323	.076
	Matematički daroviti	.128	.803
Likovno daroviti	Muzički daroviti	-.209	.502
	Sportski daroviti	-.533(*)	.000
	Matematički daroviti	-.081	.942
Sportski daroviti	Muzički daroviti	.323	.076
	Likovno daroviti	.533(*)	.000
	Matematički daroviti	.451(*)	.002
Matematički daroviti	Muzički daroviti	-.128	.803
	Likovno daroviti	.081	.942
	Sportski daroviti	-.451(*)	.002

Tabela 5. Scheffe-ov test višestrukih poređenja među grupama (istrajnost u ostvarivanju cilja)

(I) Domen darovitosti	(J) Domen darovitosti	Razlika između aritmetičkih sredina I-J	p
Muzički daroviti	Likovno daroviti	.346	.083
	Sportski daroviti	-.281	.142
	Matematički daroviti	.149	.704
Likovno daroviti	Muzički daroviti	-.346	.083
	Sportski daroviti	-.627(*)	.000
	Matematički daroviti	-.196	.501
Sportski daroviti	Muzički daroviti	.281	.142
	Likovno daroviti	.627(*)	.000
	Matematički daroviti	.430(*)	.003
Matematički daroviti	Muzički daroviti	-.149	.704
	Likovno daroviti	.196	.501
	Sportski daroviti	-.430(*)	.003

Prva i druga univarijantna analiza varijanse imale su sličan ishod. Naime, prilikom utvrđivanja razlika između četiri grupe ispitanika u pogledu sklonosti ka *takmičenju sa drugima* (Tabela 4) i *istrajnosti u ostvarivanju cilja* (Tabela 5), ustanovljene su statistički značajne razlike između sportski darovitih učenika, sa jedne, i likovno i matematički darovitih učenika, sa druge strane, u korist sportista. Neki od ajtema koji najbolje određuju prvo svojstvo su: "imam potrebu da drugima

pokažem koliko sam uspešan/na"; "težim da u svemu budem ispred drugih"; "ulažem puno energije da bih se istakao/la pred drugima", dok su primeri ajtema koji najbolje mere istrajnost u ostvarivanju cilja sledeći: "uvek završavam ono što sam započeo/la"; "uvek se trudim da radim bolje nego što sam ranije radio/la"; "ako radim nešto teško, najčešće istrajem". Na temelju ovakvih nalaza možemo zaključiti da sportisti – u poređenju sa slikarima i matematičarima – prednjače u pogledu kompetitivnosti. Pri tome se ima u vidu ono što pojedini autori nazivaju intencionalnim takmičarstvom, a što se opisuje kao potreba za nadmašivanjem drugih radi "veličanja ega" (Ames, 1992). Naime, moglo bi se pretpostaviti da su sportski daroviti učenici, skloni takmičarstvu sa drugima i u odsustvu strukturiranih situacija ove vrste (Letić, 2015). Iako se smatra da je ovakav vid takmičarstva koristan samo za svrhu "veličanja ega" (Ames, 1992), neosporno je da ovakve sklonosti mogu delovati motivišuće, te da se mogu pozitivno odraziti i na uspešnost učenika. Takođe, učenici daroviti u domenu sporta duže istrajavaju u obavljanju relevantnih aktivnosti, verovatno zbog toga što im je svojstvena neka vrsta rezistentnosti na događaje koji mogu ostvarivati ometajući uticaj, bilo da ovi imaju izvor u spoljnoj realnosti (uzbuđenja i stimulacija), ili se vezuju za intrapsihički plan (intenzivna osećanja) (Letić, 2015).

Tabela 6. Tukey-ov test višestrukih poređenja među grupama (orijentacija ka planiranju)

(I) Domen darovitosti	(J) Domen darovitosti	Razlika između aritmetičkih sredina I-J	p
Muzički daroviti	Likovno daroviti	.299	.141
	Sportski daroviti	.077	.926
	Matematički daroviti	.349(*)	.041
Likovno daroviti	Muzički daroviti	-.299	.141
	Sportski daroviti	-.221	.309
	Matematički daroviti	.049	.982
Sportski daroviti	Muzički daroviti	-.077	.926
	Likovno daroviti	.221	.309
	Matematički daroviti	.271	.105
Matematički daroviti	Muzički daroviti	-.349(*)	.041
	Likovno daroviti	-.049	.982
	Sportski daroviti	-.271	.105

Treća univarijantna analiza varijanse dala je, unekoliko, neočekivane rezultate. Naime, *Tukey-ov test* (Tabela 6) jasno ukazuje na to da se muzički i matematički daroviti učenici statistički značajno razlikuju u pogledu *sklonosti ka planiranju* (koja se najbolje meri sledećim ajtemima: "planiram svaku svoju aktivnost"; "planiram svoje aktivnosti za sutrašnji dan"; "sve unapred isplaniram da

bih postigao/la bolje rezultate"), te da prvi prednjače u razvijenosti ovog svojstva. Ovakvi nalazi su u suprotnosti sa dosadašnjim istraživanjima slične problematike u kojima je utvrđeno upravo suprotno – da akademski daroviti učenici imaju izraženije ovo svojstvo u odnosu na umetnički darovite (John, 1990, prema: Feist, 1999). Objašnjenje neusaglašenosti ovakvih nalaza sa nalazima ranijih istraživanja, moglo bi se potražiti u činjenici da su ranija istraživanja pravila poređenje između *akademskih* i *umetničkih* domena. Međutim, muzika, kao visokostrukturirani domen umetnosti (Winner, 1996), iziskuje razrađenu vežbu koja se svakodnevno sprovodi (Bastian, 1994, prema: Winner, 2000), čime se razlikuje od drugih domena umetnosti koji ne podrazumevaju ovakve preduslove izuzetnosti. Ovo istovremeno znači da ovladavanje domenom muzike iziskuje ulaganje napora da se ostvari ono što se smatra vrednim, za šta je sklonost ka planiranju neobično važna (Letić, 2015).

ZAKLJUČAK

U ovom su istraživanju razmatrana distinktivna obeležja učenika darovitih u domenu muzike, slikarstva, sporta i matematike, u prostoru sledećih komponenti motiva postignuća: takmičenje sa drugim ljudima, istrajnost u ostvarivanju cilja i orijentacija ka planiranju. Rezultati istraživanja potvrđuju prethodna saznanja kojima se ukazuje na razlike u profilu ličnosti učenika darovitih u različitim domenima (Csikszentmihalyi, Rathunde & Whalen, 1997; Feist, 1999; Olenchak, 1999; Subotnik & Jarvin, 2005; Letić, Milutinović & Grandić, 2017). Naime, ustanovljeno je da darovitost podrazumeva različite konstelacije aspekata motiva postignuća, u zavisnosti od vrste domena s kojim individua ostvaruje interakciju. Kada je reč o domenu sporta razmatranom u odnosu na domene matematike i slikarstva, specifičnost konstelacije komponenti motiva postignuća uočljiva je u aspektu naglašenosti osobina koje su skopčane sa kompetitivnošću. S druge strane, domen muzike u odnosu na domen matematike iziskuje veću razvijenost osobina ličnosti s predznakom planiranja. Nalazi o tome da darovitost podrazumeva različite konstelacije komponenti motiva postignuća u zavisnosti od vrste domena s kojim individua ostvaruje interakciju, upućuju na zaključak da se motivacija darovitih može precizno sagledati i adekvatno podržavati jedino ako se locira u okvire pojedinačnih domena.

Ako bismo saznanja koja proizilaze iz rezultata istraživanja smatrali svojevrsnim teorijskim implikacijama, ostaje da se ukaže na praktične implikacije dobijenih nalaza. Naime, važno je imati na umu da pedagoški rad sa darovitim pojedincima mora da bude koncipiran tako da podstiče razvoj sposobnosti, ali

podjednako i razvoj relevantnih osobina ličnosti, u prvom redu, motivacije, koja bi, pre svega, morala da perzistira u formi intrinzične motivacije, iako se, shodno Renzulijevim (Renzulli, 2005) preporukama, motivacija može zasnivati i na privlačnosti nekih spoljašnjih ciljeva. Pored toga što poseduju natprosečne sposobnosti u određenim oblastima znanja, daroviti učenici postižu zapažen učinak u datim domenima zahvaljujući velikom investiranju truda i vremena. Otuda bi sistematska obuka trebalo da bude takva da kod učenika jača interes za dati domen, čime bi aktivnosti ovladavanja domenom predstavljale izvor zadovoljenja motiva koji ih pokreću. No, važno je da motivacija za bavljenje određenim domenom, barem povremeno, pribavlja zadovoljenje u nekim spoljnim događajima, poput priznanja od strane nastavnika (Letić, 2015).

Kreiranjem adekvatne obrazovne podrške za darovite učenike ostvaruju se uslovi za kontinuiran razvoj motivacije. Naime, odgovarajući izazov je veoma važan motivator, pa zadaci koji podrazumevaju često ponavljanje, spor tempo i nekvalitetnu nastavu rezultiraju dosadom, negativno utiču na motivaciju i ne zadovoljavaju potrebu darovitih učenika za postignućem (Lens & Rand, 2000). Mogućnost mešanja i saradnje sa učenicima sličnih interesovanja i sposobnosti u nastavi deluje motivišuće, kao i prilika da samostalno rade, budu nezavisni u procesu učenja i bave se aktivnostima za koje pokazuju interes (Phillips & Lindsay, 2006). Najveći uticaj na razvoj motivacije darovitih učenika ima nastavnik kada je u ulozi vodiča, savetnika i facilitatora, a ne izvora znanja i informacija. U tom slučaju, nastavnik treba da usmeri nastavu na učenike, prilagodi njihovim interesovanjima i potrebama, učini je aktivnom i dinamičnom, te da saraduje sa svojim učenicima po pitanju celokupne organizacije sredine za učenje. Pozitivno delovanje i adekvatna obrazovna podrška za darovite učenike ostvaruje se i putem povezivanja nastavnog sadržaja sa problemima i pitanjima stvarnog sveta izvan škole (Tomlinson, 1996).

Milena M. Letić Lungulov, Olja S. Džinkić

STRUCTURAL DIFFERENCES IN ACHIEVEMENT MOTIVES OF PUPILS GIFTED IN DIFFERENT DOMAINS

Summary

Starting from the contemporary understanding of giftedness as a domain-specific quality that is reflected not only in the development of certain types of abilities, but also in different combinations of personal characteristics, an empirical study has been conducted that seeks

to complement the knowledge of the motivation of gifted students. The aim is to determine the distinctive features of students gifted in different domains in reference to the following components of the achievement motive: competing with other people, perseverance in achieving the goal and planning orientation. In an effort to get an answer to the question posed, in the focus of this research are four domains of giftedness: music, painting, sports and mathematics. The MOP 2002 instrument was used for the motivation process. The survey was conducted in Serbia on a sample of 473 respondents who attended specialized high schools for the gifted in Novi Sad, Belgrade and Kraljevo.

Overall, the results indicate that students gifted in the four specified domains differ statistically significantly in all aspects of the achievement motive. When it comes to examining the differences between the four groups of respondents in terms of *propensity to compete with others* and *perseverance in achieving the goal*, it was found that sports gifted students were statistically significantly different from the artistically and mathematically gifted and have these features more pronounced. Such findings suggest that athletes, in comparison with painters and mathematicians, are most prominent in terms of competitiveness, and that they are prone to compete with others and in the absence of structured situations of this kind, which reflects positively on their motivation and success. Also, gifted students in the domain of sport have a longer persistence in performing relevant activities, probably because they are inherent in some kind of event resistance that may have a disruptive impact. On the other hand, by examining the differences between the gifted in the specified domains in terms of propensity to plan, it was found that the musical and mathematically gifted students are statistically significantly different, and that they prevail in the development of this feature. Such findings are explained by the fact that music, as a highly structured domain, requires elaborate exercise that is carried out on a daily basis, which means, at the same time, that mastering the domain of music requires the effort to achieve what is considered valuable, for which the propensity to plan is especially important.

The findings that giftedness implies different constellations of aspects of achievement motives, depending on the type of domain with which the individual interacts suggest that the motivation of the gifted can only be accurately perceived and adequately supported if located within individual domains. General recommendations for encouraging the motivation of the gifted in the teaching process are: collaboration of students of similar interests and abilities, independent work of students, positioning the teacher in the role of a guide, advisor and facilitator, student-centered teaching, linking teaching content to real-world problems.

Keywords: musical giftedness, artistic giftedness, sport giftedness, mathematical giftedness, competition with other people, perseverance in achieving goals, planning orientation.

REFERENCE

- Altaras, A. (2006). *Darovitost i podbacivanje*. Pančevo: Mali Nemo.
- Ames, C. (1992). Classroom goals, structures and student motivation. *Journal of Educational Psychology*, 84, 261-271.
- Besaňon, M. (2013). Creativity, Giftedness and Education. *Gifted and talented International Journal*, 28(1/2), 149-161.
- Csikszentmihalyi, M., Rathunde, K., & Whalen, S. (1997). *Talented teenagers: The roots of success and failure*. New York: Cambridge University Press.
- Dai, Y. D., Moon, S. M., & Feldhusen, J. F. (1998). Achievement Motivation and Gifted Students: A Social Cognitive Perspective. *Educational Psychologist*, 33(2/3), 45-63.
- Gagné, F. (2000). Understanding the Complex Choreography of Talent Development Through DMGT-based analysis. In: K. A. Heller, F. J. Mönks, R. J. Sternberg & R. F. Subotnik (Eds.), *International handbook of giftedness and talent* (pp. 67-80). Oxford: Elsevier Science.
- Feist, G. J. (1999). Personality in Scientific and Artistic Creativity. In R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of Creativity* (pp. 273-296). Cambridge: Cambridge University Press.
- Feldhusen, J. F. (1986). A conception of giftedness. In: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness* (pp. 112-127). New York: Cambridge University Press.
- Franceško, M., Mihić, V., & Bala, G. (2002). Struktura motiva postignuća merena skalom MOP 2002. U M. Franceško, B. Čukić (Ur.), *Ličnost u višekulturnom društvu* (str. 134-143). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Jambura, M. S. (2013). Gifted student achievement and motivation levels related to participation in gifted programming. *Graduate Research Papers*, 129, 1-47.
- Lens, W., & Rand, P. (2000). Motivation and cognition: their role in the development of giftedness. In: K. A. Heller, F. J. Mönks, R. J. Sternberg & R. F. Subotnik (Eds.), *International handbook of giftedness and talent* (pp. 193-202). Oxford: Elsevier Science.
- Letić, M. (2015). *Značaj moralnih i liderskih svojstava za ostvarenje darovitosti*. (Neobjavljena doktorska disertacija), Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Letić, M., Milutinović, J., & Grandić, R. (2017). Leadership Potential of Talented Students / Liderski potencijal darovitih učenika. *Croatian Journal of Education / Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 19(4), 1199-1232.
- Olenchak, F. R. (1999). Affective Development of Gifted Students with Nontraditional Talents. *Roepers Review*, 21(4), 293-297.

- Pekić, J. (2010). Uloga domena u nastanku specifičnog kvaliteta darovitosti. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 35(1), 193-205.
- Phillips, N., & Lindsay, G. (2006). Motivation in gifted students. *High Ability Studies*, 17(1), 57-73.
- Renzulli, J. S. (2005). The Tree-Ring Conception of Giftedness: A Developmental Model for Promoting Creative Productivity. In: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness* (pp. 246-279). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. (1986). A trierchic theory of intellectual giftedness. In: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness* (pp. 223-243). New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. (2005). The WICS Model of Giftedness. In: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness*, 327-342. Cambridge: Cambridge University Press.
- Subotnik, R., & Jarvin, L. (2005). Beyond expertise: Conceptions of giftedness as great performance. In R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness* (pp. 343-358). New York: Cambridge University Press.
- Tomlinson, A. C. (1996). Good teaching for one and all: Does gifted education have an instructional identity? *Journal for the Education of the Gifted*, 20(2), 155-174.
- Winner, E. (1996). *Gifted children. Myths and realities*. New York: Basic Book.
- Winner, E. (2000). Giftedness in non-academic domains: the case of the visual arts and music. In: K. Heller, F. Mönks, R. Sternberg & R. Subotnik (Eds.), *Giftedness and talent* (pp. 95-110). Oxford: Elsevier science.

ПСИХОЛОГИЈА

Branko Velov*
ACIMSI Centar za Rodne studije
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 159.922.1
DOI: 10.19090/gff.2020.1.147-166
Originalni naučni rad

Marija Zotović
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

STAV PREMA SEKSUALNOJ OBJEKTIVIZACIJI ŽENSKOG TELA, SAMOOBJEKTIVIZACIJA I ZADOVOLJSTVO TELOM

Rad ima za cilj da ispita međusobni odnos stava prema seksualnoj objektivizaciji ženskog tela u javnoj sferi, samoobjektivizacije i zadovoljstva telom žena u Srbiji. U istraživanju su učestvovalе 462 žene, starosti između 19 i 45 godina. Stav prema seksualnoj objektivizaciji ženskog tela u javnoj sferi operacionalizovan je skalom od devet tvrdnji, u čijoj osnovi su zapažanja o seksualnoj objektivizaciji žena. Skala samoobjektivizacije (*Objectified Body Consciousness Scale; McKinley & Hyde, 1996*) razvijena je za merenje samoobjektivizacije kod mladih i žena srednjih godina i uključuje tri subskele: telesni nadzor, internalizacija kulturnih standarda vezanih za telo i verovanja u mogućnosti kontrole izgleda. Ispitanicama su postavljena i tri pitanja koja se odnose na stepen zadovoljstva ukupnim fizičkim izgledom tela, prisustvo želje i spremnosti da se telo menja. Rezultati su pokazali da ispitanice podržavaju stav da je seksualna objektivizacija žena i ženskog tela u javnoj sferi Srbije rasprostranjena. Samoobjektivizacija se najčešće ispoljava u obliku verovanja u mogućnosti kontroli izgleda. Iako su zadovoljne izgledom sopstvenog tela, kod ispitanica je prisutna želja/spremnost da se telo menja/preoblikuje, što navodi na postojanje sumnje u tome kako treba da izgledaju. Generalno, stav prema seksualnoj objektivizaciji nije povezan sa samoobjektivizacijom i zadovoljstvom telom. Zadovoljstvo fizičkim izgledom tela je u negativnoj korelaciji sa samoobjektivizacijom, a najizraženija je povezanost sa dimenzijom internalizacija kulturnih standarda vezanih za telo.

Ključne reči: seksualna objektivizacija, samoobjektivizacija, zadovoljstvo telom

UVOD

Ženska seksualnost kao prizor je često prisutna u javnoj sferi, naročito je izražena u oblasti marketinga, ponajviše u medijima namenjenim muškarcima, ali

* branko.velov@gmail.com

ne izostaje ni u medijima dizajniranim za žensku publiku. Za razumevanje seksualnosti veoma je važno napraviti razliku između zdrave seksualnosti i pojave koja se zove seksualizacija. Zdrava seksualnost je bitna komponenta, kako fizičkog, tako i mentalnog zdravlja. Seksualizacija, sa druge strane, ima negativnu konotaciju i podrazumeva prisustvo barem jednog od sledećih kriterijuma: 1) osobi se vrednost pridaje na osnovu seksepila i seksualnog ponašanja, do krajnosti u kojoj se potpuno isključuju ostale karakteristike, 2) osobe se porede po standardu koji izjednačava fizičku atraktivnost sa seksualnom privlačnošću, 3) osoba se seksualno objektivizuje – pretvara u stvar za seksualno iskorištavanje drugima, zapostavljajući njenu ličnost i sposobnost za nezavisno mišljenje i delanje i 4) seksualnost se neprimereno nameće osobi (APA, 2007). Srodan pojam seksualizaciji je seksualna objektivizacija. U literaturi se koriste i jedan i drugi – međusobno su zamenjivi pojmovi.

Seksualna objektivizacija

Kant je svojim spisima doprineo osvešćivanju koncepta seksualne objektivizacije. Prema njegovom mišljenju, seksualnost je izuzetno problematična kada se koristi izvan konteksta monogamnog braka, jer u takvim slučajevima vodi do objektivizacije, svođenja ljudskog bića na status objekta (Kant, 1977; 157–159). Kantov koncept objektivizacije imao je snažan uticaj na savremenu feminističku raspravu (Papadoki, 2018). Kao centralni pojam savremene feminističke teorije, pojam „objektivizacija” vezuje se za anti–pornografski nastrojene feministkinje Katrin MekKinon i Andrea Dworkin. Pod uticajem Kantovog koncepta objektivizacije, one ukazuju na pornografiju kao na suštinski oblik ženske objektivizacije, u kojoj se žena opisuje i pretvara u seksualni objekat, uvek dostupan muškarcima (Dworkin & MacKinnon, 1988). Za razliku od Kanta, one stavljaju objektivizaciju u kontekst rodnosti, tvrdeći da je to moćna manifestacija šire rodne nejednakosti – objektivizirana osoba, najčešće žena, služi za zadovoljenje seksualnih potreba muškaraca (Papadoki, 2012). Novi napredak u shvatanju objektivizacije uvodi feministkinja Sandra Bartki, koja ističe da se žene u zapadnom društvu za razliku od muškaraca više identifikuju sa svojim telima i važnije im je kako izgledaju. U objašnjavanju objektivizacije, on tvrdi da je osoba objektivizirana i kada su joj seksualni delovi tela ili seksualne funkcije veštački odvojeni od ostatka ličnosti. Seksualna objektivizacija se događa svaki put kada se žensko telo ili delovi tela izdvoje od nje kao osobe i žena se posmatra prvenstveno kao fizički objekt muške seksualne želje (Bartky, 1990).

Marta Nusbaum identifikuje sedam oblika tretiranja osobe kao objekta: instrumentalizacija – sredstvo za ostvarivanje potrebe drugog; negiranje autonomije – nema pravo na autonomiju i samoodređenje; inertnost – nema prava da deluje; zamenjivost – lako zamenjiv sa drugim predmetom; ranjivost – nema pravo na svoj integritet; posedovanje – tretira se kao tuđe vlasništvo; poricanje subjektivnosti – stvar bez iskustva i osećanja (Nussbaum, 1995). Na ovih sedam, Rae Langton dodaje još tri: redukcija na telo – osoba se identifikuje samo kao telo, deo tela; redukcija na izgled – osoba se tretira samo na osnovu svog izgleda, odnosno kako utiče na čula; ćutanje – osoba se tretira kao da je nema, nesposobna da govori (Langton, 2008).

Pod uticajem feminističke teorije i prakse nastaje teorija objektivizacije u čijoj suštini je stavljanje ženskog tela u sociokulturni kontekst sa ciljem rasvetljavanja iskustva i rizika po mentalno zdravlje devojaka i žena koje se sreću sa seksualnom objektivizacijom. Kroz sve forme seksualne objektivizacije se provlači iskustvo osoba da su tretirane kao telo, kao skup delova tela, i da su vrednovane prevashodno prema tome kako drugi mogu da ih koriste (Fredrickson & Roberts, 1997).

Upravo samo semantičko određenje razlike između subjekta, onog koji čini radnju, i objekta, onoga nad čime se radnja čini, odslikava depersonifikaciju koja se podrazumeva kada govorimo o objektivizaciji. Druga osoba se ne posmatra kao živo biće sa svojim osobinama, vrlinama i manama, sa njom se ne ostvaruje emotivni odnos. U kontekstu seksualne objektivizacije, druga osoba se ne posmatra kao seksualni partner već kao seksualni objekat, nešto, a ne neko, čime se postiže seksualna gratifikacija (Kozic i Zotović, 2016: 97).

Seksualna objektivizacija je prisutna, kako u interpersonalnim odnosima – prijatelji, kolega, poslodavci, poznanici, stranci ..., tako i u medijskoj sferi – TV programi, reklame, internet sadržaji, časopisi... (Fredrickson & Roberts, 1997). Žena se češće prikazuje kao seksualni objekt u odnosu na muškarce (Bartky, 1990; Fredrickson & Roberts, 1997; Conley & Ramsey, 2011), a normativno atraktivne žene (velike grudi, srazmeran odnos kuka i struka itd...) visoko su podložne ovoj pojavi, podložnije od manje atraktivnih (Gervais–Holland & Dodd, 2013; Holland & Haslam, 2013). Seksualna objektivizacija javlja se u različitim oblicima, od medijskog predstavljanja (prikazivanja) ženskog tela, preko permanentnog monitoringa i procena (npr. pogledi, zviždanja, seksualni komentari), sve do seksualnog uznemiravanja (Kozee–Tylka–Augustus-Horvath & Denchik, 2007; Moradi, 2011). Pored seksualne prirode, uključuje i društveni pritisak da se stvara,

pokazuje, održava i uvek poboljšava privlačan fizički izgled (Moradi, 2011; Zurbriggen, 2013).

Samoobjektivizacija

Fredrikson i Roberts su identifikovale samoobjektivizaciju kao prvu psihološku posledicu koja se pojavljuje među devojkama i ženama kao rezultat življenja u kulturnom okruženju u kome se žena seksualno objektivizira. U kulturi koja objektivizira žene, i žene i devojke same uče da tretiraju sebe kao objekte koji se gledaju i procenjuju, odnosno dolazi do internalizacije posmatračeve perspektive. Konstituisanje ženskog tela kao objekta kome se treba diviti, često navodi žene i devojke da svoju vrednost (sebe) procenjuju na osnovu fizičkog izgleda (Fredrickson & Roberts, 1997). „Kada i sama osoba, nakon što je ‘poverovala’ u apsolutnu istinitost i vrednosnu ispravnost objektivizirajućeg pogleda na sebe i druge, počne da dovodi svoju vrednost u pitanje jer ne zadovoljava kulturni standard koji je postao i njen standard, ona upada u opasnost da se udalji od sebe” (Kozíć i Zotović, 2016; 98). U okviru teorije objektivizacije, samoobjektivizacija je primarni psihološki mehanizam koji objašnjava vezu između ženskih iskustava seksualne objektivizacije na kulturnom nivou i njihovo telesno i subjektivno blagostanje na individualnom nivou (Calogero, 2012: 575).

Društveno konstruisani standardi privlačnosti razvijaju se kao rezultat spoljnih pritisaka (npr. medija), koje žene prihvataju kao normative i uključuju u svoja svakodnevna iskustva. MekKinli i Hajd za proučavanje internalizacije socijalnih konstrukata ženskog tela razvile su meru koju nazivaju svest o objektiviziranosti tela – samoobjektivizacija (*Objectified Body Consciousness*). Uključuje tri dimenzije: telesni nadzor (*surveillance*) – osmatranje sebe iz uloge posmatrača; internalizacija kulturnih standarda (*body shame*) – osećanje srama kada se ne osećamo ugodno u sopstvenom telu; verovanja u mogućnosti kontrole izgleda (*appearance control beliefs*) – uverenje da ako uložimo dovoljno truda kulturni standardi o telesnom izgledu mogu biti dostignuti (McKinley & Hyde, 1996).

Zadovoljstvo telom

Prema sociokulturnom modelu društveni ideali lepote (unutar određene kulture) prenose se putem brojnih sociokulturnih kanala, a individua ih internalizuje. Zadovoljstvo ili nezadovoljstvo izgledom sopstvenog tela predstavlja funkciju mere u kojoj osoba ispunjava ili ne ispunjava propisane ideale (Tiggemann, 2011: 13). Dokazi o postojanju društvenog ideala lepote mogu se

prepoznati: u sve većem naglašavanju vitkosti (mršavosti) tela poslednjih decenija, isti ideal preko medija i igračaka prenosi se i deci (Barbika je ideal ženske lepote), prihvatanje zapadnog ideala lepote (*thin ideal*) u kulturama u kojima ranije nije egzistirao, postojanje razlika unutar iste kulture po pitanju posledica prihvatanja ovog ideala (Tiggemann, 2011: 13–15). Tompson je sa saradnicima u nekoliko različitih istraživanja izvršio evaluaciju sociokulturnog modela, a rezultati pokazuju da mediji imaju značajan uticaj na internalizaciju društvenih standarda lepote (Thompson & Heinberg, 1999), što negativno utiče i na sliku tela, nezadovoljstvo telom (Thompson & Stice, 2001).

Zadovoljstvo telom je vrlo složen i višedimenzionalni konstrukt, koji je neraskidivo povezan sa slikom koju osoba ima o sopstvenom telu (slika tela – *body image*). Prema kognitivno–bihevioralnom modelu dve grupe faktora utiču na oblikovanje, razvoj i funkcionisanje slika tela: (a) istorijski i (b) proksimalni ili sadašnji. Istorijski faktori odnose se na prošle događaje, attribute i iskustva koja utiču na percepciju doživljaja sopstvenog tela, kao što su kulturna socijalizacija, međuljudska iskustva, fizičke karakteristike i faktori ličnosti. Pomenuti činoci utiču na formiranje osnovnih stavova, procenjivanje i stepena ulaganja u sliku tela. Proksimalni faktori odnose se na sadašnje događaje koji utiču na doživljaj slike tela, kao što su interni dijaloz, emocije o telesnom izgledu i samoregulatorne aktivnosti (vežbanje itd.). Nezadovoljstvo telom proizilazi iz procene sopstvene slike tela, koja se zasniva na stepenu neusklađenosti ili podudarnosti između fizičkih karakteristika koje osoba percipira i internalizovanih, za nju vrednih ideala o izgledu tela (Cash, 2011; 34–47).

Iskustva seksualne objektivizacije utiču na pojavu samoobjektivizacije, odnosno u kulturi u kojoj se žena seksualno objektivizira i ona sama počinje da posmatra svoje telo kao objekt (Fredrickson & Roberts, 1997). Ako prihvatimo postulate sociokulturnog modela, da zadovoljstvo telom predstavlja funkciju mere u kojoj osoba ispunjava ili ne ispunjava propisane ideale (Tiggemann, 2011: 13), za očekivati je da postoji određena povezanost i između samoobjektivizacije i zadovoljstva telom, jer u svojoj osnovi oba konstrukta su pod uticajem kulturnih standarda o lepoti/privlačnosti tela. Imajući to u vidu, logično se nameće pitanje: Kakva je priroda veze samoobjektivizacije sa seksualnom objektivizacijom, a kakva sa zadovoljstvom telom, odnosno koji faktori determinišu prirodu ovih veza? Ovaj rad u svojoj osnovi ima za cilj pokušaj da odgovori na neka od pitanja koja se

odnose na seksualnu objektivizaciju, samoobjektivizaciju i zadovoljstvo telom kod žena u Srbiji.

CILJ I ZADACI ISTRAŽIVANJA

Glavni cilj istraživanja je bio da se ispita povezanost stava ispitanica prema seksualnoj objektivizaciji ženskog tela u javnoj sferi, stepena izraženosti samoobjektivizacije i nivoa zadovoljstva sopstvenim telom kod žena u Srbiji.

U skladu sa ciljem definisani su zadaci istraživanja:

- Utvrditi stepen slaganja ispitanica sa tvrdnjama koje sačinjavaju Skalu stavova prema seksualnoj objektivizaciji ženskog tela, odnosno sa kritičkim zapažanjima o seksualnoj objektivizaciji žena u javnoj sferi;
- Utvrditi stepen ispoljavanja samoobjektivizacije kod ispitanica, na nivou ukupne OBCS skale i na nivou subskala;
- Utvrditi stepen zadovoljstva ukupnim fizičkim izgledom tela i želju/spremnost ispitanica da menjaju (preoblikuju) sopstveno telo;
- Utvrditi povezanost između stava prema seksualnoj objektivizaciji ženskog tela, samoobjektivizacije i zadovoljstva telom;
- Utvrditi grupne razlike prema starosnoj kategoriji i sredini u kojoj žive ispitanice;
- Utvrditi metrijske karakteristike i faktorsku strukturu korišćenih skala.

METODOLOGIJA

Uzorak

U istraživanju je učestvovalo 462 osoba ženskog pola starosti između 19 i 45 godina života ($AS=27,78$; $SD=7,60$) iz Srbije. U prvoj starosnoj kategoriji (19 do 25 godina) ima 239 (51,7%), a u drugoj (26 do 45 godina) 223 (48,3%) žena. Prva uzrasna kategorija odgovara rasponu uzrasta koji spada u razvojni stadijum prelaska u odraslo doba (*emerging adulthood*; Arnett, 2000), dok drugu uzrasnu kategoriju čine ispitanice mlađe odrasle dobi. Veći broj ispitanica je bilo iz urbanih 380 (82,3 %), a manji iz ruralnih sredina 82 (17,7%).

Instrumenti

Skala stavova prema seksualnoj objektivizaciji ženskog tela (SOŽT) u javnoj sferi je konstruisana za potrebe ovog istraživanja. Skalu čini devet tvrdnji, u čijoj osnovi su kritička zapažanja, pre svega feministkinja, o seksualnoj

objektivizaciji žena i ženskog tela u javnoj sferi (medijima, marketingu, javnom prostoru ...). Slaganje/neslaganje sa datim tvrdnjama ispitanice su izražavale na sedmostepenoj skali Likertovog tipa, pri čemu broj 1 označava potpuno neslaganje, a 7 potpuno slaganje sa tvrdnjom. Veći skor na skali označava veći stepen slaganja sa zapažanjima da je u javnoj sferi prisutna seksualna objektivizacija žena i ženskog tela.

Skala samoobjektivizacije (*Objectified Body Consciousness Scale; McKinley & Hyde, 1996*) razvijena je za merenje samoobjektivizacije kod mladih i žena srednjih godina. Uključuje tri subskale: telesni nadzor (*surveillance*), internalizaciju kulturnih standarda vezanih za telo (*body shame*) i verovanja u mogućnosti kontrole izgleda (*appearance control beliefs*). Skala sadrži 24 stavke, a konstruisana je u vidu sedmostepene skale Likertovog tipa, pri čemu broj 1 označava potpuno neslaganje, a 7 potpunu saglasnost sa zadatom tvrdnjom. Veći skor na skali označava veću sklonost ka samoobjektivizaciji, kako na ukupnoj skali tako i na pojedinim dimenzijama.

Pored navedenih skala, ispitanicama su postavljena i tri pitanja koja se odnose na stepen zadovoljstva ukupnim fizičkim izgledom tela, prisustva želje i spremnosti da se telo menja. Ispitanice su svoje slaganje izražavale na skali od 1 do 10, pri čemu 1 označava potpuno nezadovoljstvo telom/prisustvo želje/spremnost, a 10 potpuno zadovoljstvo telom/odsustvo želje/nepretnost da se menja (preoblikuje) telo.

Prikupljanje i statistička obrada podataka

Prikupljanje podataka je obavljeno elektronskim putem – ispitanicama je na internet adrese dostavljan onlajn (*online*) upitnik, kreiran na Googleovoj platformi (*Google* upitnik). Podaci iz popunjenih upitnika prosleđivani su u odgovarajuću bazu podataka. Kronbahov alfa (*Cronbach alpha*) koeficijent je korišćen za utvđivanje pouzdanosti skala. Primenom faktorske analize ispitivana je faktorska struktura i valjanost instrumenata. Za ekstrakciju faktora primenjen je metod glavnih komponenti (*Principal components*), a opravdanost primene faktorske analize procenjena je pomoću Kaiser–Meyer–Olkinovog (*KMO*) testa adekvatnosti uzorkovanja i Bartletovog testa sferičnosti. U određivanju broja značajnih dimenzija korišćen je Gutman–Kaiserov kriterijum jedinice i Katelov skri plot (*Cattell scree plot*), kao i ortogonalna rotacija – Varimaks (*Varimax*). Pokušaji sa različitim metodama za ekstrakciju i rotaciju komponenata nisu dali željene rezultate kod OBCS skale, pa je za potrebe finalnog izveštaja korišćena analiza glavnih komponenti, ekstrakcija ograničena na tri faktora i Varimaks metod za rotaciju (pogodan je kada se koristi regresiona analiza, zbog multikolinearnosti).

Stav prema seksualnoj objektivizaciji ženskog tela u javnoj sferi, intenzitet samoobjektivizacije i zadovoljstvo telom opisani su deskriptivnom statistikom. Povezanost između istraživanih konstrukata izražena je Pirsonovim koeficijentom korelacije. Razlike između grupa definisanih sociodemografskim obeležjima testirane su t-testom za nezavisne uzorke. Nivo statističke značajnosti bio je definisan na $\alpha=0,05$.

REZULTATI

Stav prema seksualnoj objektivizaciji ženskog tela u javnoj sferi

Kaiser–Meyer–Olkin test ($KMO=0,892$) i Bartletov test sferičnosti ($X^2_{36}=1892,815$; $p<0,001$) ukazuju na opravdanost primene faktorske analize. Metodom glavnih komponenti potvrđena je jednodimenzionalnost skale – objašnjava 52,48% od ukupne varijanse. Na osnovu metoda interne konzistencije, Kronbahovog alfa koeficijenta, utvrđena je pouzdanost skale ($\alpha=0,88$). U Tabeli 1 prikazani su deskriptivni statistički podaci i rezultati faktorske analize Skale stavova prema seksualnoj objektivizaciji ženskog tela.

Tabela 1. Skala stavova prema seksualnoj objektivizaciji ženskog tela (SOŽT) – deskriptivna statistika, komunaliteti, faktorska opterećenja i ajtem total korelacije

Tvrđnje	AS (SD)	Komunaliteti	Faktorska opterećenja	Ajtem total korelacije
SOŽT1. Medijskim prostorom dominiraju slike nagih ili polunagih ženskih tela praćene sloganima koji imaju seksualnu konotaciju.	5,66 (1,28)	0,50	0,82	0,61
SOŽT2. Ciljno prikazivanje delova ženskog tela je uobičajena praksa medijske i reklamne industrije za privlačenje pažnje potencijalnih korisnika.	6,12 (1,07)	0,51	0,79	0,62
SOŽT3. U javnoj sferi uobičajeno je da se žensko telo predstavlja kao seksualni objekt (stvar za seksualno iskorišćavanje).	5,22 (1,49)	0,67	0,78	0,73
SOŽT4. Žensko telo se u javnoj sferi predstavlja na način koji provocira mušku želju za posedovanjem.	5,21 (1,41)	0,61	0,77	0,70

SOŽT5. U svakodnevnom životu žene neretko same sebe predstavljaju kao poželjan seksualni objekt.	5,19 (1,37)	0,27	0,71	0,43
SOŽT6. Erotski kontekst dominira prilikom predstavljanja ženskog tela u javnoj sferi.	5,28 (1,27)	0,62	0,71	0,71
SOŽT7. U medijima se žena uglavnom prikazuje kao slika, dodeljuje joj se samo telo, „izgled“.	5,04 (1,41)	0,48	0,70	0,61
SOŽT8. U javnom predstavljanju najčešće se ističe ukrasno-seksualna funkcija žena i ženskog tela.	5,18 (1,32)	0,60	0,69	0,70
SOŽT9. Ženska tela koja dominiraju medijskim prostorom su ekstremno seksualizirana.	5,58 (1,28)	0,47	0,52	0,60
SOŽT (ukupni prosečni skor)	5,39 (0,95)			

Na osnovu prikazanih rezultata u Tabeli 1 može se primetiti da su faktorska opterećenja za sve tvrdnje visoka, kao i ajtem total korelacije. Visoki komunaliteti impliciraju jednodimenzionalnost skale, a diskriminativnost tvrdnji potvrđena je vrednostima ajtem total korelacije. Deskriptivni podaci pokazuju da odgovori ispitanica naginju ka većim vrednostima, a prosečni skor skale ($AS=5,39$; $SD=0,95$) na relativno visok stepen slaganja ispitanica sa zapažanjima o seksualnoj objektivizaciji žena i ženskog tela u javnoj sferi.

Samoobjektivizacija (Objectified Body Consciousness)

Osim deskripcije i odnosa koji ima sa ostalim konstruktima, u ovom istraživanju od posebne je važnosti bilo da se ispita i upotrebna vrednost OBCS skale za naše kulturno područje. Nakon prevoda bilo je potrebno ispitati i faktorsku strukturu i valjanost skale. Za tu svrhu je poslužila eksplorativna faktorska analiza. Dobijeno faktorsko rešenje razlikovalo se od onog koje su dobili autori instrumenta (McKinley & Hyde, 1996). Struktura ekstrahovanih faktora razlikuje se (iako ne previše) od strukture originalnih subskala.

Kaiser–Meyer–Olkin test adekvatnosti uzorkovanja za OBCS skalu imao je vrednost $KMO=0,833$, a Bartletov test sferičnosti $X^2_{276}=2957,201$; $p<0,001$. Primenjena je analiza glavnih komponenti, sa ograničavanjem ekstrakcije na tri faktora i Varimaks rotacijom. Tri faktora zajedno objašnjavaju 40,71% od ukupne varijanse. Rezultati faktorske analize prikazani su u Tabeli 2.

Tabela 2. Komponente OBCS skale – karakteristični koreni i objašnjenje ukupne varijanse

Komponenta	Karakteristični koren (Eigenvalue)	Procenat objašnjene varijanse	Kumulativni procenat objašnjene varijanse
1	4,15	17,27	17,27
2	3,00	12,51	29,78
3	2,62	10,93	40,71

Za procenu primenljivosti skale korisno je imati uvid u metrijske karakteristike, strukturu i razlike u odnosu na originalnu skalu. U Tabeli 3 pored stavki koje čine originalne subskele prikazana su faktorska opterećenja dobijena u ovom istraživanju.

Tabela 3. OBCS skala - originalna struktura subskala i dobijena faktorska opterećenja

		Faktorska opterećenja		
		1	2	3
Skala samoobjektivizacije <i>Objectified Body Consciousness Scale</i> (McKinley & Hyde, 1996)				
Telesni nadzor (<i>Surveillance</i>)	1. Retko razmišljam o tome kako izgledam.	0,55	-0,10	0,16
	2. Mislim da je bitnije da mi je odeća udobna nego da mi dobro stoji.	0,69	0,02	0,10
	3. Više mislim o tome kako mi se telo „oseća“ nego kako izgleda.	0,71	-0,09	0,00
	4. Retko se poredim po izgledu sa drugim ljudima.	0,50	-0,30	-0,09
	5. Više puta u toku dana razmišljam o svom izgledu.	-0,40	0,50	-0,10
	6. Često me brine da li u odeći koju nosim izgledam dobro.	-0,29	0,56	0,05
	7. Retko se brinem o tome kako izgledam drugim ljudima.	0,64	-0,22	0,01
	8. Više me zanima šta je moje telo u stanju da uradi nego kako izgleda.	0,63	-0,13	-0,17
Internalizacija kulturnih standarda (<i>Body Shame</i>)	9. Mislim da nešto nije u redu sa mnom kada ne mogu kontrolisati svoju težinu.	0,01	0,72	0,04
	10. Sramota me je kada se ne potrudim da sam u svom najboljem izdanju.	-0,18	0,52	0,21
	11. Mislim da sam loša osoba kad ne izgledam najbolje što mogu.	-0,15	0,63	0,15
	12. Bila bi me sramota da ljudi saznaju koliko zaista imam kilograma.	-0,04	0,66	0,05
	13. Mislim da je sve u redu sa mnom i kada ne vežbam koliko bih trebala.	0,23	-0,44	-0,03
	14. Kada ne vežbam dovoljno dovodim svoju vrednost u pitanje.	-0,21	0,65	0,06
	15. Čak i kada ne mogu da kontrolišem svoju težinu za sebe mislim da sam u redu.	0,38	-0,44	0,00

Verovanja o mogućnosti kontrole izgleda (Control Beliefs)	16. Ako nisam konfekcijski broj koji mislim da treba da sam bude me sramota.	-0,14	0,72	0,05
	17. Mislim da je čovek manje više osuđen na izgled sa kojim se rodi.	0,09	0,12	0,56
	18. Da bi čovek bio u formi mora prvenstveno da je takve konstitucije.	0,03	0,21	0,63
	19. Mislim da čovek može da izgleda manje više kako želi ako je spreman da na tome radi.	0,17	0,05	-0,48
	20. Mislim da i nemam kontrolu nad time kako mi telo izgleda.	0,17	0,53	0,25
	21. Mislim da ljudima težinu određuje genetika.	0,13	0,03	0,70
	22. Ma koliko da se trudim da promenim težinu verovatno će zauvek biti otprilike ista.	0,10	0,34	0,40
	23. Mogu da regulišem svoju težinu ako se dovoljno potrudim.	0,11	-0,06	-0,49
	24. U kakvoj ste formi najviše zavisi od vaše genetike.	0,07	0,03	0,76

Kako se vidi iz Tabele 3 dve stavke iz prve komponente (5 i 6) i jedna iz treće (20) prelaze u prostor druge komponente, čiji je naziv internalizacija kulturnih standarda.

U Tabeli 4 prikazani su deskriptivni statistički podaci za skalu i subs kale, koeficijenti pouzdanosti, kao i korelacije među subskalama.

Tabela 4. OBCS subs kale - deskriptivna statistika, Kronbah alfa koeficijent i korelacije

Latentne dimenzije	Cronbach Alpha (α)	AS (SD)	Korelacije	
			2	3
1. Telesni nadzor	0,76	3,79 (1,02)	0,51**	-0,05
2. Internalizacija kulturnih standarda	0,73	2,41 (1,02)		-0,31**
3. Verovanja u mogućnosti kontrole izgleda	0,69	5,30 (0,85)		
OBCS (ukupni prosečni skor)	0,74	3,83 (0,60)		

Napomena: Nivo statističke značajnosti * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Zadovoljstvo telom

Zadovoljstvo telom u ovom istraživanju reprezentuju tri pitanja koja se odnose na zadovoljstvo ukupnim fizičkim izgledom, želju i spremnost da se telo menja (preoblikuje). Intenzitet zadovoljstva telom, želje i spremnosti da se telo menja meren je desetostepenom skalom Likertovog tipa, a rezultati su prikazani u Tabeli 5. Pokušaj da se sprovede faktorska analiza bio je neuspešan zbog niske vrednosti Kaiser–Meyer–Olkin testa adekvatnosti uzorkovanja ($KMO=0,499$). To nije iznenađenje ako se ima u vidu da se radi samo o tri varijable i da ne postoji jaka povezanost između njih. Izuzetak

predstavlja umerena korelacija između druge (ZT2) i treće (ZT3) varijable, $r=0,60$; $p<0,001$. Podaci o varijablama prikazani su u Tabeli 5.

Tabela 5. Pitanja koja se odnose na zadovoljstvo telom - deskriptivna statistika i korelacije

Tvrdnje	AS (SD)	Korelacije	
		ZT2	ZT3
ZT1. U kojoj meri ste zadovoljni ukupnim fizičkim izgledom vašeg tela?	7,36 (1,68)	-0,09*	-0,02
ZT2. U kojoj meri je prisutna želja da menjate/preoblikujete fizički izgled vašeg tela/deo tela)?	5,23 (2,59)		0,60**
ZT3. U kojoj meri ste spremni (odlučni) da menjate/preoblikujete fizički izgled vašeg tela/deo tela)?	5,48 (2,69)		

Napomena: Nivo statističke značajnosti * $p<0,05$; ** $p<0,01$.

Podaci prikazani u Tabeli 5 pokazuju da su ispitanice, generalno, zadovoljne fizičkim izgledom svoga tela (AS=7,36; SD=1,68). Ipak, potpunija slika dobija se kada se uzmu u obzir i podaci koji se odnose na želju i spremnost da se telo menja. Analiza rezultata na sva tri pitanja pokazuje da kod jednog dela ispitanica postoji raskorak u odgovorima na prvo i ostala dva pitanja. Neke ispitanice pokazuju visok stepen zadovoljstva fizičkim izgledom tela, a istovremeno pokazuju i želju i spremnost da menjaju svoje telo. Imajući u vidu činjenicu da se tri varijable ne mogu podvesti pod jednu dimenziju, u analizama su korišćene pojedinačno.

Povezanost stava prema predstavljanju ženskog tela u javnoj sferi, zadovoljstva telom i samoobjektivizacije

Glavni cilj istraživanja bio je da se utvrdi odnos između stava prema seksualnoj objektivizaciji, pojave samoobjektivizacije i stepena zadovoljstva telom. U tu svrhu korišćena je bivarijantna korelaciona analiza, a rezultati su prikazani u Tabeli 6.

Tabela 6. Pirsonov koeficijent korelacije (r) između samoobjektivizacije (OBCS), stava prema seksualnoj objektivizaciji ženskog tela (SOŽT) i zadovoljstva telom (ZT)

	OBCS	Telesni nadzor	Internalizacija kulturnih standarda	Verovanja u mogućnosti kontrole izgleda	SOŽT
SOŽT	0,05	-0,07	-0,01	0,01	-
ZT1	-0,30**	-0,24**	-0,37**	0,09	-0,02
ZT2	0,13**	0,10*	0,13**	0,02	-0,03
ZT3	0,15**	0,07	0,10*	0,12**	-0,09

Napomena: Nivo statističke značajnosti * $p<0,05$; ** $p<0,01$.

Stav prema predstavljanju ženskog tela u javnoj sferi niti je u korelaciji sa samoobjektivizacijom (i njenim subskalama), niti sa pitanjima koja se odnose na zadovoljstvo telom. U većini slučajeva dobijene su slabe ili veoma slabe korelacije. Najizraženija je povezanost između zadovoljstva ukupnim fizičkim izgledom tela (ZT1) i subskale internalizacija kulturnih standarda ($r=0,37$; $p<0,001$).

Razlike zasnovane na sociodemografskim obeležjima ispitanica

Razlike između ispitanica različitih starosnih kategorija i sredina u kojima žive (urbana/ruralna) testirane su t-testom za nezavisne uzorke. Rezultati su pokazali da statistički značajne razlike između starosnih kategorija postoje samo na subskali telesni nadzor – ispitanice starosti do 25 godina imaju statistički značajno veći skor u odnosu na ispitanice starosti preko 25 godina ($t=2,08$; $p<0,05$). Rezultati t-testa za sredinu u kojoj ispitanice žive prikazani su u Tabeli 7.

Tabela 7. Razlike između ispitanica iz ruralne i urbane sredine – t-test za nezavisne uzorke

Varijable	Urbana sredina	Ruralna sredina	t vrednosti
	(N=380) AS (SD)	(N=82) AS (SD)	
SOŽT	5,45 (0,93)	5,09 (1,01)	3,12**
OBCS	3,88 (0,61)	3,66 (0,52)	3,01**
Telesni nadzor	3,85 (1,04)	3,51 (0,91)	3,02**
Internalizacija kulturnih standarda	2,43 (1,02)	2,35 (1,07)	0,65
Verovanja u mogućnosti kontrole izgleda	5,35 (0,85)	5,12 (0,82)	2,23*
ZT1	7,32 (1,69)	7,55 (1,63)	-1,13
ZT2	5,30 (2,58)	4,90 (2,59)	1,27
ZT3	5,48 (2,67)	5,49 (2,77)	-0,01

Napomena: Nivo statističke značajnosti * $p<0,05$; ** $p<0,01$.

Ispitanice iz ruralne sredine imaju statistički značajno niži skor od ispitanica iz urbane sredine na obema skalama, SOŽT ($t=3,12$; $p<0,01$) i OBCS ($t=3,01$; $p<0,01$), ali i na subskalama telesni nadzor ($t=3,02$; $p<0,01$) i verovanja u mogućnosti kontrole izgleda ($t=2,23$; $p<0,05$). Niti na jednom od pitanja koje se odnose na zadovoljstvo telom ne postoje statistički značajne razlike između ispitanica iz ruralne i urbane sredine.

DISKUSIJA

Zapažanja i kritike koje dolaze od strane feministkinja, istraživača rodne problematike i društvenih grupa o seksualnoj objektivizaciji žena i ženskog tela u javnoj sferi indukovala su potrebu da se ispita stav žena po tom pitanju. U tu svrhu konstruisana je skala koja obuhvata različite oblike seksualne objektivizacije. Faktorska struktura je potvrdila jednodimenzionalnost skale i njenu konstruktivnu valjanost, a pokazuje i zavidni nivo pouzdanosti i diskriminativnosti.

Deskriptivna analiza pokazuje da ispitanice ispoljavaju visok stepen slaganja sa tvrdnjama koje opisuju pojavu seksualne objektivizacije žena. Najzastupljeniji oblik je ciljno prikazivanje delova ženskog tela u medijskoj i reklamnoj industriji, koje se koristi kao sredstvo za privlačenje pažnje potencijalnih korisnika. Na ovu vrstu seksualne objektivizacije pažnju je skrenula Sandra Bartki (1990), koja tvrdi da je osoba seksualno objektivizirana kada su joj seksualni delovi tela ili seksualne funkcije veštački odvojeni od ostatka ličnosti. Najmanji stepen slaganja ispitanice su pokazale sa tvrdnjom da se u medijima žena uglavnom prikazuje kao slika, da joj se dodeljuje samo telo, izgled – oblik seksualne objektivizacije koju je identifikovala i opisala Rae Langton (2008).

Zastupljenost i stepen prisutnosti samoobjektivizacije ispitivani su skalom samoobjektivizacije (*Objectified Body Consciousness scale, McKinley & Hyde, 1996*). Proverom faktorske strukture skale dobijeno je rešenje koje je veoma slično sa rešenjem predloženim od strane autora skale. Razlika se sastojala u tome što se tri stavke nisu grupisale kao što je bilo očekivano. Razlike se manifestuju i u stepenu interne konzistencije kod subskale telesni nadzor (0,89 u originalnom istraživanju naspram 0,76), a ne postoji ni povezanost između subskala telesnog nadzora i verovanja u mogućnosti kontrole izgleda o kojoj izveštavaju autori instrumenta.

Prisustvo samoobjektivizacije stvara situaciju u kojoj žena ima kontradiktoran odnos prema sopstvenom telu. Odnos žena prema sopstvenom telu postaje odnos objekta i spoljašnjeg posmatrača. Usvajanje kulturnih standarda o izgledu tela i razvijanje veština koje omogućavaju kontrolu izgleda može delovati pozitivno i osnažujuće na ženu, a posmatranje sopstvenog tela izazivati osećaj zadovoljstva. Ipak, sa druge strane, takvo ponašanje može imati i negativne posledice, u vidu osećanja stida, otuđenja od sopstvenog tela i udaljavanja od sebe (McKinley & Hyde, 1996). Činjenica je da je seksualna objektivizacija rasprostranjena u društvu, na to ukazuju i rezultati ovog istraživanja, a kako je ranije rečeno, u kulturi koja objektivizira žene, i žene i devojke same uče da tretiraju sebe kao objekte koji se gledaju i procenjuju. To implicira mogućnost da se

samoobjektivizacija manifestuje u nekom od svojih oblika – u našem slučaju najznačajnije se ispoljava kao uverenja da ako uložimo dovoljno truda kulturni standardi o telesnom izgledu mogu biti dostignuti. Nalazi se donekle razlikuju od rezultata do kojih su došli MekKinley i Hajd – u njihovom istraživanju najizraženija dimenzija je telesni nadzor (McKinley & Hyde, 1996). Osećanje stida zbog telesnog izgleda, odnosno neispunjenih internalizovanih kulturnih standarda o izgledu tela, i u ovom i u njihovom istraživanju, najmanje je izražena dimenzija.

Rezultati pokazuju da kod ispitanica postoji prilično visok stepen zadovoljstva fizičkim izgledom svoga tela. Odgovori na ostala dva pitanja, prisustvo želje i odlučnost da se menja telo, ipak koriguju ovu ocenu u smeru smanjenja stepena zadovoljstva: prosečne ocene ukazuju da veliki broj ispitanica razmišlja o promeni/korekciji fizičkog izgleda. Rezultati govore da postoji određena sumnja, nedorečenost, nesigurnost – da li treba da se nešto menja ili ne? Ovakvo ponašanje je za očekivati ako se ima na umu da se ženama konstantno nameću slike “idealnih” ženskih tela u cilju promocije nedostiznih standarda lepote. Savremene industrije u sprezi sa marketingom i medijima pronalaze širok spektar mogućnosti da unovče brigu žena o sopstvenom telu: prvo ukazuju na uzor/ideal sa kojim se treba uporediti, onda se nude proizvodi što će im omogućiti da ostanu mladi, vitki i lepi, računajući pri tom na izgrađeno stereotipno uverenje da će jedino ulaganjem u svoje telo biti poželjnije, cenjenije i prihvaćenije u društvu (Lubina i Brkić Klimpak, 2014).

Očekivanja da će rezultati pokazati određeni stepen povezanosti između stava prema seksualnoj objektivizaciji i samoobjektivizacije nisu se ostvarila. Zasnivala su se na postulatima teorije objektivizacije, odnosno na tome da je samoobjektivizacija prva psihološka posledica seksualne objektivizacije žena. U tumačenju dobijenih rezultata treba uzeti u obzir i obrazovnu strukturu – preko 90 % ispitanica trenutno studira, ima završenu visoku školu, fakultet ili postdiplomske studije. Ispitanice su nesumnjivo izgradile kritički odnos prema načinu na koji se žena i žensko telo predstavljaju u javnoj sferi (seksualnoj objektivizaciji), odnosno poseduju svest o manipulacijama i zloupotrebama koje se vrše u cilju sticanja profita, od strane medija, marketinga i drugih činilaca javnog života.

Takođe se očekivalo da postoji određena povezanost i između samoobjektivizacije i zadovoljstva telom, jer u svojoj osnovi oba konstrukta su pod uticajem kulturnih standarda o lepoti/privlačnosti tela. Očekivanje je potkrepljeno dobijenim rezultatima, a prirodu veze definiše povezanost samoobjektivizacije i njenih subskala sa pitanjima o zadovoljstvu telom. Između samoobjektivizacije i zadovoljstva ukupnim fizičkim izgledom tela postoji negativna povezanost –

sklonost ka samoobjektivizaciji raste sa smanjenjem stepena zadovoljstva sopstvenim telom. Naime, ukoliko je stepen zadovoljstva fizičkim izgledom tela veći, samoobjektivizacija je manje prisutna, kulturne norme i standardi su slabije prihvaćeni, a osećanje stida zbog izgleda sopstvenog tela i potreba da se konstantno nadzire su manji – preoblikovanju tela će se pristupiti ukoliko je osoba ubeđena da se izgled može menjati i uskladiti za društvenim standardima o izgledu ženskog tela. A, kako je rečeno, mediji, marketing, kozmetička, farmakološka i druge industrije, naporno rade da se žena uveri da se delovi njenog tela mogu selektivno smanjiti, uvećati, zameniti ili transformisati kako bi se dostigli nametnuti standardi lepote.

Ispitivanje razlika u odgovorima ispitanica, u zavisnosti od starosne kategorije (godine života) i sredine u kojoj žive realizovano je uz pomoć t-testa za nezavisne uzorke. Rezultati su pokazali da se mlađe ispitanice u odnosu na starije razikuju na subskali telesni nadzor, imaju statistički značajno veći skor na ovoj dimenziji – osmatranje sebe iz uloge posmatrača je prisutnija pojava među njima. Naravno, to ima smisao ako se uzme u obzir činjenica da prva uzrasna kategorija (do 25 godina života) odgovara rasponu uzrasta koji spada u razvojni stadijum prelaska u odraslo doba. Značajno više manifestuju se razlike između osoba koje žive u urbanim i ruralnim sredinama. Primetno je da ispitanice iz ruralnih sredina imaju niži skor na skalama SOŽT i OBCS, a takođe i subskalama telesni nadzor i verovanja u mogućnosti kontrole izgleda. Ako se ima u vidu da patrijarhat ima veće uporište u ruralnim sredinama rezultati nisu neočekivani – patrijarhalne vrednosti utiču, između ostalog, i na formiranje stavova i odnosa prema sopstvenom telu. Statistički značajne razlike između ove dve grupe ne postoje na pitanjima koja se odnose na zadovoljstvo telom.

ZAKLJUČAK

Glavni cilj ovog istraživanja bio je da se ispita međusobni odnos stava prema seksualnoj objektivizaciji ženskog tela u javnoj sferi, samoobjektivizacije i zadovoljstva sopstvenim telom. Pored glavnog cilja, definisani su i zadaci u cilju deskripcije istraživanih pojava (konstrukata) i boljeg razumevanja njihovog međusobnog odnosa.

Rezultati pokazuju da se ispitanice generalno slažu sa svim tvrdnjama koje ukazuju na prisustvo seksualne objektivizacije žena i ženskog tela u javnoj sferi. Najizraženiji oblik je ciljno prikazivanje delova ženskog tela u medijskoj i reklamnoj industriji koje se koristi kao sredstvo za privlačenje pažnje potencijalnih korisnika.

Verovanja u mogućnosti kontrole izgleda, tj. uverenje da kulturni standardi o telesnom izgledu mogu biti dostignuti, ako uložimo dovoljno truda u njih, najprisutniji je oblik samoobjektivizacije. Ova dimenzija ima značajno veći skor u odnosu na ostale dve. Osećanje stida koje se javlja zbog izgleda sopstvenog tela, odnosno neispunjenih standarda o izgledu tela najmanje je prisutna dimenzija među ispitanicama.

Ispitanice su generalno zadovoljne fizičkim izgledom sopstvenog tela. Ipak, prisutna je i želja/spremnost da se telo u nekoj meri menja/preoblikuje, što navodi na postojanje sumnje o tome kako tela treba da izgledaju. To se može posmatrati i kao posledica konstantnog nametanja slika “idealnog” ženskog tela, od strane medija, u cilju promocije nedostižnih standarda lepote.

Evidentno je da su i samoobjektivizacija i zadovoljstvo telom pod snažnim uticajem kulturnih standarda o izgledu ženskog tela koji se promovišu i nameću. Ubeđenje da se telo može kontrolisati i menjati stalno se „podgreva” i time se utiče na spremnost/odlučnost da se to i uradi, kako bi se zadovoljili promovisani standardi – rezultati ovog istraživanja potvrđuju ovu vezu. Reklamna, modna, kozmetička, fitnes/velnes (*fitness/wellness*) i druge industrije koje učestvuju u kreiranju normi i standarda kako treba da izgleda žensko telo, konstantno rade na tome, istovremeno nudeći svoje usluge i proizvode koji će „omogućiti“ da se telo oblikuje i postigne željeni izgled.

Između ispitanica različitih starosnih kategorija manifestuju se razlike na subskali telesni nadzor – ispitanice na uzrastu do 25 godina života sklonije su osmatranju sebe iz uloge posmatrača u odnosu na starije ispitanice. Sa druge strane, rezultati pokazuju da se žene iz ruralnih sredina u manjoj meri slažu sa tvrdnjama koje opisuju načine seksualne objektivizacije u javnoj sferi, a ispoljavaju i niži stepen samoobjektivizacije u odnosu na ispitanice iz urbanih sredina.

Metrijske karakteristike skala su zadovoljavajuće, skale su pogodne za upotrebu na našem kulturnom području. Primetno je da se dobijena faktorska struktura razlikuje u odnosu na onu koju su dobili autori OBCS skale, ali razlike se ublažavaju ukoliko se uzorak svede na osobe starosti iznad 25 godina. I pored nedostataka, istraživanje pruža korisne informacije o međusobnom odnosu i zastupljenosti seksualne objektivizacije, samoobjektivizacije i zadovoljstva sopstvenim telom žena u Srbiji.

Branko Velov, Marija Zotović

ATTITUDE TOWARDS SEXUAL OBJECTIFICATION OF THE FEMALE BODY,
SELF-OBJECTIFICATION AND BODY SATISFACTION

Summary

The aim of this paper is to examine relations among attitudes towards sexual objectification of the female body, body satisfaction and self-objectification in women in Serbia. The survey involved 462 women, aged between 19 and 45. The attitude towards sexual objectification of the female body (SOFB) was operationalized by a scale of nine statements, based on observations of the sexual objectification of women. Objectified Body Consciousness Scale (OBCS; McKinley & Hyde 1996) was designed to measure self-objectification in young women and middle-aged women and it includes three subscales: (a) surveillance, (b) body shame – internalization of cultural standards for physical appearance, and (c) appearance control beliefs. The respondents were also asked three questions regarding the degree of satisfaction with the overall physical appearance of the body, the presence of desire and the willingness to change the body. The results show that the respondents support the view that sexual objectification of the female body in the Serbian public sphere is widespread. The most common form of self-objectification are the appearance control beliefs. Although satisfied with the appearance of their own body, the respondents have a desire / willingness to change / reshape the body, which indicates that they have doubts about how they should look. In general, the attitude towards sexual objectification was not related to self-objectification and body satisfaction. Satisfaction with the physical appearance of the body is negatively correlated with self-objectification in women in Serbia, and the most pronounced connection is with the body shame (feeling shame when the body does not conform to cultural standards for physical appearance).

Keywords: sexual objectification, self-objectification, body satisfaction

LITERATURA

- American Psychological Association, Task Force on the Sexualization of Girls. (2007). *Report of the APA Task Force on the Sexualization of Girls*. Preuzeto sa: <https://www.apa.org/pi/women/programs/girls/report-full.pdf>.
- Arnett, J.J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55(5), 469-480.
- Bartky, S. (1990). *Femininity and Domination: Studies in the Phenomenology of Oppression*. New York: Routledge.
- Calogero, R.M. (2012). Objectification Theory, Self-Objectification, and Body Image. In: Cash, T.F. (ed.). *Encyclopedia of Body Image and Human Appearance*. Vol 2. San Diego, CA: Elsevier Academic Press. 574–580.

- Cash, T. F. (2011). Cognitive-behavioral perspectives on body image. In Cash, T. F. & Smolak, L. (Eds.), *Body Image: A Handbook of Science, Practice, and Prevention*. New York, US: Guilford Press. 39–47.
- Conley, T. D.–Ramsey, L. R. (2011). Killing us softly? Investigating portrayals of women and men in contemporary magazine advertisements. *Psychology of Women Quarterly*, 35 (3), 469–478.
- Dworkin, A.–Mackinnon, C.A. (1988). *Pornography and Civil Rights: A New Day for Womens' Equality*. Minneapolis: Organizing Against Pornography.
- Fredrickson, B.–Roberts, T. (1997). Objectification Theory: Toward understanding women's lived experiences and mental health risks. *Psychology of Women Quarterly*, 21(2), 173–206.
- Gervais, S.–Holland, A. & Dodd, M. (2013). My eyes are up here: The nature of the objectifying gaze toward women. *Sex Roles*, 69 (11-12), 557–570.
- Holland, E.– Haslam, N. (2013). Worth the weight: The objectification of overweight versus thin targets. *Psychology of Women Quarterly*, 37 (4), 462–468.
- Kant, I. (1977). *Lectures on Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kozee, H. B.–Tylka, T. L. –Augustus-Horvath, C. L. & Denchik, A. (2007). Development and psychometric evaluation of the interpersonal sexual objectification scale. *Psychology of Women Quarterly*, 31 (2), 176–189.
- Kozić, A. – Zotović, M. (2016). Seksualna objektivizacija i samoobjektivizacija. U: Petrović J. (ured.). *Slika tela, seksualnost i partnerske veze u adolescenciji*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerzitet u Novom Sadu. 97–109.
- Langton, R. (2009). *Sexual Solipsism: Philosophical Essays on Pornography and Objectification*. Oxford: Oxford University Press.
- Lubina, T. – Brkić Klimpak, I. (2014). Rodni stereotipi: objektivizacija ženskog lika u medijima. *Pravni vjesnik*, 30 (2), 213–233.
- McKinley, N.M. & Hyde, J.S. (1996). The Objectified Body Consciousness Scale: Development and validation. *Psychology of Women Quarterly*, 20 (2), 181–215.
- Moradi, B. (2011). Objectification theory: Areas of promise and refinement. *The Counseling Psychologist*, 39 (1), 153–163.
- Nussbaum, M. (1995). Objectification. *Philosophy and Public Affairs*, 24 (4), 249–291.
- Papadaki, E. (2012). Understanding Objectification: Is There Special Wrongness Involved in Treating Human Beings Instrumentally?. *Prolegomena*, 11 (1), 5–24.

- Papadaki, E. (2018). Feminist Perspectives on Objectification. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Preuzeto sa: <https://plato.stanford.edu/entries/feminism-objectification/>.
- Thompson J. K.– Heinberg L. J. (1999). The Media's Influence on Body Image Disturbance and Eating Disorders: We've Reviled Them, Now Can We Rehabilitate Them?. *Journal of Social Issues*, 55 (2), 339–353.
- Thompson J. K.– Stice E. (2001). Thin-Ideal Internalization: Mounting Evidence for a New Risk Factor for Body-Image Disturbance and Eating Pathology, *Current Directions in Psychological Science*, 10 (5), 181–183.
- Tiggemann, M. (2011). Sociocultural perspectives on human appearance and body image. In: Cash, T. F. & Smolak, L. (Eds.). *Body Image: A Handbook of Science, Practice, and Prevention*. New York, US: Guilford Press.12–19.
- Zurbriggen, E. L. (2013). Objectification, self-objectification, and societal change. *Journal of Social and Political Psychology*, 1 (1), 188–215.

СЛОВАКИСТИКА

Daniela Marčoková*

Jasna Uhláriková

Filozofická fakulta

Univerzita v Novom Sade

UDC: 070(=162.4)(497.113)''1920/2020''

DOI: 10.19090/gff.2020.1.169-188

Originalni naučni rad

STO ROKOV OD ZALOŽENIA NÁRODNEJ JEDNOTY, PRVÉHO TÝŽDENNÍKA SLOVÁKOV VO VOJVODINE**

V historiografii Slovákov vo Vojvodine často bol vyzdvihovaný význam tlače v ich hospodárskom a spoločenskom živote. V období medzi dvoma svetovými vojnami Slováci vo Vojvodine mali vyvinutú vydavateľskú činnosť. Cieľom výskumu bolo zhrnúť doterajšie poznatky o novinách *Národná jednota*, ako i vypátrať niektoré nové skutočnosti o tomto prvom spoločensko-politickom týždenníku Slovákov vo Vojvodine. Analýzou jednotlivých ročníkov a čísel prichádza sa k uzáveru, že *Národná jednota* je bohatým, no nedostatočne využitým prameňom na skúmanie rôznych aspektov života juhoslovanských Slovákov v období medzi dvoma vojnami. Zvlášť sú hodnotné poznatky o národno-kultúrnom podnikaní, ale i o ich hospodárskom a politickom živote.

Kľúčové slová: *Národná jednota*, tlač Slovákov vo Vojvodine, medzivojnové obdobie.

Aj napriek tomu, že tradícia dejín slovenskej vojvodinskej tlače je pomerne bohatá, tlač vojvodinských Slovákov nebola častým predmetom výskumu, takže sú noviny a časopisy vojvodinských Slovákov ešte stále nedostatočne spracované.

Po dvanástich rokoch publikovania *Národnej jednoty* (ďalej: *NJ*) prvým zhrnutím o jej činnosti bol článok z roku 1933 – História Národnej jednoty autora Andreja Siráckeého (1933), dlhodobého redaktora *NJ*, ktorý založenie kníhtlačiarne považoval kľúčovým momentom pri vzniku *NJ*. Zmienil sa o programe, periodicite, redaktoroch a náplni dovtedajších ročníkov, ako i o úlohe *NJ*: informovať čitateľov o vlasti, o Československu a ostatnom svete, hlavne však sledovať život vojvodinských Slovákov.

Jan Auerhan sa iba okrajovo zmienil o slovenskej menšinovej tlači v Európe, podotýkajúc, že Slováci v Kráľovstve SchS, ako i v Rumunsku majú

* danielamarcokova@ff.uns.ac

** Príspevok vznikol v rámci projektu č. 178017 *Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe*, ktorý financuje Ministerstvo osvetly, vedy a technologického rozvoja Republiky Srbsko.

značnú slobodu tlače, na rozdiel od Slovákov žijúcich v Maďarsku, kde sa vydávanie menšinovej tlače zakazuje (Auerhan, 1924: 45–48).

Československo prejavilo záujem o zahraničné noviny nielen v kultúrnom zmysle, ale v období hospodárskej krízy videlo v nich dôležitú funkciu v hospodárskom preniknutí československých výrobkov za hranice. Uverejnený zoznam novín mal byť pomôckou výrobcov a obchodníkom k ich ľahšej inzercii (Vodsed'álek, 1933).

Až v 70. rokoch sa znovu začína analyzovať *NJ* a písať o jej činnosti. Autorka Anna Maričová (1975) sleduje iba jedného autora, Vladimíra Hurbana Vladimírova (VHV) – slovenského evanjelického kňaza, dramatika, publicistu a jedného z najväčších umelcov z vojvodinského prostredia. V príspevku VHV a Národná jednota z roku 1975 ho predstavila v úlohe horlivého dopisovateľa *NJ* počas celej doby jej publikovania. VHV písal príspevky o kultúre, spolkových aktivitách, prednáškach, esperante a uverejňoval v *NJ* aj vlastnú dramatickú tvorbu, ako i vlastný životopis. Jeho práce boli najčastejšie zaraďované do rubriky *Besednica*, ktorú autorka pokladá za najserióznejšiu.

Na sympóziu *Výročie vzniku časopisu Dolnozemský Slováčok* roku 1977 sa hovorilo aj o niektorých aspektoch práce *NJ*. Juraj Spevák podal krátky súhrn činnosti *NJ* a poukázal, že *NJ* by mala byť predmetom pozornosti nielen z publicistického stanoviska, ale aj preto, že by to bol prínos výskumu novších dejín slovenskej menšiny vo Vojvodine (Spevák, 1979: 181–184).¹ Ján Širka na tom istom sympóziu poukázal na absenciu a súčasne aj na potrebu vedeckého výskumu novín *NJ*, lebo ich považuje za hlavného reprezentanta tlače vojvodinských Slovákov (Širka, 1979: 13–20).

Vo vojvodinskej slovakistike bol príspevok Samuela Čelovského roku 1984 prvým pokusom o prehľad slovenských vojvodinských novín a časopisov do roku 1941. Podľa slov autora existuje potreba pre základné bibliografické spracovanie a komplexné zhodnotenie slovenských vojvodinských novín a časopisov, lebo v nich sú zachované svedectvá o literárnych, kultúrnych a vedeckých snaženiach vojvodinských Slovákov, ako i o ich politickej orientácii a spolužití s ostatnými národmi a národnosťami Vojvodiny (Čelovský, 2010: 260–269). V tomto cennom stručnom prehľade slovenského novinárstva vo Vojvodine do roku 1941 sú podané základné bibliografické údaje o 25 slovenských novinách a časopisoch vrátane *Národnej jednoty*.

¹ Tento príspevok bol uverejnený aj v *Národnom kalendári na rok 2016* z príležitosti stého úmrtia autora Juraja Speváka.

Prvým systematickejším spracovaním týždenníka *Národná jednota* sa zaoberal Ján Sirácky roku 1988 (Сирацки, 1988: 113–132). Podľa neho skúmanie novín *NJ* predstavuje jednu z možností hlbšieho poznania Slovákov ako aktívnej menšiny s intenzívnym národno-kultúrnym životom medzi dvoma vojnami. Je to dôležité obdobie ich emancipačných kultúrnych, politických a ekonomických snažení. Autor sa zaoberá založením, dejinami a otázkami periodizácie *NJ*, hospodárskymi a politickými otázkami v *NJ*, ako i problematikou národno-kultúrneho života.

Zborník materiálov *Vydavateľsko-tlačiarenská činnosť Slovákov v Juhoslávii* z roku 2000 (Čáni ed., 2000) zjednotil príspevky z rovnomenného medzinárodného sympózia a z medzinárodnej vedeckej konferencie *Časopis juhoslovanských Slovákov Nový život v kontexte slovenskej kultúry*. Odborníci z Juhoslávie hodnotili prínos petrovskej tlačiarne do kultúry vojvodinských Slovákov, ale aj význam časopisov *Zornička* a *Nový život* pre rozvoj literatúry vojvodinských Slovákov. Z radu vojvodinských slovakistov o rôznych aspektoch publikačnej činnosti a spomínaných časopisoch písali: Jarmila Hodoličová, Michal Týr, Zoroslav Spevák-Jesenský, Anna Makišová, Víťazoslav Hronec, Michal Harpáň, Miroslav Dudok, Samuel Fekete, Adam Svetlík, Samuel Boldocký, Samuel Jovankovič, Jaroslav Čiep a ďalší.

Zuzana Čížiková roku 2014 skúmala prílohu pre deti *Národnej jednoty* (Čížiková, 2014: 32–39). Na základe skúmaných nekompletizovaných ročníkov detskej prílohy *NJ*, ktorá začala vychádzať roku 1936, autorka dospela k uzáveru, že táto detská príloha je významným ohniskom v rozvoji publicistiky pre deti medzi dvoma vojnami. V období absencie publikácií pre deti vychovávala malých čitateľov ku kresťanským a patriotickým hodnotám, vplývala na ich estetické a mravné čítanie a podnecovala záujem o písané slovo a vlastnú tvorbu.

V novej dobe sa slovenská menšinová tlač stáva predmetom doposiaľ nepreukázaného záujmu a výskumu aj v chorvátskom zahraničí, keďže Slováci a Chorváti žili v medzivojnovnej Juhoslávii (1918 – 1941) spolu s inými národmi a národnosťami v tom istom štáte. Vlatka Dugački (Dugački, 2011) sa venovala výskumu slovenskej menšinovej tlače v medzivojnovnom období, pričom skúmala vplyv tlače na spoločenské, kultúrne, hospodárske a politické organizovanie slovenskej menšiny na vojvodinskom a chorvátskom území. Osobitnú pozornosť venovala *Národnej jednote*, ktorú zaraďuje do politických novín a ktoré považuje za najdôležitejšiu tlač vojvodinských Slovákov tej doby.

V skúmanej literatúre sa pri zmieňovaní o *NJ* takmer synonymicky používali termíny „noviny“ a „časopis“, pravdepodobne kvôli ich rovnakému účelu a funkcii. V tomto príspevku sa *NJ* považuje za noviny.

TLAČ V SLOVENSKOM VOJVODINSKOM PROSTREDÍ OD 18. DO 20. STOROČIA

V slovenskom vojvodinskom prostredí sa kolportovala a čítala slovenská a inorečová tlač vďaka slovenským intelektuálom (Juraj Rybay, Pavel Jozef Šafárik, Michal Godra, Štefan Moyzes a i.). Niektorí z nich pôsobili vo Vojvodine a medzi Juhoslovanmi v 18. a 19. storočí a často sa aj sami podieľali na ich vzniku a v redigovaní.² Prvé slovenské vojvodinské časopisy *Slávik* a *Zornička* začali vychádzať v druhej polovici 19. storočia, vo vrcholnom období národného obrodzenia, národnoemancipačných, ľudovýchovných a národnoobránných snáh vojvodinských Slovákov (Čelovský, 2010: 260).³

² Ondrej Plachý (1755-1810) sa stal prvým redaktorom prvých slovenských literárnych novín, mesačníka pod názvom *Staré Nowiny Literneho Umění*, ktoré vydávala v rokoch 1785 – 1786 v Banskej Bystrici učená spoločnosť Societas Slavica. Jeho brat Juraj Plachý býval v Selenči (Kmeť, 1987: 168) a je veľmi pravdepodobné, že sa aspoň niekoľko čísel tohto mesačníka dostalo aj do slovenského vojvodinského prostredia. V predmatičnom období vo Viedni vychádzali *Slovenské noviny* (1849 – 1861), ktoré boli oficiálnym orgánom viedenskej vlády. Je nesporné, že spolupracovníci *Slovenských novín* z vojvodinských slovenských obcí (Stará Pazova, Kysáč, Slovenský Aradáč, Hložany, Pivnica, Nový Vrbas, Jánošík, Silbaš, Petrovec, Báčska Palanka, Padina) boli aj ich predplatiteľmi. Z celkových 400 predplatiteľov podľa odhadu medzi vojvodinskými Slovákami bolo 10 percent odberateľov týchto novín (Čelovský, 1988: 8). V matičných rokoch prichádza k intenzívnemu rozvoju slovenského novinárstva – vychádzalo 57 slovenských novín a časopisov, z ktorých najvýznamnejšie boli *Pešťbudínske vedomosti* (1860 – 1870), noviny pre politiku a literatúru, vychádzajúce v Budapešti. Okrem týchto novín, z ktorých sa medzi 50 tisícami vojvodinských Slovákov predávalo takmer 10 percent celkového nákladu, v šesťdesiatych rokoch 19. storočia vojvodinskí Slováci kupovali aj ďalšie slovenské noviny a časopisy, do ktorých aj prispievali (Čelovský, 1982: 75, 82).

³ Časopis pre deti *Slávik* a časopis pre mládež *Zornička* vydával Jozef Podhradský v Novom Sade. Boli prvými slovenskými vojvodinskými časopismi a súčasne prvými časopismi pre deti a mládež v juhovýchodnej Európe a vychádzali v rokoch 1864 – 1865. Do konca 19. storočia vychádzali ešte: rukopisný pedagogický mesačník *Priateľ školy* (1871 – 1872), homiletický mesačník *Slovo života* (1881 – 1882), rukopisný detský časopis *Mravec* (1892 – 1893), hospodársky časopis pre roľníkov *Torontálsky priateľ ľudu* (1899).

Dolnozemský Slovák vychádzal v období jestvovania Rakúsko-Uhorska a informoval o spoločensko-politickej situácii a kultúrnom živote na Dolnej zemi (širšie od hraníc Vojvodiny).⁴

Po Prvej svetovej vojne sa vojvodinskí Slováci ocitli v Kráľovstve Srbov Chorvátov a Slovincov (ďalej: SChS), v jednom z nástupníckych štátov Rakúsko-Uhorska. Geopoliticky zostali oddelení od materského národa, no v novom štáte im bol umožnený rozvoj najmä v oblasti kultúry, osvety, spolkového a literárneho života, o čom svedčí založenie Slovenského reálneho gymnázia, Československého zväzu, Spolku československých žien, Spolku československých akademikov a celého radu kultúrnoosvetových spolkov a inštitúcií. Rozmach kultúrneho života pozitívne ovplyvnil fakt, že sa ocitli v slovanskom štáte (SChS), ako i existencia Československej republiky a dobré vzájomné vzťahy týchto dvoch krajín. Slovenská menšina mala v medzivojnovom období veľmi rozvinutú vydateľskú činnosť, v rámci ktorej veľký vplyv malo zakladanie Kníhtlačiarne účastinárskej spoločnosti roku 1919. Jej hlavným poslaním bolo vydávanie a tlačenie novín, učebníc, kalendára a slovenských kníh pre potreby slovenskej národnosti, neskoršie aj matičného časopisu *Náš život* (1933 – 1941; 1946 – 1947). V medzivojnovom období vo vojvodinskom prostredí ešte vychádzali tieto slovenské noviny: cirkevné: *Pokoj Vám* (1917), *Nádej* (1921 – 1941), *Priekopník* (1924), *Evanjelický hlásnik* (1926 – 1941; 1965 – dodnes); humoristicko-satirické: *Frčka* (1920 – 1923), *Hévis* (1926); pre deti *Zornička* (1925 – 1927), *Naše slniečko* (1939 – 1941); študentské a žiacke: *Napred* (1920 – 1921), *Snahy* (1923), *Svit* (1923 – 1925) (Čelovský, 2010: 260–268).

ZALOŽENIE NÁRODNEJ JEDNOTY, ZAČIATKY, REDAKTORI A PERIODICITA

Spoločensko-politický týždenník *Národná jednota* (1920 – 1941) bol nástupcom *Dolnozemskeho Slováka*. Toto vystriedanie bolo zahlásené v úvodníku posledného čísla *Dolnozemskeho Slováka* zo dňa 15. 1. 1920.⁵

⁴ V rokoch 1902 – 1914 s podtitulkom politicko-spoločenský mesačník vychádzal v Novom Sade (tlačený bol v Modre), kým v rokoch 1918 – 1920 ako spoločensko-politický dvojtýždenník bol tlačený v Novom Sade a v Petrovci. Odras spoločenských a politických pomerov v DS bol poznačený ideológiou a politickými stanoviskami, ako i taktikou Slovenskej národnej strany (Širka, 1979: 13–14).

⁵ Noviny mali pôvodne vychádzať pod menom *Juhoslovák*, lebo pomenovanie *Dolnozemský Slovák* v nových pomeroch už nezodpovedalo (Sirácky, 1933: 172).

Po ukončení Prvej svetovej vojny v radoch slovenskej inteligencie dozrela myšlienka vydávať politický týždenník ako prejav emancipovaného života slovenskej menšiny na území Vojvodiny (Spevák, 1979: 181), lebo časopisy zo Slovenska buď nedostávali pravidelne, alebo sa v nich nevyskytovali príspevky o pomeroch vojvodinských Slovákov v novom štáte (Sirácky, 1933: 172). V prvom čísle *NJ* redaktor Ján Čajak vyložil ciele novín: upovedomenie národa v nových okolnostiach oddelenosti od svojho „československého národa“, pestovanie vernosti štátu, v ktorom teraz žijú po odtrhnutí sa spod maďarského jarma, ako i kráľovskej dynastii Karadorđevićovcov a zvlášť pestovanie lásky voči bratskému srbskému národu, ktorý im umožnil slobodu a slobodný národný život (*NJ*, 21.1.1920/1, 1).

Prvé číslo *NJ* bolo tlačené v Knižtlačiarňi účastinárskej spoločnosti a vyšlo 21. februára 1920 nákladom Juhoslovanského nakladateľského spolku účastinárskej spoločnosti.⁶ Do konca roku 1928 vychádzala *NJ* v piatok ako týždenník vo veľkom formáte a mala 4–6 strán. Aj napriek ekonomickej kríze *NJ* vychádzala v roku 1929 tri razy do týždňa (vďaka zväčšenému počtu členov redakčorského telesa: Samuel Šiška, Andrej Labáth, Andrej Sirácky a Andrej Vrbacký) v sobotu na štyroch, v utorok a vo štvrtok na dvoch stranách. Takéto ambiciózne plány s tendenciou postupom času vytvoriť denník slovenskej menšiny⁷ sa nemohli udržať a od januára

⁶ *Národnú jednotu* dva roky vydával Juhoslovanský nakladateľský spolok, „majiteľ a vydávateľ“, ako sa to na titulnej strane *NJ* uvádzalo. Bol to prvý vydavateľský podnik slovenskej literatúry na území dnešného Srbska, ktorý vznikol 10. januára 1920 v Petrovci (Mosnáková-Baglašová, 2017: 24). Knižtlačiareň, účastinárska spoločnosť založená bola 8. februára 1919 v Petrovci (Dorča et al., 1994: 12). O Knižtlačiarňi bližšie: A. Sirácky (1933); J. Сирацки (1988) V. Valentík (1999) a Valentík (2000) a V. Dugački (2011).

⁷ Slovenská a česká menšina v Juhoslávii mala spoločný cieľ: vybudovať svoj vlastný denný časopis, ako sa to píše v *NJ*: „Národ, ktorý chce žiť svojim národným životom, národ, ktorý chce sa menovať národom kultúrnym, národ, ktorý má byť niečím pred svetom reprezentovaný, iste potrebuje svoj denník“ (*NJ*, 13.12.1928/50, 1).

Občas boli na stránkach *NJ* publikované aj príspevky v českom jazyku, v čom mal zásluhu Jan Auerhan . Bol publicistom, predsedom štátneho štatistického úradu, stal sa spoluzakladateľom Československého ústavu zahraničného a jeho prvým predsedom (Viacej: <http://krajane.radio.cz/articleDetail.view?id=638>). V roku 1923 v 49. čísle *NJ* J. Procházka podal návrh o spojení *NJ* a novín *Jugoslávští Čechoslováci*. Časopis československého ľudu by mal vychádzať už od januára 1923 pod menom *Vestník*. Na tento článok neboli nijaké odozvy, takže redaktor Leitmann v poslednom čísle ročníka v článku Nový rok krátko poznamenáva, že uskutočnenie Procházkovho plánu je neuskutočniteľné (Sirácky, 1933: 174).

roku 1930 do polovice roka 1932 vychádzala *NJ* dva razy do týždňa, kým od toho času až po zánik 5. apríla 1941 znovu ako týždenník.

Ročné predplatné pre Kráľovstvo Srbov, Chorvátov a Slovincov na začiatku vynášalo 60 korún, kým cena jednotlivých čísel bola 1,5 korún. Zahraničné predplatné pre Československo vynášalo 80 korún a pre Spojené štáty americké 100 korún (*NJ*, 3. 9. 1920/29, 4). Od roku 1922 bolo predplatné v dinároch: ročné vynášalo 25 din, pre zahraničie 35 din, pre Ameriku 40 din. Postupom času sa predplatné zvyšovalo aj kvôli zväčšenej periodicite. Sobotňajšie vydania na štyroch stranách vynášali 1 dinár, kým dvojstranové utorkové a štvrtkové vydania vynášali pol dinára. Roku 1940, keď *NJ* vychádzala raz týždenne (v sobotu), ročné predplatné vynášalo 46 din; pre Československo 40 Kč, kým pre ostatné zahraničie vrátane Ameriky 70 din (*NJ*, 27. 4. 1940/17, 4).

Náklad sa pohyboval od 1000 do 3000 výtlačkov. Expedícia sa konala z Petrovskej sporiteľne a posielalo sa jednotlivým obchodníkom do slovenských obcí po 200 až 300 výtlačkov (Sirácky, 1933: 173). Určitý počet výtlačkov bol distribuovaný do európskeho zahraničia a do Ameriky.

Prvým redaktorom *NJ* od jej založenia roku 1920 bol spisovateľ Ján Čajak, ktorý ustanovil rámce, obsah, štruktúru a celkovú fyziognómiu novín. V treťom ročníku sa od čísla 6 po číslo 16 roku 1922 v redaktorskej činnosti spolupodielal aj profesor Slovenského reálneho gymnázia Stanislav Leitmann. Od čísla 17 roku 1922 po číslo 25 roku 1923 bol redaktorom S. Leitmann.⁸ Príchodom nového redaktora nebola vykonaná žiadna zmena v smere a programe novín. Vykonané bolo rozdelenie práce, čo bolo v prospech novín: *NJ* bola živšia, rozmanitejšia a vystali z nej dlhé články a úvahy. No život slovenskej menšiny v Juhoslávii už nebol tak všestranne analyzovaný a už v treťom ročníku vystala i obvyklá koncoročná úvaha. Počas činnosti redaktorov J. Čajaka a S. Leitmanna prevahu v *NJ* mali národno-kultúrne a politické otázky.

Učiteľ Samuel Šiška bol redaktorom *NJ* od čísla 37 roku 1923 až do konca roku 1928 (s menším prerušením redaktorskej činnosti kvôli rozporom s niektorými členmi redakcie od 17. júla do októbra roku 1924, keď redaktorom z núdze bol poslucháč filozofie Andrej Sirácky). V krátkom období od augusta do septembra roku 1927 Šišku zastupoval študent filozofie Andrej Mráz. Od roku 1929, okrem Samuela Šišku, v redaktorskej práci sa spolupodielali aj správca Kníhtlačiarne Andrej Labáth, profesor petrovskeho gymnázia Dr. Andrej Sirácky a Andrej

⁸ V júni 1923 Leitmann odišiel do Československa, formálne bol redaktorom po číslo 36, hoci tých niekoľko čísel redigovali Ivan Grúnik a Andrej Sirácky (Sirácky, 1933: 174–175).

Vrbacký. Nová redakcia zaujala stanovisko, že sa hlavný dôraz bude dávať na kultúrno-výchovnú prácu; v politike „jak našej, tak i v državnej zaujmeme tiež stanovisko nadstranícke. Zato vždy a všade zastaneme si na obranu našich národných práv“ (Sirácky, 1933: 174–175). Šiška mnoho pozornosti venoval aj ekonomickým otázkam s cieľom zveľadenia poľnohospodárstva a slovenských roľníkov (Сирацки, 1988: 121).

Od roku 1930 od redakčnej práce ustúpili Andrej Labáth a Andrej Vrbacký a v marci 1933 aj Samuel Šiška. Odvtedy a do konca vychádzania *NJ* redakciu viedol Andrej Sirácky sám.⁹ Zodpovednými redaktormi boli od založenia *NJ* do 25. augusta 1927 vedúci redaktori, potom bol až do posledného čísla roku 1941 zodpovedným redaktorom Michal Labáth ml., pracovník Kníhtlačiarne.

VÝVOJ, KONCEPCIA A OBSAHOVÁ NÁPLŇ

Hneď v prvom čísle *NJ* (ktoré bolo tlačené v 3000 exemplároch)¹⁰ redaktor Ján Čajak v *Prívete* hovorí o programe novín, ktoré chcú vychovávať verných synov slovanskej vlasti, ale sa chce spoliehať aj na „bratov Čechov“, s ktorými treba spolupracovať na kultúrnom a hospodárskom poli – a z toho dôvodu bude informovať čitateľov „o našej vlasti, o Československu a o ostatnom svete, hlavne však sledovať náš tunajší život“. Sirácky ako dlhoročný redaktor považuje, že *NJ* zostala verná tejto tradícii, nemenili sa základ, ani idea, iba forma a spôsob vštepovania povedomia o službe „národu a kráľovstvu nášmu“. V prvých rokoch *NJ* mala ťažkú a zodpovednú prácu a sám redaktor Čajak „nestačil napomínať, karhať, ospravedlňovať... Verejne pracovať znamenalo vtedy brať na seba ťažké bremeno nenávisť a nepopularity“ (Sirácky, A. 1933: 173).

⁹ Pod vedením Andreja Siráckeho, ktorý bol na čele osvetového odboru Matice slovenskej v Juhooslávii, takmer vo všetkých slovenských dedinách založené miestne odbory Matice slovenskej pozdvihli aktivity na vyššiu úroveň. Zvlášť v zimných mesiacoch, keď nebolo intenzívnych poľnohospodárskych prác, sa v *NJ* písalo o tejto bohatej činnosti. Kultúrno-osvetová aktivita vojvodinských Slovákov, najmä v období aktivity Matice bola pozoruhodná nielen vo vojvodinskom, ale i v celoslovenskom kontexte (Сирацки, 1988: 127, 129).

¹⁰ Kvôli porovnaniu *Národný kalendár* ako „najčítanejšia kniha“ vojvodinských Slovákov (Hodoličová, 2014: 150–154) vychádzal v náklade 6000 až 7500 exemplárov. Podľa sčítania v roku 1921 na území dnešnej Vojvodiny žilo 58 237 Slovákov (Lakić, 2017: 17), čo znamená, že sa *Národný kalendár* čítal takmer v každej domácnosti.

Vo vývine fyziognómie *NJ* by sa mohli vymedziť dve hlavné obdobia. Prvé obdobie od založenia do roku 1929 zapadá do Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov a druhé, od roku 1929 do konca vychádzania *NJ*, hoci i v každom z týchto období bola prítomná vývinová odstupňovanosť. Podľa Speváka, najmä na začiatku prvého vývinového obdobia, prítomný bol nedostatok orientácie v zložitých spoločensko-politických daniach, s príklonom k úsiliam reakčných spoločenských síl zamedziť revolučné hnutie širokých ľudových vrstiev (Spevák, 1979: 181). Slovenské vojvodinské prostredie malo v dvadsiatych rokoch 20. storočia vysokú úroveň všeobecnej kultúry, otvorenosť a viacnásobnú spätosť z pražským robotníckym hnutím, ruskou a maďarskou revolúciou, slovenskými revolučnými združeniami (Kmet', 1987: 473), no redaktori si boli vedomí, že sa v príspevkoch revolučný duch a zmýšľanie musia tlmiť, aby *NJ* ako jediné slovenské noviny vo Vojvodine neboli zakázané.

V tomto období na titulnej strane *NJ* bol najmä v prvých ročníkoch zvyčajne veľmi dlhý úvodník (väčšina príspevkov v *NJ* bola nepodpísaná, no je logický predpoklad, že úvodníky písali redaktori), potom rubrika *Politické zvesti*, ktorá prinášala politické diania „z nášho kráľovstva“, ale i zo zahraničia. Uverejňované boli požiadavky slovenských politických predstaviteľov v oblasti hospodárstva,¹¹ správy z oblasti školstva,¹² cirkvi,¹³ samosprávy slovenských obcí, sociálne otázky, no sledovali sa aj medzinárodné politické udalosti. Uprednostňovali sa informácie z ČSR a o ČSR, napríklad o politickej aktivite prezidenta T. G. Masaryka, E. Beneša, V. Šrobára, o zahraničných vzťahoch Československa a iných európskych krajín, o československých legionároch a pod.

Informácie o ZSSR sa uvádzali z československých prameňov najprv ojedinele od roku 1929, častejšie však od roku 1933 „čo utváralo čiastočný obraz, a to asi bolo najviac, čo sa v tej dobe u nás mohlo uverejniť“ (Spevák, 1979: 182).

¹¹ Niektoré témy v tejto rubrike: M. Čásar, roľník: *Význam strojných hnojív pre roľníka* (*NJ*, 16.6.1922/24, 3); Fruškohorský roľník: *Prečo sa nám nevypláca hospodárstvo?* (*NJ*, 8.7.1926/27, 4); Anonym: *Ako sa má spravovať jedno hospodárstvo?* (*NJ*, 26.4.1930/34, 4) otváranie Hospodárskej školy v Petrovci (*NJ*, 28.9.1935/39, 1), Anonym: *Aké bude mať následky pre naše hospodárstvo spojenie Rakúska s Nemeckom?* (*NJ*, 9.4.1938/15, 1)...

¹² Písalo sa o gymnáziu: Anonym: *Stavba Slov. Reál. Gymn. V Petrovci* (*NJ*, 21.10.1921/42, 1); o učiteľoch: Anonym: *K učiteľskej porade* (*NJ*, 27.1.1932/7, 1); o učebniciach: Anonym: *Zákon o školských učebniciach* (*NJ*, 1.10.1930/109, 2)...

¹³ Napríklad: Cirkevník: *Slovenská evanjelická cirkev a spolky* (*NJ*, 16.2.1923/7, 2); Slovenský evanjelik: *O t. zv. „spolupráci“ Československého Sväzu so Slov. ev. cirkvou v Juhoslávii* (*NJ*, 27.4.1929/49, 1); J. P.: *Cirkev a škola* (*NJ*, 26.5.1922/21, 1)...

Nevystali ani informácie z iných susedných, európskych krajín či krajín z iných svetadielov (Maďarsko, Rusko, Taliansko, Rumunsko, Bulharsko, Nemecko, Anglicko a Írsko, Egypt atď.). Osobitný dôraz bol daný na Slovákov žijúcich v Maďarsku a Rumunsku.

Rubrika *Besednica* uvádzala literárne príspevky (autori: T. Banátsky, Jožo Nižnanský, A. Labáth, A. Mráz, Gustav Krklec, Maxim Gorkij a i.), ale i cestopisy, úryvky z kníh J. Auerhana o slovenskej národnostnej menšine,¹⁴ životopisy cudzích spisovateľov, významné výročia a sviatky (spomienky, úmrtie významných osobností, Vianoce, Veľká noc a i.). Rubrika *Chýrnik* obsahovala najrozličnejšie krátke správy a zaujímavosti z krajiny a zo sveta.

Ďalej nasledovali rubriky: *Zo zákonodarstva*, *Feuilleton*, *Hospodárske zvesti* (neskoršie sa rubrika premenovala na *(Národné) Hospodárstvo*).¹⁵ V rubrike *Polnohospodárstvo* sa najviac písalo o pestovaní chmeľu, Združení vojvodinských chmeliarov a ich správach a plodinovej burze.¹⁶

Obsahom stránok *NJ* boli aj odkazy redakcie, listy čitateľov v súvislosti s publikovanými článkami v *NJ*, alebo správy zo slovenských dedín, správy zo seniorátov evanjelickej a. v. cirkvi, divadelné predstavenia, čítacie spolky,

¹⁴ Ide o knihu J. Auerhana *Čechoslováci v Jugoslavii, v Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*. Tieto úryvky boli uverejnené po česky (*NJ*, 1.4.1921/13, 1; *NJ*, 1.12.1939/48, 2).

¹⁵ Počas redigovania *NJ* Samuelom Šiškom, začnúc rokom 1923, väčšia pozornosť sa začala venovať hospodárskej rubrike.

¹⁶ Siráckeho mienka je, že hospodárske otázky sú najčastejšie prezentované subjektívne, bez hlbšieho vhlbovania sa do hospodárskeho života Vojvodiny a Juhoslávie. Z príspevkov v *NJ* nemožno zistiť triednu štruktúru obyvateľstva vo Vojvodine, ani bližšie informácie o slovenskom prevažne poľnohospodárskom obyvateľstve. *NJ* však hospodárskym otázkam venovala značný priestor s cieľom zveľadenia najmä slovenského poľnohospodárstva, čiastočne remeselníctva a obchodu. Časté sú informácie o aktivitách Združenia vojvodinských pestovateľov chmeľu ako významného poľnohospodárskeho výrobku najmä báčskych Slovákov. Neskoršie boli zaznamenané aj snahy pri zakladaní a práci Hospodárskej školy v Báčskom Petrovci roku 1927. Táto škola bola založená z iniciatívy Slovenského poľnohospodárskeho združenia, kým neskoršie pracovala pod patronátom Matice slovenskej, presnejšie jej hospodárskeho odboru, na čele ktorého bol Pavel Vřbovský, súčasne riaditeľ školy, ktorý v *NJ* publikoval 19 článkov o poľnohospodárstve (Сирацки, 1988: 123). Takmer vo všetkých ročníkoch pozornosť bola venovaná činnosti slovenských sporiteľní v Petrovci, v Starej Pazove, v Kovačici, v Šíde, v Hložanoch, pričom sa zdôrazňuje ich význam v hospodárskom živote Slovákov.

umelecké výstavy, Spolok československých akademikov v Juhoslávii, sokolské družstvo, učiteľské náukobehy, školské učebnice, domáca a zahraničná tlač o slávnostiach, správy Slovákov z Ameriky, príspevky venované československo-juhoslovanským stykom, drobné oznamy (súbehy na farársku alebo učiteľskú „stanicu“, zásnuby, sobáše, oboznámenia o zosnulých, ukončenie školy), telegramy, reklamy, šport (najmä futbalové zápasy), reklamy na novovytičené knihy v petrovskej kníhtlačiarňi a iné.

J. Sirácky poznamenáva, že *NJ* sledovala aj vzťah Slovákov, ktorí emigrovali do USA voči svojmu pôvodnému vojvodinskému prostrediu. Hoci v publikovaných príspevkoch podporovali najmä zakladanie a prácu *NJ* a Maticy slovenskej, tiež finančne podporili výstavbu budovy Gymnázia v Petrovci, postupom času sa „slovenská Amerika vo svojich vojvodinských reláciach postupne vzdialovala od osudu a problémov svojej prvotnej domoviny“. *NJ* v menšej miere písala aj o iných zahraničných Slovákoch v Maďarsku, Rumunsku, Bulharsku, Argentíne a i. (Сирацки, 1988: 131). Podrobnejšou analýzou príspevkov sa dá uzavrieť, že *NJ* so záujmom sledovala spoločensko-politické snaženia Slovákov v Maďarsku a neustále o tom informovala slovenskú vojvodinskú verejnosť. *NJ* v otázke postavenia slovenskej menšiny v Maďarsku vždy stála na pozíciách obrany ich národnostných práv a odsudzovala neporozumenie maďarských vrchností.

Na podnet správcu podniku A. Labátha, ktorý bol členom redakcie roku 1926 sa s novinami udiala vážnejšia typografická zmena: zmena hlavičky, písma, tlač na 4 stĺpce, začali sa používať obrázky. Týmito technickými vylepšeniami *NJ* sa stala pestrejšia a zaujímavejšia (Sirácky, 1933: 175). *NJ* bola tlačená vo veľkom formáte a mala rozsah od dvoch do šiestich strán. Väčšina uverejnených príspevkov nebola podpísaná.

POLITICKÉ ČI APOLITICKÉ NOVINY

Podľa Vlatky Dugačky *NJ* bola najprv neúradným a neskoršie, od roku 1923, aj „politickým“ orgánom Slovenskej národnej strany.¹⁷ Od roku 1925, podľa vzoru na časopis českej menšiny v Juhoslávii *Jugoslávští Čechoslováci*, sa *NJ* stala „hlavným“ orgánom Československého zväzu, ústrednej organizácie českej a slovenskej menšiny v medzivojnovej Juhoslávii. Hoci koncepcia novín bola kultúrno-poučného rázu a noviny mali byť nestranné, hlavným cieľom bolo

¹⁷ Vďaka svojej juhoslovenskej štátotvornej politike členovia tejto strany mohli nehatene politicky pôsobiť, čo sa môže sledovať prostredníctvom príspevkov v *NJ*.

zastupovanie menšinových záujmov a zakladanie sa o slovenské občianske a národnostné práva. Analýza novin jasne poukazuje, že boli politickým inštrumentom v rukách príslušníkov SNS, ktorí otvorene na stránkach *NJ* viedli silnú kampaň proti politickým nesympatizérom z radov vlastnej menšiny a zvlášť tých, ktorí boli zástancami komunistického hnutia (2011: 52).¹⁸

Podľa J. Siráckeho do roku 1929 na stránkach *NJ* bolo „neplodné“ politizovanie vedenia SNS a po uvedení diktatúry politickú líniu určovali mienky Poradného výboru Slovákov Dunajskej bánoviny, ktorých akcie kulminovali zakladaním Matice slovenskej v Juhoslávii. V polovici tridsiatych rokov *NJ* charakterizuje politická ambivalentnosť s juhoslovanským a československým aspektom (Сирацки, 1988: 125).

Podľa Čelovského v prvých desiatich ročníkoch *NJ* prevažovali reakčné rysy v hodnotení politických a spoločenských udalostí. Obrat nastáva v rokoch, keď sa jej šéfredaktorom stal marxisticky orientovaný Dr. Andrej Sirácky. Vtedy v týchto novinách postupne nadobúdajú prevahu ľudovodemokratické prvky (Čelovský, 2010: 265).

Toto obdobie sa kryje aj s vyhlásením diktatúry kráľa Alexandra, keď 3. októbra 1929 bol zmenený názov štátu na Kráľovstvo Juhoslávia a proklamovaná bola ideológia „integrálneho juhoslovanstva“. Uvedením kráľovskej diktatúry a rozpustením politických strán, aj noviny *NJ* sa stali „nestrannými“ s dvojakou úlohou: „starat' sa o všetky potreby Slovákov SChS, ktoré Slováci ako národ majú a po druhé, pri vykonávaní všeobecne občianskych povinností byť spoľahlivým

¹⁸ O rozhodujúci vplyv v týchto novinách bojovali rôzne politické prúdy. Rozoznávali sa sily pod vplyvom masarykovskej buržoáznej demokracie v ČSR, antifašistická orientácia a iné. Podľa mienky niektorých autorov *NJ* nemala správny vzťah k rastúcemu robotníckemu hnutiu a bola na iných ideových pozíciách (Širka, 1979: 14). Podľa Speváka *NJ* nebola orgánom žiadnej politickej strany, teda ani Slovenskej národnej strany, hoci sústavne a angažovane uverejňovala programové a organizačné záležitosti tejto strany, jej činnosť v predvolebných aktivitách a aj neúspechy tejto strany *NJ* považovala za svoj neúspech (1979: 181). Podľa Siráckeho *NJ* bola neúradným orgánom SNS a hájila všeobecné záujmy slovenské a nie záujmy jednotlivých politických strán. Neskoršie, keď jednota SNS a Slovákov bola rozbitá, *NJ* už nebola novinami všetkých Slovákov, čo sa začalo prejavovať aj na počte čitateľov. Ak aj ďalej chceli mať vplyv medzi Slovákami, noviny sa museli odpolitizovať a „preniesť sa nad politicko-stranicke diferencie“, čo sa stalo až roku 1929, keď sa *NJ* stala politicky nestrannými novinami (Sirácky, 1933: 174–175). V ročníkoch pred druhou svetovou vojnou mala *NJ* národno-frontovú a antifašistickú orientáciu (Čelovský, 2010: 265).

informátorom a poučovateľom (*NJ*, 1929, X, 1)“. Vtedy aj Slovenská národná strana prestala s činnosťou a bývalé stranické vedenie intenzívne začalo pracovať v hospodárskej a osvetovo-kultúrnej oblasti. Ich nové priority boli: starostlivosť o národnú osvetu, Slovenské reálne gymnázium v Petrovci, zakladanie hospodárskej školy, čítární, divadiel, podporovanie Slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi (Gubová-Červená, 2015: 319), čo sa odzrkadlilo aj v príspevkoch na stranách *NJ*. Zmenila sa aj koncepcia novín, ktoré boli rozdelené na rubriky: *Vnútorne a cudzozemské udalosti, Politický a zahraničný prehľad, Chýry, Kultúrny prehľad, Hospodárstvo, Čitatelia nám píšú, Spolkové zprávy, Ženský svet, Besednice a rôzne zaujímavosti, Grafológia, Hádanky – Žarty, Rádio, šport, Odkazy redakcie a administrácie*. V roku 1929 sa občas objavila príloha *Naše more*.

O NÁRODNEJ JEDNOTE V ZAHRANIČÍ

Československý ústav zahraničný vydal roku 1933 publikáciu so základnými uzneseniami prvého zjazdu zahraničných Čechov a Slovákov. Keďže sa na zjazde poukázalo na veľký význam a úlohu verejného informovania prostredníctvom tlače, v druhej časti publikácie je uvedený článok Ž. Vodsed'álka o československých novinách v zahraničí. Autor uviedol aj zdroj, o ktorý sa opieral (Stanislav Klíma: *Československá péče krajanská*, Orbis, 1931). Celkový počet zahraničných krajanov bol v tej dobe odhadovaný na viac než dva milióny príslušníkov. V tejto zahraničnej vetve vychádzalo 147 časopisov a z nich 10 denníkov. Československá menšina v Južoslávii počítala 115 000 jedincov a mala 5 vlastných časopisov. Poukazuje sa na kultúrny význam zahraničných československých časopisov, ale i na ich úlohu sprostredkovateľov československým obchodníkom a výrobcom v inzercii ich produktov. Z toho dôvodu sa v spomínanej publikácii uvádza zoznam týchto novín s niektorými základnými údajmi. O *NJ* sa uvádzalo, že vychádza v Petrovci nákladom 2500 exemplárov a že je tento týždenník určený pre poľnohospodárov, ale aj všetkých občanov slovenských a českých. Nasledovali údaje o cene inzerátu. Nakoniec je daný zoznam výrobkov, ktoré by podľa mienky administrácie boli najvhodnejšie pre inzerovanie: hospodárske stroje, lieky, kozmetické výrobky, hudobné nástroje, hodiny, rôzne veci pre domácnosť, knihy. Práve predaj kníh krajanom do zahraničia sa uvádza ako pozitívny príklad hospodárskej spolupráce, pri ktorom Štátny štatistický úrad uviedol, že od 1. VII. 1930 do 30. VI. 1931 bolo predaných kníh v hodnote takmer milión a pol Kč. Tento predaj bol obmedzený znalosťou jazyka, no

o iných výrobkoch sa považovalo, že sa jazykovým prekážkam vyhnú (Vodseďálek, 1933, 61).¹⁹

PRÍLOHA PRE DETI

Prvé číslo mesačnej prílohy pre deti pod názvom *Národná jednota, bezplatná mesačná príloha pre naše deti*²⁰ publikované bolo 31. októbra 1936.

Podľa Čížikovej, hoci to pôvodne nebolo v koncepcionom programe *NJ* vzhľadom na absentovanie intencionálneho detského časopisu²¹, v tridsiatych rokoch 20. storočia redakcia bez dodatočnej úhrady a zvýšeného predplatného pridala aj strany venované deťom. Vychádzala od októbra do marca v období 1936 – 1938²² najprv na štyroch malých stranách, neskôr mala 8 strán a plánovali ju vydávať desaťkrát ročne. Nebola koncipovaná ako náhrada pre šlabikáre a čítanky, no uverejňovali sa v nej zábavné i poučné obsahy: rozprávky, hádanky, vtipy, básničky. Okrem toho redakcia vyzývala detských čitateľov, aby prispievali vlastnou tvorbou. Náplň tejto prílohy nadväzovala na tradičné kresťanské tradície a hodnoty dolnozemskej Slovákov. Významné miesto zaberala výchova k národnému povedomiu, v čom spočíva i zameranie celých novín *NJ*. Príloha mala

¹⁹ Myšlienka odberu československého tovaru krajanmi už bola predtým publikovaná v *NJ* s výzvou o spiatočnú informáciu čitateľov ohľadom ich názorov a podnetov v súvislosti s navrhnutými možnosťami hospodárskej pomoci krajanov Československu (Ján Auerhan: Ako by mohli zahraniční krajanovia prispieť národnohospodárskemu rozvoju starej vlasti? *NJ*, 5. 2. 1930/11, 1). Aj v nasledujúcich rokoch sa pokračovalo v odporúčaní dovozu niektorých československých výrobkov krajanom do Juhoslávie, najmä kníh, gramofónových platní, atramentu a pier, modranskej keramiky, ako i ručných prác žien z chudobných slovenských krajov (*NJ*, 18.2.1939/7, 2). Sám Auerhan preukázal ochotu v rámci vlastných možností pomáhať krajanom. Tak pri príležitosti úmrtia Júliusa Kubányho, prvého správcu Slovenského reálneho gymnázia v Petrovci, bola založená základina pre chudobných žiakov petrovského gymnázia, na ktorú Auerhan daroval určitú sumu peňazí (*NJ*, 15.7.1926/28,2).

²⁰ Názov tejto prílohy Dugački uvádza ako *Milé deti*, v skutočnosti je to oslovenie malých čitateľov pri príležitosti publikovania prvého čísla tejto detskej prílohy (Dugački, 2011: 63).

²¹ Prvé detské časopisy, ktoré sa dostávali do rúk vojvodinských Slovákov boli: *Slávik a Zornička* (1864 – 1865) autora Jozefa Podhradského, rukopisný rodinný časopis *Mravec* (1892 – 1893) malého VHV, budapeštianska *Zornička* (1908 – 1914), kde uverejňoval najmä Ján Čajak, staropazovská *Zornička* (1925 – 1927) vydavateľa a redaktora Ferda Klátika. Nedostatok detského časopisu v nastávajúcom období nahrádzali detské prílohy v *Národnom kalendári* (1920 – 1944) a v *Národnej jednote* (1920 – 1941).

²² V roku 1939 vyšli v *NJ* ešte tri prílohy pre deti, posledná vyšla v marci (*NJ*, 1939/3, 6).

vyvážený umelecký a publicistický charakter. Ilustrácie boli preberané zo slovenských a českých (neuvedených) zdrojov. Táto detská príloha *NJ* nemala iba utilitárno-didaktické zameranie, ale vďaka beletristickým príspevkom zo slovenskej a inonárodných literatúr vplývala aj na estetické a mravné cítenie malých čitateľov. Predstavuje významné ohnisko v rozvoji publicistiky pre deti v medzivojnovom období (Čížiková, 2014: 32–39).

POSLEDNÉ ROČNÍKY NÁRODNEJ JEDNOTY

Na konci tridsiatych rokov politická situácia v strednej Európe zatienila pôsobenie inteligencie slovenskej národnostnej menšiny vo sfére národnej osvety. Intenzívnu pozornosť *NJ* upriamila na politické vzťahy v Česko-Slovenskej republike a získavaní autonómie Slovenska v roku 1938. Vytváranie nezávislého Slovenska ako satelitného štátu fašistického Nemecka roku 1939 Slováci vo Vojvodine nevnímali ako svoju domovinu a odmietali odoberať a čítať úradné slovenské noviny. Pri takých okolnostiach *NJ* prevzala úlohu jediných čisto slovenských politických novín v Európe, ktoré môžu vyjadriť ozajstné slovenské názory a city, bez ohľadu na diktát držiteľov moci na Slovensku a ich nemeckých „ochrancov“. Redakcia *NJ* považovala, že musí hovoriť v mene väčšiny Slovákov, ktorí nemajú možnosť vyjadriť svoju vôľu a city. Okruh čitateľov *NJ* sa rozširoval aj v susednom Rumunsku, kde nedávno zanikol jediný tamojší slovenský týždenník. Vedenie novín si vytyčilo ešte jednu nevyhnutnú úlohu s cieľom uverejňovania kvalitných príspevkov: zapojiť do práce novín schopných a poučených dopisovateľov, ktorí budú informovať zo všetkých prostredí, kde sa *NJ* odoberá a číta (*NJ*, 5.8.1939/31, 1).

Koncom tridsiatych rokov 20. storočia *NJ* sústavne a angažovane upozorňovala na hroziace nebezpečenstvo fašizmu. Podľa Speváka „Dôsledná antifašistická orientácia voči tvoreniu autonómneho Slovenska, a potom Slovenského štátu, prejavená úvodníkmi a inými novinárskymi prostriedkami, je jednou z najsvetlejších stránok v pôsobení *NJ*. Keď však išlo o vnútornú fašizáciu v Juhoslávii, na jej prejavy hlavne v tlači sa reagovalo argumentmi, pravda spôsobom, aký pripúšťala cenzúra“ (Spevák, 1979: 181). V poslednom čísle z 5. apríla 1941 *NJ* odcitovala článok z belehradskej *Politiky* o udalostiach z 27. marca 1941 a historických chvíľach v dejinách národov Juhoslávie. Súčasne oznámila, že v týchto ťažkých časoch *NJ* „pre príčiny a dôvody ležiace mimo nás, musíme predbežne zastaviť“.

V medzivojnovom období vychádzali niektoré periodiká, ktoré sa dajú ocharakterizovať ako usmernené a prechodné, no *NJ* udržiavala kontinuitu

slovenskej tlače vo Vojvodine. Vychádzala nepretržite 22 rokov a kládla si za úlohu globálne zachytiť politické, spoločenské, hospodárske i kultúrne otázky vtedajšieho života Slovákov vo Vojvodine (Spevák, 1979: 181).²³

ZÁVER

Málopočetná slovenská menšina vo Vojvodine sa v medzivojnovom období prejavila ako dobre organizovaná, zvlášť vo vydavateľskej činnosti. Okrem toho, že *Národná jednota* boli noviny s najdlhším kontinuálnym publikovaním, mnohí ich považujú za najdôležitejšie slovenské menšinové noviny tej doby. *Národná jednota* je výnimočným zdrojom pri skúmaní života vojvodinských Slovákov. V nedostatku archíválií sú príspevky v *Národnej jednote* nielen prvotriednym, ale i jediným zdrojom, ktorý ponúka hodnoverné odzrkadlenie politického, hospodárskeho, spoločenského či kultúrneho života vojvodinských Slovákov. *Národná jednota*, podobne ako iná dobová slovenská vojvodinská tlač, sa svojou tematikou snažila zahrnúť všetky aspekty menšinového života majúce na zreteli všetky rodovo-vekové skupiny, čo predstavovalo pevný základ pre ďalšiu nadstavbu a rozvoj slovenskej národnostnej menšiny na území dnešnej Republiky Srbsko.

Daniela Marčok, Jasna Uhlárik

STO GODINA OD OSNIVANJA NARODNE JEDNOTE, PRVOG NEDELJNIKA SLOVAKA U VOJVODINI

Rezime

Slovačka manjina u Vojvodini je u periodu između dva svetska rata imala vema razvijenu izdavačku delatnost, na šta je u znatnoj meri uticalo osnivanje Štamparije deoničarskog društva 1919. godine. U redovima slovačke inteligencije je nakon Prvog svetskog rata

²³ Počas tohto obdobia *NJ* bola iba raz zhabaná. Prvýkrát po trinástich rokoch publikovania *NJ* kvôli článku o možnej redukcii Gymnázia celé 56. číslo *NJ* zo dňa 30. júla 1932 bolo nariadením okresného náčelníka konfiškované. Ale aj napriek tomu, článok si našiel cestu ku čitateľom v novinách *Slovák*, orgáne Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Tu bol uverejnený pod názvom Boj o slovenské gymnázium v Petrovci s podnázvom O čom sa v Juhoslávii nesmie písať (1932/175, 6). *NJ* postupom času získava výrazne pokrokovú orientáciu, ktorá svoj vrchol dosahuje v období nápadu na Československo. Ako následok na rozhodné odporovanie vazalskému slovenskému štátu, roku 1939 bolo zakázané donášanie *NJ* do Slovenskej Republiky (Сирацки, 1988: 122).

sazrela ideja o izdavanju političkog nedeljnika kao vid ispoljavanja emancipovanog života slovačke manjine na teritoriji Vojvodine, jer su časopisi iz Slovačke neredovno pristizali ili nisu sadržali tekstove o vojvođanskim prilikama. Društveno-politički nedeljnik *Národná jednota* (*Narodno jedinstvo*, 1920-1941) je nadovezivao na prethodni, već ugašeni časopis *Dolnozemský Slovák*.

Ciljevi novina su bili: osveščivanje naroda u novim okolnostima odvojenosti od svog „čehoslovačkog“ naroda, gajenje vernosti državi u kojoj su živeli nakon raspada Austro-Ugarske, a naročito gajenje ljubavi prema bratskom srpskom narodu koji im je omogućio slobodan narodni život. Iako je koncepcija novina bila kulturno-poučnog karaktera, a novine su trebale biti nestranačke, glavni cilj je bilo zastupanje manjinskih interesa i zalaganje za slovačka građanska i nacionalna prava.

Redakcija je bez dodatne nadoknade i povećane pretplate pokrenula i dečiji dodatak koji je izlazio u periodu od 1936 do 1938. g. Ovaj dečiji prilog *NJ* nije imao samo utilitarno-didaktičko usmerenje, već je zahvaljujući beletrističkim priložima iz slovačke i inonardnih književnosti uticao i na estetski i moralni osećaj malih čitalaca. Značajno mesto je zauzimalo vaspitanje usmereno ka podizanju nacionalne svesti, u čemu se ogleda i celokupno usmerenje novina *NJ*.

Národná jednota su nakon prestanka izlaženja bile novine sa najdužim kontinualnim publikovanjem. Mnogi ih smatraju najvažnijim novinama slovačke manjine toga doba i izvanrednim izvorom za istraživanje života vojvođanskih Slovaka.

Ključne reči: *Národná jednota*, štampa Slovaka u Vojvodini, period između dva svetska rata.

A HUNDRED YEARS SINCE THE FOUNDATION OF “NÁRODNÁ JEDNOTA”, THE FIRST WEEKLY NEWSPAPER OF SLOVAKS IN VOJVODINA

Summary

In the interwar period, the Slovak minority in Vojvodina had a highly developed publishing activity, which was largely influenced by the establishment of the Book-printing House of the Participatory Society in 1919. In the ranks of Slovak intelligence, after the First World War, the thought had matured about publishing a political weekly as a manifestation of the emancipated life of the Slovak minority in the territory of Vojvodina, because the magazines from Slovakia either did not arrive regularly or wrote nothing about the conditions in Vojvodina. The socio-political weekly *Národná Jednota* (*National Unity*) (1920-1941) was a successor to *Dolnozemský Slovák* (*The Lower Land Slovak*).

The aims of the newspaper were: fostering of national awareness in the new circumstances of separation from its “Czechoslovak” nation, cultivating loyalty to the state in which they lived after the break-up of Austro-Hungary, and especially cultivating love for the Serbian

fraternal nation, which allowed them a free national identity. Although the concept of the newspaper was culturally instructive, and the newspaper was supposed to be impartial, its main objective was to represent minority interests and to support Slovak civil and national rights.

The editorial board also added a children's supplement, without additional payment and increased subscription, which was published in the period of 1936-1938. Not only did this children's supplement of *NJ* have a utilitarian-didactic focus, but thanks to fiction contributions from Slovak and other nations literatures, it also influenced the aesthetic and moral feelings of little readers. An important place was occupied by education for national awareness, which was the focus of the entire newspaper *NJ*.

After cessation of printing, *Národná Jednota* was the newspaper with the longest continuous publication. Many consider it to be the most important Slovak minority newspaper of that time and an extraordinary source for exploring the lives of Vojvodinian Slovaks.

Keywords: *Národná Jednota* (National Unity), Slovak press in Vojvodina, interwar period.

ZDROJ

Národná jednota (1920 – 1941)

LITERATÚRA

- Auerhan, J. (1921). *Čehoslovaci v Jugoslavii, v Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*. Praha: Melantrich.
- Auerhan, J. (1924). *Jazykové menšiny v Evropě*. Praha: Revue Nové Čechy.
- Auerhan, J. (1930). *Československá větev v Jugoslavii*. Praha: Orbis.
- Čáni, L. (ed.) (2000). *Vydavateľsko-tlačiarenská činnosť Slovákov v Juhoslávii*. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, Literárne informačné centrum.
- Čelovský, S. (ed.) (2015). *150 rokov slovenských novín a časopisov v Srbsku a 70 rokov Hlasu ľudu*. Nový Sad: Hlas ľudu.
- Čelovský, S. (2010). *Prehľad slovenských vojvodinských novín a časopisov do roku 1941*. In: *Z kultúrnych dejín Slovákov vo Vojvodine*. Báčsky Petrovec: MOMS. 260–269.
- Čelovský, S. (1988). *Slovenské noviny (1849-1861) ako prameň informácií o živote Slovákov vo Vojvodine*. In: *Zborník spolku vojvodinských slovakistov*, 10, 5–47.
- Čelovský, S. (1982). *Pešťbudínske vedomosti ako prameň informácií o národnokultúrnom a národnopolitickom živote Slovákov vo Vojvodine*. In: *Zborník spolku vojvodinských slovakistov*, 4, 75–103.

- Čížiková, Z. (2014). Národná jednota deťom. In: Čelovský S. (ed.) *150 rokov slovenských novín a časopisov v Srbsku a 70 rokov Hlasu ľudu*. Nový Sad: Hlas ľudu. 32–39.
- Dorča, J. et al. (1994). *75 rokov kníhtlačiarne v Báčskom Petrovci*. Kultúra: Báčsky Petrovec.
- Dugački, V. (2011). Slovačke manjinske tiskovine u međuratnoj Jugoslaviji (1918.-1941.). In: *Studia lexicographica*, roč. 5, 2(9), 51–84.
- Gligorijević, B. (1981). Politička istupanja i organizacija Slovaka i Čeha u Kraljevini SHS. In: *Zbornik za istoriju Matice srpske*, 24, 137–155.
- Gubová Červená, G. (2015). *Slováci v Kráľovstve Srbov, Chorvátov a Slovincov 1918-1929*. Báčsky Petrovec: SVC, Nový Sad: Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov.
- Hodoličová, J. (2014). Národný kalendár (1920-1944) "najčítanejšia kniha" dolnozemskej Slovákov vo Vojvodine. In: (Red. I. M. Ambruš) *Historické aspekty života dolnozemskej Slovákov*. Nädlac: Ivan Krasko. 150–154.
- Janjetović, Z. (2005). *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Kmeť, J. (1987). *Jugoslovensko-slovačke slavističke veze*. Novi Sad: Vojvodanska akademija nauka i umetnosti.
- Lakić, M. (2017). Sťahovanie Slovákov do Vojvodiny. In (Red. A. Séčová-Pintirová): *Za horami, za dolami*. Novi Sad: Muzej Vojvodine. 11–21.
- Marić, A. (1975). VHV a Národná jednota. In: *Nový život*, roč. 27, 2, 174–180.
- Mosnáková-Bagľašová, K. (2017). Desať rokov Slovenského vydavateľského centra. In: *Hlas ľudu* 14.10. 2017, 41, 24.
- Sirácky, A. (1933). História Národnej jednoty. In: *Náš život*, 1, 3–4, 172–178.
- Spevák, J. (1979). Národná jednota ako noviny Slovákov vo Vojvodine v medzivojnovom období. In (J. Kmeť, ed.): *Výročie vzniku časopisu Dolnozemský Slováček*. Nový Sad: Obzor. 181–184.
- Spevák, J. (2016). Národná jednota ako noviny Slovákov vo Vojvodine v medzivojnovom období: k stému výročiu úmrtia Juraja Speváka. In: *Národný kalendár na rok 2016*. Báčsky Petrovec: SVC. 170–173.
- Širka, J. (1979). Výročie vzniku časopisu Dolnozemský Slováček ako 75 rokov kontinuity slovenskej publicistiky vo Vojvodine. In (J. Kmeť, ed.): *Výročie vzniku časopisu Dolnozemský Slováček*. Nový Sad: Obzor. 13–20.
- Valentík, V. (1999): Začiatky kníhtlačiarne v Petrovci. In: *Národný kalendár*. Kultúra: Báčsky Petrovec. 42–45.

- Valentík, V. (2000): Vznik kníhtlačiarne účastinárskej spoločnosti v Báčskom Petrovci. In (L. Čáni, ed.): *Vydavateľsko-tlačiarenská činnosť Slovákov v Juhoslávii*. Batislava: Dom zahraničných Slovákov, LIC. 9–14.
- Vodseďálek, Ž. (1933). Československé noviny v zahraničí. In: *První sjezd zahraničních Čechů a Slováků*. Praha: Československý ústav zahraniční. 59–74.

*

- (1933). *První sjezd zahraničních Čechů a Slováků*. Praha: Nákladem Československého ústavu zahraničního.
- Сирацки, Ј. (1988). Прилог проучавању часописа Народна једнота. Ин: *Зборник Матице српске за историју*, 37, 113–132.

СОЦИОЛОГИЈА

Anna Tamara Devic*
The Archives of Vojvodina
Novi Sad

Zsolt Lazar
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy

UDC: 78.01 Lanyi E.
161.225.23
78.01 Csath G.
DOI: 10.19090/gff.2020.1.191-207
Originalni naučni rad

ERNŐ LÁNYI IN MUSIC CRITIQUES BY GÉZA CSÁTH (1906-1912)**

This paper presents the music critiques by Géza Csáth which are focused on the activity of Hungarian composer and music pedagogue Ernő Lányi in Subotica. The critiques were published in the daily newspapers *Bácskai Hírlap* in Subotica, and in Budapest, in *Budapesti Napló*, *Polgár* and *A Hét*, as well as in the literary journal *Nyugat*. In conclusion the authors estimated Lányi's real importance for the music life in Subotica, the artistic value of his compositions, as well as the question of the objectivity of Csáth's opinion about them.

Key words: Ernő Lányi, Géza Csáth, Subotica [Szabadka], cultural life, art song

The Hungarian composer Ernő Lányi (b. Ernő Langsfeld, 1861, Pest, Austro-Hungarian Empire – 1923, Subotica, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes) is known in the Hungarian musicography for his achievements in the domains of songwriting and choral compositions, for his organization of the music life in Miskolc and in Subotica, as well as for his pedagogical work. However, no expert musicographical study of the life and work of this composer and music pedagogue has been written so far.¹

Currently, the most informative biography of the composer is the one published by the translator and writer Márta Kovács Kenyeres within her monography *Régi nóta, híres nóta* (Kovács Kenyeres, 1976), in which, besides Ernő Lányi, she writes about György Arnold and Ferenc Gaál, who were also important composers from Subotica. Besides the above mentioned biography, there is only

* ana.devic92@gmail.com

** The research was financially supported by Domus, a scholarship of the Hungarian Academy of Sciences.

¹ The authors are thankful to Attila Varga, Hungarian language teacher at the Music School in Subotica, for lending his collections of Ernő Lányi's compositions, which greatly contributed to this paper.

one more text at our disposal, *Lányi Ernő Szabadkai Évei, levéltári dokumentumok*, a collection of documents predominantly about Lányi's pedagogical work in Subotica, collected and published by the historian László Magyar (Magyar, 1996).

As mentioned, Ernő Lányi was considered an important composer and music pedagogue even during his life, and he owes his wider popularity to his compositions for male choirs, and to his modern folk and solo songs. *Révai Nagy Lexikona* from 1915 cites that he finished his music studies at Munich Conservatory, and that from 1878 he resided and worked as a music pedagogue in Hungary. Also, it cites that "he gained popularity across the country with his songs" and that "Lányi is one of the most important representatives and innovators of the Hungarian solo song" (Lányi Ernő, 1915: 493). It also says that his compositions for male choirs, "many of which were awarded", are also important (Lányi Ernő, 1915: 493). The entry in *Új Idők Lexikona* (1939) cites that Lányi was also "Koessler's (Budapest) pupil" (Lányi Ernő, 1939: 4110) and that he was a *répétiteur* in the Royal Hungarian Opera in Budapest at the time when Gustav Mahler was its director (during the season of 1889-1890). The entry's author points out that Lányi "executed a multifaceted conducting and pedagogical work in Miskolc and consequently in Subotica, and he earned great merit by organizing and improving the music life of the periphery" (Lányi Ernő, 1939: 4110). When pointing out Lányi's importance, this entry gives quite a realistic assessment of the composer, who was "a unique creator, (...) one of the most important representatives at the cusp between the hungarianized romanticism and folk trends"² (Lányi Ernő, 1939: 4110).

Unlike general lexicons,³ music lexicons cite more details about Lányi's art and work. Thus, the entry in *Hungária Zenei Lexikon* (1945) points out that in various Hungarian cities where he worked as "a pedagogue and conductor of local

² This refers to the trend of establishing the 19th century art in the traditional folk literature and folk music, which was an integral part of the fight for the national state and modern political organization of society of many European nations, including the Hungarian one.

³ Postwar encyclopedias similarly assess Lányi's importance, but they also cite that he was the first to write solo songs based on the poetry of the modernist poet Endre Ady (Lányi Ernő, 1961: 312; Lányi Ernő, 1982: 30).

choirs”, Lányi “did far-reaching cultural work. In Subotica, he organized and conducted the Philharmonic Orchestra” (Lányi Ernő, 1945: 419).⁴

Despite the fact that his importance is noted, the real importance of Ernő Lányi still has not been adequately put in perspective. One of the ways to do it is to analyze music critiques and texts in the press of his time. This paper centers on Lányi’s activity in Subotica⁵ – music periphery of Austro-Hungarian Empire, in which, after residing in Székesfehérvár, Eger and Miskolc, he lived from 1909 until his death, in 1923. When determining his importance, we opt for the analysis of critiques written by a Lányi’s contemporary, the novelist, neuropsychiatrist and music critic Géza Csáth (1887–1919), who devoted 18 texts to Lányi’s work in the period between 1906 and 1912. The majority of these critiques – seven – were published in the daily newspaper *Budapesti Napló*, five in Subotica daily newspaper *Bácskai Hírlap*, three in the modernist journal *Nyugat*, and one article each in the daily and weekly newspapers *Budapesti Hírlap*, *A Polgár* and *A Hét*, as well in the literary magazine *Új Idők* and literary journal *Kritika*.⁶

Soon after Ernő Lányi came to Subotica, Géza Csáth criticized the backwardness of the music life in his hometown. In the text “The State of Music in Subotica” (6)⁷ he pointed out the grave shortcomings of the city church orchestra and demanded that the city make a complete reform of the existing orchestra, whose function had mostly been to perform music for church or theatre. Although the famous Hungarian composer Ernő Lányi was in the meantime appointed the orchestra’s conductor and the principal of the Music School of Subotica – which was the first step towards the development of the music life in Subotica – Csáth thought that it was necessary to expand the orchestra by adding 7 or 8 new members, first and foremost wind-instrument players. The number of the orchestra members who were professional musicians increased only a few years later, but until then the orchestra was expanded by adding amateur musicians (see Kovač

⁴ Other music lexicons also more or less repeat the previous information and point out the importance of his compositions for male choirs (Lányi Ernő, 1965: 413; Lányi Ernő, 1984: 389-390).

⁵ The official name of the city when it belonged to the Austro-Hungarian Empire (until 1918) was Szabadka and it appear under that name in Csáth’s critiques and other Hungarian sources. In this article we use the Serbian name of the city – Subotica – because it refers to its present official name and position.

⁶ Two texts were published two times in different newspapers.

⁷ Numbers in parentheses refers to the complete information on articles given in Appendix.

Kenjereš, 2008: 37). Nevertheless, even that kind of addition to the orchestra enabled Lányi to include far more demanding music pieces in the orchestra's concert repertoire.

Over time, Lányi transformed this orchestra into the Subotica Philharmonic Orchestra. Géza Csáth actively wrote music critiques until 1912, by which time the Philharmonic Orchestra had given 10 concerts, four of which Csáth attended. These critiques by Csáth are rather reports on concert evenings than critiques in the real sense of the term. However, they are important for us because they give us insight into the Philharmonic Orchestra's repertoire, based on which we can see that Lányi consciously chose popular classical pieces, which were supposed to attract audiences. By choosing this approach, Lányi obviously intended not only to educate the audiences but also to develop their music taste. In his critique published in the journal *Budapesti Napló* (10) Csáth informs us that at its first concert, which took place on February 12, 1908, the Philharmonic Orchestra performed *Unfinished Symphony* by Franz Schubert, the orchestral suite *Peer Gynt* by the Norwegian composer Edvard Grieg, and Mozart's *Jupiter Symphony* (Csáth, 2000: 364). The guest performer at the concert was the violinist Ilona Regéczy,⁸ who performed Beethoven's *Romance in F-major*, Tartini's *Devil's Trill Sonata*, and *Scène da la csárda* by Jenő Hubay. The concert was enormously successful, and Csáth said that Lányi had managed to build a true music life in Subotica in only one year.⁹

Based on Csáth's critiques, we can conclude that Lányi managed to maintain a high quality of concerts in the following years as well. The repertoire of the second concert (11), which took place on April 13th 1908, included Beethoven's *Symphony No. 5*, Schumann's *Träumerei*, Ranvé's¹⁰ *Dans phantastique*, Lányi's piece *Ez a világ amilyen nagy...* for male choir and orchestra, and the overture *Bátori Mária* by Ferenc Erkel. The soloists of the concert were the solo singer

⁸ Ilona [von] Regéczy (?): a violinist; from the Budapest newspapers we have at our disposal we learn that she became famous when she was a child. After finishing her education in Budapest, she went on a European concert tour. She was often a guest performer in Spain and Sweden, where she also resided for a while (Regéczy Ilona Miskolczon nyaral, 1923: 4). She was also known for performing the works of Hungarian composers abroad: *Magyar művésznő és magyar szerző sikere Svédországban* (1928: 244). On the success of her performances in Sweden see: Regéczy Ilona (1927: 36); Regéczy Ilona sikere Svédországban (1927: 282).

⁹ It was not until the September 30, 1909, that the Municipality accepted the ordinance about the foundation of the orchestra (see Magyar, 1996: 14).

¹⁰ Emil de Ranvé, a French composer.

Rózsi Marschalkó¹¹ and the violin professor Ferenc Koller.¹² Marschalkó performed Handel's aria *Largo* from *Xerxes* and *Caro mio ben...* by Giuseppe Giordani, a composition by Ödön Mihalovich and one by Jenő Hubay, as well as two songs by Lányi, while Ferenc Koller performed Saint-Saëns's *Fantaisie*.¹³

The next Csáth's report about the Philharmonic Orchestra concerns its 8th concert (14).¹⁴ He cites only the authors whose works were performed at the concert (Tchaikovsky, Saint-Saëns, Grieg and Mendelssohn) without mentioning the names of the pieces, and he points out the obvious improvement in the music life of Subotica, which is directly linked to Lányi's activity in this city:

[T]he audiences pressed forward into the concert hall as into a cinema or a cabaret. This is certainly a cultural event. Those provincial ears noticed that there is a finer noise than gipsy music. A new music generation is growing up there, a disciplined and artistic generation that knows that true art begins beyond patriotic cacophony. Violin cases are emerging on empty streets. This is indeed surprising because Subotica is not only many kilometers away from Budapest, but there is also a vast plain that stands between them (...) This is the cultural fever that Ernő Lányi has brought into it. He who in his youth was a member of the Stockholm Theatre Orchestra, and later lived in Paris and Germany, out of noble passion and love of art is now pouring European culture into provincial Hungarian towns, into Eger and Miskolc, and into Subotica. (Csáth, 2000: 197-198)

As we have seen, in order to make the repertoire as diverse as possible and the quality of the performance as good as possible, Lányi often invited top soloists and guest performers to the Philharmonic Orchestra's concerts. Because of that, his activity relatively quickly outgrew the provincial frame. Besides Csáth, other notable persons from Budapest noticed the importance of the Subotica

¹¹ Rózsi Marschalkó (1890-1967), an opera singer and singing professor at the National Conservatoire in Budapest. She started her career of a concert singer in 1907, and she gave successful concerts in Budapest, Vienna and Berlin. From 1911 to 1929 she was a member of the Budapest Opera. She is one of the most important female performers of Wagner's music, and she was among the first to perform Bartók's and Kodály's compositions. See Marschalkó Rózsi (1981: 508).

¹² Ferenc Koller (1871-?): he was a teacher in music school in Kecskemét and Subotica, and from 1918 he was the principal of the Music School in Miskolc. See Koller Ferenc (1945: 383).

¹³ It is not specified which one, but most likely it was *Fantaisie for violin and harp in A major*, Op. 124.

¹⁴ However, the exact date when the concert took place is unknown.

Philharmonic Orchestra. Within his critique “The News on the Philharmonic Orchestra” (16), Csáth cites an article by the aesthetician Artúr Bárdos¹⁵ in its entirety, in which he said that Subotica was the first purely Hungarian place in which Lányi had managed to create the necessary conditions for the performance of symphonic music in only three years. Although the orchestra gave only up to four concerts a year, continued Bárdos, the concert programs were well selected:

The artists from the capital [Budapest] and from abroad who visited Subotica mention the high quality of the programs with wonderment and surprise. An entire evening devoted to Beethoven with a performance of *Pastorale* has already taken place. The orchestra has also performed the First and the Fifth Symphony, and it is now preparing *Eroica*. The last concert of this kind took place last Wednesday in Subotica (the ninth in the last two and a half years), whose repertoire, among other things, included pieces by Haydn, Weber, Elgar and Beethoven. This fact will not just be mentioned in a short report, because, according to what we have heard, a Pest society for organizing concerts is thinking of inviting the entire Subotica Philharmonic Orchestra, together with its conductor, to perform during this or the next season. We would consider the realization of this plan a first-class cultural event. (according to Csáth, 2000: 200)

In the rest of the text, Csáth remarks that the achieved level also represents an obligation, and that there is nothing more dangerous for the Subotica Philharmonic Orchestra than stagnation. Precisely for that reason, “counting on the audiences’ love and constant and encouraging interest, the Philharmonic society does not fear even the biggest challenges” (Csáth, 2000: 200). In accordance with that, in his critique published on December 11, 1910, Csáth informed the readers that the tenth philharmonic concert would take place on February 8, 1911, and that “a grandiose repertoire” was being prepared for that jubilee: *Ünnepi nyitány* by the Hungarian composer Ferenc Erkel, and *Eroica*, Beethoven’s third symphony. The guest artist would be Stefi Geyer,¹⁶ a violinist of world renown, born in Budapest,

¹⁵ Artúr Henrik Bárdos (1882-1974), a Hungarian theater, radio and film director, playwright, dramaturge, aesthetician and publicist. The founder and editor in chief of the journal for performing arts *Színjáték*.

¹⁶ Stefi Geyer (1888-1956), a notable violinist of international renown. She was a pupil of the eminent violinist Jenő Hubay at the Music Academy in Budapest. From 1911 to 1919 she lived in Vienna, and in 1920 she married the composer and pianist Walter Schulthess and settled in Zürich. She taught at the Zürich Conservatory. Within the project by the Zurich University of the Arts (Zürcher Hochschule der Künste, 2015-2019), an attempt was made to gather her entire legacy, see: <http://www.zhdk.ch/forschungsprojekt/430817>

and she would perform *Violin concerto* by Goldmark, as well as a number of other compositions with piano accompaniment.

*

Csáth considered Lányi important not only because Lányi had founded the Subotica Philharmonic Orchestra and contributed to the development of the cultural life in Subotica, but also because of his work as a composer. In his critique from 1910 “The Overview of the Current State of the Hungarian Art Music” (15), Csáth says that Lányi is the most important representative of art songs in Hungary (Csáth, 2000: 102). However, the pieces that Lányi composed in his youth are simple “folk” i.e. urban traditional songs, influenced by Romani musicians – they represent the early period of his work.¹⁷ This period of Lányi’s work belongs to the so-called third phase in the development of the Hungarian song,¹⁸ characteristic for the late 19th century. According to the musicologist László Dobszay, during this phase composing songs was a very wide-spread activity among the members of the Hungarian gentry and intelligentsia:

There was almost no notary, doctor or officer who had not written a nostalgic song about his small village under the branches of black locust trees. The image of the world that arises from those songs – despite them being a heap of unthought-out clichés – is characteristic of a slightly sentimental mood of the time and of the tastes of a certain class which lacked the sense of reality. (Dobsay, 1998: 163)¹⁹

Their songs, says Dobszay, are characterized by an increase in melodic range, the use of disjointed melodic mostly minor scale sequences characteristic for Romantic harmonies, AABA or AA₅BA form, rubato interpretation and its characteristic Romani way of accompaniment. The above-listed characteristics are

¹⁷ In his youth, Lányi met the German composer Johannes Brahms and showed him a few of his compositions, but Brahms “did not express a positive opinion (...) about these works” (see Kovač Kenjereš, 2008: 34). A few of Lányi’s works can be found here: <http://gramofononline.hu/search.php?sf=5&q=Id.+L%C3%A1nyi+Ern%C5%91>

¹⁸ The first phase was characterized by simpler songs which continued with the song tradition from the 18th century, while the second phase, which started around 1840, was characterized by the influence of Romanticism and *verbunk* (hun: *verbunkos*; see Dobsay, 1998: 162–163).

¹⁹ According to Dobszay’s opinion, besides Lányi, this category includes Pista Dankó, Loránt Fráter, and Árpád Balázs (Dobsay, 1998: 163).

also present in Lányi's compositions from this period, although a distinction can be made between songs in moderate tempo, with a mark for rubato interpretation (example 1), and the application of minor scales, and songs in a faster tempo, in major scales, while the remark concerning their interpretation often says to perform them “in a gipsy manner” (hun: *zigányosan*; example 2):

example 1: “Kántor uram ne bántsad” (Ernő Lányi, from *32 Eredeti magyar népdal* [*32 Original Hungarian Folksongs*], by courtesy of Attila Varga)

Fütyi Vilmos uramok ajánlata.
11. Kántor uram ne bántsad
Líriai Ének.

Moderato.

Ének.
Kántor uram ne bántsad a sí-sí-sí mat. Mert a vi-lág lét-sen hi-gyem
A be-fogot nem sán-hal in-gé-ről - sí. Is-tén e-lett foglak lá-gel

Zongora.
A ha - ló - mat. He meg a ha-zar en-gem csod - sí. Is - te nem-re meg fogot hal - sí.
pe - ről - sí. Be-tesz va-gyok mag-gal be-tesz. A jó is - ten hal-ga-som men.

Hej! Hej! Kántor uram ne bántsad a sí-sí-sí mat. sí-sí-sí mat.
A be-fogot nem sán-hal in-gé-ről - sí. gé-ről - sí.

example 2: “Hej menyecske...” (Ernő Lányi, from *32 Eredeti magyar népdal* [*32 Original Hungarian Folksongs*], by courtesy of Attila Varga)

Diltói Lajos barátomnak ajánlata.
7. Hej menyecske...
Fütyi Lajos.

Vigan cigányosan!!

Ének.
Hej menyecske menyecske. Gyer i - de az ő - lem - he!
Nem találj még a lány som. Hegy sí sí a sa-re-re-tem.

Zongora.
Gyere gyere ha szom-dom. A vi-lágra mi gun-dom.
En ró - la nem te - be - tek. Lá - nyak is-tén ve - le - tek.

Gyere - ket! É - lél - a - ra - nyos szép ru - bla - tum. ru - bla - tum.
Már ez - u - tán csak me-nye-nyek se - re - tek. se - re - tek.

During the second period of his artistic work, Lányi composed art songs,²⁰ which he wrote on poems by Hungarian poets Endre Ady, Dezső Kosztolányi, János Arany, József Kiss, and others. Csáth pointed out the importance of this shift in Lányi's opus – the shift from urban traditional songs to art songs (Csáth, 2000: 218) – in his critique “Ernő Lányi's New Songs” (12), which he wrote on the occasion of the release of the collection of Lányi's songs op. 191-3, composed on

²⁰ In her book Márta Kovács Kenyeres uses the term ‘concert songs’ (koncertdalok, see Kenyeres Kovács, 1976: 99).

Kosztolányi's verses.²¹ The critique was first published in Budapest, in the modernistic journal *Nyugat*, and a few days later in *Bácskai Hírlap*, in Subotica. Csáth says that these songs reflect the simplicity of form and the use of adequate harmonies, with which Lányi manages to create the atmosphere that the poet's verses require (example 3):

example 3: "Üllői-úti fák", Op. 193

(Ernő Lányi composition to the verses of Dezső Kosztolányi, from *Három dal énekre és zongorára* [*Three Songs to Sing and Piano*], by courtesy of Attila Varga)

The image shows two pages of a musical score for the song "Üllői-úti fák" by Ernő Lányi, Op. 193. The score is in G major and 3/4 time, marked "Allegretto". It features a vocal line (Ének) and a piano accompaniment (Zongora). The lyrics are in Hungarian. The score is divided into two pages, with the first page numbered 8 and the second page numbered 9. The piano part includes dynamic markings such as "p", "cresc.", and "sfz".

One of the key things to which Csáth draws the attention in his critique (13) is the fact that in his works Lányi manages to keep up with the times and changes (Csáth, 2000: 218). So, for example, while composing to the verses by the modernistic poet Endre Ady (example 4) – these compositions are included in Lányi's collection of songs *Szeretném, ha szeretnének* (Op. 207) – Lányi rationally uses modern, atonal harmonies:

²¹ http://slagermuzeum.network.hu/video/medgyaszay_vilma/medgyaszay_vilma__ulloi_uti_fak

These songs clearly prove that while composing them the composer did not experiment with modernistic elements (...) but that he deeply felt these poets' poetry and interpreted it honestly, using his own music language for piano and solo voice. He does not unnecessarily use altered chords and artificial foreign atonal melodies. He is, first and foremost, simple and clear. (Csáth, 2000: 231–232)

example 4: “Szeretném, hogyha szeretnék”, Op. 207

(Ernő Lányi composition to the verses of Endre Ady, from *Szeretném, ha szeretnék* [*I'd Love to Be Loved*], National Széchényi Library, Budapest)

The image displays two pages of a musical score for the song "Szeretném, hogyha szeretnék" by Ernő Lányi. The left page is numbered 2 and features a library stamp from the National Széchényi Library (Sz. 204-1405). The title "Szeretném, hogyha szeretnék." is printed at the top, followed by the tempo marking "Lento con moto." and the composer's name "Lányi Ernő." The score includes piano accompaniment and a vocal line with lyrics in Hungarian. The right page is numbered 3 and continues the musical score with piano and voice parts, including the lyrics "Mégis, de megváltoztam" and "Hogy látna látnak". The score is written in a key signature of two flats and a 3/4 time signature.

Csáth finds the upward curve of development, which is the most apparent in Lányi's songs, in his compositions for piano as well. He writes about it even in his first critique (1) at the end of 1906, published in *Budapesti Napló* and concerning two Lányi's collections for piano entitled *Lírai hangulatok*:

In these new collections too we can find Lányi the poet, whose every idea melts in a Hungarian melody, rhythm and harmony, but whose every line was created along the principles of the Western art. What Grieg did in his country, Lányi has been doing in the domain of the Hungarian music. I repeat, in the work before us his personality is represented in a new light. It is not some forced change of direction, but a further organic development of his style. No matter what we say, besides Ferenc Erkel, Lányi is our only composer who has style. (Csáth, 2000: 210)

Besides the fact that this collection highlights Lányi's innovation and good sense for choosing the right form for the compositions, Csáth points out that in them Lányi shows

“some music truths which, for example, Tchaikovsky and Grieg have already found in their countries. (...) And it is a great thing, because many people think that they are nowhere to be found in our country. (...) Therefore, Lányi's art has developed. Now, instead of pathetic-lyrical, he is searching for mystical-dramatic.” (Csáth, 2000: 210)

In the journal *Nyugat* (18) Csáth also comments on the concert held in the Hungarian capital at which Lányi's works were performed for the first time. In Budapest, “where now” – says Csáth – “orchestra and theater music is flourishing more than ever”, the audience understood Lányi's art made for house performances and a small circle of people (Csáth, 2000: 108). However, Csáth points out two problems with Lányi's music pieces: the first one is related to interpreters, and the other to the younger composers' attitude towards his works. The reason why solo singers rarely include Lányi's songs in their repertoire is because they cannot achieve a big effect on the audience when they sing them, while the foreign interpreters do not perform them because they do not speak Hungarian, although they could raise his songs to a certain artistic level. This is also the case with Lányi's piano pieces. For music interpreters, they are too simple and easy to interpret, they do not contain virtuosic passages and “special effects” (Csáth, 2000: 108).²² When younger musicians are concerned, notices Csáth, what they reproach Lányi is first and foremost the lack of inventiveness in the developing parts of compositions. However, Csáth does not agree with this opinion:

Which composer can say that while creating a new composition he has complete control over his work? Wasn't Bruckner limited in regard to form, or Brahms sensation for instrumentalization. And what about Bach's knowledge of human psychology? He disregarded the laws of apperception and its possibilities and endlessly knit melodic lines. In Lányi's art, we should find and highlight everything that it does contain, and not only list its flaws. (Csáth, 2000: 109)

²² In his critiques Csáth also paid considerable attention to the interpretations of the most famous pianists of his time (see Dević, Lazar, 2017).

* * *

When we follow the two main threads of Lányi's artistic work in the music critiques by Géza Csáth, 1) Ernő Lányi as the organizer of the music life in Subotica, and 2) Ernő Lányi as a composer, the following question arises: why did Csáth unreservedly support Lányi? One of the reasons must surely be the friendship between Lányi and Csáth's father, Dr. József Brenner Sr., which developed during Lányi's first stay in Subotica (1885-86), and which later grew into the friendship between their families. However, the favorable conditions for Lányi's employment in Subotica were created only after the death of Ferenc Gaál, the principal of the Music School, in December 1906. Then, Dr. György Sántha, speaking for himself and on the behalf of 51 members of the municipal board, suggested that Lányi, who was at the time the principal of the Music School in Miskolc (Hungary), be appointed as the new principal of the Music School and the church orchestra conductor (see Magyar, 1996: 8).

The importance of Lányi's activity in Subotica is reflected in the organization of the music life of the city. The proof of that is also Csáth's critique about the concert held on April 3, 1907 (3, 4), where Lányi was presented as the new principal of the Music School: "We could see what we had gained by appointing him. (...) The audience felt that all that was something new, and we too felt that this concert represented a cultural turning point in the social life of Subotica." (Csáth, 2000: 315) The pieces performed at the concert were: the overture from Weber's opera *Der Freischütz*, Lányi's composition for male choir *Kertem alatt*, and his melodrama *Zách Klára*, several scenes from Wagner's opera *Lohengrin* (which were performed with Csáth on violin and his father on piano), Beethoven's choral piece *Die Himmel rühmen*, a short humoresque by the English composer Samuel Coleridge-Taylor, and one of Lányi's orchestral composition, *Kuruc induló*. Csáth continues with exhilaration: "We who have until now watched the backwardness with pain, we salute the undeniable signs of progress with great joy, we salute beautiful results, we salute the future. We salute Ernő Lányi." (Csáth, 2000: 317) After that concert, Lányi intensively worked on the foundation of the Subotica Philharmonic Orchestra, and then on raising the level of the orchestra's quality, in which he was also supported by Csáth in his critiques (6, 10, 11, 14, 16).²³

²³ For more details about the Subotica Philharmonic Orchestra see Tibor Pekar (Pekar, 2008; Pekar, 2009).

Concerning Lányi's compositions, Csáth compares them with Edvard Grieg's musical opus on several occasions. However, the musicologist Bertalan Fabó²⁴ thinks that Lányi's and similar songs from the territory of Hungary "are still folk songs, despite their richness, and compared to the German modern songs, they represent beginner's work" (Bertalan 1908: 457). Unlike the German art song (Lieder), which is "very developed and destined for music audience", at the time when Csáth praises Lányi the Hungarian song is still "folk song in the true sense of the word, because it is music food and soul food for millions" (Bertalan 1908: 458). Fabó's statement, which is also aimed at Lányi, can be only partially accepted, and only regarding the songs Lányi wrote in his youth,²⁵ which were influenced by the Romani interpretations of Hungarian folk music. However, although Ernő Lányi's artistic scope is not big, his works undoubtedly represent an important link in the development of the Hungarian music. This especially applies to his songs, which evolved in an interesting way from modern folk songs over traditional urban songs into art solo songs. Lányi was probably inspired to compose solo songs closer to the standards of the European art music thanks to the constant contact with symphonic music, due his position of the conductor of the Philharmonic Orchestra in Subotica. This is corroborated by the fact that Lányi wrote two such collections only after coming to Subotica: collection of songs based on the texts by Dezső Kostolányi (1907) and Endre Ady (1911). In that sense, the overall assessment given by Géza Csáth in the above mentioned critique on Lányi (18), published in the journal *Nyugat*, is more correct:

He is developing and he is seriously questioning himself; he is an honest composer to the marrow. His innovation is individual. (...) He is searching for a simple and for the simplest way of expression. In this regard as well, he is classically inclined. His songs are the first Hungarian songs with impeccable prosody. (Csáth, 2000: 109)

Csáth's opinion was also supported by a critique published a little bit later, in 1914, in the journal *Zene* in Budapest. On the occasion of the release of the new collection of Lányi's songs, the author states that "the national instinct in [Lányi's]

²⁴ Bertalan Fabó (1868-1920), a lawyer by vocation, but also a very influential music writer of his time.

²⁵ Lányi called his songs from this period traditional Hungarian songs, and he published several collections of them: *32 Traditional Hungarian Folk songs*, *33 Traditional Hungarian Folk Songs*, *84 Traditional Hungarian Folk Songs* etc. See also Kovač Kenjereš (2008: 34).

heart, through which Hungarian blood flows, has inspired absolutely pure means, from which, like from a crystal clear source, a brand-new phraseology of true Hungarian music flows” (S.E., 1914: 101). Also, the author says that Lányi’s development has raised him to such a level that he can no longer indulge the tastes of the masses; now his art has a different goal, and that is to prepare and mark new directions in the domain of the Hungarian song. Thus, a few years after Csáth had stopped his intensive work as a critic, his opinion that some of Lányi’s songs indeed reached the standard of European art music was confirmed. Csáth’s views should be taken seriously, and even more so because he was the first to recognize the true importance of the artistic interpretations of Bartók’s and Kodály’s collections of traditional folk songs.

Anna Tamara Devic, Zsolt Lazar

ERNE LANJI U MUZIČKIM KRITIKAMA GEZE ČATA (1906-1912)

Rezime

U radu se predstavljaju i razmatraju napisi o mađarskom kompozitoru i muzičkom pedagogu Erne Lanjiju, koje je Geza Čat objavljivao u subotičkim novinama *Bácskai Hírlap*, u budimpeštanskim novinama *Budapesti Napló*, *Polgár* i *A Hét*, kao i u časopisu *Nyugat*. Navedene muzičke kritike su značajne i zbog toga što pružaju uvid u razvoj muzičkog života Subotice u vreme kada je Erne Lanji postao direktor muzičke škole u ovom gradu. U centru pažnje je Lanjijev doprinos formiranju i razvoju subotičkog Filharmonijskog orkestra, kao i njegov značaj za razvoj kulturnog života u Subotici početkom 20. veka. Iz Čatovih kritika vidimo da je, zahvaljujući Lanjiju, subotička publika imala retku priliku da kontinuirano prati koncerte umetničke muzike, kao i da su na njenom repertoaru bila i neka od najzahtevnijih dela simfonijske muzike. Pored toga, detaljnije se razmatraju i Čatovi stavovi o kompozitorskoj delatnosti Erne Lanjija, a posebno njegova umetnička evolucija u domenu komponovanja pesama. U tom smislu posebno je značajan Lanjijev prelaz sa novokomponovanih narodnih na umetničke solo pesme, koje je komponovao na poeziju istaknutih mađarskih pesnika Endre Adija, Deže Kosztolanjija, Janoš Aranja i drugih, za koje je Čat procenio da pripadaju razvijenoj fazi mađarske umetničke muzike. U zaključku se iznosi ocena objektivnosti Čatovih stavova o Lanjijevom značaju za muzički život Subotice, kao i o umetničkoj vrednosti njegovih kompozicija.

Ključne reči: Geza Čat, Erne Lanji, Subotica, Budimpešta, kulturni život

BIBLIOGRAPHY:

- Csáth, G. (2000). *A muzsika mesekertje*. Szajbély, M. (ed.), Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Dević, A. T. – Lazar, Zs. (2017). Sauer's, Godowsky's, and Backhaus's Budapest Recitals in the Reviews of Géza Csáth (1906–1912). *Studia Musicologica*, 58 (3–4), 399–414.
- Dobszay, L. (1998). *Magyar zenetörténet*. Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- Fabó, B. (1908). *A magyar népdal zenei fejlődése*. Budapest: A Magyar tudományos akadémia kiadása.
- Kelemen, É. (2015). *Művészetek vándora. A zeneszerző Csáth Géza*. Budapest–Győr: OSZK–Magyar Kultúra Kiadó.
- Kenyeres Kovács, M. (1976). *Régi nóta, híres nóta...* Szabadka: Életjel.
- Koller Ferenc (1945). *Hungária Zenei Lexikon*, V. Lányi (ed.), Budapest: Hungária.
- Kovač Kenjereš, M. (2008). Život i delo Ernea Lanjija. *Rukovet*, 7–8–9, 33–38.
- Lányi Ernő (1915). *Révai Nagy Lexikona* Vol. 12. Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság.
- Lányi Ernő (1939). *Új Idők Lexikona*, Vol. 15-16. Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT.
- Lányi Ernő (1945). *Hungária Zenei Lexikon*. V. Lányi (ed.), Budapest: Hungária.
- Lányi Ernő (1961). *Új Magyar Lexikon*, Vol. 4. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lányi Ernő (1965). *Zenei lexikon*, Vol. II. Budapest: Zeneműkaidó Vállalat.
- Lányi Ernő (1982). *Magyar Életrajzi Lexikon*, Vol. 2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lányi Ernő (1984). *Brockhaus Riemann Zenei lexikon*, Vol. II. Budapest: Zeneműkiadó.
- Magyar, L. (1996). *Lányi Ernő Szabadkai évei – Levéltári dokumentumok*. Szabadka: Életjel.
- Magyar művésznő és magyar szerző sikere Svédországban (1928). *A Zene*, 12, 244.
- Marschalkó Rózsi (1981). *Magyar Életrajzi Lexikon* Vol. 3. Budapest, 508.
- Pekar, T. (2008). *100 godina Subotičke filharmonije: istorijat orkestarskog muziciranja u Subotici (1908-2008)*. Subotica: Grafoprodukt.
- Pekár, T. (2009). *A Szabadkai Filharmónia száz éve*. Szabadka: Grafoprodukt.
- Pekár, Tibor (2002). *Szabadka zenei élete (1900–1918): adalékok a város zenei múltjának történetéhez*. Szabadka: Szabadegyetem.
- Regéczy Ilona (1927). *Színházi Élet*, 22, 36.
- Regéczy Ilona Miskolczon nyaral (1923). *Magyar Jövő*, 192, 4.
- Regéczy Ilona sikere Svédországban (1927). *A Zene*, 14, 282.
- S. E. (1914). II Zeneművek. *Zene*, 5, 101.

APPENDIX

Music critiques by Géza Csáth about Ernő Lányi (1906–1912)²⁶

1. Lányi Ernő új kottái (New Compositions by Ernő Lányi), *Budapesti Napló*, December 25, 1906.
2. Lányi Ernő összegyűjtött művei (Ernő Lányi's Collected Works), *Budapesti Napló*, January 30, 1907.
3. Hangverseny a színházban (Concert at the Theatre), *Bácskai Hírlap*, April 4, 1907.
4. Lányi Ernő Szabadkán (Ernő Lányi in Subotica), *Budapesti Napló*, April 7, 1907.
5. Érdekes új kották (Interesting New Compositions), *Budapesti Napló*, June 15, 1907.
6. Szabadka zenei állapotai (State of Music in Subotica), *Bácskai Hírlap*, June 19, 1907.
7. Jegyzetek a egri dalünnepről (Notes on a Singing Gala in Eger), *Budapesti Napló*, August 20, 1907.
8. Az egri Dobó-ünnep és dalverseny, (Dobo Festival in Eger and a Singing Competition), *Új Idők*, August 25, 1907.
9. Lányi Ernő munkái (Ernő Lányi's Works), *Budapesti Napló*, December 18, 1908.
10. Filharmónia hangverseny Szabadkán (The Philharmonic Orchestra's Concert in Subotica), *Budapesti Napló*, February 14, 1908.
11. Filharmonikus hangverseny (The Philharmonic Orchestra's Concert), *Bácskai Hírlap*, April 13, 1908.
12. Lányi Ernő új dalai (Ernő Lányi's New Songs), *Nyugat*, February 1, 1909; *Bácskai Hírlap*, February 7, 1909.
13. Új kották (New Compositions), *A Polgár*, April 9, 1909.
14. Szabadkai Filharmonikusok (Subotica's Philharmonic Musicians), *A Hét*, April 10, 1910.
15. Szemle a magyar muzsika jelenlegi állapotán (The Overview of the Current State of Hungarian Music), *Kritika*, November 1, 1910.

²⁶ The list is composed according to the bibliography assembled by Éva Kelemen (Kelemen, 2015: 161-258).

16. Hírek a Filharmóniából (News on the Philharmonic Orchestra), *Budapesti Hírlap*, December 11, 1910.
17. Új kották. Lányi Ernő, Reinitz Béla, Kovács Sándor (New Compositions. Ernő Lányi, Béla Reinitz, Sándor Kovács), *Nyugat*, June 1, 1911; *Bácskai Hírlap*, June 8, 1911.
18. Lányi Ernő (Ernő Lányi), *Nyugat*, February 1, 1912.

Jovana Čikić*

Ana Bilinović Rajačić

Filozofski fakultet

Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 316.356.2 Vukosavljević S.

308(497.11)

DOI: 10.19090/gff.2020.1.209-224

Pregledni naučni rad

DOPRINOS SRETENA VUKOSAVLJEVIĆA SOCIOLOŠKOM ISTRAŽIVANJU PORODICE U SRPSKOM DRUŠTVU**

Sreten Vukosavljević nesumnjivo je ključno doprineo utemeljenju srpske sociologije sela. No, iako njegov rad obiluje nalazima od značaja za identifikovanje i razumevanje karakteristika i transformacije tradicionalnog (seljačkog) porodičnog života, čini se da je njegov doprinos profilisanju istraživanja u srpskoj sociologiji porodice nepravedno zanemeren. Stoga se u radu, na osnovu publikovanih istraživačkih nalaza, analiziraju glavne teme i metodološke smernice Vukosavljevića u istraživanju tradicionalne (seljačke) porodice. Ovaj segment njegovog istraživanja čvrsto je integrisan u autorove nalaze o opštim obeležjima tradicionalne, seljačke društvene strukture. Vukosavljevića, pre svega, interesuju deskripcija porodičnih oblika (porodične zadruge, inokosne porodice) i ključnih elemenata tradicionalnog porodičnog života (porodični starešina, planinka, zadrugari, seljanka, disciplina, zadružna privreda). Negujući kritički pristup, Vukosavljević u istraživanju tradicionalnog porodičnog života uočava i „tamnu stranu“ porodičnih odnosa. Za razliku od svojih prethodnika, autor se bavi i istraživanjem društvenih faktora koji doprinose transformaciji porodičnih oblika, uloga i funkcionalnosti. Iako bez formalnog sociološkog obrazovanja, Vukosavljević zasigurno razmišlja o porodici na sociološki način.

Ključne reči: porodična zadruga, sociologija porodice, seljačka društva, Sreten Vukosavljević, tradicionalna porodica

Nema sumnje da u srpskoj sociologiji postoji zavidan kontinuitet istraživanja porodičnog života (Čikić -Bilinović Rajačić, 2018). Pri tome, možemo da govorimo o četiri sukcesivne etape u razvoju domaće sociologije porodice: predsociološkoj, ranosociološkoj, posleratnoj/socijalističkoj i (post)tranzicijskoj/savremenom etapi (Čikić, 2019). U ovom radu fokus je na drugoj etapi koja obuhvata period između dva svetska rata. To je razdoblje u kojem dolazi do

* jovana.cikic@ff.uns.ac.rs

** rad je deo istraživanja na projektima III46006 I OI179037 koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

formalnog ustanovljavanja srpske sociologije (Bogdanović, 1990). Ujedno, treću i četvrtu deceniju 20. veka obeležile su intenzivne društvene promene, na političkom, demografskom, ekonomskom i kulturnom planu. Neposredno po okončanju Prvog svetskog rata formirana je jedinstvena država – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (potom, Kraljevina Jugoslavija) koja je obuhvatala regione različitih obeležja i stepena razvijenosti. I pored brojnih poteškoća i prepreka, ovo je period početaka modernizacije srpskog/jugoslovenskog društva. Nakon Prvog svetskog rata, „uprkos brojnim internim i eksternim teškoćama” dolazi do “napretka u procesu industrijalizacije” (Šljukić, 2019: 27). Razvoj industrije uslovio je migracije na relaciji selo-grad, ali i produbljivanje razlika u vertikalnoj društvenoj strukturi. Uprkos postepenom razvoju industrije, poljoprivreda je i dalje dominantna privredna grana, kako po broju radnoaktivnih, tako i značaju za ukupan društveni proizvod (Veselinov, 1987). Treću deceniju 20. veka obeležile su Prva agrarna reforma i kolonizacija – obe su uticale ne samo na promene u poljoprivredi (Veselinov, 1987), već i na začetke transformacije ruralne društvene strukture u celini (Mitrović, 1998). Iako su migracije na relaciji selo-grad prisutne, stanovništvo je i dalje većinski ruralno, ali ipak uz primetan blagi porast broja gradske populacije (Ginić, 1971). Primetan je rast koncentracije populacije u urbanim centrima. Takođe, postepeno širenje gradskog načina života uslovljava i postepene promene u sistemu ruralnih vrednosti i ruralnim kulturnim obrascima. Tržište ima sve značajniju ulogu kao faktor integrisanja i promene. Period između dva svetska rata obeležio je i razvoj školskog sistema i delimična demokratizacija obrazovanja. Posebna pažnja bila je posvećena ideji da se formira jedinstven obrazovni sistem i time prevladaju regionalne razlike. No, uprkos tome, udeo nepismenih je i dalje bio veoma visok. Čalić (2004: 215-222) navodi da je period između dva svetska rata vreme formiranja osnova sistema socijalne sigurnosti. I pored značajnih regionalnih razlika, u ovom periodu dolazi do intenzivnijeg zapošljavanja žena (Čalić, 2004: 244).

Navedeni procesi uticali su na postepeno preoblikovanje tradicionalnog porodičnog života. Pri tome, transformacija porodica u urbanim sredinama je brža, ali se zato za promene seoskih porodica može reći da su dramatičnije. Najuočljivije su promene u porodičnom sastavu i strukturi tako da u periodu između dva svetska rata paralelno egzistiraju kako porodične zadruge, tako i inokosne/male porodice, ali i njihovi prelazni oblici (Erlih, 1971). Osim toga, promene se odvijaju i na nivou funkcionisanja porodične grupe, vršenja porodičnih uloga, kao i obeležja porodične integrisanosti.

Navedene promene porodične svakodnevnice uticale su na to da se istraživački fokus u drugoj etapi razvoja srpske sociologije porodice pomeri sa ranije deskripcije porodičnih oblika (pre svega, porodične zadruge) na istraživanje uzroka, dinamike i pravaca njihovih promena. Pored Vere Erlih, ovu etapu obeležili su i radovi Sretena Vukosavljevića¹. Iako se njegovi radovi prvenstveno vezuju za oblast ruralne sociologije, nalazi Vukosavljevićevih istraživanja seljačkog društva zapravo obuhvataju raznovrsne sociološke teme - rad, poljoprivredu, kulturu, pravo, stanovanje, pa tako i porodicu. Cilj ovog rada je da se prikažu Vukosavljevićevi nalazi u vezi sa proučavanjem porodičnog života u selu, kao i da se ti nalazi pozicioniraju u okviru njegovog opšteg shvatanja karakteristika i promena seljačkih društava. Osnovu za istraživanje čine publikovani autorovi radovi.

OPŠTE KARAKTERISTIKE VUKOSAVLJEVIĆEVE SOCIOLOGIJE SELJAČKOG DRUŠTVA

Za razumevanje mesta koje istraživanje porodice ima u Vukosavljevićevom ukupnom istraživačkom opusu, potrebno je prvo ukazati na opšta obeležja njegove sociologije seljačkog društva, kao i pristupa u proučavanju srpskog sela. Učitelj, narodni poslanik, ministar za agrarnu reformu i kolonizaciju nakon Drugog svetskog rata, jedan od osnivača srpske sociologije sela, Vukosavljević je jedan od najživopisnijih autora naše međuratne sociološke misli. Kako navodi Mitrović (1998: 129-130), glavni uzori, ali i inspiracija Vukosavljeviću u istraživanju seoskog načina života bili su Cvijić i Bogišić. Na njihovom tragu, autor nastavlja tradiciju kompleksnih empirijskih istraživanja strukture tradicionalnog srpskog seljačkog društva. Na žalost, Vukosavljević u svojim radovima ne objašnjava na

¹ Sreten Vukosavljević (Prijepolje, 1881 – Rovinj, 1960). Pripremio je i publikovao devet knjiga, četiri udžbenika i nekoliko desetina članaka, studija i ogleđa (Aranitović, 2012: 159-188). Na predlog prof. dr Slobodana Jovanovića, prof. dr Đorđa Tasića i prof. dr Mihaila Konstantinovića imenovan je za honorarnog nastavnika Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu (1939-1941) gde je držao predavanja iz ruralne sociologije (prvi u našoj akademskoj zajednici) i bio sekretar novoformiranog Instituta za filozofiju i sociologiju. Profesurom će se baviti i posle II svetskog rata, sve do penzionisanja (1951). Nakon rata, imenovan je za upravnika Instituta za proučavanje sela pri SAN (1947-1953). Bio je dopisni član JAZU (1956). Dobitnik je Sedmojulske nagrade za životno delo (1959), a 1960. godine Srpsko sociološko društvo ga je izabralo za doživotnog počasnog predsednika (Isić, 2012: 108-120). Od 1973. do 2005. godine održano je 22 simpozijuma pod nazivom *Seoski dani Sretena Vukosavljevića* u njegovom rodnom Prijepolju (Mitrović, ? : 90).

sistematičan način obeležja svog istraživačkog metoda. Prema Mitroviću (2012a: 127), u beleški pod nazivom *Iz metodologije (činjenice i utisci)* (1949) koja je pronađena u Vukosavljevićevoj zaostavštini, autor tek u osnovnim crtama daje smernice za prikupljanje iskustvene građe. Na osnovu toga, Mitrović (2012a: 128) zaključuje da je Vukosavljević najbliži Dirkemovom pozitivizmu iako se između njihovih metodoloških shvatanja ne može staviti znak jednakosti. Ono što čini Vukosavljevićev istraživački pristup specifičnim jeste dodatak principa „istorijske škole prava“ (Mitrović, 2012a: 125) kojima autor nastoji da obogati nepristrasno proučavanje društvenog života radi njegovog što boljeg i dubljeg razumevanja. U prikupljanju podataka, Vukosavljević se oslanja na tradicionalne istraživačke metode – posmatranje i naučni razgovor, smatrajući da njihova primena onemogućava skretanje u „čisto veštačke konstrukcije“, do kojih mogu dovesti jednostrano analiziranje arhivske i statističke građe (Mitrović, 2012a: 127).

Svoje tumačenje tradicionalne ruralne društvene strukture i njenih promena Vukosavljević je sistematično izložio u višetomnoj studiji pod nazivom *Istorija seljačkog društva*². Pored ovog, deo njegovih zapisa o scenama iz seljačkog života naučnoj javnosti predstavljen je u *Pismima sa sela* (Vukosavljević, 1962/2012e)³. Iako bez formalnog sociološkog obrazovanja koje bi ga, i u teorijskom i metodološkom smislu, pripremio za veliki zadatak koji je sam sebi postavio, Vukosavljević je instinktivno osetio da je za građenje sistema sociološkog saznanja o seljačkom društvu neophodno dobro poznavanje istorijskih prilika koje su uticale

² Od četiri planirana toma, za Vukosavljevićevog života objavljen je samo jedan – *Organizovanje seljačke zemljišne svojine* (1953). Drugi tom - *Sociologija stanovanja* - prvi put je publikovan pet godina nakon autorove smrti (1965), a *Sociologija seljačkih radova* tek početkom 1980-ih (1983). Četvrti planirani tom - *O društvenim zajednicama i o oblicima ponašanja u njima* prvi put je objavljen više od pola veka nakon smrti autora (2012). U reizdanju Vukosavljevićevih dela iz 2012. godine publikovano je ukupno šest tomova – osim prethodno navedenih, prvi put je objavljen tom pod nazivom *Seoske ustanove i uredbe*, dok su u posebnom, šestom tomu ponovo objavljena *Pisma sa sela* zajedno sa *Političkim i drugim spisima*.

³ *Pisma sa sela* obuhvataju ranije objavljene skice o seljačkoj svakodnevnici, procesima u ruralnoj društvenoj strukturi i načinima reprodukcije ruralnosti koje je Vukosavljević objavljivao u domaćim časopisima. Najveći broj ovih tekstova objavljen je u novinama *Pravda*, *Sandžak*, *Politika*. Tekstovi su, kako navodi Lukić (2012b: 21), nastajali neposredno po Vukosavljevićevom dolasku sa terena „tako da ona donose još vruća i neposredna njegova zapažanja“. Od oko 200 ovih tekstova koji su objavljivani tokom 1930-ih, u *Pismima sa sela* publikovano je odabranih 59 (Šaranović, 2012: 26).

na njegovo oblikovanje, ali i geografskih obeležja ruralnog prostora, podataka o ruralnom stanovništvu, njihovom sistemu verovanja i običaja, državnom sistemu, pravnim normama, i sl. Stoga ne čudi što se u proučavanju seljačkog života Vukosavljević oslanjao na različite izvore – od analize aktuelnih zemljišnih odnosa, usmene i pisane tradicije, preko lingvističkih obrazaca sve do seljačkog „naučnog“ rada (Vukosavljević, 2012a: 10-14). Raznovrsnost izvora bila je nužna s obzirom na nameru autora da sagleda kompleksnost seljačkog života. Obilje iskustvene građe koju je tokom decenija rada prikupljao omogućilo je Vukosavljeviću da upozna i predstavi „najskrivenije suštine seljačkog života“ (Lukić, 2012a: 18).

Centralno pojmovno mesto u Vukosavljevićevoj analizi zauzima način privređivanja (ratarstvo, stočarstvo, zanati, trgovina). Obeležjima preovlađujućeg načina privređivanja, autor objašnjava: a) promene u svojinskim odnosima (prelazak sa kolektivne na privatnu svojinu), b) specifičnu organizaciju seljačkih radova, c) formiranje specifičnog tipa naselja (ono je centar privrednog života) i načina stanovanja i d) oblikovanje seljačkog mentaliteta. Pritom, autorovo insistiranje na načinu privređivanja kao faktoru oblikovanja i promena ruralne društvene strukture ne treba shvatiti kao puki ekonomski determinizam. Naime, Vukosavljević način privređivanja posmatra u širem kontekstu seljačkog stvaralaštva (kako individualnog, tako i kolektivnog) koje prožima sve oblasti reprodukcije ruralnosti i koje je u direktnoj vezi sa „sistemom kulturnih vrednosti kojima se osmišljava i rad i seljakov društveni život“ (Milošević, 1997: 113).

PORODICA U VUKOSAVLJEVIĆOJ SOCIOLOGIJI SELJAČKOG DRUŠTVA

Vukosavljević nije pisao o porodici u okviru zasebne studije. Naime, autor je planirao da o porodici piše u okviru četvrtog planiranog toma kapitalne *Istorije seljačkog društva (O društvenim zajednicama i o oblicima ponašanja u njima)* koji bi bio:

neka vrsta sociološke sinteze koja bi se odnosila na seljačku zemljišu svojinu, seoska naselja, seljačke radove, seoske zajednice i ustanove (porodice i porodične zadruge, bratstva, plemena, sela, seoske opštine i knežine i njihove razne uredbe i oblike ponašanja), kao i na širu organizaciju seljačkog društva uopšte (Mitrović, 2012b: 21).

No, kako za života nije stigao da oblikuje i publikuje ovaj tom, Vukosavljević o porodici govori dok istražuje način stanovanja i privređivanja ili organizaciju seljačkih radova. Njegovo bavljenje seljačkom porodicom zasniva se na stavu da je sociologija „opis i istorija institucija“ (Vukosavljević, 2012d: 17).

Ovim se stavom Vukosavljević približava Dirkemovom tumačenju sociologije kao nauke o društvenim institucijama. Posredno, Vukosavljevićevo viđenje sociologije može da znači da on poistovećuje društvo sa institucijama, tražeći u njihovom kontinuitetu (ali ne i statičnosti!) pretpostavke za opstanak zajednica.

Jedna od institucija na kojima počiva društvo jeste i porodica. Pored bratstva i plemena, porodicu (zadrugu) autor ubraja u „seljačke kolektive“ (Vukosavljević, 2012d: 50). Zajedničko im je da su to: „organizacije“ koje su „organizovane, ali spontano. Org(anizacija) nije izgrađena, nego se izgrađuje – stalno“ čiji su „članovi svi zajedno svesni celine. Svesno solidarni... To su kolektivi u kojima je čovek sam po sebi, a ne u koje pristupa“ (Vukosavljević, 2012d: 52). Iako ne definiše porodicu, Vukosavljević pravi pojmovnu distinkciju između porodice i drugih oblika srodničke povezanosti, npr. plemena i bratstva. Pleme je najširi oblik krvne povezanosti – bazira se na širim srodničkim vezama, ali i topografskim osnovama. Bratstva su, prema Vukosavljeviću (2012d: 95) starija od plemena, jer „nema, niti je bilo nigde, da je selj(ačko) društvo bilo organizov(ano) samo u plemena, a da bratstva nije bilo“. Prema autoru, što je kolektiv manji, to je solidarnost jača. Takođe, autor ističe da su srodnički odnosi tesno povezani sa prostornom organizacijom seljačkog društva što se prepoznaje u vezi srodničkih odnosa i organizovanja samog seoskog naselja (kako stambenih, tako i radnih zona).

Analizirajući tradicionalno društvo, Vukosavljević identifikuje dva glavna tipa seljačkih porodica – inokoštinu i porodičnu zadrugu koja je „postala od inokosne porodice množenjem čeljadi. Bude i da se inokosne porodice srode, udruže u zadrugu... Ili da se podeljena zadruga opet sastavi“ (Vukosavljević, 2012c: 86). Međutim, on pominje i pāju⁴ kao zadrugu nesrodnika ili, pak, specifičnu porodicu koja se formira „kada se podeli imanje i zadruga razdvoji, ali produže raditi zajedno“ (Vukosavljević, 2012d: 64). Pitajući se o prvenstvu porodičnog oblika – inokoštine ili zadruge – Vukosavljević zaključuje da „uopšte nije bilo vremena u kome je društvo bilo sastavljeno samo iz inokosnih porodica ili samo iz zadruga“ (Vukosavljević, 2012d: 66). U skladu sa opštim stavom o seljačkom društvu, autor zaključuje da je tip porodice određen načinom proizvodnje:

kada zemlje ima na raspoloženju koliko se god može iskrčiti i obraditi i zemlje za stočarstvo ekstenzivno, onda je glavno organizovati radnu družinu. To je razlog

⁴ Vukosavljević (2012b: 525) navodi da se paje „sećaju od južne Makedonije i Crne Gore pa do Dunava i u srbijansku Posavinu“. Iako je bila prisutnija u tradicionalnom društvu, autor (Vukosavljević, 2012b: 525) pominje primere paje i posle II svetskog rata.

zbog koga se živi u zadruzi... zadruge su se naviše bile zadržale u krajevima sa širokim, plećatim, planinskim kosama ili planinskim površinama, u krajevima u kojima se može skupiti oko jednog središta dosta i radne zemlje i pašnjaka (Vukosavljević, 2012c: 86; 87).

Vukosavljević posebnu pažnju posvećuje analizi zadružnog porodičnog života. Zadruga predstavlja specifičan tip porodične organizacije zasnovan na krvnom srodstvu, povezanosti po vertikalnoj i bočnoj srodničkoj liniji. Za zadrugu je karakteristično zajedničko privređivanje, trošenje proizvedenog, kao i stanovanje. Za zadrugu je takođe karakteristična izražena porodična solidarnost koja se bazira na komplementarnosti ekonomskih uloga koje obavljaju njeni članovi. Život u zadruzi je pružao veću sigurnost, bezbednost, ali i omogućavao smanjenje troškova (npr. porezi, slavski troškovi). Vukosavljević u objašnjenje porekla zadruge uvodi i kulturni element – religijsku pripadnost – ističući da „u krajevima gde žive izmešani pravoslavni i muslimani, zadruga je mnogo više u pravoslavnih“ (Vukosavljević, 2012c: 87), ali to je zbog stočarstva kao tipičnije delatnosti za pravoslavce. Muslimanska porodica je, po Vukosavljeviću, mnogo patrijarhalnija nego pravoslavna i odlikuje je specifičan sistem nasleđivanja kao posledica primene šerijatskog zakona.

Kao i njegovi prethodnici (Karadžić, 1818; 1867; Marković, 1995; Bogišić, 1884), i Vukosavljević govori o najvažnijim elementima zadružnog života: starešini, zadružnom zboru, disciplini, planinki, mješaji, zadružnoj privredi. I on ukazuje na patrijarhalnost odnosa u zadruzi:

zna se ko u ime koga govori, iako obično nema nikakvog formalnog ovlašćenja za to. Muž u ime svoje žene i dece, svekrva u ime svojih snaha... Načelno je da se pita svako u zadruzi ko želi da pita i ko insistira na tome. Koliko će se pitati, to je druga stvar... Koliko je zadruga složenija, to je manje onih koji se pitaju (Vukosavljević, 2012c: 88).

O starešini Vukosavljević govori slično drugim našim autorima koji su se bavili porodičnom zadrugom. Starešina nije nužno najstariji član. Njegovo delovanje se „stalno prati, meri i procenjuje“, a „kada nije za posla, promene ga nekako iako formalnog glasanja i biranja često ne bude“ (Vukosavljević, 2012c: 89). Opisujući položaj porodičnog starešine u zadruzi, Vukosavljević ga zapravo poredi sa režiserom porodičnog života, a manje sa autokratom, ističući da naša porodična zadruga nije patrijarhalna u onom smislu „kako rimski zakoni tu patrijarhalnu vlast definišu“ (Vukosavljević, 2012d: 67). Vukosavljević zapravo ukazuje na postojanje specifične patrijarhalne demokratije, ključnog mehanizma u

organizovanju svakodnevnog porodičnog života i obezbeđivanju pretpostavki za opstanak, ali i transformaciju zadruge.

Ekvivalent ulozi porodičnog starešine među ženskim članovima zadruge jeste planinka – njena radna funkcija je u vezi sa poslovima oko mleka i proizvodnje mlečnih proizvoda (tzv. belog mrsa), a njen značaj neposredno proizilazi iz važnosti stočarstva za opstanak zadruge. O specifičnosti njenog položaja (posebno, u odnosu na druge žene u zadruzi), svedoči i to što planinka odgovara jedino i direktno porodičnom starešini. Time je ona, zbog važnosti uloge koju obavlja, makar delimično, izuzeta iz sistema patrijarhalnih porodičnih odnosa. I ona, kao i starešina, može da bude smenjena, ali „ta promena ne izaziva poremećaje u zadruzi“ (Vukosavljević, 2012c: 92).

Vukosavljevićevo pisanje o zadruzi odlikuje specifično viđenje života u ovom tipu porodice. Prvo, on ističe da je zadruga homogena celina samo ako se posmatra spolja. Međutim, ako se posmatra iznutra, iz perspektive onih koji je čine i u njoj žive, onda, kako kaže autor, u njoj postoje

uže celine. Svaki bračni par sa svojom decom jedna je celina u okviru zadruge. Ima svoju zasebnu zgradu ili bar odeljenje za spavanje... Svaka sverkva sa svojim snahama čini jednu celinu. Sa njima radi izvesne poslove zajedno, a odvojeno od ostale zadruge (Vukosavljević, 2012c: 93).

Druga bitna specifičnost zadruge odnosi se na tumačenje prirode porodičnih odnosa. Naime, dok njegovi prethodnici, pa i sama Erlih (1971) pominju skladne i harmonične odnose među zadrugarima (zasnovane na međusobnom uvažavanju i/ili patrijarhalnoj disciplini), Vukosavljević smatra da su u zadruzi (kao i u svakoj drugoj porodici) prisutni sukobi i da „zadružni život, sam po sebi, niti je privlačan sada, niti je ikada bio ni blizu onoliko koliko se to mislilo“ (Vukosavljević, 2012c: 88). Usuđujući se da kritikuje jedan od stubova srpskog seljačkog društva, autor pravi značajan otklon od uobičajenog, romantičnog viđenja zadržnog života, apostrofirajući tako svoj metodološki stav da „pred činjenicama nikada 'ne treba zatvarati oči', da im treba 'prilaziti bez cenzure', te da utiske o pojavama uvek treba oslanjati na činjenice“ (Mitrović, 2012a: 127). Time Vukosavljević, zapravo, ističe kritičnost kao jedno od glavnih obeležja sociološkog istraživanja.

Do deoba porodičnih zadruge, odnosno, intenziviranja transformacije ovog porodičnog oblika, prema Vukosavljeviću (2012d: 87), dolazi usled dubokih i neotklonjivih razloga. Prema autoru, promene u načinu proizvodnje imaju ključnu ulogu u ovom procesu – naime, prelazak na ratarstvo i intenzivno stočarstvo usloveli su promene u organizaciji rada u domaćinstvu – mnoštvo radne snage više nije neophodno pa, samim tim, zadruga kao zajednica života, ali i rada, postaje suvišna,

čak i opterećujuća. Prema Vukosavljeviću, do intenzivnijih deoba zadruga na inokosne porodice dolazi onda kada one postanu ekonomski neefikasne, odnosno, „smetnja preduzimljivosti i novačenju” (Vukosavljević, 1962: 159). Tržište, a posebno intenziviranje novčane privrede takođe imaju uticaj na deobu zadruga jer, kako kaže autor, „kada nestane obilja zemlje onda prestane biti najvažnije kako će se organizovati i održati radna družina. Ona se već može organizovati i novcem“ (Vukosavljević, 2012c: 97). Vukosavljević (2012d: 97) ističe da do deobe može doći i usled unutrašnjih činioca – „neslaganja zadrugara“ ili usled „kakve velike štete koju učini koji zadrugar“. Osim razvoja privrede, do ubrzane deobe zadruga dovodi i siromaštvo (Vukosavljević, 2012c: 97). Neki su u Vukosavljevićevim nalazima pročitali da autor identifikuje ženu kao glavnog krivca za raspad zadruga jer

žene su, i u zadruzi dok su, više podeljene nego ljudi. One imaju svoje posebne radove u tekstilnoj radinosti, one pravljaju onim što nije zadržno, nego je posebna svojina užih porodica: vunom, konopljom, tekstilnim izrađevinama. One imaju češće nego ljudi svoje 'osobine'. One nisu rodbina među sobom, te su manje povezane sentimentalnim vezama nego muški zadrugari (Vukosavljević, 2012c: 97).

Činjenica je da je žena u zadruzi bila centar užeg porodičnog nukleusa, ali to svakako ne može biti jedini, a još manje glavni razlog deobe zadruga. Prema Vukosavljeviću, prodor tržišne privrede, potreba za uvođenjem inovacija u poljoprivredu, ali i razvoj nepoljoprivrednog sektora (u ruralnoj i neruralnoj ekonomiji) daleko su uticajniji faktori transformacije ovog oblika porodične organizacije.

Opisujući seljanku, Vukosavljević ukazuje na njenu privatnu/porodičnu ulogu i položaj, kao i na njeno mesto u široj (seoskoj) zajednici. On je opisuje kao mučenicu na čijim plećima leži svakodnevica zadruga. Vukosavljević ukazuje na izrazito nepovoljan položaj nevesti u porodici – „na nogama je od rane zore pre svih, uveče se smiri poslednja“ (Vukosavljević, 2012d: 480). Glavni faktor promene njenog nepovoljnog položaja bila je participacija u biološkoj reprodukciji, odnosno, rađanje potomka (posebno, muškog deteta). I Vukosavljević, kao i njegovi prethodnici, ukazuje na tajnovitost trudnoće i samog čina rađanja – „ženi je valjalo ustati odmah po porođaju, a porađala se često po rečima pesme 'kod ovaca na ploči studenoj“ (Vukosavljević, 2012d: 476). Time, on skreće pažnju na društvenu nevidljivost uloge seoske žene u biološkoj reprodukciji ruralnosti (iako je ova uloga ključna i za ruralne zajednice i za sam položaj žena). Ona pripada privatnoj sferi, kao i druge tipično ženske uloge, što odgovara obeležjima tradicionalnog ruralnog

rodnog režima. Vukosavljević piše i o seljačkim reproduktivnim normama i mehanizmima kontrole rađanja – oni se, prema njegovom zaključku, menjaju postepeno:

tehnika kontrole rađanja razvija se stupanj po stupanj... svuda prvo počnu pobačaji, pa tek prilično docnije razna sprečavanja začeca. Pobačaje, sasvim često, žene udešavaju same sebi. Načinima raznim, mehaničkim... kada se ovako razvije tehnika pobacivanja te ono postane jevtino i prilično bezopasno, onda i to učini da pobacivanja bude mnogo više (Vukosavljević, 2012d: 309).

Ujedno, Vukosavljević (2012d: 312) ističe da su promene u obrascima rađanja sastavni deo opštih društvenih promena koje se odvijaju u selu:

promena u natalitetu na selu nije neka promena izdvojena od ostalih. Ne štrči, jer je došla uporedo i zajedno sa ostalim promenama, gde nije sasvim skorašnija, uklopila se u ceo moralni i društveni život, isto kao što se uklopila u ekonomski život.

Time on, zapravo, ukazuje na početke prve demografske tranzicije u našem selu. Pored toga, autor ističe uticaj društvenog položaja na promene u obrascima rađanja – navodi da „i u gradu i na selu prvo žene imućne“ (Vukosavljević, 2012d: 309) primenjuju različite tehnike za kontrolu rađanja.

No, uprkos teškom životu seljanke, Vukosavljević ističe da je njen položaj u porodici i u selu bolji i dostojanstveniji nego položaj žene u građanskoj porodici što je rezultat seljankine „važne i neophodne funkcije u domaćinstvu i kući“ (Vukosavljević, 2012d: 479). O važnosti seljanke za porodično domaćinstvo svedoči i autorovo zapažanje da „u selu skoro nema neudatih. Svaki je čovek primoran da se ženi i nema goreg nesrećnika od udovca“ (Vukosavljević, 2012d: 477).

Autor ne zaboravlja da analizira i intimne odnose. On ističe da je u tradicionalnom, seljačkom društvu odnos muškaraca i žena bio krajnje sveden, posebno pred drugima, u javnosti. Nežnost se u intimnim/partnerskim odnosima retko pokazivala (što ne znači da je nije bilo), ali, kako kaže Vukosavljević, muškarac naziva ženu grubim, čak i pogrđnim rečima ne bi li time „omalovažio seksualni momenat u odnosima. To je ostatak iz stare zadruge“ (Vukosavljević, 2012d: 480). S druge strane, sasvim je drugačije njegovo obraćanje ženi kao majci ili kao domaćici. Bračna vernost se visoko vrednuje i strogo kontroliše, posebno kada su žene u pitanju. Nevera (žene) u bračnim odnosima jedan je od najčešćih povoda za razvod, pored nemogućnosti rađanja. Pišući o braku na selu, Vukosavljević (kao i njegovi prethodnici) ističe da se „ni momak ni devojka nisu pitali hoće li u neki brak ili ne“, ali da „zla i nasilja“ u tome nije bilo jer je seljačko

društvo „homogeno“ (Vukosavljević, 2012d: 319). Mešoviti brakovi (po etničkoj i/ili verskoj osnovi) su retki u seljačkom društvu.

O deci i detinjstvu u selu Vukosavljević piše uzgredno, objašnjavajući položaj žene u porodici. On ističe da je vaspitanje dece bilo u potpunosti u rukama majke / žene, dok je u nekim krajevima „sramota da se čovek (muškarac – prim. aut.) zabavlja sa decom“ (Vukosavljević, 2012d: 477). Deca su „pripadala zadruzi“ i imala važnu instrumentalnu vrednost što se, kako navodi Vukosavljević, može videti i iz narodne izreke „Nije gazda ko ima volove, no je gazda ko ima sinove“ (Vukosavljević, 2012d: 483). I u odnosu roditelj – dete, kao i u odnosima među supružnicima nema mesta javnom pokazivanju nežnosti. Sa transformacijom seljačkog društva, postepeno se menjao i odnos prema deci – o deci se više brine. Promene u odnosu prema deci, Vukosavljević (2012d: 311) povezuje i sa promenama u obimu rađanja – što se rađanje više ograničava, to je „bolja nega i manja smrtnost dece“. Autor uočava i početak organizovane, državne brige o deci i njihove zaštite kroz „određivanje dodatka na decu... Ali ta intervencija ne zahvata selo sem delimično, nego više zahvata grad“ (Vukosavljević, 2012d: 311).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Uprkos ranije vođenoj polemici o tome u kojoj meri Vukosavljevićev rad uopšte zaslužuje da bude okarakterisan kao sociološki (Gordić, 2012), ovde se takvo pitanje ne postavlja. Iako Vukosavljević nije imao formalno sociološko obrazovanje, na osnovu uvida u njegove tekstove i analize jasno je da se on bavio seljačkom porodicom uvek imajući u vidu širi društveni kontekst, razmišljajući sociološki. Autor je analizu porodičnog života – kako pojedinih fenomena, tako i njihovih promena - uvek dovodio u vezu sa organizacijom života i rada u seljačkom društvu, ali i društvenim faktorima van ruralne društvene strukture (npr. državne institucije). To se jasno vidi i na osnovu toga što Vukosavljević, iako naglašava proizvodne faktore „nikad ne zapostavlja ni kulturne faktore (društveni život u porodici i selu, gustina [agrarne] naseljenosti“ (Gordić, 2012: 321), odnosno, on sam ističe da razvoj seljačke privrede „zavisi od čisto socijalnih činilaca, poput gustine stanovništva i političkih i kulturalnih prilika“ (Gordić, 2012: 321). Na osnovu ovoga, možemo da zaključimo da Vukosavljević čini kvalitativni iskorak u proučavanju srpske porodice u odnosu na autore prve, predsociološke etape – on ne ostaje samo u deskriptivnoj ravni, već pokušava da pruži osnovu za generičko objašnjenje promena u porodičnom životu analizirajući ključne determinante tih promena. Iako posebno ističe način privređivanja, Vukosavljević ne zaboravlja uticaj drugih činilaca na formiranje i transformaciju porodičnih oblika u

tradicionalnom seljačkom društvu (kulture, tržišta, demografskih faktora i sl.), naglašavajući složenost determinističkog okvira.

Iako nemamo dovoljno sistematičnih i detaljnih eksplikacija o metodi od samog autora, u Vukosavljevićevom radu se uočava izvesni kontinuitet u odnosu na istraživače prethodne, predsociološke etape. To se, pre svega, odnosi na primenu posmatranja, razgovora i analizu sekundarne/istoriografske građe. Time autor neguje praksu predsocioloških istraživanja srpske porodice – naime, nastavljajući da opisuje seljački porodični život, porodične uloge i odnose, porodične funkcije, Vukosavljević stvara bogatu empirijsku osnovu za istraživanje njihovih modaliteta.

Međutim, za razliku od svojih prethodnika, Vukosavljević nešto više pažnje posvećuje ulozi i položaju žene u seoskoj porodici, kako iz pozicije porodične funkcionalnosti, tako i iz pozicije promene u porodici (posebno, raspada porodične zadruge). Na taj način, Vukosavljević čini seosku ženu društveno vidljivom i, pri tome, otvara jedno važno polje sociološke analize koje je aktuelno i danas, u radovima savremenih srpskih sociologa (Babović, Vuković, 2008; Novakov, 2011; Blagojević, 2008; 2010).

Posebna specifičnost Vukosavljevićevog istraživanja zadruga ogleda se u negovanju kritičkog pogleda na ovaj tip tradicionalne porodice. Za razliku od (većine) autora koji su veličali i idealizovali porodične zadruge, žaleći zbog njihovog raspada, Vukosavljević (2012d: 89) ističe da upravo takvi “nisu razumevali njihovu evoluciju“. Pored toga, autor ističe da je upravo nekritički pogled na porodičnu zadrugu doveo do toga da se u procesu njene transformacije izgubi ono što se „dobro iz toga zadružnog režima modernizovano (moglo – prim. aut.) očuvati i razviti“ (Vukosavljević, 2012d: 89).

Analiza porodičnih funkcija je kod Vukosavljevića poprilično svedena, u smislu da se on fokusira na istraživanje biološko-reproduktivne i ekonomske funkcije. Vukosavljevića posebno interesuje ova druga funkcija što odgovara njegovom opštem shvatanju o karakteristikama srpskog seljačkog društva i glavnom faktoru njihovog formiranja i promene. Interesantno je da autor uočava i naglašava dualnost ekonomske funkcije (funkcije proizvodnje i funkcija potrošnje).

Kao i za njegove prethodnike (Čikić, 2019), tako se i za Vukosavljevića može reći da ga odlikuje samoniklost shvatanja i tumačenja seljačkog načina života i mesta koje porodica ima u seljačkom društvu. Iako mu se može zameriti izostanak analize porodične organizacije i života u gradovima što bi omogućilo komparaciju obeležja i pravaca razvoja, Vukosavljevićevu usmerenost na seljačku porodicu treba razumeti u svetlu njegovog osnovnog interesovanja za seljačko društvo i njegovu transformaciju u uslovima rane modernizacije srpskog društva.

Jovana Čikić, Ana Bilinović Rajačić

CONTRIBUTION OF SRETEN VUKOSAVLJEVIĆ TO THE SOCIOLOGICAL
RESEARCH ON FAMILY IN SERBIAN SOCIETY

Summary

Sreten Vukosavljević was one of the most vivid authors of Serbian interwar sociology. He was a teacher, member of national parliament, minister of agrarian reform and colonization. His scientific work was mostly influenced by Cvijić's anthropogeography and Bogišić's research on legal customs. Vukosavljević is considered to be the founder of Serbian rural sociology, although he also contributed to the sociological analysis of work, housing, culture, law and family. However, his effort in researching peasant family was often underappreciated.

Vukosavljević based his research on peasant family on a postulate that sociology describes and analyses social institutions. Like Durkheim, he was interested in researching institutions' characteristics and continuity. Family is one of the crucial social institutions. Vukosavljević described the differences between family and other types of peasants' collectives (e.g. tribe, fraternity). He distinguished two major types of peasant families – individual family (*inokoština*) and joint family (*porodična zadruga*). The type of family was determined by the type of production. The author was more focused on description and analysis of joint family (*porodična zadruga*) – traditional family based on blood kinship, mutual production, consumption and housing. Joint family was characterised by distinctive solidarity based on complementary economic roles of family members. Vukosavljević described key elements of joint family's organisation and functioning – head of family (*porodični starešina*), housewife (*planinka*), family gathering (*zadružni zbor*), discipline, and family economy (*zadružna privreda*). He also wrote about specific characteristics of patriarchal order in joint family. Vukosavljević's work on joint family was specific, as he stated that joint family was not a homogenous entity – additionally, he criticized the romantic view on joint family, arguing that conflicts are integral part of family life.

Vukosavljević also made a qualitative breakthrough in researching traditional family by identifying and analysing factors of its transformation. He argued that the characteristics of production were the most significant factor, but he did not forget the impact of cultural patterns (religion), market economy, inner conflicts, demographics and poverty. The author stated that women had a significant part in the transformation of joint family, but they were not to be blamed for families' dissolution. Unlike his previous colleagues, Vukosavljević paid more attention on researching rural women's roles and position within peasant family and rural community. He wrote about rural women's contributions to economic and biological reproduction of rurality, referring to the factors of their change. Vukosavljević did not put much effort in researching childhood in peasant society – he described children's instrumental role, but also acknowledged that reduced birth rates correlated with the changes in parent-children relations.

Although Vukosavljević did not have formal sociological education, he wrote about family and peasant society in a sociological manner. Even though the author himself did not provide detailed information on his researching methods, it is obvious that he continued the researching practice of his previous colleagues, using observation, interview and secondary data analysis. Such approach enabled him to collect rich data. The major downside of Vukosavljević's work was the lack of a more thorough analysis of family functioning and nuclear/small families. Also, Vukosavljević did not pay much attention to researching urban families, as he focused on peasant society and its early modernization.

Key words: joint family, peasant society, sociology of family, Sreten Vukosavljević, traditional family

LITERATURA

- Aranitović, D. (2012) Bibliografija Sretena Vukosavljevića. U: Isić, M. -Mitrović, M. -Aranitović, D. (2012). *Život i delo Sretena Vukosavljevića 1881-1960*. Beograd: Službeni glasnik. 159-270. [Na ćirilici]
- Babović, M. -Vuković, O. (2008). *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednih domaćinstava: položaj, uloge i socijalna prava*. Beograd: UNDP Srbija.
- Blagojević, M. (2008). *Ženske seoske organizacije u Vojvodini*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Blagojević, M. (2010). *Žene na selu u Vojvodini: svakodnevni život i ruralni razvoj*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Bogdanović, M. (1990). *Sociologija u Jugoslaviji – institucionalni razvoj*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bogišić, V. (1884). *O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata*. Beograd: Štamparija Napredne stranke. [Na ćirilici]
- Čalić, M. Ž. (2004): *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: Clio. [Na ćirilici]
- Čikić, J. (2019). Počeci sociološkog proučavanja porodice u Srbiji – od Vuka do Cvijića. *Baština*. 47: 233-252. [Na ćirilici]
- Čikić, J. -Bilinović Rajačić, A. (2018). Novija istraživanja porodice u *Sociološkom pregledu* - doprinos jačanju discipline. *Sociološki pregled* 52 (1): 216-251. [Na ćirilici]
- Erlih, V. (1971). *Jugoslovenska porodica u transformaciji – studija u 300 jugoslovenskih sela*. Zagreb: Liber.
- Ginić, I. (1971). Dinamika urbanizacije u Jugoslaviji. *Sociologija i prostor*, 9(31-32), 53-61.

- Gordić, A. (2012). „Metafizika“ seoskog života u delu Sretena Vukosavljevića. U: AntoniĆ, S. (ur.) (2012). *Sto godina sociologije u Srbiji*. Beograd: Srpsko sociološko društvo, 314-336. [Na ćirilici]
- Isić, M. (2012). Sreten Vukosavljević – nacionalna, prosvetna i politička delatnosti. U: Isić, M. -Mitrović, M. -Aranitović, D. (2012). *Život i delo Sretena Vukosavljevića 1881-1960*. Beograd: Službeni glasnik. 11-120. [Na ćirilici]
- Karadžić, V. (1818). *Srpski rječnik*. Beč: Štamparija jermenskog manastira. [Na ćirilici]
- Karadžić, V. (1867). *Život i običaji naroda srpskog*. Beč: Naklada Ane udove V. S. Karadžića. [Na ćirilici]
- Lukić, R. (2012a). Predgovor. U: Vukosavljević, S. (2012b). *Istorija seljačkog društva III – Sociologija seljačkih radova*. Beograd: Službeni glasnik. 17-25. [Na ćirilici]
- Lukić, R. (2012b). Predgovor. U: Vukosavljević, S. (2012e). *Istorija seljačkog društva VI – Pisma sa sela, Politički i drugi spisi*. Beograd: Službeni glasnik. 17-23. [Na ćirilici]
- Marković, S. (1995). *Celokupna dela – knjiga VII*. Beograd: SANU – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [Na ćirilici]
- Milošević, B. (1997). *Umeće rada*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Mitrović, M. (?) Sreten Vukosavljević biografija MS; preuzeto 28.01.2020. sa http://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/biografije/biografije_sbr.pdf
- Mitrović, M. (1998). *Sociologija sela*. Beograd: Srpsko sociološko društvo. [Na ćirilici]
- Mitrović, M. (2012a). Sociološka istorija i istorijska sociologija srpskog seljačkog društva. U: Isić, M. -Mitrović, M. -Aranitović, D. (2012). *Život i delo Sretena Vukosavljevića 1881-1960*. Beograd: Službeni glasnik. 125-155. [Na ćirilici]
- Mitrović, M. (2012b). Prethodne napomene. U: Vukosavljević, S. (2012d). *Istorija seljačkog društva V – Seoske zajednice i oblici ponašanja u njima*. Beograd: Službeni glasnik. 13-23. [Na ćirilici]
- Novakov, M. (2011). *Porodični i društveni položaj majke u selu*. Novi Sad: Poljoprivredni fakultet. [Na ćirilici]
- Šaranović, B. (2012). Napomena ovom izdranju. Vukosavljević, S. (2012e). *Istorija seljačkog društva VI – Pisma sa sela, Politički i drugi spisi*. Beograd: Službeni glasnik. 25-26. [Na ćirilici]
- Šljukić, M. (2019). *Fabrika: industrija u post-socijalističkoj Srbiji*. Novo Miloševo: Banatski kulturni centar. [Na ćirilici]

- Veselinov, D. (1987). *Sumrak seljaštva*. Beograd: Ekonomika.
- Vukosavljević, S. (1962). *Pisma sa sela*. Beograd: Savremena škola.
- Vukosavljević, S. (2012a). *Istorija seljačkog društva I – Organizovanje seljačke zemljišne svojine*. Beograd: Službeni glasnik. [Na ćirilici]
- Vukosavljević, S. (2012b). *Istorija seljačkog društva III – Sociologija seljačkih radova*. Beograd: Službeni glasnik. [Na ćirilici]
- Vukosavljević, S. (2012c). *Istorija seljačkog društva IV – Seoske ustanove i uredbe*. Beograd: Službeni glasnik. [Na ćirilici]
- Vukosavljević, S. (2012d). *Istorija seljačkog društva V – Seoske zajednice i oblici ponašanja u njima*. Beograd: Službeni glasnik. [Na ćirilici]
- Vukosavljević, S. (2012e). *Istorija seljačkog društva VI – Pisma sa sela, Politički i drugi spisi*. Beograd: Službeni glasnik. [Na ćirilici]

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ

Ђорђе М. Деспич*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК: 821.163.41.09-4 Pavlović М.
821.163.41.09-1 Pavlović М.
DOI: 10.19090/gff.2020.1.227- 240
Originalni naučni rad

ЖРТВЕНИ ОБРЕД У ЕСЕЈИСТИЦИ И ПЕСНИШТВУ МИОДРАГА ПАВЛОВИЋА**

Павловићева посвећеност културно-друштвеним и митско-историјским фазама у развоју људске цивилизације непрестано се прелива са есејистичког на песнички рад, и обрнуто, те се ове праксе код њега тешко могу одвојено посматрати. Укупна Павловићева есејистика садржи у себи више проблемских сегмената, али они нису оделити простори већ саставни делови једне целовитије књижевне и културне мисли која се деценијама код овог аутора конзистентно објављивала, у чему се препознаје тесна повезаност његове есејистике са песничким опусом (касније и романсијерским), што је довело до обликовања једног вишег степена стваралачке кохеренције. Циљ овог рада јесте да, упоредним сагледавањем есејистичких и песничких текстова, укаже на заокупљеност културолошким и антрополошким феноменима у опусу Миодрага Павловића, посебно феноменом жртвеног обреда.

Кључне речи: жртвени обред, есејистика, поезија, интерпретација мит, антропологија, култура

Унутар импресивне есејистике Миодрага Павловића, импресивне и по продукцији, и по ширини тема и интересовања, Павловићеве есеји који се баве митско-антрополошким питањима представљају посебан корпус текстова. Већина књига ове провенијенције Павловић објављује осамдесетих година прошлог века, попут *Природног облика и лика* (1984), *Обредног и говорног дела* (1986), *Поетике жртвеног обреда* (Павловић, 1987), *Говора о ничем* (1987), *Храма и преображења* (1989) – да наведемо само неке од најважнијих, чиме та деценија готово у потпуности бива посвећена овој сфери његових есејистичких преокупација. Све ове књиге резултат су исте духовне

* djordje.despic@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао као део научног пројекта 178005, чији је руководилац проф. др Светлана Томин, а који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

закупљености – закупљености човековим културним и духовним коренима. Павловић у њима онајпре развија и надограђује ону линију есејистичке мисли која свој фокус усмерава ка просторима обреда, жртве, мита, ка самом изворишту језичког и културног, као и као оним књижевним делима из светске књижевности која су битно ослоњена на мит. У њима је приметан подстицај који долази из других хуманистичких дисциплина, попут археолошких налазишта древних цивилизација (откриће културе Лепенског вира, рецимо), или пак ширих антрополошких истраживања. Дobar део есеја бави се, тако, антрополошким и културним исходиштима која почивају у ритуалу и миту, али и неким универзалним духовним питањима и вредностима (на пример, у *Говору о ничем*), док ће у *Поетици жртвеног обреда* аутор посебно настојати да такву формулу митске структуре човека препозна и анализира у књижевним делима. С друге стране, Павловићева поезија готово целим својим током показује велики број кореспондирајућих релација са свим битнијим темама и феноменима који се могу препознати у његовој есејистици. Било да су у питању антички или библијски митови, старословенски простор, српски средњи век и усмена поезија, модерна српска или светска књижевност, песнички опус непрекидно се додирује са његовим есејистичким занимањима, показујући нити једног вишег степена *стваралачке кохеренције*, при чему поетска манифестација сведочи управо о постојању те критичко-есејистичке и филозофско-културолошке свести свога аутора.

Овај рад свој фокус усмериће ка феномену жртвеног обреда, којим се Павловић онајпре бави у својој *Поетици жртвеног обреда*, књизи која је од свих других његових митско-антрополошки профилисаних есејистичких дела привукла вероватно највећу пажњу. Идејна интенција ове књиге била је да се на првом месту осветли смисао и објасни функција жртвеног ритуала, затим да се осветли његов значај у даљем развоју људске културе, те укаже на присуство и улогу овог антрополошког феномена у књижевности, како у античкој и библијској, тако и у модерној.

У првом делу књиге аутора интересује сама пракса и смисао жртвеног ритуала који се подразумевао на почетном ступњу настанка цивилизације.¹ Он

¹ Поводом ове књиге Владета Јеротић истиче: „У њој је можда највише речи о археологији и о митологији, али она дише и етнологијом, историјом религија и историјом уметности, огледима из књижевности... Ова књига је ипак највише оно што

указује и на онај важан тренутак преокрета у којем су се све високе религије (високе по сублимности), попут хришћанства, ислама, будизма, у раној фази свога деловања почеле да одвајају од жртвеног обреда и постају религије говорништва. Но, жртвени ритуал човеков, према коме је постепено вероватно морао све јачи бивати отпор, представљао је његов дијалог са елементима, и губљењем тог дијалога човек је „пристао да изгуби свој однос према елементима“ (Павловић, 2000: 10). С друге стране, у контексту археолошких прегнућа и ископина, Павловић подсећа да поверење савременог човека у земљу и воду открива управо његов митски однос према елементима: „Очекује се од земље да поново роди некадашње градове, да врати мртваце, науке, писма, скулптуре, оруђа. Када човек ни би носио у себи архетип земље као прародитељице свега, никада му не би пало на памет да јој се обрати тако како јој се обраћа археолог“ (12). Наглашавајући чежњу за успостављањем контакта са митским, умрлим светом, дакле, аутор археолошким истраживањима не прилази толико са рационалног или научног аспекта, већ из једне поетизоване и заносне митско-антрополошке перспективе.

Однос наших предака према земљи за Павловића је кључан у поступку обреда, и отуда његово настојање да се та релација што детаљније представи. Земља је била онај елемент који омогућава чуда „ницања, растења, цветања, доношења плодова“, што ће наши преци схватати, али и аналошки повезати са родном моћи жене (13). Но, земља није могла родити ни из чега, те се према предању, човеколики и божански Перуша морао делити, тј. комадати, да би се створила жива бића и њихов животни простор:

Делење, раздвајање, имало је у себи једну битно стваралачку функцију уколико се дешавало у митском оквиру првобитности. Схвативши да је и сам „створен“ и да је све што воли и од чега је зависан такође створено, човек је почео да има љубав за стварање, жељу да се оно обнавља, страх да оно може престати, изневерити, оманути. Стварање и створење постали су љубавна брига човекова (Павловић, 2000: 13).

Осим што треба истаћи да последњом реченицом овог цитата Павловић аналитичком и промишљајућем дискурсу готово неприметно даје један поетски тон и шарм, ово је она праситуација од које се мора кренути у

јој наслов казује: песнички, што ће рећи самосвојан и оригиналан приступ, вероватно најстаријем људском феномену: жртвеном обреду“ (Јеротић, 1988: 112).

разматрање жртвеног ритуала, његове праксе и смисла.² Стога се једна од темељних тачака Павловићевог разматрања феномена жртве заснива на дијалогу који човек води са елементима од којих зависи живот, са земљом и водом. То је најпре дијалог о животу, смрти и поновном рађању, при чему га води и човек као мислилац, и човек као љубавник (20). Отуда се аутор приклања оним схватањима по којима је „успостављање обреда велики стваралачки чин људски“ (21). У том кључу треба читати жртвени ритуал, као чин симболичног дијалога са елементима и састваралачки чин обнове животног циклуса. А антропоморфном схватању земље и аналошким повезивањем са родним атрибутима жене Павловић придружује и промишљање природног облика пећине. Управо у томе леже разлози палеолитске уметности и осликавања унутрашњости пећине. За њу је човек, примећује аутор, везивао материнску и родитељску моћ, те је у њима вршио жртвене ритуале, али и упућивао ликовне поруке земљи, цртајући животиње које су му потребне: „То је био императив његовог магијског хтења, део његовог обраћања у љубави, земљи родитељици животињских врста“ (26).

Степен заинтересованости који Павловић показује према културолошким и антрополошким феноменима, и који превазилази границе ове књиге (и присутан је и у *Дневнику пене*, *Природном облику и лику*, *Говору о Ничем*, *Храму и преображењу*), нужно упућује читаоца Павловићеве есејистике и на његове песничке књиге. У критици је примећено ослањање на мит и митско још од његових првих остварења, а од *Млека искони* (1962), или од *Октава* (1957), чак, може се у том смислу говорити и о започињању песничког концепта. Међутим, посматрано из антрополошког угла који Павловић заузима у *Поетици жртвеног обреда*, код њега се може приметити и онај старији слој који претходи митској причи, и то било у облику односа према елементима, било у присуству знакова жртвеног ритуала. У *Октавама*, рецимо, доживљај природе митски је, и пантеистички, где субјект се ближи свепрожимајућем јединству са природом и елементима. Однос према природи ту се развија као вид трагања за идентитетом кроз архетипске визије, о чему смо, заједно са функцијом еротске антропоморфизације природе и присуством Емерсонових филозофских схватања, већ писали у *Пореклу песме* (Деспић,

² Павловић сумња у тврдњу да су ритуал и мит текли напоре: „Где има много приче и песме, мало је правог обреда“, јер „већа количина пратећих речи могла је само да распе пажњу свештеника, и да одврати пажњу божанства, или елемента, којем је жртва била упућена“ (Павловић, 2000: 14, 16).

2008). У новијим песмама у прози, пак, у циклусу *Дрво* (Павловић, 1996), Павловић кроз библијски мит реактуелизује првог човека и његово љубавно општење са природним елементима, чиме се истичу и усложњавају симболичка значења природе и њеног односа према питању човековог идентитета. С друге стране, поверење у земљу као елемент, и наглашавање телурског начела видљиво је код Павловића у већини његових песама у којима се јављају есхатолошка питања, што је посебно наглашено у *Великој скитији* (1969). У том погледу, треба навести да се и мотив пећине често јавља код Павловића, као на пример у песми „Везиља“ из збирке *Велика скитија*, у поеми *Дивно чудо* (1982), или у циклусу песама у прози *Пећина* из 1996.

Павловићево промишљање жртвеног обреда не може проћи без ослањања на културу Лепенског вира и њених археолошких открића. Осим знакова антропоморфних тумачења функције земље, које је оставио древни човек, он наглашава значај малих облутака, „привилегованих ритуалних предмета“ (Павловић, 2000: 31), који су имали важну сакралну улогу, улогу симболичне заменљивости за живо биће. Отуда су они били пресвучени црвеном бојом која прати рођајне процесе, те су тако престављали симболичну поруку земљи и природи.³ У Павловићевој поезији облук се такође јавља, као и елементи попут камена, ватре, воде, што су све алузије на жртвене ритуале, јављају се богови и богиње, храм, и то посебно у *Певањима на виру*, збирци директно инспирисаној археолошким открићем Драгослава Срејовића, као и у песми *Стари обред* из *Карика*, књизи окренутој, по Славку Гордићу, писцу поговора за Павловићеве *Изабране песме*, „суштинама и прапочецима“ (Павловић, 1979: 160)⁴. У *Дивном чуду*, рецимо, облук носи симболику жртве и значење обнове и новог живота:

кроз подземне пећине
и нове тунеле
кроз улице пуне наноса и муља
он гледа у даљини облук

³ У есеју *Питање фантастике* из есејистичке књиге *Читање замисљеног*, Павловић поново говори о праху црвеног окера који се, осим у Лепенском Виру, јавља и на другим локалитетима и у другим културама попут Блиског Истока, код аустралијских урођеника, или у Кини. (Павловић, 1990: 94)

⁴ Славко Гордић, *Песник повести и културе*, поговор за Павловићеве *Изабране песме*, Рад, Београд 1979, стр. 160.

тек испливао из смрти
почиње да се сија
и у окретању одлучује се
да буде плодан (Павловић, 1982: 39).

С друге стране, камен је не само део обредности, посебно када су у питању споменици мегалити, о којима пише у засебном поглављу *Поетике жртвеног обреда*, већ постаје и део настанка храмовности (Павловић, 2000: 151). Управо алузија на мегалитску културу и менхире, на Стоунхенџ на пример, јасно је присутна у Павловићевом спеву:

и њему се привиђа сабор
изнад каменог поља
огромна телеса успомена светих
што лактом ослоњене о планину
и голе
чекају да дођу они који су звали
да се почне испочетка
и да се у новом стварању света
употребе други материјали... (Павловић, 1982: 38),
и нешто раније, овога пута експлицитније:
долазе богови камења
оних менхира забодених ко игле
у бицепс плодних њива
и велике плоче
испод којих је био почетак храма (Павловић, 1982: 36).

Отуда се из Павловићевих антрополошко-археолошких есејистичких интересовања намећу питања која бацају јасније светло на кохерентност његовог укупног стваралаштва. Јер, нису ли Павловићева песничка прегнућа у доброј својој мери знак једне потребе да се песнички оваплоте прошла времена? Није ли његов поступак (ре)интерпретације историје и мита израз напора да се дух и говор давнина поетски оживи у новом контексту? Није ли то, дакле, облик песничке *археологије* која иде у правцу реактуелисања и (ре)креирања древних значења, односно, која жели митско приближити модерном и савременом?

Наравно, Павловић жртвени обред сагледава не само кроз почетно обраћање елементима, већ и кроз обраћање боговима. Стога је Дионис незаобилазан, и аутор подсећа на његов култ који долази из разних културолошких слојева, „малоазијских, егејских, хеленско-балканских“ (Павловић, 2000: 36), те сажето и убедљиво појашњава функцију и смисао

овог култа, заједно са улогом баханткиња, његових свештеница, и оргијастичног плеса који је сав у функцији телесног буђења земље (37). Импресионира са коликим се степеном упућености, али и луцидног промишљања жртвеног ритуала⁵, Павловић представља на овим страницама: од претпоставки о настајању божанстава у људским представама, пореклу и субини Диониса, до његових свечаности, оргијастичног заноса, феномена промискуитетности и инцестуозности као нечега што несумњиво претходи људској крвној жртви (Павловић, 2000: 40). У најраније тематизације овог феномена Павловић убраја Еурипидову трагедиографију, јер „нема Еурипидове трагедије у којој се не ради о неком виду приношења људске жртве“ (41). Но, Павловић даље наставља с мишљу да је Еурипид слутио или пак знао да жртва мора васкрснути, и да тек тада обред има свој пуни смисао:

Тек пошто је жртва богу принесена бог напушта своју земаљску, људску форму, и јавља се у правом небеском виду. У њему васкрсавају све принесене жртве, – у сталности његовог симболичног вида нестаје полако и потреба за приношењем крвних жртава. Настаје виши степен жртвеног култа, настаје религија која се ослања на уметничко стварање, на ликовне и вербалне сакралне формуле које утврђују и постојање божанства и обезбеђују његово поновно, повратно, благотворно деловање (41).

Теме којима се у својим есејима бави, као и идеје и тезе које у њима износи, или су песнички већ проживљене, или антиципирају будуће стварање. Један од вероватно најранијих примера песничког тематизовања ритуалних и жртвених интересовања Павловић исписује у песми *Повратак порочног сина*, о оквиру своје збирке *Светли и тамни празници* из 1971. године. Стихови се развијају кроз сведену поетску наратију, пратећи социјалну и етичку девијацију „порочног сина“, да би се песма привела крају сценом насиља и окрутним чином клања. Последња строфа, међутим, добија значај песничког коментара који проблемски претходи овим петнаестак година старијим есејистичким текстовима које смо цитирали:

⁵ Ретке су примедбе у освртима на Павловићева промишљања митско-антрополошких тема. Међу њима су и ставови које Бојан Јовановић износи у тексту *Песник као антрополог*. Он сматра да је у погледу тумачења примарних ритуалних садржаја аутор „мање убедљив“, закључујући на крају да „Павловићева тумачења ритуалних садржаја и аспеката жртвених обреда нису вредносно уједначена, али свежином идеја указују на могућност другачијег решавања низа антрополошких питања“ (Јовановић, 1988: 119).

Ноћас још овенчан седи међу оцем и мајком
који се пред суседима хвале повратком сина,
затим га пијаног кољу.

Најдражи син!
Чим је стасао за жртву
дошао је кући да га за ноћ згроме
у весељу и клању;
он покајнички обнавља смисао повратка
и родитељског дома (Павловић, 1971: 32).

Читана у митско-антрополошком коду сцена клања није чин бруталног убиства већ жртвеног ритуала у чијој основи:

лежи метафора плођења и стварања новог живота. Зато је подела улога у жртвовању у схеми оплодатељске радње и породитељског догађаја. Они који треба да принесу жртву, то су пре свега родитељи, не зато да би жртва била посебно страховтна, него, као што је већ речено, да би се људским родитељством подстакло родитељство елемената: мајке-земље, воде-мајке... Сама жртва која се приноси носи у себи метафорику семена. Она има потенцију да се развије као семе, и носи у себи унапред дати лик који треба да се понови и увишестручи⁶ (Павловић, 2000: 56-57).

Отуда синтаксичко и интерпункцијско наглашавање стиха „Најдражи син!“ није ироничан коментар као што можда делује на прво читање, већ она суштина без које се смисао жртвеног ритуала губи.

Тридесетак година касније Павловић објављује у оквиру *Песам о детињству и ратовима* (1992) и песму *Повратак изгубљеног сина*, која, у односу на песму *Повратак порочног сина*, и насловом, и темом, и поступком, успоставља, у антрополошком контексту, једну нарочиту интертекстуалну повезаност. Она се прво читава у насловима који су варијантни, јер је у обе песме присутан основни мотив повратка сина. Но док је у првој песми јасно присутан и наглашен жртвени ритуал, у другој он је присутан својим *одсуством*. Смисаона релација која се успоставља одвија се на плану чина жртвовања и очекиваног ефекта, обраћања и одговора, претпоставке и остварења. Другим речима, као да се од друге песме очекују „правоснажне“ последице жртвене функције из прве песме које, међутим, изостају. Уместо плодности, рађања, новог живота, јунак у другој песми доноси само смрт и

⁶ Подвукао Ђ. Д.

распадање, и непрецизну, порозну границу између живота и смрти.⁷ Као да друга песма у овом специфичном антрополошко-интертекстуалном виду изневерава жртвени ритуал клања сина из прве песме, као да га обесмишљава. И као да је контекст Другог светског рата, иначе владајући контекст *Песма о детињству и ратовима*, оно што обрће основни смисао и функцију жртве:

Ма колико ми сви били сведоци тога да је агресивност у природи човека нешто реално, и да су облици колективног насиља у наше време, као и раније, веома распрострањени, било као ситуације линча, о којима упечатљиво говори Рене Жирар, или као општепознати облици колективног насиља са политичким или националним мотивима, то са основним мотивом и логиком жртвеног обреда, или приношења дарова, божанствима и елементима, не стоји у вези... (Павловић, 2000: 59-60)

Тамо где симболична карика у жртвеном обреду изостаје, приношење крвне жртве, људске или животињске, свеједно, задржава се на нивоу који је и древном човеку изгледао злочиначким, као и каснијем човеку високих религија. Крвна жртва у том случају значи само заливање земље, без успостављања било каквих трајних митских ликова. Без успостављања тих сталних ликова крвну жртву је немогуће и заменити, онда се она понавља као непрекидно крвопролиће (Павловић, 2000: 42).

Отуда Павловићеви стихови из друге песме у својој интертекстуалној конотативности нуде сугестију о извитопереном и неаутентично оствареном жртвеном ритуалу из прве песме: обред који је требало да буде у функцији обнове и рађања на крају постаје симулакрум и омогућава повампирење, односно нестабилну границу између живота и смрти. Ове две песме у збиља онеобиченој цитатној релацији као да сугеришу да драма и трагичност људског бивања не извиру из саме човекове природе, већ из изгубљеног или ишчашеног обредног додира са природом и елементима.

Сјајан пример тумачења књижевног дела управо са аспекта антрополошко-митског приступа, односно уплива традиције жртвеног ритуала, Павловић демонстрира у *Поетици жртвеног обреда* у поглављу „Едип – трагедија дословности“. Осим луцидног увиђања како на примеру Софокловог дела жртвено, пророчко и митско прелазе у трагедију и литературу, аутор овде, тумачећи Едипову парадоксално страдалну судбину,

⁷ Овим проблемом Павловић се бави и у свом огледу *Народна песма „Браћа и сестра“* (Павловић, 1993)

наглашава оно што ми препознајемо у његовој песми *Повратак изгубљеног сина*:

У свом дубљем, архаичнијем слоју Едип је пример онога што се догађа кад жртва није добро принесена, и у том лоше обављеном жртвовању налази се језгро читаве клетве коју Едип мора да понесе да би се други поучили... Едип је пример „повратника“ из жртве, нека врста вампира (Павловић, 2000: 205).

Као да ће се ова запажања, у једном модификованом поетском облику слободније асоцијативности, преточити у стихове који у ненаметљивој алузивности упућују на жртвену ситуацију из *Повратка порочног сина*. Иако ту само жртвовање није избегнуто као у *Краљу Едипу*, као да сама ритуалност није до краја била испоштована, па се „последнице“ у симболичкој интертекстуалној каузалности „осећају“ у песми објављеној у збирци из 1992. године:

И он је син. Као потомак се враћа,
и све одједном буде старо,
пред вратима стоји као авет.
...
... као провалник вешт
он лако отвара капију доњег
атара; неопран веслач превози
оно што сам шаље: смрт и распадање.
Враћа се изгубљен син, нити се каје
нити буни, носи своју коб
и полако је другом даје...
...
Опет неки смрад. Нико не разуме
да ту помоћи нема. Остаје се у кужном зраку.
Спрема се победа разблудног сина (Павловић, 1992: 68)⁸.

Песма као да не може да измери дубину стварности, и као да је пре представа једне митске свести која не разликује биће од небића, и посматра их као два хомогена дела истог.

⁸ У једном телевизијском интервјуу емитованом октобра 1998. године на ТВ НС, Павловић говорећи о младалачком читању Бодлерове песме *Метаморфоза вампира*, признаје да ју је на прави начин схватио тек последњих година, сматрајући да би „можда добар назив песме био *Метаморфоза у вампира*“.

Павловићева *Orgia profana* (Павловић, 1996) експлицитније указује на ишчашеност жртвеног обреда из своје основе. Аутор напомиње да је људска крвна жртва могла бити остварена само уз системско довођење учесника у стање омаме и заноса, помоћу алкохола, рецимо, односно да жртвовање није текло зато што су баханткиње биле у заносу, већ зато што су себе у такав занос осмишљено доводиле. У свом есеју „Изједен овчар“ из *Огледа о народној и старој српској поезији*, Павловић појашњава ту позицију баханткиња:

Оне нису раскомадавале и жртвовале пастире зато што су биле у фуриозном заносу, него су себе у такав занос доводиле да би један древни, рационално-митски налог могле да изврше (Павловић, 1993: 64).

Трећа песма из циклуса *Orgia profana*, међутим, како и сам наслов говори, губи ознаку светости и божанског у својој основи, и нуди управо изврнуту логику жртвеног обреда:

наступа братија
 злопогледна
 и наопако обрће
 свеопшта допуштења
 и занос узима као разлог
 прво за дела скверна...
 један другог саплићу
 и бацају на дно
 провалије или јаме
 и свечаности кваре (Павловић, 1996: 347).

Из овако наопако постављене жртвене основе, у којој се алузивно могу препознати јаки топоси ратних страхота и трагичних страдања на нашим просторима,⁹ не може произаћи вид плодности, рађања, обнове, већ принцип демонског и деструктивног.

Слично је и са тематизацијом Диониса, баханткиња, оргијастичког заноса и ритуалних светковина. Док ради на *Поетици жртвеног обреда* Павловић вероватно пише и песму *Бакхе* из збирке *Следства* (1985), у чијој се

⁹ Не заборавимо да је овај циклус објављен 1996. године, што највероватније значи да је стварносно условљен, будући да је писан у контексту ратних дешавања тих година, при чему не искључујемо могућност да су ови стихови у подједнакој мери и историјско алузивни, и да упућују и на злочине и страдања који су се одвијали за време Другог светског рата.

мотивској подударности налази потврда тадашње песникове духовне преокупације:

Материнска је жртва принесена
у месечарском заносу, син је раскомадан.
Долази Дионис, *deus ex machina* (Павловић, 1996: 213).

Но, ипак, песник ће овај митско-ритуални чин озбиљније проблематизовати нешто раније, у свом лирском спеву *Дивно чудо*. За нас је овде посебно важно да истакнемо средишње певање, *Месечеву свадбу*, које наглашава митолошко-космолошку димензију овог спева, и посебно смисао новог почетка и обнове. У овим стиховима присутна је сва концентрација кључних мотива везаних за жртвени ритуал који Павловић у *Поетици* тако компетентно разматра, од Диониса, свештеница, жртвеника, храма, до девица, свадбе, плодности, пећине. У циклусу *Orgia sacra* из 1996. године, међутим, песник ће наглашеније дати ону оргијастичку помаму и занос о којој пише у својој *Поетици*, где истиче управо смисао и функцију сексуалне помаме: „Земљи треба да се да пример телесног буђења. Истовремено, треба јој дотурити, да тако кажемо, довољно семене течности“ (Павловић, 2000: 37).

Док пише *Поетику жртвеног обреда*, или је има у свом духовном видокругу, аутор исписује већ наведени оглед „Изједен овчар“, који је датиран јануаром 1981. - октобром 1984. године. Промисљајући првенствено укрштање митолошких елемената са нашом усменом традицијом, аутор се и овде бави жртвеним ритуалом и Дионисовим предањима. У том случају, за нас је сада занимљиво његово подсећање на Овидијеве *Метаморфозе*, подсећање на „судбину пастира Актеона, који је био претворен у јелена, јер је у шуми био затекао Дијану како се купа, у друштву својих пратилица“ (Павловић, 1993: 63). Управо се ова епизода плодно интертекстуално укршта у 5. песми циклуса *Orgia sacra* са захтевом жртвеног обреда да „жртва буде питома, да прихвати своју судбину, да се не одупире“ (Павловић, 2000: 46). У песми се на извору појављује јелен, и шумске виле одустају од дева и њиховог насилног жртвовања, и прихватају јелена као вид добровољне жртве: „И усред плеса/ на пропланак је бануо/ јелен/(...) таман су шумске виле/ своју жртву/ хтеле у вир/ да погрузе/ једну од својих/ која није хтела/ од своје воље/(...) сагни се/ спусти још ниже/ своју главу/ сад ниси више/ ловац прелеп/ него удовац/ што тражи своју невесту/ у сенкама врбе(...)“ (Павловић, 1996: 329).

Но, оно што остаје као завршни утисак овог дела јесте запитаност аутора над односом према жртвеном чину и последицама по човека модерног времена:

Да ли смо одрицањем од логике и праксе жртвеног обреда више добили или смо се више оштетили? То се питање тиче и нашег душевног здравља, и вредновања односа које је успоставила модерна цивилизација, и постаје питање о постојању антрополошких константи и наше зависности од њих. Одвајањем од ритуалне праксе и логике ослободили смо се низа предрасуда и неприхватљивих радњи, но повремено смо окренули леђа симболичним оквирима наше егзистенције у њиховом најопипљивијем виду. Молитва и медитација воде у сасвим апстрактне регионе, а однос према природи и њеним елементима данас јењава, бледи, до потпуне ишчилелости (Павловић, 2000: 61-62).

Притом, Павловић сматра да ће многа будућа књижевност произаћи из ових архаичних слојева људске повести и културе. Стога је за савременог човека који жели да схвати уметност свога доба императив упознавање са симболиком жртвеног обреда и шифром антропоморфног разумевања природе и космоса.

Павловићева читалачка, есејистичка сведочења не треба посматрати издвојено од његовог укупног стваралачког опуса. Његова посвећеност митско-историјским и културно-друштвеним фазама у развоју људске цивилизације непрестано се прелива са есејистичког на песнички рад, и обрнуто, те ове праксе тешко могу бити одвојено посматране. Отуда је овај рад ишао управо у правцу доказивања да једна списатељска пракса прати другу, или још прецизније: да једна произилази из друге. Укупна Павловићева есејистика садржи у себи више проблемских сегмената, али они нису оделити простори већ саставни делови једне целовитије књижевне и културне мисли која се деценијама код овог аутора конзистентно објављивала, у чему се препознаје тесна повезаност његове есејистике са песничким опусом (касније и романсијерским), обликујући тиме степен *стваралачке кохеренције* највишег реда.

Dorđe M. Despić

THE SACRIFICIAL RITUAL IN ESSEYS AND POETRY OF MIODRAG PAVLOVIĆ

Summary

The paper points to a preoccupation with certain cultural and anthropological phenomena in the work of Miodrag Pavlović, especially the phenomenon of the sacrificial ritual, the meaning and function of which the author has primarily dealt with in his *Poetics of Sacrificial Ritual*. However, this preoccupation with human cultural and spiritual roots is not only a feature of Pavlović's essays, but is also very present in his poetic oeuvre. Hence, this

paper tries to prove that one writing practice follows another, or more precisely: that one stems from another, showing threads of a higher degree of *creative coherence*, whereby poetic manifestation testifies to the existence of critical-essayistic and philosophical-cultural consciousness of its author.

Keywords: sacrificial ritual, essay, poetry, interpretation, myth, anthropology, culture

ЛИТЕРАТУРА

- Гордић, С. (1979). *Песник повести и културе* (поговор). У: Павловић, М. (1979). *Изабране песме*, Београд: Рад.
- Деспић, Ђ. (2008). *Порекло песме*. Зрењанин: Агора.
- Јеротић, В. (1988). Улазак у храм и излазак из њега. *Градина* 5.
- Јовановић, Б. (1988). Песник као антрополог. *Градина* 5.
- Павловић, М. (1971). *Светли и тамни празници*. Нови Сад: Матица српска.
- Павловић, М. (1982). *Дивно чудо*. Београд: Нолит.
- Павловић, М. (1985). *Следство*. Београд: СКЗ.
- Павловић, М. (1990). *Читање замишљеног*. Нови Сад: Братство-јединство.
- Павловић, М. (1992). *Песме о детињству и ратовима*. Београд: СКЗ.
- Павловић, М. (1993). *Огледи о народној и старој српској поезији*. Београд: СКЗ.
- Павловић, М. (1996). *Изабране и нове песме*. Београд: Просвета.
- Павловић, М. (2000). *Поетика жртвеног обреда*. Београд: Просвета.

Jelena Đ. Marićević Balac*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 791.31:821.163.41.09-32 Pavić M.
DOI: 10.19090/gff.2020.1.241-255
Originalni naučni rad

PAVIĆ I FILM**

Rad ima za cilj da odgovori na dva pitanja. Prvo se tiče uticaja Milorada Pavića na srpsku kinematografiju, a drugo na uticaj svetske kinematografije na delo ovog pisca. Rad je otuda dvodelno koncipiran i komparatistički, interdisciplinarno i hermeneutički orijentisan. U fokusu prvog dela jeste film *Vizantijsko plavo*, inspirisan Pavićevom prozom, a u drugom se njegova proza osvetljava kadrovima iz filmova *Treći čovek* Karola Rida, *Ulica* Federika Felinija i *Boja nara* Sergeja Paradžanova. Rezultati istraživanja pokazali su da je zajednička komponenta između Pavićeve proze i navedenih filmova sadržana u pitanju antropološkog smisla umetnosti, umetnika i ljudskog života.

Ključne reči: poezija, film, duša, violina, autobiografija.

U eseju „Tarkovski i Paradžanov, pesnici“ Dragan Jovanović Danilov (2003: 123–124) pisao je o intenzivnom prožimanju književnosti i filma, pa tako „ima filmičnih pisaca recimo, dos Pasos, Emil Zola“, ali je i „iz dela Stendala, Tekerija, Hemingveja i Nabokova, film neretko izvlačio veliku korist. [...] 'Prohujalo sa vihorom' Margaret Mičel jeste sjajan primer filmovanog romana. Ejzenštajn, Grifit, Čaplin, Bunjuel, Felini ili Godar kreiraju izuzetna ostvarenja, izbegavajući bukvalnu ilustraciju ekranizovanog dela“.

I Milorad Pavić (1989: 189–190) je izrazio sumnju da se njegov roman *Hazarski rečnik* (1984) može uopšte preneti u filmski medij u klasičnom smislu. Naravno, to bi se teško moglo realizovati, posebno ako bi se stremilo „bukvalnoj ekranizaciji“, a baš zato verovatno takav film ne bi bio prijemčiv za gledanje. Mogućno je da je zato, kada je u pitanju ekranizacija Pavićeve proze, odlučeno da se snimi film prema njegovoj antologijskoj pripovesti „'Vedžvudov' pribor za čaj“,

* jelena.maricevic@ff.uns.ac.rs

** Delovi rada izloženi su na okruglom stolu *Pavićeva istorija sveta*, koji je održan 30. 11. 2019. na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Rad je nastao pri projektu *Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoj književnosti* (178005), koji se realizuje na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu.

ali sa određenim izmenama, koje bi kinematografsku priču učinile simbolički sadržajnijom.

Prvi deo rada imao bi za cilj da predstavi film *Vizantijsko plavo* (1993) u svetlu iznijansiranih dopuna osnovnoj priči, koje su ostvarenje režisera Dragana Marinkovića učinile umetnički uspelim. Drugi, pak, segment rada imao bi nešto drugačiju ulogu. Trebalo bi da, naime, pronađemo, analiziramo i objasnimo motive i elemente filmova, na koje manje ili više eksplicitno referiše Pavićeva proza. Na taj način bio bi vidljiv Pavićev dvostruki odnos prema sedmoj umetnosti. S jedne strane njegovo stvaralaštvo bilo je predložak filmskom ostvarenju, a s druge strane piscu su određeni filmovi poslužili kao nadahnuće za pojedina književna ostvarenja.

I

Film *Vizantijsko plavo* režirao je Dragan Marinković, a na scenariju su, pored njega, radili Milorad Pavić i Nada Marković-Bebler. Već je zapaženo da su za kreiranje ovog filma iskorišćeni estetski i značenjski potencijali priče „'Vedžvudov' pribor za čaj“ i romana *Unutrašnja strana vetra. Roman o Heri i Leandru* (1991) (up. Todorović, 2016). Na nivou detaljnije analize, u pojedinim scenama, kadrovima i dijalozima možemo prepoznati filmsku obradu motiva iz *Hazarskog rečnika* (1984) i pripovedaka „Atlas vetrova“ i „Tri svračija leta odavde“.

Glavnu okosnicu, naravno, čini „'Vedžvudov' pribor za čaj“, a ostali romani i pripovetke imaju s jedne strane funkciju da filmizuju Pavićevu poetiku, a sa druge predstavljaju efektne dodatke osnovnoj priči. Osnova filmske priče je, naime, ljubavna storija Evrope i Balkana, prelomljena kroz odnos Lize i Arandela. Na tom tragu, birani su i motivi iz pomenutih proznih ostvarenja. Kako je *Unutrašnja strana vetra* roman o ljubavnicima, Heri i Leandru, koji se ne mogu sresti jer žive u različitim epohama, čest motiv rastavljenih ljubavnika biva pojačan i njihovom pričom. Takođe rastavljeni princeza Ateh i Mokadesa al Safer, prema *Hazarskom rečniku*, dopisuju se preko stihova koje klešu na leđa kornjačama:

„Ljubavnici su izmenjivali poruke na poseban način: on bi zubima urezao nekoliko reči u leđa kornjače ili raka ulovljenog iz reke pod kavezom i puštao ih natrag u vodu, a ona bi mu odgovarala na isti način, puštajući svoje ljubavne poruke ispisane na živim kornjačama u reku što se uliva u more pod kavezom.“ (Pavić, 2012: 215–216)

U filmu je to iskorišćeno tako što su kornjače najpre deo Lizinih naučnih eksperimenata, a najposle ona na leđima kornjača pali sveće za pokoj duše voljenog Arandela i tako pokušava da ostvari vezu sa njim na onom svetu.

Pripovetka „Atlas vetrova“ tanano je prisutna u filmu kroz podvlačenje važnosti godine 1492, koja postaje „lozinka“ da Liza pronade Arandela u Grčkoj (blizu Soluna), vizantijskom, pravoslavnom duhovnom prostoru. Godina otkrića Amerike simbolički označava prikrivanje vizantijskog sveta i civilizacije i okretanje Evrope ka Atlantiku i Velikim otkrićima Novog sveta. Taj podatak nam zapravo objašnjava potrebu scenarista da u filmsku priču uvedu lik Nikole, koji ne postoji u Pavićevoj prozi. Kako Liza i Arandel reprezentuju Evropu i Balkan, u njihovu ljubavnu priču umešao se Nikola, tj. Amerika. Filmski ljubavni trougao ljubavni sloj priče je intenzivirao i pojačao njegovu političku dimenziju.

Nikola je posve osion, agresivan i u Lizi pobuđuje plotsku i nisku strast. Taj aspekt ilustrovan je njenim prožduranjem ptičjih jaja i erotskom igrom sa ruskim jajetom u kojem je zarobljena mala kornjača. Pravu ljubav u Lizi probudio je Arandel i ona je počela da se razvija, počev od pojave plave boje na njenim rukama. Samim tim što je u njoj probuđena ljubav, ona je spoznala tajni sastojak vizantijsko plave boje (žensku krv), kojom su na freskama bojena nebesa i koja označava večnost. Liza između Nikole i Arandela jeste Evropa razapeta između američkih materijalnih vrednosti ovozemaljskog i balkanskih (vizantijskih) duhovnih vrednosti nebeskog, koje su donekle prisutne u ogledanju njenog automobila marke „lejland-bafalo“ i Arandelovog belog bika, koga u ljubavnom zanosu jašu na obali mora.

Ujedno, plotsko-duhovni odnos koji ima sa Nikolom i Arandelom u njoj sažima s jedne strane muško-žensko spajanje na principu zevsovsko-jupiterovskog silovanja, a sa druge – mističkog sjedinjenja (unio mystica) (up. Horvat, 1997: 119). Upravo erotska scena na belom biku simbolizuje tu podvojenost, budući da efektno vrši resemantizaciju antičkog mita, po kojem je Zevs, uzevši obličje bika, seksualno namamio nimfu Evropu i sa njom opštio. Odnos koji je Liza imala sa Nikolom nalikuje mitu, međutim, ljubav sa Arandelom mit bitno menja. Ona čini da telesni kontakt (zevovski koncept) ne bude primaran, već samo preduslov za duhovno prožimanje Evrope i Balkana. To, u konačnici, sugeriše i da je, za razliku od priče, ljubav u filmu zaista moguća, tj. da ne počiva na „mržnji“:

„Mesecima iz dana u dan s ogromnim naporima i beskrajinim gubljenjem vremena i snage radio sa s njom samo da bih svakog jutra dobio topao doručak, jedini obrok koji sam mogao sebi priuštiti tokom tih godina. Shvativši to, upitala se još nešto. Je li moguće da sam je u stvari mrzeo“ (Pavić, 1988: 13).

„Tri svračja leta odavde“, kao jedna od „novih beogradskih priča“, iskorišćena su u svojstvu markiranja toposa glavnog grada Srbije kao važnog za sagledavanje odnosa Evrope i Balkana, ali i kao podesna da se iskoriste neki zanimljivi delovi pripovetke, kao što su ulog u pokeru – „vodoskok koji peva“ (Pavić, 1999: 111) i posluživanje „kafe skuvane na votki“ (Pavić, 1999: 109), iliti rakiji u filmu.

Ono što se može unekoliko smatrati zajedničkim imeniteljem Pavićeve proze koja je iskorišćena za stvaranje filma *Vizantijsko plavo* jeste ličnost samog pisca. Milorad Pavić je, naime, sebe nazivao Vizantincem, a *Hazarski rečnik* smatrao svojom autobiografijom: „'Hazarski rečnik' [je] moja autobiografija“ (Pavić, 1990: 5). Imenom i prezimenom javlja se kao lik baš u „Atlasu vetrova“: „Sa korica mojih knjiga iščeze moje ime i umesto njega istim slogom i u istoj štamparskoj tehnici pojavi se novo ime i prezime (...) Glasilo je: Milorad Pavić“ (Pavić, 1988: 218) i priči „Tri svračja leta odavde“: „Kada mi domaćin priđe upitah ga ko je čovek što priča o vremenu. Čovek iz 'Lipovog lada'. – To je Miša Pavić – glasilo je odgovor“ (Pavić, 1999: 110). Pišući o „autobigrafskom modusu stvaralaštva Milorada Pavića“, Julija Dragojlović (2013: 509) podvukla je važnost „afirmacije autorskog 'ja' i projektovanja svog fiktivnog lika, odnosno povezanost 'pisanja-sebe' i 'stvaranja-mita-o-sebi'“ za celokupan piščev opus, iako analizu fokusira na njegove pozne romane.

II

1. Film *Ulica* (1954) *Federika Felinija* i *Hazarski rečnik* (1984) *Milorada Pavića*

Ličnost pisca, nadalje, može postati presudna za sagledavanje filmskih aspekata Pavićeve proze. U romanu *Hazarski rečnik* javlja se intrigantan lik sedmogodišnje devojčice Đelsomine Mohorovičić, kojoj dr Isajlo Suk kupuje za rođendan malu violinu. Lik dr Suka, novosadskog profesora, građen je, inače, prema ličnosti pisca, a priča o jajetu i gudalu je alegorija o spasenju njegove duše. Do ovog zaključka može se doći preko kontekstualizovanja Felinijevog filma *Ulica* (1954) sa romanom srpskog pisca.

Glavna protagonistkinja Felinijevog filma zvala se upravo Đelsomina i mogla je da oseti kada će da padne kiša. Prezime koje svojoj Đelsomini dodeljuje Pavić jeste Mohorovičić, a to je prezime Andrije Mohorovičića (1857–1936), meteorologa i seizmografa po kome je asteroid 8422 dobio ime (up. *Hrvatska enciklopedija*, 2009, para. 13). Nije, stoga, slučajno što Pavićevu junakinju odlikuje osobina Felinijeve Đelsomine i preko prezimena, ali i u segmentu kada pratimo tok

misli dr Suka: „Mislio je: ne treba bez nevolje ići putem kojim dolazi kiša“ (Pavić, 2012: 94).

Godine 1954, kada je izašao Felinijev film, Milorad Pavić je „diplomirao na Odseku za jugoslovenske književnosti Filozofskog fakulteta i odustao od studija muzike pred diplomski ispit“ (Pavić, 2019: 329). Pavić je svirao violinu, a u Felinijevom filmu pojavljuje se lik violiniste sa anđeoskim krilima, koji svira na vrlo maloj violini, maloj koliko i ona koju dr Suk treba da pokloni Đelsomini: „Pitam ga ima li neku malu violinu za jednu malu gospođicu“ (Pavić, 2012: 87).

Felinijeva Đelsomina osećala je kako njen život nema smisla i da nikome nije potrebna, a violinista joj je na to odgovorio da svaka stvar postoji na ovom svetu iz nekog razloga, pa čak i obližnji običan kamen. Taj kamen Đelsomina je ponela sa sobom i odlučila da ostane sa Zampanom, čovekom koji ju je kupio za 10.000 lira i dresirao kao cirkusku životinju, jer uz njega niko ne bi ostao ako bi ga i ona ostavila. Zampano je njenu plemenitu žrtvu shvatio tek na kraju, kada ju je napustio i, preko melodije pesme koju je neprestano pevušila, otkrio da je umrla plaćući na obali mora. Film se završava scenom u kojoj Zampano plače i grebe pesak na obali, uviđajući da je život bez Đelsomine pust i besmislen. Violinistu je Zampano bio ubio, a upravo je on bio taj koji je naučio Đelsominu muziciranju njene pesme. Prepoznavši melodiju, Zampano je shvatio da mu je Đelsomina iskupila dušu i omogućila vaskrsenje, tj. novi život, a da je za to zaslužan baš violinista.

Dulijeta Mezina, Felinijeva supruga koja je tumačila ulogu Đelsomine, izjavila je u jednom intervjuu kako je Đelsomina sâm Felini, tj. „njegova veza sa 'stvarnošću duše' kojom se borio protiv beskraja egzistencije.“ (Kecik, 2013: 209). Stoga je možda Pavićeva Đelsomina Mohorovičić piščeva veza sa stvarnošću duše dr Isajla Suka, tj. samom njegovom dušom. Motiv violine u *Hazarskom rečniku* ima, dakle, ključnu ulogu da se omogući „novi život“ piscu i to kroz spasavanje knjige, što se dà sagledati kroz reči dijaloga između dr Suka i Mađara, prodavca violine:

„– A može li vaše jaje – upitah ga – da liši ili poštedi dana i neki predmet, recimo knjigu? – Naravno da može, treba samo jaje razbiti s tupe strane. Ali, u tom slučaju propustili ste mogućnost da jaje sami iskoristite. [...] Tokom uviđaja u sobi dr Suka nisu nađene nikakve knjige ni hartije. Nađeno je jedno jaje razbijeno sa šire strane. Prsti ubijenoga bili su umrljani žumancetom što znači da je poslednja stvar koju je u životu uradio bila da razbije to jaje“ (Pavić, 2012: 91; 280).

Razlupivši jaje sa tupe strane, dr Suk se opredelio da spasi knjigu umesto sebe, a to je u konačnici značilo da je ostvario kontakt sa svojom dušom.

2. Film *Treći čovek* (1949) Karola Rida i *Sedam smrtnih grehova* (2002) Milorada Pavića

Još jednu od Pavićevih priča o rastavljenim ljubavnicima možemo pročitati u zbirci priča ili romanu *Sedam smrtnih grehova* (2002). „Soba izgubljenih koraka“ primer je priče koju poluti pitanje pripadnosti različitim svetovima: svetu književnog dela (Lena) i svetu realnosti (čitalac i mesto gde padaju bombe), mada se čin ljubavi odigrava u stvarnosti priče. Lena je ostala trudna, budući da je čitalac oplodio svojom pričom o filmu *Treći čovek*, koju joj nije ispričao do kraja, pa je završetak sanjalo njeno čedo u stomaku: „dete u njoj sanja jedan od završnih prizora iz filma 'Treći čovek' [noć i u noći ogroman točak pun kabina koje svetle. Okretale su se kao vrteška]. Onaj nedopričani deo filma, koji je čitalac odneo u sećanjima ostavljajući svoje seme u njoj“ (Pavić, 2002: 104).

Pavić se, odabравši baš ovaj film za podtekst svog romana, opredelio za baroknu struju koja prožima film (Bazen, Ajzenštajn, fon Štrohajm, Šternberg, Vels, Raul Ruiz) (up. Skarpeta, 2003: 31). Orson Vels, koga pominje Skarpeta, upravo je filmom *Treći čovek* (1949) stekao popularnost, a uz to, radnja filma dešava se u bečkom podzemlju, gradu koga je Skarpeta (2003: 62) imenovao gradom lepe dekadencije i metaforom jednog uništenog sveta koji nas se sve više tiče. Pavić je verovatno odabrao noar film, ne bi li svoj roman o grešnim umetnostima filmsko-onirički osenio ironičnom aumom austrijske prestonice, gradom Malera, Frojda, Rota, Šenberga, Broha, implicirajući kako se antisemitizam „razvio upravo u jednom od najkulturnijih gradova sveta takvom snagom, da to dovodi u pitanje opšteprihvaćene ideje po kojima jedino kultura može da se suprotstavi varvarstvu“ (Skarpeta, 2003: 87).

U intervjuu „Novo osvetljenje naše književnosti“, Pavić (1971: 10) je kao najveću vrlinu koju omogućuje primena baroknih kriterijuma na književnost, odredio mogućnost interdisciplinarnog opštenja muzike, slikarstva i literature. Interesantna je i vizura, prema kojoj se nemačka barokna drama uputila umetničkom cilju Riharda Vagnera: „Anticipirala je totalno ili 'univerzalno' umetničko delo, 'Gesamtkunstwerk' u kome će biti sjedinjene sve umetnosti“ (Grubačić, 2009: 191–192). Ukoliko bi ovo viđenje bilo primenjeno na roman *Sedam smrtnih grehova*, moglo bi se o njemu govoriti kao o pokušaju da se svih sedam umetnosti sjedine unutar jednog književnog dela, čime bi se otelotvorio koncept celine. Film *Treći čovek*, pored svojih ostalih semantičkih funkcija, u tom svetlu, predstavljao bi sinغدohu za filmsku umetnost najšire uzev.

3. *Sergej Paradžanov i Milorad Pavić*

Pavićevo interesovanje za život i delo Vojislava Ilića i njegove porodice, rezultovalo je nekolikim knjigama, od kojih je doktorska disertacija objavljena u vidu knjige *Vojislav Ilić i evropsko pesništvo* (1971), svakako najznačajnija. Pavić je prevodio sa ruskog jezika i bio izvanredni poznavalac slovenskih književnosti. U doktoratu je, razume se, dobar deo posvećen udelu ruskih pesnika na Vojislava Ilića, s posebnim akcentom na Puškina i Ljermontova. Dvojica ruskih romantičara, s obzirom na to da su boravili i intenzivno bili inspirisani Kavkazom, pa se to jednim delom prenelo i na tematizovanje Kavkaza i kavkaskih naroda u delu Vojislava Ilića, mogli su pojačati i Pavićevo interesovanje za kavkaski hazarski narod, koje je negovao počev od pisanja seminarskog rada o Ćirilu i Metodiju na studijama književnosti, još 1953. godine (up. Pavić, 2019: 329).

Puškin i Ljermontov bitno su uticali i na scenarija Sergeja Paradžanova, pa je tako režiser zamislio čitav filmski projekat „Verovanja starog Kavkaza“ (up. Jakovljević, 2005: 72), koji je jednim delom ostvaren kroz sačuvane scenarije (up. Jakovljević, 2003), a konkretno u vidu trilogije *Boja nara [Sajat Nova]* (1969), *Legenda o tvrđavi Suram* (1985) i *Ašik Kerib* (1988). Jermenski režiser želeo je da prikaže „Kavkaz onako kako ga je pesnik sanjao u svom romantičnom okruženju sa strašću za Fausta i Mefista“ (prema: Jakovljević, 2005: 65). Upravo su dela koja pominje i uticala na našeg simbolistu, Vojislava Ilića.

Milorada Pavića potencijalno je mogla nadahnuti i ličnost ovog režisera, a ponajviše film *Boja nara* (1969), sa kojim je najverovatnije i uspostavio umetničku komunikaciju. Najpre, i Pavić i Paradžanov svirali su violinu. Pavić je studije muzike napustio pred diplomski ispit (Pavić, 2019: 329), dok je Paradžanov kao mladić svirao violinu, pohađao koreografsku školu i Muzički konzervatorijum u Tbilisiju (1942–1945) (Paradžanov, 1991: 53; Dunderin, 2004: 177).

Kao što je za Pavića *Hazarski rečnik* (1984) autobiografsko delo, za Felinija je to film *Ulica* (1954), a za Paradžanova *Boja nara* (1969): „Sajat Nova’ mi je moj najbliži film“ (Paradžanov, 1991: 54). Osim što između filmova i srpskog romana jesu periodi od petnaest i trideset godina (1954 – 1969 – 1984), italijanski i jermenski režiser, kao i srpski pisac, povezani su i violinijskim pozivom (Paradžanov i Pavić) i motivom violine (Fellini i Pavić). Štaviše, Paradžanov je izuzetno cenio Felinija, toliko da mu je dizajnirao i sašio kostim na poklon, s postavom od svilenog dragocenog halata, na čijim rubovima je bila izvezena persijska šara, tako da je stvorio raskošno odelo od kadife renesansnog kroja, sa komadima različitih nijansi, zlatnim nitima i kamenjem (up. Rapaj, 2016: 153).

Pavić je eksplicitno rekao da je njegov roman zapravo autobiografija, Felinijeva supruga otvoreno je ukazala kako je Đelsomina Felinijevo uspostavljanje veze sa stvarnošću duše, dok je Paradžanov sebe poistovetio sa jermenskim pesnikom 18. veka, Sajatom Novim, o kome je i snimio pesničku biografiju:

„baš kao i Sajat Nova, prokleti umetnik, i on je Jermen koji je živeo i služio u Tbilisiju ('Boju nara' snima upravo u Gruziji, za 'tuđe' producente, a ne u matičnoj Armeniji), i njegovo stvaralaštvo predstavlja trougao čije su tri tačke traganje za nacionalnim identitetima Gruzijaca, Jermena, Ukrajinaca“ (Dunderin, 2004: 182).

Lirska komponenta podjednako je važna kako za Pavićev najprevođeniji roman, tako i za estetski najuspeliji film Sergeja Paradžanova. Pasaži poezije princeze Ateh i lirsko-onirički elementi fantastike imaginativno i, u pogledu intenziteta ekspresije, odgovaraju kadrovima filma *Boja nara*. Poznato je i da Tarkovski i Paradžanov „kapilarno pretapaju poeziju i film“ (Danilov, 2003: 125), ali se takođe smatra i kako je uticaj filma na literaturu vezan za naša najdublja sećanja i maštanja iz detinjstva (up. Horton, 1988: 558), pa je otuda kod dvojice lirski nastrojenih režisera toliko artistički naglašeno i povlašćeno detinjstvo. Kako je barokni sloj *Hazarskog rečnika* jedan od ključnih za razumevanje romana (up. Pavić, 1986), tako je i za *Boju nara* odlučujuće što je na neobičan način i kroz tipično baroknu stilizaciju (ćilime, školjke, bucmaste anđelčice) predstavljena biografija jermenskog trubadurskog pesnika.

Osećaj za detalj i nijansiranu metaforu odlike su Pavića kao pisca. Poput antikvara, pažnju neretko posvećuje retkim i skupocenim predmetima, što je našlo svoje uporište i u tekstu romana, primera radi, prizorima brojnih antikviteta do kojih je došao dr Abu Kabir Muavija, a koji pričaju priču o Hazarima:

„Ostali predmeti, kao papagaj, kamilje sedlo s praporcima, osušena voćka u obliku šišarke nalik na ribu, kavez za ljude i drugi, imali su jedan jedini zajednički imenitelj. Naime, na osnovu oskudnih podataka kojima je računar bio nahranjen najvećim delom iz studija samog dr Muavije, izlazilo je da su sve te stvari pominjane u danas izgubljenom 'Hazarskom rečniku“ (Pavić, 2012: 161).

Paradžanov je iz porodice antikvara, sa izgrađenim senzibilitetom za starine: „Moja traganja za starim, moje je estetsko ubeđenje. [...] Datosti epohe grade dramaturgiju“ (Paradžanov, 1991: 54). Dragan Jovanović Danilov (2003: 128) protumačio je taj poriv svojevrsnim „obogaćivanjem sveta“: „slikanje i predstavljanje nekih malih, naizgled efemernih stvari i predmeta [...] na neki način [je] oblik obogaćivanja sveta“.

I Pavić i Paradžanov tematizovali su svojim remek-delima rastavljene ljubavnike i to kroz prizmu trubadurske lirike. Jusuf Masudi je, naime, Pavićev

trubadur, lautista i barokni lovac na snove koji je, ne prepoznavši vočku ku, ostao lišen kontakta sa princezom Ateh, a tako i „spoznaje o Hazarima“:

„u času kada je sreo princezu nije još uvek poznavao sve odrednice tog registra, pa nije prepoznao reč 'ku' kada ju je princeza Ateh pomenula. Ta reč je iz hazarskog rečnika i označava vrstu voća i da je to shvatio, Masudi bi se setio ko je pred njime i mogao je sebi uštedeti sve kasnije napore u svojoj veštini; od nesrećne princeze mogao je naučiti o lovu na snove više no iz bilo kakvoga rečnika“ (Pavić, 2012: 122).

Harutjan Saratjan, poznatiji kao Sajat Nova (što na persijskom znači „Kralj pesnika“), pak, budući nesrećno zaljubljen u gruzijsku princezu Anu, ispevao je mnoge pesme, koje svedoče o njegovoj potrazi za ljubavlju na ovom svetu. Onako kako su Masudi i Ateh (princeza pesnikinja) lovili snove – on pesmom i leutom, a ona vočkom ku, tako je i Sajat Nova lovio ljubav pesmom i tradicionalnom jermenskom vočkom nar: „Pesme, kao plamen, srce mi spališe, / I razum prohujao kao vihor; dušu, telo mi spališe. / Plači Sajat-Nova, kuni ovo zlo, bezumniče. / Ko ne čuje pesmu za njega ne marim. U svetu svoj ulov tražim“ (Nova, 2014: para. 5).

Vočka ku i nar ogledaju se najdirektnije u dijalogu između *Hazarskog rečnika* i filma o jermenskom pesniku. Kako je u filmu *Kum* (1972) Frensisa Kopole estetizovana i semantizovana pomorandža, tako su i nar i vočka ku postali emblemi Pavićevog romana i Paradžanovljeve kavkaske trilogije. Pomorandže se u *Kumu* javljaju mahom u liminalnim situacijama, za vreme venčanja u kontekstu erotske konotacije, pred ubistva kao najava smrti, ali imaju i suptilnu simboliku koja se odnosi na rodnu Siciliju Don Korleonea. Vito Korleone, naime, dobijao je pomorandže iz svoje zemlje i tako je, antejski, obnavljao svoju snagu i bio veliki Don. Međutim, njegov naslednik Majkl, koji je najposle doživeo krah, dobijao je pomorandže iz Majamija. Američko ime i američke pomorandže, dakle, nisu mogle da održe snagu porodice Korleone baš iz tog razloga što nisu bile autentično sicilijanske.

Simbolika nara jednim delom vrlo je bliska simbolici ovako shvaćene pomorandže. U jermenskoj kulturi i poeziji (posebno kod Sajata Nove) nar ima posve važnu ulogu. Ženske grudi i obrazi bili su opevani kroz metaforu nara, neretko je nar dobijao atribute afrodizijaka u raznoraznim kultovima plodnosti, ali bio je i signum neuzvraćene ljubavi (up. Fajfer, 2015, para. 3).¹ U sva tri filma

¹ „The fruit made the poet fantasize about women's brasts, its color representing the cheeks of his beloved. [...]Throughout the Ancient Orient, pomegranates were used as aphrodisiacs

kavkaske trilogije, kako tumači Moric Fajfer, Paradžanov je iskoristio značenjski potencijal nara u okvirima narodne tradicije, pa se tako pojavljuje da obeleži detinjstvo, brak i smrt glavnih protagonista. On simbolizuje religijske i običajne rituale koji prate istoriju Kavkaza, kako u književnosti, tako u umetnosti najšire uzev i u arhitekturi. Ovi oblici narodne kulture nisu tipični samo za pravoslavne Jermene, već su karakteristični i za katolike i muslimane koji žive u istoj regiji (up. Fajfer, 2015, para. 5).²

Nadalje, nar je u Paradžanovljevim filmovima zadobio i političku konotaciju. Smatra se da se u jednoj od prvih scena, u kojoj tri voćke ispuštaju crveni sok na belom platnu, formiraju granice drevnog jermenskog kraljevstva, iscrtane krvlju (up. Fajfer, 2015, para. 3).³ U tom svojstvu, ova voćka predstavlja i stradalništvo pesnika Sajata Nove, koje je povezano sa tragičnom istorijom kavaskih naroda (up. Fajfer, 2015, para. 4)⁴, budući da je Nova pevao na tri jezika: jermenskom, gruzijskom i azerbejdžanskom (up. Ašug, 1991: 50). I, konačno, simbolika nara iscrpljuje se u značenju saznanja, spoznaje i mudrosti (up. Dunderin, 2004: 183), dok značaj boje može biti shvaćen u kontekstu značenja koje boje imaju za čitav Paradžanovljev opus, a to je da imaju „karakter muzičkih nota“ (Jakovljević, 2005: 77). Na taj način možemo konstatovati kako je „boja nara“ zapravo mogućnost spoznaje ljubavi, snova, života i smrti kroz pesmu i muziku.

Mogućnost spoznaje i saznanja ima i voćka ku princeze Ateh, kako se vidi iz navedenog odlomka. Takođe, ni hazarska voćka nije lišena erotskih svojstava, a predstavlja sinegdohu za ljubavnu i političku poeziju princeze Ateh, jer je to jedina reč hazarskog jezika koju nije zaboravila. Kako o Hazarima ne znamo gotovo ništa,

in fertility cults. [...] now referred to the 'secret way to the pomegranate of your bosom' in the context of unrequested love“.

² „In all three films, the fruit appears most often in the context of important celebrations or liminal moments, accompanying the protagonists' passage to adulthood, marriage, journey or death. As we shall see, pomegranates have symbolized religious and civic rituals throughout much of their history in the Caucasus, which is well documented by literature, art and architecture. Most importantly, the origin and practice of these traditions are not exclusive to Armenia, uniting and predating longstanding traditions of Islam and Catholicism in the region“.

³ „In one scene of Parajanov's famous *The Color of Pomegranates*, the fruit most controversially spills juice onto a cloth forming a stain that looks like the shape of the ancient Kingdom of Armenia“.

⁴ „they 'symbolize the martyrdom of Sayat-Nova and, more broadly, the tragic history of the peoples of Transcaucasia““.

jer predstavljaju narod iščezao sa svetske pozornice, i njihova voćka iliti životni sok nije nam saznatljiv. Zato je i voćka ku neodredljiva i enigmatična, za razliku od pomorandže i nara. I voćka ku postaje simbol svoje zemlje, iščezlog hazarskog carstva, što je izraženije kada se ima u vidu da, u vreme kada Paradžanov snima *Boju nara*, Jermenija ne postoji na mapi sveta, već u okvirima SSSR-a.⁵ Kako se granice Jermenije pojavljuju na belom platnu kada se voćke raspore, tako se, simbolički govoreći, mogu oživeti i iščezli Hazari ako se „istisne“ voćka ku. Ne čudi stoga što se u kolekciji dr Muavije, koji je živeo u 20. veku, kada Hazara više nema, našla tek „osušena voćka“. Ona je „osušena“, zato što nema više soka ili hazarske krvi koja može da povрати izgubljeno.

Jedini „sok“ koji je preostao je „sok“ poezije princeze Ateh; krv i meso reči koje tvore knjigu: „Verbum caro factum est – Reč postade meso“ (Pavić, 2012: 186) iliti „životni sok za čitača“ (Kadić, 1991: 58), koji je Sajat Nova dobio iz knjiga, iscedenih ogromnom presom, pa je to i njegovu poeziju učinilo snažnom. Bitan preduslov za nastanak poezije princeze Ateh i „Kralja pesnika“ jeste ljubav, inspirisana upravo rastavljenošću zaljubljenih.

Ni Ateh, ni Nova ne mogu da uspostave dodir sa Mokadesom i princezom Anom, ma koliko ih dozivali pesmama. Nemogućnost kontakta njihovu poeziju učinila je netelesnom, apstraktnom i mističnom kao što su pantomima, balet, pa čak i lezginka. „Sporost“ princeze Ateh (Pavić, 2012: 120), njenih „sedam lica“ (Pavić, 2012: 31), rasonoda „brzim i sporim ogledalima“ (Pavić, 2012: 33) i „gluma majčinog života pred ogledalima“ (Pavić, 2012: 33) stvaraju utisak da hazarska princeza imaginativno odgovara pantomimičarima i lutkarskoj mimici princeze Ane iz Paradžanovljevog filma, posebno ako se ima u vidu da je gruzijska glumica, Sofiko Čiuareli (1937–2008), odglumila čak šest uloga u ovom kinematografskom ostvarenju (pesnika u mladosti, princezu, pesnikovu muzu, pantomimičare i Anđela uskrснуća) (up. Jakovljević, 2005: 66).

Interesantna Paradžanovljeva ideja da ista glumica igra i zaljubljenog pesnika i princezu možda može osvetliti i prirodu ljubavi princeze Ateh i Mokadese al Safera. Ako je, naime, Ateh, gubeći ženski pol, postala i muško i žensko, ona i njen ljubavnik potencijalno su postali jedno biće. Dodir sa njim ne može da ostvari zato što je on zapravo ona sama i obrnuto. Ateh je, samim tim, postala oličenje androginog Adama i knjige *Hazarski rečnik*, koju tvore muški i ženski primerak. Na taj način može se osmotriti njena statičnost, jer, osim u snu, kada jedino može

⁵ Otuda je Paradžanov i imao brojne probleme i bio u više navrata zatvaran (up. Paradžanov, 1991: 55).

doživeti dinamiku ljubavi (up. Pavić, 2012: 121), njena egzistencija je slika dugog, ali i lepog filmskog kadra bez pokreta.

Paradžanov (1991: 54) je težio da „statičnošću postigne dinamiku“, ali i da ne snima scenu ako je prethodno nije video u snu (up. Jakovljević, 2005: 69). Princeza Ateh je, gubeći pol, postigla, dakle, savršenu statičnost. Međutim, ljubavlju koju doživljava u snu, postiže dinamiku i tako kontinuirano uspeva da preživi dvanaest vekova. Smenom sporosti jave i dinamike snova unutar nje se odigrava ples, nalik na kavkasku lezginku. Etimološki, lezginka potiče od reči lezgin koja znači orao i njega imitativno podražavaju muškarci. Njihov ples je brz, nalik na orla koji je oličenje dinamike i lova. Igra žena je izrazito spora i one predstavljaju labudice. U okviru plesa muškarci i žene približavaju se jedni drugima, ali se ne dodiruju (up. Kavkaz, 2019, para. 7–8). Slika njihove igre nalik je ritmici postojanja Adama Ruhanija / Kadmona / Isusovog i Sotoninog brata iz *Hazariskog rečnika*, koji neprestano pada i uspinje se, jer ne postoji u prostoru, već u vremenu. Mokadesa al Safer je orao, brzi lovac na snove, a Ateh je labudica, koja pliva po površini snova. Da bi sa njima igrao lezginku i čitalac „brzihi očiju“ (Pavić 2012: 282) mora da lovi, da voli i da sanja, i tako otkriva zagonetku ljubavi, smrti i besmrtnosti, a to je, osim Miloradu Paviću, bilo važno i Ljermontovu i Paradžanovu (up. Jakovljević, 2005: 68).

*

Ako pokušamo da sublimišemo sve filmske aspekte Pavićeve proze, možemo najpre konstatovati da se većina njih sažima u komparativnoj analizi Pavićeve i Paradžanovljeve poetike. I *Vizantijsko plavo* i *Boja nara* u svojim naslovima sadrže „boju“. Tajna vizantijsko plave boje je ženska krv, tj. krv Evrope, kao što se crvenom bojom nara implicira krvava sudbina jermenskog naroda. Međutim, vizantijsko plava boja je boja neba i večnosti, ali je i boja prave, izvanzemaljske ljubavi. Boja nara jeste takođe boja ljubavi, ali pre bi se reklo ljubavi ovog sveta.

Oduševljenje Felinijem, krasilo je, vidi se i srpskog pisca i jermenskog režisera, a svu trojicu povezuje mističan odnos prema poeziji, muzici i violinama. Ovaj instrument postaje ključ za samospoznaju, put do stvarnosti duše, individualnog otkrivanja smisla života i uskršnuća. Otuda su i njihova antologijska ostvarenja osenčena suptilnim autobiografskim crtama.

Filmom *Treći čovek* Pavić ukazuje na problem humanističkih vrednosti u svetu i potencijalni pokušaj da se kroz svih sedam umetnosti (književnost, muziku,

slikarstvo, vajarstvo, arhitektura, pozorište i film) okaje „sedam smrtnih grehova“ i iskupi čovečanstvo.

Konačno, dijalog između *Hazarskog rečnika* i *Boje nara* otkriva svu lepotu umetnosti, prepleta slika, muzike i poezije, svega onoga što „obogaćuje svet“ i čini ga podnošljivim za život. A ta kategorija umetničke vrednosti prevazilazi nivo estetskog i ulazi u domen antropološkog značaja.

Jelena Đ. Marićević Balać

PAVIĆ AND FILM

Summary

The paper's goal is to answer two questions. The first one concerns the influence of Milorad Pavić on Serbian cinematography and the second one deals with the influence of world cinematography on the work of this writer. Therefore, the paper is divided into two sections and it is comparatively, interdisciplinary, and hermeneutically oriented. The focus of the first part is the film *Vizantijsko plavo*, inspired by Pavić's prose, while the second part of the paper sheds light on his prose through frames from films *The Third Man* by Carol Reed, *La Strada* by Federico Fellini and *The Color of Pomegranates* by Sergei Parajanov. The results of the research have shown that the mutual component of Pavić's prose and the aforementioned films lies within the question of the anthropological sense of art, the artist, and human life in general.

Keywords: poetry, film, soul, violin, autobiography.

IZVORI

- Nova, S. (2014). Film *Boja nara* Sergeja Paradžanova i poezija Sajat-Nove. Poeziju prevela Jadranka Dubak A. A. A. *Internet časopis posvećen umetnosti*, 15. 1. 2014. Preuzeto 2. 12. 2019, sa: <https://anaarpart.com/2014/01/15/film-boja-nara-sergeja-paradzanova-i-poezija-sajat-nove/> (štampano ćirilicom)
- Pavić, M. (1971). Novo osvetljenje naše književnosti, *Bagdala*, 13, 142, 10–11. (štampano ćirilicom)
- Pavić, M. (1971a). *Vojislav Ilić i evropsko pesništvo*. Novi Sad: Matica srpska (štampano ćirilicom)
- Pavić, M. (1986). Barokni sloj u *Hazarskom rečniku*, *Delo*, 6, 1–20.
- Pavić, M. (1988). *Atlas vetrova*. prir. Raša Livada. Beograd: Prosveta, Narodna knjiga, SKZ

- Pavić, M. (1989). Kako *Hazarski rečnik* preneti na film, *Rukovet*, god. 35, br. 2, 189–190.
- Pavić, M. (1990). *Hazari ili obnova vizantijskog romana*. Beograd: BIGZ
- Pavić 1991: Pavić, Milorad. Unutrašnja strana vetra. Roman o Heri i Leandru. Beograd: Prosveta (štampano ćirilicom)
- Pavić, M. (1999). *Zapis na konjskom ćebetu. Nove beogradske priče*. Beograd: Draganić (štampano ćirilicom)
- Pavić, M. (2002). *Sedam smrtnih grehova*. Beograd: Plato (štampano ćirilicom)
- Pavić, M. (2012). *Hazarski rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva (štampano ćirilicom)
- Pavić, M. (2019). *Antologijska edicija: Deset vekova srpske književnosti: Milorad Pavić*. Prir. Jelena Marićević. Novi Sad: Izdavački centar Matice srpske (štampano ćirilicom)

FILMOVI

- Carol Reed, *The third man* (1949)
- Federico Fellini, *La Strada* (1954)
- Сергѣй Иѡсифович Параджанов, *Цвет граната* (1969)
- Francis Ford Coppola, *The Godfather* (1972)
- Dragan Marinković, *Vizantijsko plavo* (1993)

STRUČNA LITERATURA

- Ašug, S. (1991). Portret Sergeja Paradžanova. *Sineast: filmski časopis*, 85, 49–51.
- Grubačić, S. (2009). *Istorija nemačke kulture*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Danilov, D. J. (2003). Tarkovski i Paradžanov, pesnici. *Ekranizacije: simpozijum 27. festivala filmskog scenarija*. Vrnjačka Banja, 122–130.
- Dunderin, A. (2004). U kavezu. Osamdeset godina od rođenja Sergeja Josifoviča Paradžanova 1924 – 1990 – 2004. *Stanje stvari*, 7, 175–186.
- Jakovljević, A. (2003). Četiri putovanja na Krim. U: Ičin, K. (ured.) (2003). *Put i putovanje u umetnosti i kulturi*. (str. 49–62). Beograd: Filološki fakultet (štampano ćirilicom)
- Jakovljević, A. (2005). Izvori i struktura scenarija *Demon* Sergeja Paradžanova. *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 68, 63–84. (štampano ćirilicom)
- Kadić, V. (1991). Tvrdoглава ljepota: razumijevanje filma *Sajat Nova* i svijeta Sergeja Paradžanova. *Sineast: filmski časopis*, 85, 57–59.

- Kavkaz, G. (2019). Kavkazskaja lezginka. Preuzeto 2. 12. 2019, sa: <https://zen.yandex.ru/media/georgykavkaz/kavkazskaia-lezginka-5dc77a35ac4aba4158bda86f> (štampano ćirilicom)
- Kecik, T. (2013). *Federiko Felini: život i film. Biografija filmskog velikana koju je sa strašću napisao njegov prijatelj i filmski kritičar*. Prev. Marija Kajtez, Novi Sad: Kiša
- Mohorovičić, A. (odrednica). *Hrvatska enciklopedija: mrežno izdanje*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Preuzeto 2. 12. 2019, sa: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=41535>
- Paradžanov, S. (1991). Paradžanov o sebi i o drugima: kolaži, šeširi, filmovi. *Sineast: filmski časopis*, 85, 53–55.
- Rapaj, K. (2016). O Paradžanovu. Prev. A. Arsenjev. *Ruski almanah*, 25/21, 146–166. (štampano ćirilicom)
- Skarpeta, G. (2003). *Povratak baroka*. Prev. P. Sekeruš. Novi Sad: Svetovi (štampano ćirilicom)
- Todorović, O. (2016). *Vizantijsko plavo*. Ljubavna avantura Evrope i Balkana. *Kultiviši se: mesto za drugačije sadržaje*. Preuzeto 2. 12. 2019, sa: <https://kultivisise.rs/vizantijsko-plavo-ljubavna-avantura-evrope-i-balkana/> (štampano ćirilicom)
- Pfeifer, M. (2015). Life History of a Fruit. Symbol and Tradition in Parajanov's Caucasian Trilogy. *East European film bulletin*. Preuzeto sa: <https://eefb.org/retrospectives/symbol-and-tradition-in-parajanovs-caucasian-trilogy/>
- Horvat, P. (1993). Simbolika u filmu *Vizantijsko plavo*. *Letopis Matice srpske*, god. 173, knj. 459, sv. 1-2, 103–120. (štampano ćirilicom)
- Horton, E. (1988). Film i literatura (kratak pregled). Prev. Jelena Pavić, *Polja*, god. 34, br. 358, 556–558.

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЛИНГВИСТИКА

Марио Лигуори*

Милан Ајдановић

Павле Секеруш

Филозофски факултет

Универзитет у Новом Саду

УДК: 811.163.41: 316.647.8

811.131.1:316.647.8

DOI: 10.19090/gff.2020.1.259-274

Pregledni naučni rad

ПРИЛОГ О ЈЕЗИЧКИМ ПРЕДРАСУДАМА НА ИТАЛИЈАНСКОМ И СРПСКОМ ГОВОРНОМ ПОДРУЧЈУ**

Овај рад бави се увреженим језичким предрасудама које настају спонтано или услед језичког рефлекса код говорника на италијанском и српском говорном подручју. Пажњу смо усмерили на неколико примера: веровање да речи немају ефекта ако нису негде записане по принципу *verba volant, scripta manent*, убеђење да постоје логични и нелогични, супериорни и инфериорни, леви и десни, лаки и тешки језици, ниподаштавање дијалекта у односу на национални језик, произвољни став да наш језик пропада те да га због тога морамо бранити од утицаја страних језика и култура. У овом раду покушаћемо да се као лингвисти позабавимо набројаним темама те да их оповргнемо или барем доведемо у сумњу.

Кључне речи: предрасуда, стереотип, мит, веровање, италијански језик, српски језик.

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

1.1. Поставити питање језика значи суочити се пре свега с њему природеном особином: његовом непрестаном променљивошћу. Наиме, језик није постојан као стена, већ се, ма како чврсто био кодификован, непрестано мења, заузима друге форме, шири се и смањује, растеже и скупља. Говорити о језичком систему, отуд, значи говорити о предмету који се без престанка модификује, при чему се та променљивост заправо показује као неопходна за његово постојање (Downes, 1998: 233–234). Језик је непресушан извор флуидне материје која се неретко опире строгим категоризацијама, те би се он

* mario.liguori@gmail.com, ajdzanovic@ff.uns.ac.rs, psekerus@ff.uns.ac.rs

** Овај рад представља део истраживања у оквиру пројекта Стандардни српски језик (178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

могао упоредити с каквом дивљом животињом коју је немогуће укротити: у рвању с логосом језика, чак и најдаровитији говорник на крају мора да поклекне.

Наша премиса, међутим, не налази упориште ни у италијанској ни у српској свакодневици, зато што неретко постаје незахвално пробирати поуздано језичко знање од предрасуда. У нашим срединама говорници махом не признају супериорност језика у односу на човека, напротив: за језик се неретко говори да га можемо *савладати* (нису ретки ни случајеви странаца који тврде да су савладали страни језик – било српски било италијански). У општеприхваћеном схватању човековог односа с језиком, наиме, човек поседује језик, те је у стању да га непогрешиво и научи. Ово распрострањено веровање (уверени смо – погрешно) сматрамо основним разлогом зашто смо се прихватили задатка да напишемо овај рад.

Горе нисмо случајно рекли да је извесно схватање језика општеприхваћено. Чињеница да говорници истовремено производе језик и размишљају о њему делује збуњујуће на оне који су жељни да се удубе у језичку проблематику. Говорници имају сопствену идеју језика, која зависи како од учесталости језичке продукције тако и од нераскидиве људске везе с говором. Памет нам је језичка, те нас је немогуће замислити без фундаменталне карактеристике говора. „Човек говори. Ми говоримо на јави и у сну. Говоримо увек, чак и онда кад се не оглашавамо ниједном речју, већ само слушамо и читамо, па и онда кад посебно нити слушамо нити читамо, већ се уместо тога бавимо некаквим послом или препуштамо доколици. Ми увек говоримо – на овај или онај начин”, тврди Хајдегер (Haideger, 2007: 7). Ипак, пошто се знање о језику просечног говорника не заснива на научним спознајама, већ пре на конкретној употреби језика, неретко настају погрешне представе о језику. При томе, проблем није нимало баналан: с њим се, поменимо њих као нама најближе, првенствено суочавају студенти који се први пут сусрећу с појмовима о језику из уџбеника или предавања, јер ти исти појмови понекад знатно одударују од емпиријског искуства говора. Тек тада студенти почну увиђати провалију језичких предрасуда која се отвара између учења и знања.

Потреба за нашим радом произилази из нужде да оборимо или барем доведемо у сумњу језичке предрасуде које су присутне код просечних говорника те понекад, најалост, чак и код појединих припадника образованог дела становништва. Често се превиђа да коришћење матерњег или страног језика не значи нужно и знање о језику као појави и систему. Стога различите

предрасуде могу поткопавати сам рад на језику: перфидно се јављају у нашем окружењу, при чему се не дају лако препознати, а још мање искоренити. Поједине представе о језику прате нас од самог рођења, те се провлаче као црвена нит кроз читав наш живот – понављали су нам их прави или лажни ауторитети: поједини наши учитељи и наставници, чланови породице, пријатељи, политичари, службеници, новинари и други људи који су се нама непосредно или посредно обраћали. Стога и желимо да упозоримо на штету која због језичких предрасуда настаје на италијанском и српском говорном подручју.

2. ЈЕЗИЧКЕ ПРЕДРАСУДЕ

У овом раду ћемо, дакле, упозорити на неке језичке предрасуде с циљем да их оборимо научним аргументима. Да бисмо постигли зацртани циљ, прво морамо да дефинишемо сам појам – *предрасуда*, који је предмет проучавања многобројних стручњака.¹ Предрасуде се најчешће одређују као рани судови, површни, дати брзоплето, некритички. „Дефинишемо као предрасуду негативан став према једној групи или њеним члановима”,² објашњава Год Нелсон (Nelson, 2009: 2). По мишљењу Клауса Рота, наше представе о другима су „слике у главама које смо тек веома ретко свесно изградили по сопственом искуству, већ смо их по правилу без даљег оспоравања усвојили као деца, процесом социјализације и акултурације (васпитањем, школом, путем медија, свакодневице). Као претежно културно посредовани ставови и представе, те слике су, осим тога, често емоционално оптерећене и непосредно се тичу, како желим да покажем, емоционалне дефиниције себе и других, дакле идентитета” (Rot, 2000: 267).

Предрасуде пак могу да буду личне или колективне. Потоње се често јављају када у датој земљи делује политичка гарнитура која води дискриминаторску кампању путем језика усмерену против неке друге државе или групе људи.³ Норман Ферклаф, нимало случајно, тврди да је језик

¹ За више информација о предрасудама, види Spears et al., 1997, Gardner, 1994 и Augoustinos & Reynolds, 2001.

² „We define prejudice as a negative attitude toward a group or toward members of the group” (овде и на другим местима, на српски превео М. Л.).

³ Ратна тема није предмет нашег истраживања, те наш рад није место где ћемо изразити своје мишљење о смрти Југославије. Ипак, поводом троугла „језик – рат –

инструмент којим се људи служе да би владали другим људима (Fairclough, 1989: 1) те да постаје средство моћи када је носилац стереотипа и предрасуда. С тим у вези, стиче се утисак да се предрасуде учвршћују кад се у датој средини систематски јављају и понављају, што нам говори да су језик и предрасуде нераскидивно повезани.

На овом месту даћемо неке од најувреженијих језичких предрасуда с којима смо се сусретали у последњих двадесетак година на италијанском и српском говорном подручју. Наравно, наш избор је пао пре свега на белодано бизарне и погрешне ставове о језицима који су нас се највише дотакли, те ни у ком случају не сме да се сматра коначним или једино исправним. То значи да нити смо у позицији да искључимо додатне језичке предрасуде на италијанском и српском подручју нити можемо претпоставити која се све иста или друга и друкчија схватања о језику појављују у различитим срединама. Наш рад је, дакле, само подстрек за даља истраживања на изабрану тему.

2.1. Verba volant, scripta manent.

Премда немамо поузданих података о прецизнијем пореклу ове сентенце (према неким изворима први пут ју је употребио император Титус у једном говору у Сенату), знамо да се она у наше доба користи као средство да истакне стварну или само претпостављену пожељност и предност писане речи над говореном. Мада писана реч обезбеђује поузданост и постојаност, изговорено такође има значајно дејство на онога ко слуша. Принципи језичке прагматике умногome указују на делотворност говорног језика.⁴ Замислимо, на пример, свештеника који младожењу и невесту проглашава мужем и женом: у том тренутку свештеник *нешто чини*, а то је језички чин. Људи нешто чине тиме што „дају изјаву, обећају, прете, упозоре, поставе питање, дају налог итд.”⁵ (Fairclough, 1989: 156). Пошто је човек изговорио извесне речи, може се поставити питање да ли су оне ономе коме су упућене тешко пале, натерале му сузе на очи или га пак разочарале, усрећиле, уплашиле. Језик недвосмислено утиче на унутрашње стање и понашање: тај аспект није

национализам” на простору једне од бивших република Југославије, заинтересовани могу видети нпр. Kordić, 2010.

⁴ У погледу језичке прагматике, види Austin, 1962.

⁵ „Making a statement, making a promise, threatening, warning, asking a question, giving an order, and so on”.

секундаран, мада се олако занемарује због општеприхваћеног става о супериорности писане речи. У свету, иначе, нема трага о језику који се само пише, а да се не говори, док има много језика који се говоре, а не пишу се, подвлаче Графи и Скализе (Graffi, Scalise, 2002: 29).

Занимљиво је узети у обзир примењивање принципа *verba volant, scripta manent* у домену правосуђа, које у традиционалном схватању, у најбољој традицији римског права, уважава писану форму (отуда и навика да се нешто напише да би постојао доказ о датом договору/споразуму). Супротно веровању да уговори морају бити написани „црно на бело”, говорни уговори и те како постоје и важе. Тако је кад тражимо обичну кафу у кафетерији (у том случају, јасно је да се уговор спроводи разменом кафе и новца), али и у неким суштински важнијим приликама попут склапања уговора о коришћењу стана. Дobar пример за то јесте италијански закон број 392 из 27. 7. 1978,⁶ који налаже да се правно ваљан уговор може склопити чак и усмено (GU, 1978: 5415–5428). С правног становишта, дакле, није увек тачно да речи немају конкретан ефекат. Замислимо ситуацију у којој једна особа кривично одговара зато што је некеме запретила смрћу: та ће особа кривично одговарати јер је нешто *учинила* запретивши другој особи. Случај се не би решио кроз призму сентенце *verba volant, scripta manent*, већ би по свој прилици доспео до суда.

2.2. Постоје логични и нелогични језици.

Језичке предрасуде каткада изненађују својом истрајношћу и присутношћу у нашем животу. Поједини људи у нашем окружењу глорификују класичне језике попут старогрчког и латинског, али донекле и савремени немачки, уз објашњење да су то логични језици. Ко од нас није барем једанпут у гимназији чуо да је латински најлогичнији језик на свету? И чак и да се тај неко није сложио с таквим ставом свога наставника, због недостатка зрелости и смелости вероватно је устукнуо пред ауторитетом. Премда такве тврдње у Италији умногоме зависе од падешког система латинског језика, који делује изузетно прецизно из перспективе италијанског језика, опет није јасно због чега би један језик, макар и латински, био

⁶ Закон је објављен 29. 7. 1978. у Службеном гласнику Републике Италије.

логичнији од других.⁷ Несумњиво је да сваки језик има мање или више сложен фонолошки, морфолошки и синтаксички систем који га не чини ни мање ни више логичним у односу на неке друге језике: сваки језик је систем знакова који служи за људску комуникацију, подсећа Ђузепе Берни (Berni, 1991: 13).⁸ Уосталом, нити једно једино научно дело које смо консултовали не бележи податак да су неки језици логичнији од других или да унутар једног језика постоји само једна логика.⁹ Сваки језик је, назовимо га тако, организам у којем коегзистирају разне конфликтне логике. Заправо, ако бисмо језик желели с нечим да упоредимо, био би то непрегледни лавиринтски сплет. У чувеној *Језичкој историји уједињене Италије*, Тулио де Мауро је споменуо Витгенштајнову дефиницију да је језик „попут старог града”¹⁰ (De Mauro, 1974: 233).

Обично се ставови о супериорној логици извесног језика јављају уз један други – онај о потешкоћама у учењу истог: пошто је језик А логичнији од језика Б, самим тим је и лакши. Поводом тога, не смемо сметнути с ума нешто што се често чини – матерњи језик говорника који се сусреће са страним језиком: ако је Италијану лакше да користи шпански језик због очигледних сличности између шпанског система са италијанским, вероватно ће се, по истом принципу, једном Словаку чинити да су пољски или словеначки лакши од шпанског.¹¹ Према томе, нема „тежих” и „лакших” језика, већ тај субјективни став зависи од читавог низа параметара који се тичу оног ко један језик (покушава да) усваја. Иначе се ово питање покреће при учењу страног језика, зато што људи углавном превиђају да је немогуће владати било којим језиком. Тврдња „савладао сам језик Х”, која се често чује, погрешна је и штетна: ако је језик ризница, ако садржи суму знања, онда није могуће да га савладамо. Ми смо, будимо искрени, тек говорници у покушају: можемо постепено напредовати у језику, направити продор до

⁷ Уосталом, разгранати падешки систем одлика је већине словенских језика, али им то не обезбеђује, не само у италијанској говорној заједници, статус логичних и прецизних језика.

⁸ Наравно, ово је општеприхваћени став језикословаца без обзира на њихову провенијенцију или теоријски приступ проучавању језика (исп. нпр. Subotić, 2005: 8).

⁹ Види Barber, 1972 и Yule, 1985.

¹⁰ „Come una vecchia città”.

¹¹ На овом бисмо месту могли поменути и овдашњи, чини се, широко распрострањен став, нама посве непојмљив, да је италијански језик „лак” те да је за његово усвајање потребан тек нешто већи напор.

извесне тачке знања; једном речи, ми можемо *усвајати* поједине језичке облике и могућности, али нема изгледа да *освојимо* језик, ту суму различитих знања која говори кроз нас. Отуд Хајдегер (Haideger, 2007: 29) упозорава: „Језик говори. Човек говори ако одговара језику.”

2.3. Постоје примитивни и сложени, супериорни и инфериорни, лепи и ружни језици.

Наравно, тврдње да постоје примитивни и сложени, супериорни и инфериорни, лепи и ружни језици нису ништа друго до пуки митови који могу бити врло опасни. Могло би се размишљати о разлозима таквих заблуда, који су углавном друштвени и политички. Тешко је замислити да се званични језик у датој земљи сматра инфериорним у односу на било који други. Та ће земља кроз процес идентитарне хомогенизације развијати позитивне *аутослике*, уз неутралне или негативне слике о другима, које се у имагологији дефинишу као *хетерослике*. С обзиром на променљивост и сложеност које су му својствене, језик се показао као непресушан извор стереотипа и предрасуда корисних ради истицања националних вредности и креирања негативних ставова о другим народима/културама, јер језик и јесте главни носилац целокупног система културних вредности једне нације. У погледу тога, ваља споменути став Паола Пројетија да је стереотип огледало у којем се сусрећу погледи посматрача и посматране културе (Proietti, 2008: 47): уколико је друштвени и политички амбијент загађен негативним *хетеросликама*, мишљење посматрача у односу на посматрану културу гради се путем предрасуда.

Уврежено је мишљење да се у економски и културно доминантним земљама попут, на пример, В. Британије, Француске или Немачке, користе бољи, то јест, наводно, богатији језици. Истина, језик може допринети развоју ако га сви грађани разумеју, док може представљати проблем уколико у једној земљи различити језици лоше коегзистирају у смислу да је свака језичка група изолована у односу на другу. С друге стране, степен развитка једног друштва, не само техничко-технолошког, нужно доводи до богаћења лексике језика. Не можемо искључити ни то да економско стање може донекле утицати на језичке навике, али економски и језички развој нису ни у каквој директној вези која може да проузрокује пропаст језика: енглески, француски и немачки не можемо прогласити „бољим језицима” (ма шта то тачно значило), само

зато што се они говоре у богатим срединама. Тако, на пример, „енглески језик није посебан кад је реч о економском развоју и расту”¹², тврде Арканд и Грин, који су истраживали дату тему (Arcand & Grin, 2013: 262). Сличан проблем јавља се унутар граница једне земље ако у њој има богатијих и сиромашнијих крајева: неретко се рађају предрасуде које се тичу школства, образовања и, на крају крајева, самог идиома који се у тим (микро)регијама користи. Италија је у погледу тога школски пример: за многе Италијане и странце сасвим је легитимно сматрати да се на северу Полуострва говори прави италијански језик, док се на југу говори лоша или простија верзија која само личи на стандард. Наравно, то зависи од фасцинације бољим економским стањем са севера Италије, али и од језичког незнања и површности. Све је то у непосредној вези с предрасудама и стереотипима, које је Клаус Рот дефинисао као „прилично стабилне свакодневне категоризације, типизације окружења” (Rot, 2000: 260).

Поводом претпостављене разлике између супериорних и инфериорних језика, у Италији се у неким контекстима подразумева домаћа супериорност: италијански се сматра најлепшим језиком на свету, језиком љубави и других племенитих осећања.¹³ На овом месту не поричемо пријатност звука италијанских речи и реченица због ритма, прозодије и уравнотежене комбинације сугласника и самогласника. Италијански остаје језик опере и чувених песама, али тврдња да је реч о најлепшем језику естетска је процена која не садржи меру објективности: дефинисање лепог и ружног сувише је субјективно да би се уважавало у лингвистичком дискурсу. Уосталом, зар се за француски не говори да је елегантан? Зар немачки не важи за језик филозофије? С једне стране, имамо науку која предност даје систематском знању и рационалности, док, с друге, стереотипе и предрасуде. Иако је Карло V Хабзбуршки рекао да француски користи с мушкарцима, италијански са женама, а немачки с коњима (Graffi, Scalise, 2002: 49), његова изјава може да изазове само благи подсмех у науци. Све док буду живели стереотипи о бучним, енергичним, симпатичним Италијанима, тешко ће просечни говорници успевати да се приближе научном разумевању језика.

¹² „English is not ‘special’ in terms of economic development or growth”.

¹³ У датој средини јављају се прилози који, без обзира на интенције аутора, од самог наслова указују на претпостављену супериорност италијанског језика (види Andreoni, 2017).

Што се српског језика тиче, како га оцењују сами Срби, а како они којима тај језик није матерњи? Наравно, као и у много чему другом, и овде су присутни посве опречни ставови, при чему се крајње позитивни и крајње негативни доживљаји српског језика и (знатно чешће) његових носилаца могу наћи и међу Србима и међу онима који то нису. С једне стране, српски се доживљава као својеврстан небески или барем најстарији језик,¹⁴ чији почети писмености сежу у далеку прошлост и тзв. винчанско писмо, што му даје недвосмислено преимућство у односу на друге језике.¹⁵ То се додатно потцртава чињеницом да је српски језик, због своје разуђене морфологије и четвороакцентског система, безмало неосвојива тврђава за странце, док је, насупротив томе, његов фонолошки ортографски проседе најближи идеалном правопису. С друге стране, у домаћем и страном огледалу Срби и њихов језик могу да представљају парадигму за дивље, примитивне Балканце којима су насиље, рат и просташтво неизоставни елементи.¹⁶ Очито и у овом случају, као у многочему другом, све зависи од посматрача, креатора афирмативних и негативних *аутослика* и *хетерослика*.

2.4. Језик је супериоран у односу на дијалекат.

Ово је једна од најувреженијих језичких предрасуда, нарочито у Италији, где је писани тоскански дијалекат из литерарних, друштвених, историјских и политичких разлога испливао међу разним дијалектима и постао национални језик. Језик и дијалекат немају исти статус, али разлика између њих није одређена пуким језичким критеријумима. Дијалекти у Италији, наравно, нису тек скрајнуте верзије тосканског: „Некада су романски језици били дијалекти латинског који су постигли статус језика под утицајем времена и географије”,¹⁷ констатује Едвардс (Edwards, 1985: 22). Његова изјава потврђује чињеницу да су различити језички обрасци на Апенинском полуострву посве самостални: из лингвистичког угла, сваки дијалекат је потпуно легитиман систем (Edwards, 1985: 132). Међутим, невоља лежи у томе што просечни говорници не схватају језик као систем знакова који

¹⁴ Чувена српска изрека „говори српски да те цео свет разуме” неретко се код псеудолингвиста и лаика узима као потврда оваквог става.

¹⁵ Исп. нпр. Milosavljević, 2002.

¹⁶ О овоме в. више у Bakić, 1999.

¹⁷ „The Romance languages were once dialects of Latin which, under the influence of time and geography, came to achieve language status”.

омогућује људску комуникацију, већ се заустављају на пуком емпиријском опажању разлика међу различитим облицима националног језика и дијалеката. Но такве процене су непоправљиво засноване на импровизацији. Чини се да је Ђанлуиђи Гаспари у праву када истиче да сами говорници дијалекта сматрају да је национални језик супериоран (Gaspari, 1972: 153), до чега је дошло због многих десетлећа запостављања и демонизације дијалеката, што је у италијанском језичком подручју факат, тврди Манлио Кортелацо (Cortelazzo, 2002: XXV). Велику улогу у изразитом дуализму језик–дијалекат пак играју поједини културни и национални посленици: тежња ка ниподаштавању дијалеката у Италији постала је константа и код културне елите и код лингвиста (Camilleri & De Mauro, 2017: 23). Негативни ставови о дијалектима зависе од традиционалних предрасуда, јер се обично прећуткује да старогрчки термин *διάλεκτος* не укључује семантику друштвене инфериорности говорника, те да је тек у италијанској ренесанси тај термин сведен у односу на термин *језик*, као што је то објаснио Марио Алинеи (Alinei, 1981: 156–161).

Поводом фамозне дихотомије језик–дијалекат можемо приметити да се само њено постојање може сматрати последицом нетачних ставова о језику. Стереотипи и предрасуде настају на самом почетку расправе, чим дође до ње: ако сваки говор у нашем животу заузима природно место које му припада с обзиром на нашу личну историју, онда нема места супротстављању. Кад човек научи облике другог језика, његов први језик не нестаје, јер појава другог језика не угрожава нужно први; стога је погрешно, примера ради, негирати дијалекат да би се учио италијански, зато што дијалекатско благо уноси у италијански језик садржаје који му иначе недостају, држи Вера Гено (Gheno, 2016: 39)

Предрасуде о дијалектима тичу се наводног недостатка писане продукције, што је у италијанском контексту бесмислица (Bessaria, 1975: 1), будући да су нека капитална дела из XX века настала захваљујући тим истим дијалектима које многи оспоравају: ни Карло Емилио Гада ни Пјер Паоло Пазолини не би изнедрили своја дела без кључног доприноса дијалекатског блага.¹⁸ Истина, дијалекат је у употреби на мањој територији, мање је познат, те може да садржи лексичке недостатке (Graffi, Scalise, 2002: 49). Еминентни лингвист Тулио де Мауро упозорава да дијалекат који има амбицију да постане национални језик мора да садржи велику унутрашњу сложеност и

¹⁸ Види Gadda, 1957 и Pasolini, 1955.

широку лепезу стилова, од ниског до највишег степена формалности и регистра (Camilleri, De Mauro, 2017: 25–26).

Чињеница је да српска дијалекатска мапа није ни изблиза разуђена као италијанска, што је утемељитељима српског стандардног језика и омогућило да се приликом бирања дијалеката погодних за установљавање стандардног идиома као кључни критеријуми наметну не само они који се тичу културолошког престижа већ и оног демографског и географског. Будући да су за основицу стандардног идиома узета два најраспрострањенија дијалекта, данас највећи број изворних говорника српског језика говори идиомом блиским стандарду, што у крајњем за последицу има релативно благонаклон став према дијалектима. Ипак, ни српска јавност, па чак ни стручна и културна елита, није посве имуна на ниподаштавање дијалеката,¹⁹ при чему су поједини рецентнији покушаји својеврсне језичке хегемонизације били усмерени не само према дијалектима већ и, што је заиста реткост у европским и светским оквирима, једној од две изговорне норме самог стандардног језика – оној (и)јекавској. Када се овоме дода и проблем диграфије присутне у српском језику те појаве нових стандардних идиома заснованих на новоштокавској основици јасно је да пред српским лингвистима тек предстоје немали изазови у суочавању с односом према различитим појавним облицима једног истог језика.²⁰

2.5. Нужно је бранити национални језик од утицаја других језика.

Мит о пропадању националног језика под утицајем страних кристалише се, нажалост, као једна од широко раширених појава још у XX веку. Идеја да држава, помоћу националних културних институција, може битно променити природни ток језика, као и да развој тог истог језика не зависи од употребе, крије националистичке и идентитарне мотиве. Сам став да нејезички фактор има моћ да одреди природу језика под плаштом националног идентитета не може рачунати на научно покриће, мада то није

¹⁹ Овакви притисци довели су до различитих реакција, међу којима је у широј јавности нарочиту пажњу привукла она академика Д. Михаиловића.

²⁰ Са знатно већим проблемима који се тичу односа између стандардног језика и дијалекта, али сада и наречја, срећу се кроатистика и кроатисти. Ипак, да је могућ друкчији, неконзервативни приступ статусу дијалекта, посве друкчији од преовлађујућег, види се у ставовима појединих хрватских лингвиста, међу којима се нарочито истиче Мате Каповић (исп. нпр. Каровић, 2006).

спречило националне културне установе да агресивно делују у области језика као идентитарног знака *par excellence* (Gheno, 2016: 27). Сњежана Кордић је тим поводом упозорила да се у националистичком контексту „прави паника о пропасти језика, нације, културе пред страном инвазијом” (Kordić, 2010: 27). Силвија Моргана је набројила примере из Мусолинијеве епохе, када је фашистички режим објавио језички рат страним речима и изразима (Morgana, 2009: 106–107), али је такође скренула пажњу на чињеницу да количина енглеских термина који се најчешће оптужују због којекаквих „напада” на италијански језик, данас остаје занемарљива у свакодневној комуникацији (2009: 109). Ми смо, додуше, у италијанској говорној средини уочили сасвим неоправдану употребу туђица у штампи и нарочито на телевизији, где се обично појављује језик који није у употреби код већине становништва. Стање није много другачије у Србији, где, да наведемо само један баналан пример, конобари често питају да ли ће муштерије платити *кешом*, без обзира на постојање изворне речи *готовина*. Такви случајеви могу пре да се припишу помодарству или незнању говорника, проистеклим из преовлађујућег духа времена, него некаквој еволуцији или напретку културе.

Ипак, без обзира на научну неутемељеност тврдњи о неопходној одбрани језика од спољашњих фактора, често чујемо да се националном језику црно пише због тих утицаја са стране. Истовремено, ретко где се истичу рогобатна излагања неких јавних говорника који, рецимо то тако, тлаче матерњи језик у жељи да свој израз мистификују пред простим пуком. По свему судећи, култура говора није главна преокупација у јавном говору. Језик политике, администрације и штампе служи као најбољи пример за то. Поводом језика администрације, Душка Кликовац сматра да је бирократски језик „обликован према својој основној сврси – манипулацији људима” (Klikovac, 2008: 7). Тамо где се језик жртвује на олтару моћи, циљ накардне комуникације није ни разумевање ни лепота израза већ управо супротно – неразумевање. Понекад нам се и чини да поједини службеници све чине како грађани не би схватили (пре)поруку. У том домену ни штампа нема много разлога за тријумфализам: „Савремена штампа у Србији све чешће усваја службени фразерски језик политичких и економских моћника”, тврди Добривоје Станојевић (Stanojević, 2013: 34). Наведени ставови упућују на мит да изворни говорници одлично владају матерњим језиком. Истина је ипак мало мрачнија: изворни говорници се у бити крећу у матерњем језику као странци. Ако с балканске пређемо на италијанску реалност, погодиће нас речи Тулија де Маура, према којем само двадесетак посто Италијана може да се

хвали основним компетенцијама у читању и писању без којих човек не може да се суочи с изазовима савременог друштва (De Mauro, 2008: 7–13). Толико о претпоставци да изворни говорници владају матерњим језиком.

3. ЗАКЉУЧАК

У овом раду анализирали смо неке од најувреженијих предрасуда које се односе на језик у намери да их оборимо аргументима. Пошто је језик један од феномена који подлежу непрестаној продукцији и неизбежан пратилац скоро сваке сфере испољавања људског генија, говорници природно нагињу ка извесној идеји о њему, при чему развијају ставове и/или стереотипе који нису научно утемељени, већ зависе од њиховог субјективног говорног искуства. Међутим и наравно, пука употреба не може бити објективни критеријум да бисмо изградили мишљење о датом феномену.

По свој прилици, језик трпи појаву разних ванјезичких фактора који непрестано врше притисак на њега: идентитарне и националне политике, историја и традиција, интереси економских моћника и динамике савременог друштва – све се то прелама кроз језик стварајући за последицу својеврстан нетранспарентни конгломерат. Стога у мноштву интереса, језичких манипулација и пуког незнања, постаје тешко „разабрати се у плетиву”.

Током нашег рада било је нужно навести неколико примера типичних језичких предрасуда које доводе у питање у лингвистици признате чињенице. Одабрали смо да то буду веровање да језик подразумева последице једино ако је написан „црно на бело”, мит о логичним језицима, претпостављена супериорност и/или лепота неких изабраних језика науштрб других, подређен положај дијалеката у односу на језик, као и мит о угроженом језику који пропада и који се мора штитити од спољних напада. Није нимало случајно да су предрасуде и митови које смо узели у обзир присутни у земљама у којима се крећемо јер на неки начин представљају универзални став човека према своме и туђем, у којем се неретко прво изједначава с добрим и пожељним, а друго с непожељним и лошим. Наравно, то нису једини контроверзни ставови о језицима, те наш рад служи само као подстрек, као база за истраживање других погрешних или барем бизарних веровања о језицима.

За крај, осећамо потребу да подсетимо на то да су језичке политике у једном друштву важан показатељ доминантних снага које га покрећу и праваца у којима та друштва желе да се развијају, индикатори прокламованих и непрокламованих циљева једне заједнице, те и отуд важност коју придајемо научном приступу питањима језика.

Mario Liguori, Milan Ajdžanović, Pavle Sekeruš

A CONTRIBUTION TO THE LINGUISTIC PREJUDICE ON ITALIAN AND SERBIAN
SPEAKING AREAS

Summary

This paper deals with the entrenched linguistic prejudices which occur both in Italy and Serbia, sometimes even in academic contexts. Our analysis took into account, for instance, the belief that words do not have an effect if they are not written down, according to the Latin principle *verba volant, scripta manent*. We analysed linguistic stereotypes, myths and prejudices, such as the belief that there are logical and illogical, superior and inferior, beautiful and ugly, easy and difficult to learn languages. Eventually, we examined the discrimination of dialects compared with national languages and discussed the belief that our language is destined to disappear if it is not defended from the influences of foreign languages and cultures.

Key words: prejudice, stereotype, myth, belief, Italian, Serbian.

ИЗВОРИ

GU, 1978: *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana*. N. 211, 29-7-1978

ЛИТЕРАТУРА

- Alinei, M. (1981). "Dialecto": un concetto rinascimentale fiorentino. Storia e analisi. *Quaderni di Semantica*, 1, Alessandria, 147–173.
- Andreoni, A. (2017). *Ama l'italiano: segreti e meraviglie della lingua più bella*. Milano: Piemme.
- Arcand, J. & Grin, F. (2013). Language in economic development: Is English special and is linguistic fragmentation bad?, In: Erling, E. & Sergeant, P. (edit.) (2013). *English and Development. Policy, Pedagogy and Globalization*. Bristol: Multilingual Matters. 243–266.
- Augoustinos, M. & Reynolds, K. (2001). *Understanding prejudice, racism, and social conflict*. London–Thousand Oaks–New Delhi: SAGE.
- Austin, J. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
- Barber, C. L. (1972). *The Story of Language*. London: Pan Books.
- Beccaria, G. L. (1975). *Letteratura e dialetto*. Bologna: Zanichelli.
- Bakić, J. (1999). Stereotipi o Srbima u javnostima pojedinih zapadnih nacija: nova teorijska zapažanja. *Nova srpska politička misao*, 6, 1–2, 27–55. (štampano ćirilicom)

- Berni, G. (1991). *La lingua come sistema: ipotesi didattica di grammatica strutturale della lingua italiana*. Pisa: Giardini.
- Camilleri, A. & De Mauro, T. (2017). *La lingua batte dove il dente duole*. Roma–Bari: Laterza.
- Cortelazzo M. (2002). I dialetti italiani, In: Cortelazzo, M. – Marcato, C. – De Blasi, N. & Clivio, G. P. (a cura di). *I dialetti italiani*. Torino: UTET. XXIII–XXX.
- De Mauro, T. (1974). *Storia linguistica dell'Italia unita*. Roma–Bari: Laterza.
- De Mauro, T. (2008). Analfabeti d'Italia. *Internazionale*. 7–13 marzo. Roma. 7–13.
- Downes, W. (1998). *Language and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Edwards, J. (1985). *Language, Society, and Identity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London–New York: Longman.
- Gadda, C. E. (1957). *Quer pasticciaccio brutto de via Merulana*. Milano: Garzanti.
- Gardner, R. C. (2014). Stereotypes as consensual beliefs, In: M. P. Zanna & J. M. Olson (Eds.), *The Psychology of Prejudice: The Ontario Symposium (vol. 7)*. Hillsdale–New York: Erlbaum. 1–31.
- Gaspari, G. (1972). Intorno al friulano, sulla questione „lingua-dialetto”. *Atti del Convegno per gli Studi Dialettali Italiani* (Lecce, 28 settembre – 1 Ottobre 1972). Pisa: Pacini. 153–168.
- Gheno, V. (2016). *Guida pratica all'italiano scritto (senza diventare grammarnazi)*. Firenze: Franco Cesati Editore.
- Graffi, G. & Scalise, S. (2002). *Le lingue e il linguaggio: introduzione alla linguistica*. Bologna: Il Mulino.
- Hajdeger, M. (2007). *Na putu k jeziku*. Beograd: Fedon.
- Kapović, M. (2006). Dijalekti, standard i sociolingvistički aktivizam, U: J. Granić (ur.), *Jezik i mediji – jedan jezik : više svjetova*. Zagreb–Split: HDPL. 375–383.
- Klikovac, D. (2008). *Jezik i moć*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kordić, S. (2010). *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux.
- Milosavljević, O. (2002). *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama” i „drugima”*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Morgana, S. (2009). *Breve storia della lingua italiana*. Roma: Carocci.
- Nelson, T. D. (2009). *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*. New York–Hove: Psychology Press, Taylor & Francis Group.
- Pasolini, P. P. (1955). *Ragazzi di vita*. Milano: Garzanti.

- Proietti, P. (2008). *Specchi del letterario: l'imagologia*. Palermo: Sellerio.
- Rot, K. (2000). *Slike u glavama*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Spears et al., 1997: R. Spears et al (1997). *The social psychology of stereotyping and group life*. Oxford–Cambridge: Blackwell.
- Stanojević, D. (2013). Palanački klišei i štampa u Srbiji. *Medijski dijalozi*, VI, 16, Podgorica, 31–44.
- Subotić, Lj. (2005). *Ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Yule, G. (1985). *The Study of Language: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dejan Sredojević*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 811.163.41'342.1
DOI: 10.19090/gff.2020.1.275-290
Originalni naučni rad

O RAZLIKAMA IZMEĐU TIPOVA FONETSKIH REALIZACIJA DUGOUZLAZNOG AKCENTA**

U radu su opisane realizacije dugouzlaznog akcenta tipične za 12 govornica poreklom iz Beograda, Novog Sada i različitih delova istočnohercegovačkog dijalekta (BG, NS i IH grupa). Glavni zadatak istraživanja bio je da utvrdimo da li između realizacija akcenta u ovim grupama postoje razlike, odnosno, da li se odabrani akustički parametri u primerima iz ovih triju grupa statistički značajno razlikuju. Analizirano je 235 primera 14 dvosložnih i 7 trosložnih reči s dugouzlaznim akcentom. Podaci su poređeni s onima dobijenim prilikom ranijih ispitivanja ovih govora. Istraživanje je pokazalo da se kod govornica čiji smo govor ispitivali javljaju dva tipa fonetskih realizacija dugouzlaznog akcenta. Kada su u pitanju posmatrani parametri tona i intenziteta, između BG i IH grupe nema statistički značajnih razlika, dok takve razlike postoje između NS i BG, kao i između NS i IH grupe.

Ključne reči: dugouzlazni akcent, frekvencija osnovnog tona, intenzitet, trajanje, govor Beograda, govor Novog Sada, istočnohercegovački dijalekat.

1. UVOD

Ispitivanja akustičkih karakteristika akcenata u standardnom srpskom jeziku koja sprovode istraživači kojima je srpski maternji jezik¹, započeta šezdesetih godina XX veka čuvenim i značajnim studijama Pavla Ivića i Ilse Lehiste (Ivić–Lehiste, 2002), nastavljena radom Jelice Jokanović-Mihajlov (Jokanović-Mihajlov, 1983; 2007), u

* dsredojevic@ff.uns.ac.rs

** Rad je urađen u okviru projekta *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* (III 47040), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Ovaj činilac ističemo kao naročito bitan, s obzirom na to da su se u radovima pojedinih proučavalaca ove oblasti javljali izvesni propusti u koncipiranju korpusâ i tumačenju podataka uzrokovani upravo činjenicom da oni nisu bili izvorni govornici srpskog jezika (Ivić–Lehiste, 1996: 165–169; Sredojević, 2017c: 202–204).

poslednjih deset godina obogaćena su nekolikim doktorskim radovima vršenim s istim ciljem (Sredojević, 2011; Batas, 2016, Lončar Raičević, 2016a), kao i drugim radovima u kojima su ispitivane karakteristike akcenata u različitim štokavskim govorima – i novim i onim nečetveroakcenatskim (Sredojević–Subotić, 2011a; 2011b; Sredojević, 2015; 2106a; 2016b; 2017a; 2017b; Lončar Raičević, 2016b; Lončar Raičević–Sudimac, 2017; 2018). Preduzeta istraživanja u ovom sada već nemalom korpusu razlikuju se po mnogim kriterijumima: dijalekatskom poreklu govornika, sastavu i obimu analiziranog materijala, ali i po načinu obrade podataka i prezentovanju rezultata. Iako ova metodološka raznovrsnost, van svake sumnje, doprinosi boljem i detaljnijem sagledavanju prirode jedinica akcenatskog sistema srpskog jezika, ona, ujedno, otežava međusobna poređenja rezultata dobijenih u različitim istraživanjima. Drugim rečima, iako postoje opisi fonetskih realizacija akcenata govornika iz različitih krajeva, često se ne može reći da li se analizirani akustički parametri međusobno (statistički značajno) razlikuju, kao ni to da li eventualne razlike u realizaciji akcenata govornici mogu da opaze u komunikaciji. Ovaj je rad upravo pisan s ciljem da se utvrdi da li među fonetskim realizacijama istog akcenta – koje su tipične za različite govore na novoštokavskoj teritoriji – postoje razlike u pogledu parametara tona, intenziteta i trajanja. Kako nam obim rada ne dozvoljava da se bavimo svim akcentima, pažnju smo usmerili na dugouzlazni akcenat. Jedan od razloga je taj što među istraživačima ne postoji saglasnost po pitanju tipične fizionomije ovog akcenta, što utiče i na različite fonološke interpretacije pojma akcenta u srpskom jeziku. Naime, s jedne strane stoje rezultati do kojih su došli Ivić i Lehiste, po kojima je dugouzlazni akcenat (kao i kratkouzlazni) dvosložan, što znači da je kod njega „visok ton na dve uzastopne more razdvojene slogovnom granicom” (Ivić–Lehiste, 1996: 25, 198),² a razlikovanje dugih akcenata omogućava i tonsko kretanje unutar samog akcentovanog vokala (Ivić–Lehiste, 1996: 58; 2002: 155),³ dok s druge strane stoje opisi ovog akcenta u govoru Novog Sada, na koje se uopšte ne mogu primeniti Ivićevi i Lehistini nalazi, kako je i dokazano u dosad najobimnijem istraživanju akcenata u srpskom jeziku (Sredojević, 2017c: 193–198). Upravo zbog toga, prvi zadatak bio je da opišemo tipične realizacije ovog akcenta kod govornica poreklom s teritorije dvaju dijalekata koji su poslužili kao osnovica za formiranje standardnog jezika. U fokusu su nam bili veliki kulturni i ekonomski centri na teritoriji šumadijsko-voždanskog dijalekta (Beograd i Novi Sad) i nekoliko većih mesta s teritorije istočnohercegovačkog dijalekta. Glavni zadatak

² Ovim su, zapravo, Ivić i Lehiste potvrdili stavove do kojih je došao još Leonard Mazing (Masing, 1876).

³ Isti zaključak u svojoj studiji navode Petrović i Gudurić (Petrović–Gudurić, 2010: 118).

istraživanja bio je da utvrdimo da li između realizacija dugouzlaznog akcenta u ovim grupama postoje razlike, odnosno, preciznije, da li se odabrani akustički parametri, koji se inače posmatraju pri opisu akcenata u srpskom jeziku, u primerima iz ovih triju grupa statistički značajno razlikuju.

Opisi akcenata u posmatranim govorima biće poređeni s rezultatima do kojih se došlo u prethodnim istraživanjima akcenata u srpskom jeziku. Rezultate istraživanja Pavla Ivića i Ilse Lehiste (Ivić–Lehiste, 2002), zasnovane većinom na izgovoru samog Ivića, a jednim delom i na izgovoru dvanestoro dodatnih govornika (mahom vojvođanskog porekla) (Ivić–Lehiste, 2002: 11, 83–88), poređićemo s rezultatima izgovora naših govornica poreklom iz Novog Sada. Budući da je Jelica Jakanović–Mihajlov opisivala prirodu uzlaznih akcenata u progresivnijim štokavskim govorima i akcente i intonaciju govora na radiju i televiziji s beogradskog područja – njene ćemo rezultate poređiti s rezultatima naših govornica iz svih triju grupa (Jakanović–Mihajlov, 1983; 2007). Opise akcenata do kojih je došao Dejan Sredojević, sam ili u koautorstvu s Ljiljanom Subotić, poređićemo s opisima akcenata naših govornica novosadskog porekla (Sredojević–Subotić, 2011a; Sredojević, 2015; 2017c), odnosno, s opisima akcenata govornica iz svih triju grupa (Sredojević–Subotić, 2011b), a tako ćemo poređiti i rezultate do kojih je došla Ana Batas prilikom ispitivanja fonetske i akcenatske promenljivosti reči u kontinualnom govoru (Batas, 2014). Opise dugouzlaznog akcenta kod govornica poreklom iz istočnohercegovačkog dijalekta poređićemo i s opisima ovog akcenta do kojih je došla Aleksandra Lončar Raičević prilikom proučavanja prozodije reči u užičkom kraju (Lončar Raičević, 2016a).

2. METODE I TEHNIKE ISTRAŽIVANJA

2.1. Govornice

U radu su predstavljeni rezultati analize snimaka dvanaest govornica. Pet od njih rođeno je u Novom Sadu, koji im je sve vreme i prebivalište, studentkinje su Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, na kojem je jedna već diplomirala. U nastavku rada to su govornice *MS* grupe. Tri govornice rođene su u Beogradu, u kojem su živele do dolaska na studije na Akademiji umetnosti u Novom Sadu, a označene su kao govornice *BG* grupe. Četiri govornice rođene su u različitim mestima na teritoriji istočnohercegovačkog dijalekta, u tim mestima su živele do dolaska na studije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Zbog istog dijalekatskog porekla i slične realizacije elemenata segmentnog i suprasegmentnog plana predstavljamo ih kao govornice *IH* grupe (tabela 1).

Tabela 1: Podaci o govornicama

Inicijali	Oznaka	Mesto	Starost	Pol
I. S.	G1	Novi Sad	22 g.	ž
D. S.	G2	Novi Sad	20 g.	ž
T. B.	G3	Novi Sad	19 g.	ž
M. Č.	G4	Novi Sad	20 g.	ž
G. K.	G5	Novi Sad	29 g.	ž
A. V.	G6	Beograd	22 g.	ž
A. M.	G7	Beograd	20 g.	ž
J. Đ.	G8	Beograd (Pančevo)	22 g.	ž
A. D.	G9	Herceg Novi	21 g.	ž
B. B.	G10	Nevesinje	21 g.	ž
S. R.	G11	Milići	21 g.	ž
R. B.	G12	Gacko	21 g.	ž

Snimanje je obavljeno u Fonetskom studiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, uz stručnu pomoć profesionalnog snimatelja. Vreme reverberacije u studiju iznosi 0,3 s, što omogućava vernost snimanog govora. Materijal je digitalno snimljen (frekvencija semplovanja: 44,1 kHz, rezolucija: 16 bita, softver: Sound Forge 8,0, mikروفon: Neumann U-67). Za audiogramе korišćen je softver Audiopingvin, a analiza spektrograma izvršena je uz pomoć programa Praat verzija 4.6.06 (Boersma–Weenink, 2011).

Pri statističkoj obradi podataka korišćen je programski paket Statistical Package for Social Sciences – SPSS 21. Primenom *Kolmogorov–Smirnov testa* utvrđena je normalnost raspodele podataka. Za komparaciju vrednosti numeričkih obeležja između triju grupa primenjena je jednosmerna analiza varijanse (ANOVA). Kako bi se utvrdilo između kojih grupa postoji statistički značajna razlika korišćen je *Bonferroni post hoc test*. Statistički se značajnim smatraju vrednosti nivoa značajnosti $p < 0,05$.

2.2. Korpus

Reči odabrane za analizu nalazile su se u medijalnoj poziciji kraćih izjavnih rečenica koje nisu sadržale afektivnu leksiku, nisu bile realizovane kao fokus iskaza niti su se nalazile pored fokusa. Govornice su rečenice čitale sa ekrana računara koji je bio na optimalnoj udaljenosti ispred njih. Svaka rečenica bila je predstavljena na zasebnom slajdu prezentacije u programu PowerPoint, čime je izbegnuta uzlazna intonacija karakteristična za čitanje reči/rečenica sa spiska. Korpus je sadržao 14 dvosložnih i 7 trosložnih reči, a statističkoj je analizi podvrgnuto 235 primera reči: *beđbi*, *čiđćak*, *čuđćiđm*, *dođđi*, *džeđđžiđm*, *kuđđpi*, *Neđđmac*, *niđđsam*, *niđđsu*, *ređđko*,

se^h*će*^m, *So*^h*ša*, *te*^h*ška*, *ži*^h*vi*^h; *be*^h*šina*, *ču*^h*č*^h*ala*, *dže*^h*h*^h*ž*^h*ala*, *ki*^h*ř*^h*ovi*, *kla*^h*h*^h*nica*, *name*^h*h*^h*ni*, *za*^h*ř*^h*orom*.⁴

2.3. Analizirani parametri

Na osnovu analize spektrograma i oscilograma, u svakoj reči, izmerene su vrednosti frekvencije osnovnog tona (f_0): na početku i kraju naglašenog vokala ($f_{0_{1p}}$, $f_{0_{1k}}$) i na početku i na kraju vokala u narednom slogu ($f_{0_{2p}}$, $f_{0_{2k}}$), kao i maksimalne vrednosti f_0 ovih dvaju vokala ($f_{0_{1max}}$, $f_{0_{2max}}$). Ove su vrednosti izražene u hercima [Hz]. Na osnovu tih podataka izračunat je raspon između početne i krajnje vrednosti f_0 naglašenog vokala – $R(f_{0_{1p}} - f_{0_{1k}})$, raspon između tonskih vrhunaca naglašenog i narednog vokala – $R(f_{0_{1max}} - f_{0_{2max}})$, kao i raspon između kraja naglašenog i početka narednog vokala – $R(f_{0_{1k}} - f_{0_{2p}})$. Vrednosti raspona izražene su u polustepenima $R = (12 \log_{10}(f_2/f_1))/\log_{10}2$ (Baken–Orlikoff, 2000: 148)), što je omogućilo pouzdano poređenje rezultata dobijenih od različitih govornica (’t Hart–Collier, & Cohen, 2006: 24).

Izmerene su vrednosti srednjeg intenziteta na naglašenom vokalu, kao i na vokalu koji dolazi posle njega (I_1 , I_2), na osnovu čega je izračunata vrednost razlike intenziteta ovih dvaju vokala ($I_1 - I_2$). Sve vrednosti izražene su u decibelima [dB].

Analizom spektrograma utvrđeno je trajanje naglašenog i narednog vokala (t_1 , t_2), kao i trajanje od početka naglašenog vokala do tonskog vrhunca tog vokala (t_{1max}), a vrednosti su izražene u milisekundama [ms]. Kako bismo mogli međusobno porediti položaj tonskog vrhunca u različitim rečima, ovaj je podatak predstavljen preko ukupnog trajanja naglašenog vokala ($t_{1max\%}$) i izražen je u procentima. Isto tako, trajanje vokala koji sledi naglašeni vokal izraženo je preko ukupnog trajanja naglašenog vokala ($t_2(\%t_1)$) i izraženo je u procentima.

3. REZULTATI I DISKUSIJA

3.1. BG grupa

3.1.1. Kod 57% primera dvosložnih reči na naglašenom vokalu nalazi se ulazno tonsko kretanje (dosledno uzlazno kod 35% primera), dok se u preostalim slučajevima sreće dosledno silazno tonsko kretanje. U grupi trosložnih reči na

⁴ S obzirom na to da ni u jednoj od posmatranih grupa govornice nisu realizovale neakcentovanu dužinu, dvosložne, odnosno, trosložne reči ne razlikuju se po prozodijskom liku.

naglašenom vokalu najčešće se javlja dosledno silazno tonsko kretanje. Ipak, s obzirom na to da su i kod dvosložnih i kod trosložnih reči između početka i kraja naglašenog vokala tonski intervali mali, najčešće manji od jednog polustepena – možemo reći da je na ovom vokalu tonsko kretanje, zapravo, ravno. Kada je na naglašenom vokalu uzlazno-silazno tonsko kretanje, u grupi dvosložnih reči dominantniji je uzlazni deo, a vrhunac vokala nalazi se blizu samog kraja, dok je u grupi trosložnih reči dominantniji silazni deo, a vrhunac je bliže početku vokala. Između kraja naglašenog i početka narednog vokala postoji uzlazan tonski interval. Veoma retko, u primerima dvosložnih reči, između ovih dvaju vokala javlja se manji silazni tonski interval, ali je tada, najčešće, na naglašenom vokalu uzlazno tonsko kretanje. Tonskim odnosima između kraja naglašenog i početka narednog vokala odgovaraju odnosi maksimalnih tonskih visina ovih dvaju vokala. Na vokalu koji sledi naglašeni vokal tonsko je kretanje skoro uvek dosledno silazno kod dvosložnih reči, dok kod trosložnih ono može biti i uzlazno-silazno, s podjednakom zastupljenošću primera u kojima je veći uzlazni, odnosno, silazni deo. Finalni vokal u trosložnim rečima ima silazno tonsko kretanje. Tonski vrhunac reči nalazi se na naglašenom vokalu kod 60% primera dvosložnih reči, odnosno, na vokalu drugog sloga kod svih primera trosložnih reči.⁵

Naglašeni je vokal intenzitetski dominantniji i moguće ga je opaziti kao glasnijeg kod 60% primera dvosložnih i 38% primera trosložnih reči, dok se prvi nenaglašeni vokal opaža kao glasniji kod 12% dvosložnih, odnosno 30% primera trosložnih reči. U preostalim slučajevima, razlika intenziteta dvaju vokala manja je od 1 dB⁶, što znači da se oni opažaju kao vokali podjednake glasnosti.

3.1.2. Kada je tonsko kretanje u pitanju, rezultati našeg istraživanja saglasni su s rezultatima do kojih je došla Jelica Jokanović-Mihajlov opisujući govor studentkinje poreklom iz Beograda, kao i govor profesionalnih govornika na radiju i televiziji s beogradskog područja – u rečima s uzlaznim akcentima nema prave uzlaznosti, naglašeni vokal ima uravnjenu (ili čak silaznu) intonaciju, a između naglašenog i narednog vokala postoji karakterističan tonski skok (Jokanović-Mihajlov, 1983: 334; 2007: 70–91). Rezultati istraživanja kojeg ovde predstavljamo u skladu su s opisima dugouzlaznog akcenta kod govornikâ beogradskog porekla (Sredojević–Subotić, 2011b: 231–232). Ana Batas nalazi da kod govornikâ

⁵ V. primere na slikama 1 i 2.

⁶ Vrednost od 1 dB jeste najmanja promena intenziteta koju možemo da opazimo kao promenu glasnosti (Everest, 2001: 70).

poreklom iz Beograda (i Zemuna) ton može da raste do polovine drugog sloga, a zatim sledi manji pad (Batas, 2014: 283).

Kada je intenzitet u pitanju, Jokanović-Mihajlov nalazi da je u velikom broju primera intenzitet podjednako raspoređen između naglašenog i narednog vokala ili je pak veći na prvom nenaglašenom vokalu (Jokanović-Mihajlov, 1983: 330; 2007: 71–96).

3.2. *IH grupa*

3.2.1. Dosledno uzlazno tonsko kretanje na naglašenom vokalu nalazimo kod 38% primera dvosložnih i 54% primera trosložnih reči, dok se dosledno silazno tonsko kretanje sreće kod 31% primera dvosložnih, odnosno, trosložnih reči. U preostalim slučajevima naglašeni vokal karakteriše uzlazno-silazno tonsko kretanje s dominantnijim ulaznim delom. U tim primerima, tonski vrhunac vokala nalazi se na samom njegovom kraju. Između kraja naglašenog i početka narednog vokala nalazi se uzlazni tonski interval. U malom broju primera dvosložnih reči između ovih dvaju vokala zabeležen je silazni interval manji od jednog poslustepena. Vokal u slogu koji prati naglašeni gotovo uvek ima dosledno silazno tonsko kretanje. U reči je najistaknutiji tonski vrhunac vokala koji sledi naglašeni slog kod 69% primera dvosložnih i 73% primera trosložnih reči, dok se u ostalim slučajevima tonski vrhunac reči nalazi u okviru naglašenog vokala.⁷

Naglašeni je vokal intenzitetski dominantniji i moguće ga je opaziti kao glasnijeg kod 19% primera dvosložnih i 38% primera trosložnih reči, dok se prvi nenaglašeni vokal opaža kao glasniji kod 67% dvosložnih, odnosno 38% primera trosložnih reči. U ostalim se slučajevima naglašeni i naredni vokal opažaju kao podjednako glasni.

3.2.2. Kada je tonsko kretanje u pitanju, rezultati našeg istraživanja uglavnom su saglasni s rezultatima do kojih je došla i Jelica Jokanović-Mihajlov. Naime, kod govornice koju uzima za predstavnicu hercegovačkog tipa ona nalazi da u rečima s uzlaznim akcentima naglašeni vokal ima uzlazno tonsko kretanje, između naglašenog i narednog vokala uvek je uzlazni tonski interval, a uzlaznost se nastavlja i na nenaglašenom vokalu (Jokanović-Mihajlov, 1983: 310–312), dok kod govornice iz istočne Bosne vokali pod uzlaznim akcentima imaju ravan ili ravno-uzlazan ton (s malim uzlaznim intervalom), između naglašenog i narednog vokala postoji uzlazan tonski interval, a nenaglašeni vokal u rečima s dugouzlaznim

⁷ V. primere na slikama 3 i 4.

akcentom ima, uglavnom, silazno tonsko kretanje (Jokanović-Mihajlov, 1983: 315–317), ove nalaze autorka potvrđuje i u kasnijim istraživanjima (Jokanović-Mihajlov, 2007: 60, 65–67). Naši se rezultati, u opštim crtama, slažu s prethodno datim opisima dugouzlaznog akcenta u realizaciji govornika iz istočnohercegovačkog dijalekta (Sredojević–Subotić, 2011b: 231), kao i s rezultatima istraživanja Ane Batas, koja nalazi da dugouzlazni akcentat u govorima hercegovačko-šumadijskog tipa ima uzlazno tonsko kretanje na naglašenom vokalu i visok naredni vokal (Batas, 2014: 283). U najvećem delu naši se rezultati slažu s opisom dugouzlaznog akcenta kod govornika iz užičkog kraja – u rečima s ovim akcentom linija f0 najčešće je blago uzlazna, a može biti i ravna, blago konkavna ili pak blago silazna, dok između naglašenog i narednog vokala postoji uzlazni interval f0 (Lončar Raičević, 2016a: 264; 2016b: 638).

Kada je intenzitet u pitanju, Jokanović-Mihajlov zapaža da je kod govornika koji pripadaju istočnohercegovačkom dijalektu intenzitetski dominantniji naglašeni vokal (Jokanović-Mihajlov, 1983: 330; 2007: 60–65). Kod govornika iz užičkog kraja Lončar Raičević nalazi da se naglašeni i nenaglašeni vokali jasno razlikuju po intenzitetskom odnosu, ali da intenzitet ne igra sistematsku ulogu u razlikovanju akcenata (Lončar Raičević 2016a; 2016b: 638).

3.3. NS grupa

3.3.1. I u grupi dvosložnih i u grupi trosložnih reči na naglašenom vokalu najčešće je zabeleženo dosledno silazno tonsko kretanje. Kod 21% primera dvosložnih i 32% primera trosložnih reči na ovom je vokalu uzlazno-silazno tonsko kretanje, pri čemu je silazni deo dominantniji, a tonski vrhunac se nalazi u prvoj polovini vokala, pri samom njegovom početku. Između naglašenog i narednog vokala postoji uzlazan tonski odnos, što pokazuje odnos maksimalnih tonskih visina ovih dvaju vokala, ali i tonski interval između kraja naglašenog i početka vokala koji ga sledi. Na vokalu koji sledi naglašeni vokal u 54% primera dvosložnih i 11% primera trosložnih reči jeste dosledno silazno tonsko kretanje, dok je u preostalim slučajevima uzlazno-silazno tonsko kretanje, pri čemu je u 70% primera i dvosložnih i trosložnih reči dominantniji silazni deo. Tonski vrhunac reči nalazi se na drugom slogu kod 81% primera dvosložnih, odnosno kod 59% primera trosložnih reči. Ipak, kod 29% primera trosložnih reči maksimalna f0 vokala u trećem slogu najistaknutija je u reči.⁸

⁸ V. primere na slikama 5 i 6.

Naglašeni vokal intenzitetski je dominantniji i moguće ga je opaziti kao glasnijeg kod 33% primera dvosložnih i 41% primera trosložnih reči, dok se prvi nenaglašeni vokal opaža kao glasniji kod 39% dvosložnih, odnosno 38% primera trosložnih reči. U ostalim primerima ova dva vokala opažaju se kao podjednako glasni.

3.3.2. Kada je tonsko kretanje u pitanju, rezultati našeg istraživanja uglavnom se ne poklapaju s rezultatim istraživanja Pavla Ivića i Ilse Lehiste. Naime, vokal pod dugouzlaznim akcentom u Ivićevom je izgovoru zaista uzlazan, s vrhuncem blizu kraja. Vrhunac vokala u narednom slogu može biti viši od vrhunca naglašenog vokala (u rečima s dugim nenaglašenim vokalom) ili pak niži od njega (u rečima s kratkim nenaglašenim vokalom) (Ivić–Lehiste, 2002: 38–39). Tipične Ivićeve realizacije reči s dugouzlaznim akcentom u našem se korpusu uopšte ne sreću. Kada je dvanaestoro dopunskih informatora u pitanju, kod dvoje od njih naglašeni je vokal silazan, kod šestoro je neznatno uzlazan, dok je kod četvoro izrazito uzlazan (Ivić–Lehiste, 2002: 89). Odnos tonskih vrhunaca naglašenog i narednog vokala kod devetoro je informatora uzlazan (Ivić–Lehiste, 2002: 110–112).

Pored toga, naši se rezultati ne poklapaju ni s opisom izgovora studentkinje poreklom iz Kikinde, koju Jokanović–Mihajlov uzima za tipičnu predstavnicu vojvođanskih govora, budući da u njenom govoru naglašeni vokal karakteriše uzlazno tonsko kretanje (s malim intervalom uzlaznosti), između naglašenog i narednog vokala postoji uzlazan tonski interval, dok nenaglašeni vokal ima silazno kretanje (što sa zapaža pregledom podataka datih u prilogu, iako autorka iznosi nešto drugačiji stav) (Jokanović–Mihajlov, 1983: 320–321). Rezultati istraživanja kojeg ovde predstavljamo u potpunosti se poklapaju sa svim prethodnim rezultatima ispitivanja dugouzlaznog akcenta kod govornika poreklom iz Novog Sada, vršenim na korpusima test-rečenicâ, minimalnih parova i kontinuiranog čitanog teksta (Sredojević–Subotić, 2011a: 113–116; 2011b: 232–233; Sredojević, 2015; 2017c: 63–65, 122–129). Ana Batas kod govornika vojvođanskog porekla nalazi da ton na naglašenom vokalu najpre pada, a onda se pravi tonski skok ka vokalu sledećeg sloga (Batas, 2014: 283).

Kada je intenzitet u pitanju, u Ivićevim primerima između naglašenog i narednog vokala postoji silazan intenzitetski odnos (Ivić–Lehiste, 2002: 41–45). U Ivićevoj i Lehistinoj dopunskoj grupi, razlike u intenzitetu između naglašenog i narednog vokala kod nekih su informatora bile povezane s promenama f_0 karakterističnim za određene akcente, ali kod drugih takva veza nije bila uočljiva (Ivić–Lehiste, 2002: 115). Autori zaključuju da za kvalitetske distinkcije intenzitet

uopšte nije relevantan (Ivić–Lehiste, 2002: 46). Jokanović–Mihajlov nalazi da postoji velika sličnost u intenzitetskom odnosu između naglašenog i narednog vokala kod govornika poreklom iz Vojvodine i kod onih iz Beograda (Jokanović–Mihajlov, 1983: 330; 2007: 71–96). Rezultati istraživanja kojeg ovde predstavljamo dosledno se poklapaju sa svim prethodnim rezultatima ispitivanja dugouzlaznog akcenta kod govornika poreklom iz Novog Sada (Sredojević–Subotić, 2011a: 119–121; Sredojević, 2017c: 63–65, 122–129).

3.4. Poređenje akustičkih parametara između triju grupa

Tonsko kretanje na naglašenom vokalu – kojem odgovara uglavnom ravna linija f_0 (u BG grupi), blago uzlazna (u IH grupi) ili izrazito silazna linija f_0 (u NS grupi) – može biti predstavljeno rasponom f_0 između početka i kraja ovog vokala. Kako vidimo iz podataka prikazanih u tabeli 2, srednje vrednosti parametra $R (f_{0_{1p}} - f_{0_{1k}})$ statistički se značajno razlikuju između BG i NS grupe, kao i između IH i NS grupe, dok razlike između BG i IH grupe nisu statistički značajne.

Uzlazan tonski odnos između naglašenog i narednog vokala opisuju vrednosti raspona f_0 između tonških vrhunaca ovih vokala, odnosno, raspona f_0 između kraja naglašenog i početka narednog vokala. Kao što vidimo u tabeli 2, srednje vrednosti parametara $R (f_{0_{1max}} - f_{0_{2max}})$ i $R (f_{0_{1k}} - f_{0_{2p}})$ najmanje su u BG grupi, neznatno veće u IH, a izrazito veće u NS grupi. Razlike koje postoje u srednjim vrednostima dvaju navedenih parametara statistički su značajne između BG i NS, kao i između IH i NS grupe, ali ne i između BG i IH grupe.

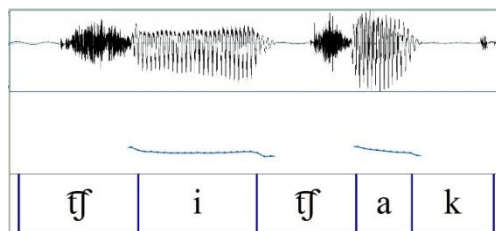
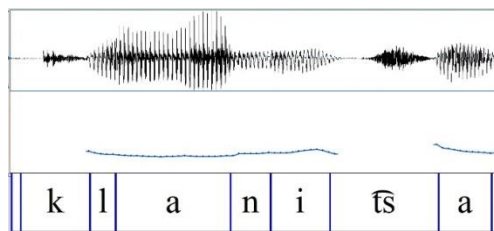
Srednja vrednost razlike intenziteta između naglašenog i narednog vokala (tabela 2, parametar $I1 - I2$) najveća je u BG, nešto manja u IH, a najmanja u NS grupi. Vrednosti posmatranog parametra statistički se značajno razlikuju između BG i NS grupe, ali ne i između IH i NS, odnosno, BG i IH grupe.

Tonski vrhunac naglašenog vokala najčešće je smešten u njegovoj prvoj polovini u BG grupi, u drugoj polovini u IH grupi, odnosno, na samom početku vokala u NS grupi. Srednje vrednosti posmatranog parametra statistički se značajno razlikuju u trima grupama međusobno (tabela 2, parametar $t1_{max\%}$).

Naglašeni vokal, u proseku, najduže trajanje ima u BG grupi, nešto kraće u IH, a najkraće u NS grupi. Ipak, između posmatranih grupa razlike u srednjem trajanju naglašenog vokala nisu statistički značajne (tabela 2, parametar $t1$). S druge strane, vokal koji sledi naglašeni, u proseku, najduže trajanje ima u NS grupi, zatim u BG, a najkraće u IH grupi. Srednje vrednosti parametra $t2(\%t1)$ statistički se značajno razlikuju između BG i NS grupe, kao i između IH i NS grupe, dok razlike između BG i IH grupe nisu statistički značajne.

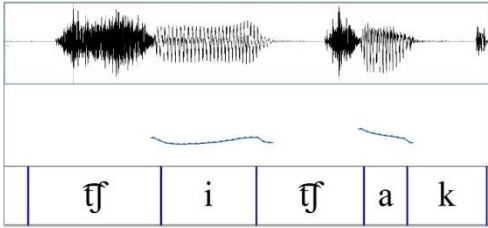
Tabela 2: Parametri tona, intenziteta i trajanja u trima grupama⁹

Parametar	Tip	N	\bar{X}	SD	ANOVA F	p	Bonferroni	
							post hoc test	p
R ($f_{01p} - f_{01k}$)	BG	60	0	1,33	99,204	0,000	BG : IH	0,449
	IH	74	0,31	1,12			BG : NS	0,000
	NS	101	-2,12	1,27			IH : NS	0,000
R ($f_{01max} - f_{02max}$)	BG	60	0,58	1,52	16,275	0,000	BG : IH	1,000
	IH	74	0,79	1,28			BG : NS	0,000
	NS	101	1,83	1,67			IH : NS	0,000
R ($f_{01k} - f_{02p}$)	BG	60	0,95	1,52	77,455	0,000	BG : IH	1,000
	IH	74	1,11	1,14			BG : NS	0,000
	NS	101	3,29	1,44			IH : NS	0,000
I1 - I2	BG	60	1,53	3,09	5,142	0,007	BG : IH	1,000
	IH	74	1,21	2,47			BG : NS	0,011
	NS	101	0,19	2,87			IH : NS	0,056
t1 _{max%}	BG	60	40,88	46,64	48,809	0,000	BG : IH	0,007
	IH	74	60,30	45,09			BG : NS	0,000
	NS	101	6,57	17,48			IH : NS	0,000
t1	BG	60	146,32	30,16	1,969	0,142	BG : IH	
	IH	74	142,39	34,63			BG : NS	
	NS	101	136,25	31,73			IH : NS	
t2(%t1)	BG	60	42,77	12,23	8,971	0,000	BG : IH	1,000
	IH	74	40,92	16,22			BG : NS	0,010
	NS	101	50,05	15,72			IH : NS	0,000

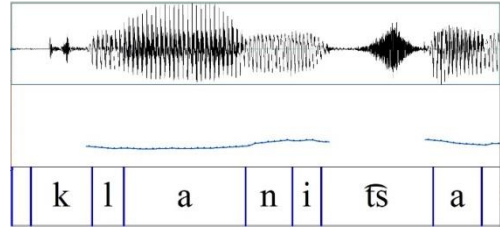
Slika 1¹⁰: *čičak*¹¹ (Pravi je čičak od čoveka) (G6) (BG)¹²Slika 2: *klanica* (Seoska klanica ne radi) (G7) (BG)¹³

⁹ U tabeli su za dati parametar predstavljeni podaci: broj primera (N), srednja vrednost (\bar{X}), standardna devijacija (SD), vrednost testa ANOVA (ANOVA F), nivo značajnosti (p). Vrednost testa koja je statistički značajna (za $p < 0,05$) u tabeli je označena masnim fontom.

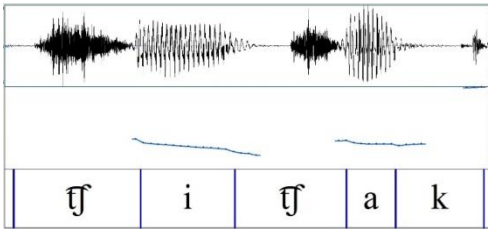
¹⁰ Na slikama u nastavku prikazani su oscilogram (u gornjem delu) i promene f_0 (u donjem delu). Pri transkripciji primera korišćeni su simboli Međunarodnog fonetskog alfabeta (HIPA 2007).

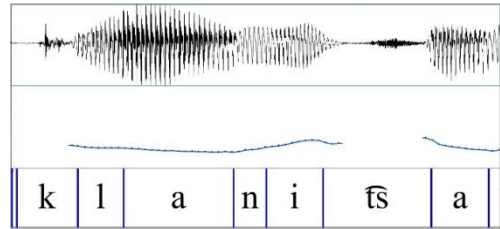
Slika 3: *čičak* (*Pravi je čičak od čoveka*)
(G9) (IH)¹⁴

Slika 4: *klanica* (*Seoska klanica ne radi*)
(G11) (IH)¹⁵

Slika 5: *čičak* (*Pravi je čičak od čoveka*)
(G4) (NS)¹⁶

Slika 6: *klanica* (*Seoska klanica ne radi*)
(G5) (NS)¹⁷

¹¹ Kako je na spektrogramima prvi pokazatelj zvuka kod bezvučnih ploziva i afrikata u inicijalnom položaju – šum eksplozije (Bakran, 1996: 83), na slikama je mesto početka artikulacije ovih glasova označeno aproksimativno.

¹² [i]: $f0_p = 213$ Hz; $f0_{max} = 213$ Hz; $f0_k = 206$ Hz; $I = 70,03$ dB; $t = 132$ ms.

[a]: $f0_p = 234$ Hz; $f0_{max} = 234$ Hz; $f0_k = 202$ Hz; $I = 72,82$ dB; $t = 61$ ms.

¹³ [a]: $f0_p = 187$ Hz; $f0_{max} = 187$ Hz; $f0_k = 184$ Hz; $I = 72,58$ dB; $t = 144$ ms.

[i]: $f0_p = 198$ Hz; $f0_{max} = 214$ Hz; $f0_k = 201$ Hz; $I = 66,37$ dB; $t = 74$ ms.

[a]: $f0_p = 222$ Hz; $f0_{max} = 222$ Hz; $f0_k = 197$ Hz; $I = 69,3$ dB; $t = 66$ ms.

¹⁴ [i]: $f0_p = 217$ Hz; $f0_{max} = 241$ Hz; $f0_k = 241$ Hz; $I = 75,09$ dB; $t = 118$ ms.

[a]: $f0_p = 268$ Hz; $f0_{max} = 268$ Hz; $f0_k = 236$ Hz; $I = 75,93$ dB; $t = 51$ ms.

¹⁵ [a]: $f0_p = 191$ Hz; $f0_{max} = 200$ Hz; $f0_k = 200$ Hz; $I = 79,41$ dB; $t = 142$ ms.

[i]: $f0_p = 231$ Hz; $f0_{max} = 231$ Hz; $f0_k = 224$ Hz; $I = 77,22$ dB; $t = 34$ ms.

[a]: $f0_p = 228$ Hz; $f0_{max} = 228$ Hz; $f0_k = 208$ Hz; $I = 78,62$ dB; $t = 56$ ms.

¹⁶ [i]: $f0_p = 227$ Hz; $f0_{max} = 227$ Hz; $f0_k = 183$ Hz; $I = 71,13$ dB; $t = 96$ ms.

[a]: $f0_p = 233$ Hz; $f0_{max} = 233$ Hz; $f0_k = 220$ Hz; $I = 74,46$ dB; $t = 48$ ms.

¹⁷ [a]: $f0_p = 198$ Hz; $f0_{max} = 198$ Hz; $f0_k = 179$ Hz; $I = 78,65$ dB; $t = 126$ ms.

[i]: $f0_p = 204$ Hz; $f0_{max} = 237$ Hz; $f0_k = 234$ Hz; $I = 75,92$ dB; $t = 63$ ms.

[a]: $f0_p = 236$ Hz; $f0_{max} = 236$ Hz; $f0_k = 189$ Hz; $I = 76,21$ dB; $t = 63$ ms.

4. ZAKLJUČAK

Naše je istraživanje pokazalo da se u primerima govornica poreklom iz Novog Sada, Beograda i s područja istočnohercegovačkog dijalekta čiji smo govor ispitivali javljaju dva tipa fonetskih realizacija dugouzlaznog akcenta. Iako su primeri obaju tipova zabeleženi u svim ispitivanim grupama, za svaku od grupa karakterističan je samo jedan tip realizacije ovog akcenta.

Kada je u pitanju tonsko kretanje na naglašenom vokalu i tonški i intenzitetski odnosi između naglašenog i narednog vokala između primera govornica poreklom iz Beograda i onih s područja istočnohercegovačkog dijalekta nema statistički značajnih razlika. Drugim rečima, dugouzlazni se akcentat u BG i IH grupi realizuje na istovetan način. Ove realizacije karakteriše ravna ili blago uzlazna linija f_0 na naglašenom vokalu i manji uzlazni tonški interval između kraja tog i početka narednog vokala. Pojedine razlike koje postoje u parametrima tona i intenziteta između ovih dveju grupa malog su obima, nisu statistički značajne i nalaze se ispod praga percepcije (Rietveld–Gussenhoven, 1985: 304; Nooteboom, 1997: 645).

S druge strane, po karakteristikama tonskog kretanja, realizacije dugouzlaznog akcenta u NS grupi statistički se značajno razlikuju od onih u BG i IH grupi. Tipično za realizaciju ovog akcenta kod govornica poreklom iz Novog Sada jeste silazna linija f_0 na naglašenom vokalu i veliki uzlazni interval između naglašenog i narednog vokala. Razlike u parametrima tona koje postoje između NS i BG, odnosno, NS i IH grupe mogu biti opažene u komunikaciji.

I intenzitetski odnosi između naglašenog i narednog vokala veoma su slični u BG i IH grupi, a drugačiji u NS grupi. Ipak, kada je u pitanju parametar intenziteta statistički značajne razlike postoje samo između NS i BG grupe.

Trajanje naglašenog vokala približno je jednako u realizacijama dugouzlaznog akcenta tipičnim za NS, BG i IH grupu i između grupa po ovom parametru nema statistički značajnih razlika.

Kada su u pitanju ostali posmatrani parametri koji se tiču položaja tonskog vrhunca i trajanja prvog nenaglašenog vokala, između posmatranih grupa postoje izvesne razlike, koje mogu doprineti oblikovanju fonetskih realizacija dugouzlaznog akcenta tipičnih za ispitivane govore. I pored toga, ovi parametri nisu fonološki relevantni za uspostavljanje kvalitetskih distinkcija među akcentima (Sredojević, 2017c: 221, 223).

Uzimajući u obzir broj, poreklo i starosnu dob odabranih govornica, možemo reći da su u ovom radu predstavljeni preliminarni rezultati opisa posmatranih prozodijskih pojava u navedenim govorima. Metodologiju primenjenu u ovom radu i u sličnim radovima (Sredojević, 2017a; 2017b) treba koristiti i u narednim

istraživanjima navedenih, ali i drugih štokavskih govora, kako bi postojeći fonološki opisi srpskog jezika bili upotpunjeni relevantnim podacima koji se međusobno mogu porediti.

Dejan Sredojević

ON DIFFERENT REALIZATIONS OF LONG RISING ACCENT IN SERBIAN

Summary

A number of studies in the past sixty years dealt with the description of the acoustic characteristics of New Stokavian accents in the dialects of the Serbian language. However, due to the different criteria applied in their research methodologies, it is often difficult to state whether the acoustic parameters studied are significantly different in different dialects. Since there is no general consensus among researchers about the typical realization of the long rising accent, we undertook to investigate this accent type in the present study. The study analyses the typical realizations of long rising accent in 12 female speakers from Belgrade, Novi Sad and different parts of the Eastern Herzegovinian dialect (BG, NS and EH groups respectively). The study included 235 examples of 14 disyllabic and 7 trisyllabic words containing long rising accent. The acoustic parameters related to pitch, intensity and duration were statistically analyzed. The data were compared to those found in earlier studies of these dialects. Our results point to two different phonetic realizations of the long rising accent in the speech of our subjects. In terms of pitch and intensity, the BG and EH groups exhibit no statistically different measures, while the NS group is different from both BG and EH group. Duration features do not differ statistically across the groups.

Key words: Long rising accent, fundamental frequency, intensity, duration, Belgrade speech, Novi Sad speech, Eastern Herzegovinian dialect.

LITERATURA

- Baken, R. J.–Orlikoff, R. F. (2000). *Clinical Measurement of Speech and Voice* (2nd Edition). San Diego: Singular Thomson Learning.
- Bakran, J. (1996). *Zvučna slika hrvatskoga govora*. Zagreb: Ibis grafika.
- Batas, A. (2014). *Fonetska i akcenatska promjenljivost reči u kontinualnom govoru*. Beograd: Filološki fakultet, 2014. [doktorska disertacija] (štampano ćirilicom)
- Boersma, P.–Weenink, D. (2011). *Praat: doing phonetics by computer* (Version 5.2.28) [Computer program]. Retrieved 28 June 2017 from <http://www.praat.org>.
- Everest, F. A. (2001⁴). *Master Handbook of Acoustics*. New York: McGraw-Hill.

- HIPA (2007). *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*. International Phonetic Association (ed.). Cambridge University Press.
- Ivić, P.–Lehiste, I. (1996). *Prozodija reči i rečenice u srpskohrvatskom jeziku*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1996. (štampano ćirilicom)
- Ivić, P.–Lehiste, I. (2002). *O srpskohrvatskim akcentima*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. (štampano ćirilicom)
- Jokanović-Mihajlov, J. (1983). Priroda uzlaznih akcenata u progresivnijim štokavskim govorima. *Srpski dijalektološki zbornik*, XXIX, 295–338. (štampano ćirilicom)
- Jokanović-Mihajlov, J. (2007). *Akcentat i intonacija govora na radiju i televiziji*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije. (štampano ćirilicom)
- Lončar Raičević, A. (2016a). *Prozodija reči u govoru užičkog kraja*. Banja Luka: Filološki fakultet. [doktorska disertacija] (štampano ćirilicom)
- Lončar Raičević, A. (2016b). Prilog proučavanju prirode akcenata u srpskom jeziku. *Srpski jezik*, XXI, 627–639. (štampano ćirilicom)
- Lončar Raičević, A.–Sudimac, N. (2017). Akustički opis naglaska u govorima prizrensko-južnomoravskog dijalekta. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LX/2, 209–225. (štampano ćirilicom)
- Lončar Raičević, A.–Sudimac, N. (2018). Akustički opis naglaska u govorima timočko-lužničkog dijalekta. *Philologia Mediana*, X/10, 423–439. (štampano ćirilicom)
- Masing, L. (1876). *Die Hauptformen des serbisch-chorwatischen Accents: nebst einleitenden Bemerkungen zur Accentlehre insbesondere des Griechischen und des Sanskrit: Inauguraldissertation, zur Erlangung des philosophischen Doktorgrades verfasst und der hohen philosophischen Facultät an der Universität zu Leipzig eingereicht von Leonhard Masing*. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. Ser. 7 ; T. 23, N° 5, 1876. [doktorska disertacija].
- Nootebom, S. (1997). The Prosody of Speech: Melody and Rhythm. In: Hardcastle, W. J.– Laver, J. (Eds.). *The Handbook of Phonetic Sciences*. Oxford: Basil Blackwell Limited. 640–673.
- Petrović, D.–Gudurić, S. (2010). *Fonologija srpkoga jezika*, Beograd – Novi Sad: SANU. Institut za srpski jezik – Beogradska knjiga – Matica srpska. (štampano ćirilicom)

- Rietveld, A.C.M.–Gussenhoven, C. (1985). On the Relation Between Pitch Excursion Size and Pitch Prominence. *Journal of Phonetics*, 13, 299–308.
- Sredojević, D. (2011). *Eksperimentalno-fonetsko ispitivanje prozodijskih karakteristika novosadskog govora*. Novi Sad: Filozofski fakultet. [doktorska disertacija] (štampano ćirilicom)
- Sredojević, D. (2015). Eksperimentalno-fonetsko ispitivanje distinkcija između dugosilaznog i dugouzlaznog akcenta u novosadskom govoru. U: Gudurić, S.–Stefanović, M. (ured.) (2015). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru IV/2*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 335–342.
- Sredojević, D. (2016a). Kratkouzlazni akcentat u govoru studenata žurnalistike poreklom iz nečetvoroakcenatskih oblasti. U: Pralica, D.–Šinković, N. (ured.) (2016). *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 5*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 235–246.
- Sredojević, D. (2016b). Fonološki značaj različitih fonetskih karakteristika pri uspostavljanju distinkcije kvaliteta između kratkih akcenata u pojedinim govorima Srema, Banata i Bačke. U: Dražić, J.–Bjelaković, I. & Sredojević, D. (ured.) (2016). *Teme jezikoslovne u srbistici kroz dijahroniju i sinhroniju. Zbornik u čast Ljiljani Subotić*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 279–292.
- Sredojević, D. (2017a). How Much Do Phonetic Realisations of Serbian Accents Actually Differ from Each Other in Various Dialects? *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 42/1, 323–337.
- Sredojević, D. (2017b). Fonetske razlike između fonološki istih akcenata u različitim vođanskim govorima. U: Gudurić, S.–Radić-Bojanić, B. (ured.) (2017). *Jezici i kulture u vremenu i prostoru VI*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 341–350.
- Sredojević, D. (2017c). *Fonetsko-fonološki opis akcenata u standardnom srpskom jeziku – od specifičnog ka opštem*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Sredojević, D.–Subotić, Lj. (2011a). Dugouzlazni akcentat u novosadskom govoru: fonetske karakteristike i fonološka interpretacija. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LIV/2, 108–133. (štampano ćirilicom)
- Sredojević, D.–Subotić, Lj. (2011b). The Neo-Štokavian Accent Shift and the Phonological Significance of Suprasegmental Features in Different Štokavian Dialects. Acoustic and Phonetic Analysis. *Baltistica*, Priedas VII, 227–242.
- 't Hart, J.–Collier, R. & Cohen, A. (2006). *A Perceptual Study of Intonation: An Experimental-Phonetic Approach to Speech Melody*. Cambridge University Press.

ХУНГАРОЛОГИЈА

Ispánovics Csapó Julianna*

Újvidéki Egyetem, BTK

Samu-Koncsos Kinga

Pécsi Tudományegyetem, BTK

Samu János

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű

Tanítóképző Kar, Szabadka

UDC: 821.511.141 .09 Nemes N. Á.

DOI: 10.19090/gff.2020.1.293-306

Originalni naučni rad

KÖZÖTT: A KÜLÖNBSÉG KRÍZISE ÉS VÁGYA NEMES NAGY ÁGNES KÖLTÉSZETÉBEN

Nemes Nagy Ágnes a 20. század második felének kiemelkedő magyar költője. Költészete a század történelmi kataklizmáiról tesz tanúságot, annak a társadalmi/erkölcsi/nyelvi rendnek a válságáról, amit Jacques Lacan pszichoanalitikus szubjektumelmélete Szimbolikusnak nevez. A tanulmány Nemes Nagy lírájának emblematikus darabját, a *Közöttet* elemzi. Megközelítése szerint a vers alakzatai a jelentés költői elbizonytalanítása-kijátszása révén a jelentés traumatikus összeomlásáig vezetnek, azaz a jelölő és a jelölt, az én és a másik, a test és a nyelv közti határ sérüléseit viszik színre. Ezt a köztesség-tapasztalatot Julia Kristeva az abjekt teorémájával ragadja meg. Az abjekt az a határsértő nem-tárgy, amely veszélybe sodorja a szubjektum integritását, mert odavezeti a szubjektumot, ahol szubjektum még/már nincs – hiszen az említett határ/különbség a jelentés és bármiféle identitás alapja, lehetőségi feltétele. Nemes Nagy Ágnes érett költészete éppen ezért nem valamiféle jelentésre, sokkal inkább a jelentés (illetve az identifikáció) feltételére irányul, egyszerre hangot adva a különbség krízisének és vágyának. A dolgozat teoretikus alapját Julia Kristeva, Jacques Derrida, Georges Didi-Huberman és Kiss Attila Attila szubjektum- és művészetfilozófiai munkái adják, melyek felől az elemzés gondolatmenete a Nemes Nagy-líra befogadástörténetének kurrens meglátásaihoz is kapcsolódik.

Kulcsszavak: Nemes Nagy Ágnes, a jelentés válsága, tanúságtétel, trauma, befogadástörténet.

* csapo@eunet.rs

„Az esztétikai – és különösen az irodalmi – alkotás, valamint a vallási szöveg képi fikcionális mivoltában olyan konfigurációt ad, amelyben a prozódikus ökonómia, a jellemek és az implicit szimbolika különösen hűséges megjelenítései a szubjektum összeomlással folytatott harcának.”
(Julia Kristeva: A melankolikus képzelet)

Nemes Nagy Ágnes kései lírájának jellemző gesztusa – klasszikus szöveghehelyeinek az ön-újra-megtalálás lehetetlenségét ily módon is színre vivő rekontextualizálása, dekonstruálása, újrahasonosítása mellett – a tárgyias működésmód tematizálásának felerősítése. A korábban elemzett (Samu-Koncsos, 2017) *Az utca arányaiban* a tárgyias mögétekintés már nem talál nyugvópontot, csak helyettesek végtelen láncolatát, jelölt helyett további jelölőket – mintha e működésmód nem is a megfelelő jelölő megtalálására törne, hanem annak megtalálása utáni feláldozására a jelölőhálóból hiányzó, és épp ezzel a jelháló működését katalizáló, a jelölést mint olyat egyáltalán életre hívó negativitás, hiány, tiszta különbség (közöttség) oltárán, amely szakadéknak Nemes Nagy Ágnes költészetében a levegő a metaforája.

E tanúságtevő, posztapokaliptikus lírában minél pontosabb a jelölő, élesebb a kép, annál biztosabban éri el célját: elégtelenségét, „még-ez-sem-az”-ként való lebukását – „párolgásában” (*Eső, hó*), fakulásában, „foszlásában” (*Között, Négy kocka*) a levegő egyre halkuló dicsérete hangzik el. Ez a költészet nem a láthatót magasztalja, hanem a mögötte feszülő hátteret, amely fenntartja azt, miközben hiányzik belőle: egyrészt a levegőt mint létszükségletet („a lét lélegzetét” – *Teraszos tájkép*); másrészt a tüdőből a hangszálak felé áramló levegőt mint a megszólalás feltételét, a hangot adó némaságot (*Lement a nap*); harmadrészt a vásznat, aminek helyét a művészi tárgy elfoglalja / a primer nárcizmus szakadékát, amely fölött az identitás feldereng (tematikusan többek között a *Négy kocka* utolsó versszakának bekeretezett-mediált égdarabja, a *Szél* előtérbe szökő hátterének aspektusváltása, a *Múzeumi séta* néző és látvány, alak és háttér megkülönböztethetőségét, illetve bármilyen metapozíciót kiiktató levegő-oszlopai, szerkezeti szempontból pedig általában a kései prózaversek „monolitikus” logikája); negyedrészt a szöveg/szöveg szeméit, pórusait vagy negatívját (*Jegyzetek a félelemről, Között*), ami a jelölőháló különbség-logikájának alapja. Ilyen szempontból az önleleplező Nemes Nagy-tárgyiasság áldozati: „szavainak fonadékát” (*A fémbe én vagyok a láthatatlan*) a levegőnek mint

tárgyasíthatatlannak¹, a tárgyiasítást lehetővé tevő, de abból magát minduntalan kivonó lehetőségi feltételnek ajánlja fel, nagyon feltűnő birtokos szerkezettel költészetének egyik csúcspontján: „a levegő nagy ruhaujjai” (*Között*).

„A levegő nagy ruhaujjai” Nemes Nagy Ágnes egyik legösszetettebb képe; a költészetében többször előforduló (a *Vihar* például teljes egészében erre épít) száradni kiakasztott tiszta ruha katartikus látványából indít, s Nemes Nagy jellegzetes aspektusváltásával az alakról a háttérre irányítja a figyelmet, a textilszálak (textus) mögöttesére, mintegy negatívjára: a mögékerültség átlátszó leplére, a szubjektum saját majdnem-semmijére, amely a Nemes Nagy Ágnes-féle karokkal, ujjakkal összhangban egy elérhetetlen valami (illetve majdnem-valami) felé való nyújtózás pillanatának végtelen magányában „jelentésükig el nem érve” (*Ekhnáton az égben*) sodródik. Egyszerre kötődve testhez (biológiai értelemben vett szövehez, a különbséget nem ismerő érintéshez) és textushoz (a szövehez mint jelháléhoz, a különbségek játékeréhez), nem-hely: Un-Heim: a test távolsága, a jelölt (abjekt) hiánya, a képzelet utópiája, az, ami át-tetszik, üres ígéret vagy az üresség ígérete.

Az első versszak ennek a negatív lepelnek, átlátszó takarónak a kifejtése. „A levegő, amelyen szilárdan / támaszkodik madár s madártan”: a légellenálás fizikai törvényét retorizálja a paradox kép: megszilárdítja a légneműt; a repülés materiális feltételeként a levegő láthatóvá válik, a madár megtestesíti és megmutatja a láthatatlant – a támasznak és ellenállásnak éppen olyan kölcsönviszonyában, amely a (költői) jelentést az elveszett tárgyhoz² fűzi a különbség elválasztó kötelékeivel. A levegő nemcsak a madártestet tartja fenn, de a madárral-angyallal eljegyzett szövetet is³: a „madártan” imaginárius tudástérképünk szinekdochéja, otthonos értelemszövedék (fenotextus), identifikációs csomópontok hálózata, amelyet az alapjául szolgáló levegő sodor (veszélybe), rojtoz ki – a jelháló zavarának vagy krízisének (fantázia/költészet és trauma különbsége csupán

¹ Olyasminek, ami csak a szubjektum eltűnésében, a kereső elveszésében mutatkozik. Nem véletlen, hogy a *Teraszos tájképben* a szél „a lét lélegzete”, a lét ugyanis (ellentétben a létezővel) nem tárgy, nem is képződhet vele szemben szubjektumpozíció. Noha a *Között* kezdősorának szerkezetében („a levegő nagy ruhaujjai”) a levegő nem birtok, hanem birtokos, „a lét lélegzete”-hez hasonlóan a *Között*-beli szövet is a szubjektum eltűnésének/megjelenésének billenékeny pillanatára veti ki hálóját.

² A lacani objektumhoz.

³ A „madár és madártan” és kötőszava így tulajdonképpen egy hasonlatot takar, az ellenállásnak-támasznak strukturális azonosságát feltételezi a madár és a levegő, illetve a tudás és az azt megképző és fenyegető új, hiba, kivétel, deviáns érzet ürje között.

fokozati), az identitás extázisának, a mögétekintésnek fenyegető gyönyörében: „az érvek foszló szélein a szárny”⁴. Ilyen szempontból „A levegő nagy ruhaujjai” radikálisan billenékeny, aspektusváltó kép: jelenti egyrészt a fent jellemzett mögöttest, háttérét, ürességet, másrészt az afölött feszülő nárcisztikus vetítívásznat/védőköpenyt (vö.: *Eső, hó...*), amelyen a jelentés mintázatai felderenghetnek – voltaképpen a kettő elválaszthatatlanságára, „szolidaritásukra” mutat rá:

„a nyelv és annak elsajátításáról szóló elméletek mélyében a szimbolikus funkció kiindulópontját konstituáló *üresség* az, ami úgy mutatkozik, mint az első elkülönítés aközött, ami még nem *ÉN*, és aközött, ami még nem *tárgy*. (...) A nárcizmus védi az ürességet, létezővé teszi azt, és így, mint ezen üresség ellentéte, alapvető elkülönülést biztosít. A nárcizmus és az üresség közötti eme szolidaritás nélkül a káosz magával vinné a különbségtevés, a nyom és a szimbolizáció minden lehetőségét, és összezavarná a test, a szavak, a valós és a szimbolikus határait” (Kristeva, 2007: 7).

A kezdőkép száradó ruhái az ént létrehívó nem-én, szinte-én, én-feltétel megtisztítására (abjekcióra)⁵ irányuló vágyat hordoznak, amelyet a következő sorok írnak körül: „egy percnyi ég beláthatatlan / következményű lombjai, / az élő pára fái, felkanyarodva / akár a vágy, a fenti lombba, / percenként hússzor lélegezni / a zúzmarás, nagy nagyalokat.” A fa/lomb jelentésmezéjét Nemes Nagy Ágnes költészetében rendszerint a megváltás, megtisztulás, ön-újra-megtalálás (hírhozó-funkció, s mint ilyen, költői beszéd) képzetet alkotják, itt mindez a felhővel mint az ég fátylával, az égen megjelenő mögöttest ígérő jelsorral, mindemellett a változás, a metamorfózis hagyományos szimbólumával eljegyzett; végső soron „a levegő nagy ruhaujjai”-nak másik neve lehet az „egy percnyi ég beláthatatlan következményű

⁴ Ne tekintsünk el a szél légmozgás-értelmétől, ami éppen azt a folyamatot (signifiance) lopja be a jelentésbe, amely az értelmes nyelv határainál (széleinél) kísért.

⁵A *Helikon* Kiss Attila Atilla által szerkesztett *Posztszemiotika*-számának fogalomgyűjteményében szereplő definíció szerint „az abjekció mozgás. Vonzás és taszítás feszültségéből töltekező mozgás, amelynek mélyéről egy sem nem szubjektum, sem nem objektum, valami tűrhetetlen egyszerre rémiszt és hívogat. Ez a szubjektum számára felfoghatatlan, radikális kívülről magát a szubjektumot is önmagán kívülre löki, ún. nárcisztikus krízist provokál. Ekkor az én és a másik, a kint és a bent megkülönböztethetetlenül összevegyül, konfrontálva bennünket az elsődleges elfojtás határával, ahol és amikor az anyai testtől való elszakadás, vagyis a létezés feltétele, még nem jött létre. Az abjekció a szent megtapasztalása, s mint ilyen, alapvetően kapcsolódik a szenny és a mocok tabujához.” (Kiss, 1995: 155)

lombjai” – a lebomló és újrászóródó jelentésháló rögzíthetetlen értelmei az „élő pára fái”-nak, a lélegzésnek (léleknek, identitásnak) oda-visszahullámzó mozgásával korrelálnak. Hogy ez a vágy megtisztulási vágy, nemcsak a száradni kiakasztott ruha asszociációi sejtetik, hanem az is, hogy a Nemes Nagy-féle megváltó fához kapcsolódik (vö. *Lélegzet*). Fontos azonban, hogy nem szóra, beszédre irányul, hanem lélegzésre; nem kimondásra, hanem a kimondás feltételére; nem valamiféle értelemre, hanem az értelem megszületésének lehetőségére; nem azonosságra, hanem elkülönböződésre – nincs rögzített kimenetele a metamorfózisnak, nem rajzolódik ki identitás, önkívületben/-tagadásban marad, egy abjekció-folyamat megtisztulási erőfeszítésében.

Az ideiglenesen feltáruló égdarab kísérteties, kizökentő, szédítő tapasztalata („egy percnyi ég beláthatatlan következményű lombjai”) megosztja a „percenként hússzor lélegezni a zúzmarás, nagy angyalokat” vágyát. A percenként hússzori légzés nem nyugalmi légzés, utalhat ez a légzésszámot megemelő magaslati levegő *ritkaságára*, gyönyörű rejtett metaforával⁶ szemléltetve a mögétekintés emelkedett élményét, az egyre lihábbá váló ismeretháló táguló szemének mögöttes-ígéretét, amely a transzcendenciával való találkozás „visszaajító” abjekt-élményével kecsegtet/fenyeget⁷. A *Között* angyalainak iszonyatos aspektusát a „zúzmarás” jelzőben megbúvó „zúz”, „mar” igék agresszivitása, valamint Dante bukott angyalának felrémzése hordozhatja,⁸ a „nagy”

⁶ E rejtett metafora újra természettudományos ismeretet retorizál, illetve annak eleve retorikus aspektusát vonja előtérbe. Az első versszak tehát módszeresen a rendháló zavarára/krizisére irányítja a figyelmet, a tárgyiasíthatatlan háttér extatikus előtérbe kerülésének mozzanatait írja körül, melynek során mind a látvány (repülő madár), mind a néző (megemelkedett légzésszám) elfe(le)dett alapjai feltáruznak, ezzel kettejük különbsége is elmosódik. Mint ahogy a levegő a látványban, a légzés is háttérben marad zavartalan testi működés esetén, önkéntelen, nem követel figyelmet. A deviáns légzés az automatikus értelmekeket megzavaró vagy megdöntő fenyegetés testi, materiális vonatkozását húzza alá. A látvány és a néző materialitása átüti, akadályozza a jelentéstulajdonítás automatikus (imaginárius) működését.

⁷ A *Téli angyal*-béli Mária-alakéhoz hasonló tapasztalattal, amelynek vadmadárszerű, rilkei „iszonyú angyalát” a szél átlátszó szövete borítja: „Jött az ajtón ablakon / Jött fedelen és falon / Mész között kő között / Négy égtájról körbefújó / Szélsuhogásba öltözött”.

⁸ Dante Lucifere jéggé dermedti a pokolmélyi tájat („Oly helyen jártam – versbe venni félek –, / hol átlátszón mint szálla az üvegben, / *egészen* jég alatt volt minden lélek;”). A Dante-kapcsolatot szempontunkból leginkább az indokolja, hogy a bukott angyalt mint a rend fenyegető kivetettjét, száműzöttjét az abjekt mitologikus megjelenítőjeként értelmezzük

megismétlése pedig a ruhaujjakhoz csatol vissza: a *Között* felemelő-iszonyatos nagy angyalai a levegő nagy ruhaujjainak adnak újabb nevet, egy tárgy nélküli (és meglehet: tárgyaltan) ígéretnek, amire a megtisztulási vágy, a különbség megtisztításának, a szubjektum szövet-szemekben, a megsűrűsödő jelentés önelőtörlésében bekerített semmijének, majdnem-valamijének, a tiszta átlátszóság szépségének vágya irányul.

Az első szakasz másik darabja, a vers második versszaka az első negatív tükre: noha az „egy percnnyi figyelem-lazulás” a korábbiak széthulló lepleire rezonál,⁹ itt alapvetően ellentétes működésről: koncentrációról (sűrítésről és összpontosításról) van szó:

„És lent a súly. A síkon röghegyek / nagy, mozdulatlan zökkenései, / amint fekszenek, térdenállnak / az ormok és a sziklahátak, / a földtan szobrai, / a völgy egy percnnyi figyelem-lazulás, / aztán megint a tömbök és a formák, / meszes csonttól körvonalig / kövé gyűrődött azonosság” (Nemes Nagy 2003: 79).

A figyelem egy előzetesen adott sík – az első versszak metaforájával: vászon (jelháló) mint projekciós felszín – módosulásaiban nyilvánul meg, hangsúlyozva, hogy az alak és a háttér nem különül el egymástól, az alak a háttér kitüremkedése inkább: a sorhatár azt a benyomást kelti, mintha a sík és röghegy között felület-figura-viszony lenne, de a soráthajlást követve világos, hogy a röghegy a felület zökkenéseként, redőjeként, gyűrődéseként jön létre. A „mozdulatlan zökkenései”, illetve „a földtan szobrai” paradoxon-pár a földtan bizonytalanságát emeli ki: a nagy, mozdulatlan zökkenések léptéke beláthatatlan a számára (használjuk az első szakasz kifejezését most egy másik értelemben), hozzáférhetetlen, továbbá imaginárius tudás-konstrukcióit alakzatokban építi ki,

(Kristeva az abjektet „bukott tárgy”-ként írja le; lásd Kristeva, 1982) S mivel az abjekció mindig egyben saját létünk abjekciója, ájulás (lásd erről bővebben Gyimesi, 1995), nem véletlen, hogy az *Isteni színjáték* túlvilági utazója Dis köztes nem-helyén, a bukott angyal szőréen szédülten lefelé/felfelé kapaszkodva, a Nemes Nagy-féle „Tán így a fordított?” (*A kín formái*) abjekt-tapasztalatában elveszíti irányok és jelölők különbségeit: „Hogy lettem ekkor megdermedve szótlan, / megírnom olvasó hiába kéred, / mert kevés lenne azt megírni szóban. / Még nem halál, s már nem volt bennem élet; / értse, kiben van képzelet csirája, / hogy lelke élet s halál közt mivé lett.” Illetve: „A jég hová lett? S hogy fordult így ez fel / lábbal az égnek? s a nap merre hágott, / hogy ily hamar hajnal cserélt az esttel?” (Az *Isteni színjáték* részleteit Babits Mihály fordításában idézem.)

⁹ A szóismétlés szintjén is: „egy percnnyi ég beláthatatlan / következményű lombjai”, „percenként hússzor lélegezni / a zúzmarás, nagy angyalokat”.

mint a művészet. A tudás – a „földtan” rímeli a korábbi „madártan”-ra, melynek kapcsán az érvek provizorikussága került előtérbe –, illetve a művészi tárgy – „szobor” – alapja, Helye ez a sík, amiből a forma, a (művészi) jelentés mindig-már kigyűrődött vagy kihajtott a létbe. A figyelem meggyűrődése, a jelek összerándulása, az identifikáció kontúrozó agresszivitása, amely a rögből szobrot, a tömbből formát, a meszes csontnak körvonalat vés, meghatározott egységgé avatja a tagolatlan testet, kontextusba köti a deviáns érzetet, pontosan az előző versszakban tematizált extázis ellentéte. Az első versszak szövet-metaforikájához a „kővé gyűrődött azonosság” kapcsol vissza. Míg ott a háló majdnem széthullik, túl liha, a második versszakban mintha túlságosan sűrűvé válna, majd összehajtogatódna a jelölők érintkezéséig, megkülönböztethetlenségéig, az utolsó sorra a sík vászon áteresztőképességét veszti, önmagába burkolózó, sokrétegnyi gyűrődéscsomó, olvashatatlan palimpszeszt, köldök: egyik sem szolgálhat vetítívászonként egy születő identitás számára, amely a széthullás és a tömörödés szélsőségei között, „az ég s a föld között” derenghetne föl. Az első szakaszt lezáró sor tehát a szétfoslás és a kővé gyűrődés közti ép felületre, az ürességet védő nárcisztikus vetítívászonra, az identitás tabula rasajára irányuló vágyat mondja ki és hallgatja el, amelynek a nyelvtani hiányosságból fakadó jelentés-vákuum a színekdochéja.

A második szakaszban a „kővé gyűrődött azonosság” a támadási vagy erővonalak metszéspontjába kerül:

„A sziklák roppanásai. / Amint a nap átlátszó ércei / már-már magukba, fémme a követ, / ha állat járja, körme füstölög, / s köröznek fent a sziklafal fölött / az égő paták füstszalagjai, / aztán az éj a sivatagban, / az éj, amint kioltja s kőmivolta / magváig ér, fagypon alatti éj” (Nemes Nagy 2003: 79–80).

A kezdősor hangutánzó szava jellemző: a nyelv hangzóságának előtérbe állítása a jelölőt észrevétlen fenntartó materiális alap felé mutat, s ez – a szövet színéváltozása textusból sejtszövevé – a későbbi szöveghelyeken egyre hangsúlyosabbá válik. A kő-azonosságot (identitást) kezdetben a tűző nap „átlátszó érceinek” bekebelező, magába olvasztó aktusa veszélyezteti. Mindenképpen föltűnő, hogy a nap megmutatását, a fény megtestesítését (ami az első versszakbeli levegő-megszilárdítással analóg) az érc-metaforára bízva a szöveg. A közzétani kifejezéssel a napfényt a kőhöz teszi hasonlatossá, miközben a napfénynek éppen arra az agresszív, inkorporáló gesztusára utal, amelyben az magába olvasztja, magához hasonlatossá, magáévá teszi a követ. A metafora ez esetben is természettudományos ismereten épül ki; a fém kőből olvasztják, amely fém itt magába olvasztaná a követ. Ez az egymástükrözés olyan végtelenített

aspektusváltás, amelyben az azonosulás lehetetlen, csak „már-már”, szinte valósulhat meg, ugyanakkor a fentiek értelmében a különbségtevés is kizárt. Akárcsak a gyűrődés maga-takarása esetében, a külső és belső közti különbség előtti vagy utáni, kiazmikus szerkezethez érünk, azonosság és különbség között, éppen az abjekt-szakaszban találjuk a szöveg implicit szubjektumát. „A nap átlátszó ércei” ennek megfelelően olyan hiányzó (átlátszó) tekintet, amely integrálja a követ a láthatóság birodalmába, s így a tárgy nélküli azonosulást, az én nem-énként való világrajöttét indikáló Imaginárius Apa alakzataként is fölfogható, amely megvilágítva láthatatlanná tesz, hiányként, elveszéseként jegyez be a jelölők közé.

„Jegyezzük meg rögtön, hogy az így felállított legarchaikusabb egység az Anya által vágyott Fallosz, amely annyira autonóm identitás, hogy eltolódásokat teremt: ez az imaginárius Apa egysége, az Anya és az ő Vágya összeolvadása. Az Imaginárius Apa lenne a jele annak, hogy az Anya nem Teljes, hanem akar... kit? mit? A kérdésre nem létezik más válasz, mint az, amely feltárja a nárcisztikus ürességet: 'Mindenesetre nem én.' Nem lehetséges-e az, hogy Freud híres kérdése, 'mit akar a nő?', egy még alapvetőbb kérdés visszhangja: 'Mit akar az anya?' Ugyanabba a lehetetlenbe ütközik bele, mint amit egyfelől az Imaginárius Apa, másfelől a 'nem én' szegélyez. És ez a 'nem én' az (lásd Samuel Beckett darabja ugyanezzel a címmel – Not I), amelyből az Én fájdalmasan elő akar törni” (Kristeva, 2007: 12).

Kiazmikus erők formálják meg a között-lét szubjektumának folyamatos metamorfózisát, szinte-létét: míg a fény elnyel, integrál, résszé, belsővé tesz, eltakar, miközben átlátszó, addig az éj széthasít, dezintegrál, részekre bont, a belsőt külsővé teszi, feltár, miközben vaksötét. A nap – noha megvilágít – elfed, eltűnésként mutat meg, az éj pedig felfed – noha láthatatlanként, nemlétként: a szubjektum – a másik hiányával azonosulva, illetve önmagától elkülönöződve – mindig már/még szinte-láthatatlan vagy szinte-látható. A *Között* szubjektuma két nemlét, egy már-nem-én és egy még-nem-én folyamatos aspektusváltásában tűnik (f)el: „s amint hasadnak és szakadnak / a porcok, forgók, kőlapok, / amint feszítik véghetetlen, / széthasgató önkívületben / a fehér s a fekete mindennapos / néma villámsapásai – // A nap s az éj között.” A szöveg-metaforasor további réteggel gyarapszik, hiszen a hasadás és a szakadás (mint a belső külsévé válása, illetve a háttér előtérbe kerülése – amely jelentéseket a fenti konzekvenciákkal járó hangutánzó szavak hordozzák) a végtelen feszítéssel egészül ki: a vászonnak feszesnek kell lennie, hogy az általa hordozott kép ne torzuljon; a széthasgató önkívület azonban, ami a fekete-fehér különbségéből, a nem-én két fentebb meghatározott, naphoz és éjhez kötődő hiányából fakad, még/már nem teszi lehetővé, hogy az identitás kontúrjai kirajzolódjanak „a nap s az éj között”. Nemes

Nagy azonban némán itt is felnéz: a „hasadás” nyelvi asszociációja ugyanis nem az alkonyathoz, hanem a hajnal reményéhez kötődik, ezért egy „várakozási horizont nélküli várakozás”¹⁰ tapintható itt ki, az identitás hajnalhasadásának fohásza.

Ez a fohász nyilvánul meg a *Között*-háló két feltűnő, egymástükröző csomópontjában, az első versszakbéli „az élő pára fái” és a jelen szakaszban szereplő „az égő paták füstszalagjai” szöveghelyeken. Míg az élő pára fái egy értelmet megelőző üresség megtisztításának vágyát fejezik ki, addig az égő paták füstszalagjai egy transzgresszív érintés, egy sérülés jeleként értelmezhetők, amely ráadásul maga is a sziklafal fölött, vagyis egyfajta határátlépésben mutatja magát. Az égő pata, füstölgő köröm persze az ujjakkal (a levegő nagy ruhaujjai – a ruha, a szövet jelentésmezejébe pedig a szalag szövöi bele a szöveghelyet), illetve a szárnyal (az érvek foszló szélein a szárny) is rezonál, így az angyalhoz (lásd még *égő*) is kötődik – a traumához és az imához egyaránt (az imához azért, mert az előző szakaszban még *térdenálló* – erősen megszemélyesített – sziklahátak felett kering, másrészt pedig, mint ahogyan Z. Urbán Péter *Között*-elemzésében (Urbán, Z. 2015) rámutat, maga is az égőáldozat képzetkörét mozgósítja), ezzel egyszerre megelőzve és követve az első szakasz képét – a posztapokaliptikus időtapasztalat ellehetetleníti a szöveg lineáris olvashatóságát.

„Az idő pszichikai háló. A szálak metszéspontjában egy csomó van, egyfajta csillag. (...) A reminiscenciákkal teli jelen feltételezi, hogy kiismerjünk – minden irányban bejárjunk – egy csillagrepedésekkel teli pszichikai hálózatot. Ez épp az ellenkezője annak, mint mikor visszaidézünk egy gyermekkori emléket, a 'pszichoanalitikus gyakorlat' módján, amely tisztázza, hogy mi volt először, utána és legvégül. A pszichikai idő anakronizmusában nincs se először, se utána, se legvégül. Nem egészen olyan, mint egy történet. Nem elbeszél, hanem intenzitástömbök, emlékezetes helyek, erőcsomópontok által tapasztalható meg” (Didi-Huberman, 2013: 19).

(Ha már felmerült a gyermekkori, jegyezzük meg zárójelben, hiszen jellemző, hogy Nemes Nagy *Gyermekkorom* című versében „első holt korom”-ként említi a születését megelőző időszakot, amellyel – szemben a gyermekkori emlékek

¹⁰ „Az első név: a messiási vagy messianizmus nélküli messianikusság. Ez lenne az eljövő jövőre való megnyílás, vagy a másinak – mint az igazságosság elérkezésének – a jövetelére való megnyílás, de várakozási horizont és profétikus előkép nélkül. A másik jövele csak ott jelenik meg egyedül eseményként, ahol egyetlen elővételezés, előrejelzés sem látja jönni, ott, ahol a másik és a halál, amiként a gyökeres rossz is, bármelyik pillanatban meglepetésként felbukkanhat.” (Derrida, 2006: 32.)

„rosszízú, sosem szeretett táj”-ával – azonosulni tud: az élet így nemcsak két halál „résnyi szünetében” (*De nézni*) tűnik fel, a posztapokaliptikus tapasztalat allegóriájaként, de az elveszett tárgyra irányuló melankolikus képzelet működése is kitapintható: a zsebben lapuló gally, amellyel írni lehet, rejtett az egyetem nagy kéményének fallikus Tekintete előtt, egy tolvaj, deviáns, vagyis költői nyelvet hordoz, amelynek témája, tétje az ön-újra-megtalálás déja-vu-tapasztalata, egy szeparáció és nyelv előtti abjekt-állapot, amit a nyelv megtagad, s ami felé törekszik.)¹¹ A *Között* szövegén a posztapokaliptikus idő „pszichikai hálója” vet ráncot: az egymást értelmező és egymás jelentéslehetőségeit kioltó csomópontok sorozata a jelentéstöbbleteket jelentéshiányokként leplezik le, az egymásra ráakódó, a jelentést az olvashatatlanságig sűrítő rétegek, vagy épp az értelmezői paranoia foltozó mechanizmusának kitett értelemvákuumok alineáris, vonzó, szétszalazandó és befoltozandó szövevényében folyton el- és elmosódik a víztükörön túlról visszanező nárcisz-arc.

A harmadik szakasz kényszeresen megismétli a hiánytapasztalat jelölőit („szaggatások, hasgatások”), s a szemiotikus zajlás felerősödésével (ahogy a hangutánzó szavak a jelentésalkotást megzavaró materialitást engedik előtérbe) dadogásba (víziók-vízhiányok, között-kő, tan-tank¹²) fordul, „tagolatlanná” válik az

¹¹ Hernádi Mária Nemes Nagy Ágnes költészetét a tájvers alakulásának tükrében vizsgálva olyan vágyott tájat sejt meg a Nemes Nagy-líra háttérében, „amely költészetében mint az eredet, a sértetlen egész helyszíne jelenik meg. Olyan kezdet színtere ez, amely egyszermind végcél, beteljesülés is – és olyan végcél helyszíne, ahová a vers beszélője úgy vágyakozik, mintha már tudása, tapasztalata lenne róla.” (Hernádi, 2012) Az ön-újra-megtalálás dinamikáját érhetjük tetten Hernádi Mária meglátásában, nézőpontunkból azonban a „sértetlen egész”-et a szubjektum hiányként való megjelenését megelőző ősegységként (abjektként) értelmezzük, amelyhez a szubjektum jelölő-létét, illetve identifikációs folyamatait fenntartó vágy kötődik, ugyanakkor amelynek a szimbolikusba való betörése lerántja az illuzórikus én-konstrukciót – a csábító/fenyegető ön-újra-megtalálás a nyelv rendjén belül lehetetlen. Hernádi Mária a *Között* (általában a *Napforduló*-kötet tájai) kapcsán „megtalált” tájról ír, olvasatunkban azonban „a megtalált egység” nem a megtisztulás, feltámadás (költői identifikáció) helye, hanem nagyon hangsúlyosan a különbségek közti határvonalak traumatikus elmosódásáé, ahol a szubjektum elveszéseként találja meg magát, már-nincs és (a megtisztulás vágyának Nemes Nagy Ágnesre jellemző abjekció-aspektusváltásával) még-nincs.

¹² A „tan” itt nem, de korábban többször is szerepelt, kimondva („madártan”, „földtan”) és kimondatlanul (a természettudományos ismeretekre építő alakzatok révén), egy szabályos gondolatrítmus ide pozicionálná ismételt megjelenését, a dadogás ritmuszavara azonban a

értelmes beszéd: „A szaggatások, hasogatások, / a víziók, a vízhiányok, / a tagolatlan feltámadások, / a függőlegesek tűrhetetlen / feszültségei fent és lent között – // Éghajlatok. Feltételek. / Között. Kő. Tanknyomok.” Szavak teste, hasonló hangzása áttevődéseket hoz létre a jelentések között, ráhajtódásokat, amint a textus működése egyre hasonlóbba válik az élő szövetek zajlásához (Nemes Nagy Ágnes kifejezése, „az élők mértana” ilyen szempontból is átgondolható): megbomlások, érintkezések és megsűrűsödések (vízhiány(i)ók), a szóképek ősi mozdulatai mentén, egy – Kiss Attila Atilla szenzációs fogalmával – *betűrésben*¹³ (Kiss, 1999), hogy felderengjen egy sivatagban szomjazó, hallucináló vándor, talán istenlátta próféta képe, akire majd a „két sötét tábla” is utal. A tagolatlan feltámadás egy abjekt-szakaszba való visszaajítás, feltámadás, de nem valami meghatározottként, hanem másként, idegenként, nem-énként (a tükör-stádium víziója fog majd tagolni, de ez egy azt megelőző tapasztalat – a vízhiány tükröződő felület hiányaként is értelmes). A beszédre is mondjuk, hogy tagolatlan, artikulálatlan, értelmetlen, a jelentéskülönbségeket összezavaró, egybefolyó, ami a kimondás szubjektuma szempontjából az „így a fordított?” különbségeket elsodró, „(be)tűrhetetlen” krízistapasztalatát fogalmazza meg önmaga folyamatos eltörlésében, világmegragadó rendháló-jelölőinek visszavonásában, a túl nagy szeművé foszlott vagy ronggyá gyúrt merítőháló lezárulhatatlan kivetésében.

Ezen a ponton érkezünk el Nemes Nagy *különös hírmondójának*, a szabálytalan ismétlésekben a „szent Ritmusnak”, „Isten versének ritmusának” válságát és vágyát dadogó, posztapokaliptikus-derridai prófétájának oázis-látomásához: „Egy sáv fekete nád a pusztaság-szélen, / két sorba írva, tóban, égen, / két sötét tábla jelrendszerei, / csillagok ékezetei - // Az ég s az ég között.” A nád mérték (kánon), törvény, értelem, írás, de ezt az írást a semmi (pusztaság, sivatag) szegélyezi, járja át, majdnem-némaság, dadogás: az első versszakbeli „az érvek foszló szélein a szárny” tükörképe, amire a megismételt „szél” szó is rámutat. Miként a nád, a toll (szárny) is íróeszköz; eszerint a jelenlegi nádsor azért is lehet „két sorba írva”, mert az első szakasz egén már megjelent, ezt tükrözi a zárószakasz nádsora (vagy fordítva) – végül tükröző és tükrözött, a jelentéstöbblet (költői nyelv) és a jelentéshiány (dadogás) folyamatos aspektusváltását, egymástükrözését a

„tanknyomok” traumatikus képévé torzítja a rendhez, értelemhez, identitáshoz kötődő tartalmakat.

¹³ A Nemes Nagy Ágnes-féle „tűrhetetlen” újra a szétfoszló szövet jelentésmezejébe illeszkedik; a szakasz szóhasználata egyébként feltűnően rezonál a Kiss Attila Atilla szerkesztette Helikon-szám korábban idézett abjekció-definíciójára.

vízfelszín szavatólja – egy paradox, kívülről adódó, közvetített azonosságban. A vízfelszín itt olyan tükör, amely a másik által eleve mintázott, kódolt, vagyis a másik szabályai szerint reprezentál, torzít (a hiányt mint többletet, a többletet mint hiányt mutatja). Ha azonban a két szöveghely szemantikai kapcsolódásait tekintjük, a módosító másik rendjébe való beilleszkedésben az azonosulás déja tapasztalatát érhetjük tetten, amely paradox módon önmaguk felé távolítja a jelentéseket, át- és átjárva az én/másik határvonalán.

A mediált azonosság paradoxonának másik oldala nyilvánul meg a minden bizonnyal irodalmunk egyik ormát jelentő zárószóban is („Az ég s az ég között”). A köztesség feltételez egy másikat, itt tehát egy másik nélküli köztesség paradoxonát kell feloldanunk. Kézenfekvő megoldásként kínálkozik a „kettős világban-létből”, a tükröződésből eredő hasadtságból kiinduló „az ég és az ég vízfelszíni tükörképe között”-értelmezés, azonban nem tekinthetünk el ilyen könnyen attól, hogy mégiscsak egyetlen kifejezés megisméltése, megkettőzése történik a szövegben, a fenti megkülönböztetés még nem egészen, csak szinte formálódik ki. Ezért sokkal inkább a már említett, a szimbolikus funkció kiindulópontját konstituáló üresség felnyílásának lehetünk itt tanúi, „ami úgy mutatkozik, mint az első elkülönítés aközött, ami még nem *Én*, és aközött, ami még nem *tárgy*”. A különbségnek ez az űrje a nyelv feltétele, ugyanakkor a nyelv alapvető játékosságának, instabilitásának, disszeminatív jellegének forrása is – ez vezethet a paradoxon feloldásának következő lépéséhez, miszerint az „ég” jelölő önmagától való elkülönöződése teremti meg a köztességet (ebben az esetben a nyelv eredendő költőisége kapcsán a költői nyelv problematikája is előtérbe kerül).

A *Között* tava olyan tükör, melyen a jelölők palimpszesztusszerűen gyűlnek össze, lokalizálhatatlanná válnak, a mózesi kőtáblák, az erkölcsi világrend jelölői identitásukat veszítik egymásrarétegződésükben, miközben a víz egyértelműen a megtisztulás helye is, az üresség megtisztításáé, vagyis egyszerre a különbség kríziséé és vágyáé.

Julijana Ispanović Čapo, Kinga Šamu-Končoš, Janoš Šamu

IZMEĐU: KRIZA I ŽELJA. RAZLIKE U POEZIJI AGNEŠ NEMEŠ NAĐ

Rezime

Agneš Nemeš Nađ je istaknuta mađarska pesnikinja druge polovine dvadesetog veka. Njena poezija je svedoĉanstvo o istorijskim kataklizmama, o krizi socijalnog/moralnog/jeziĉkog poretka koji se u psihoanalitiĉkoj teoriji liĉnosti Źak Lakana naziva Simboliĉkim. Studija detaljno analizira emblematiĉnu pesmu Nemeš Nađ *Između (Között)*. U njenom pristupu

figure pesme poetskom destabilizacijom i preusmerivanjem značenja dovode do traumatičnog kolapsa, to jest insceniraju povredu granice između označitelja i označenog, sebe i drugog, tela i jezika. Ovo među-iskustvo opisuje Julija Kristeva sa teoremom objekta. Objekt je ne-predmet, ne-objekat, koji povredom granica dovodi integritet subjekta u opasnost jer ga približava zoni u kojoj subjekat još/već ne postoji – jer upravo ova granica/razlika predstavlja osnovu i uslov značenja i(li) identiteta kao takvog. Zrela poezija Agneš Nemeš Nađ nije usmerena prema nekom značenju, nego prema uslovu mogućnosti značenja i identiteta a time istovremeno daje glas i krizi i želji razlike. Studija koristi teorije Julije Kristeve, Žaka Deride, Žorža Didija-Ibermana, Atile Atile Kiš i otvara dijalog sa savremenom recepcijom poezije Agneš Nemeš Nađ.

Gljučne reči: Agneš Nemeš Nađ, kriza značenja, svedočanstvo, trauma, istorija recepcije.

IN-BETWEEN: THE CRISIS AND DESIRE OF DIFFERENCE IN THE POETRY OF ÁGNES NEMES NAGY

Summary

Ágnes Nemes Nagy is an outstanding Hungarian poet of the second half of the 20th century. Her poetry testifies to the historical cataclysms of the century, a crisis of the social / moral / linguistic order that Jacques Lacan's psychoanalytic subject theory calls Symbolic. The study analyzes the emblematic piece of the Nemes Nagy lyric, the In-Between. In its approach, the poem's rhetorical figures lead to the traumatic collapse of meaning through the poetic betrayal and evasion of meaning, that is to say, the injuries to the boundary between the signifier and the signified, the self and the other, body and language. Julia Kristeva introduces the term abject to capture this in-between experience. The abject is the offending non-object that jeopardizes the integrity of the subject, because it refers to a threatened breakdown in meaning caused by the loss of the distinction between subject and object or between self and other. It leads the subject to a field where the subject is not / is no longer present - the boundary / difference mentioned is the basis and the potential condition of any identity or meaning. For this reason, Ágnes Nemes Nagy's mature poetry is not aimed at any meaning, but rather at the condition of meaning (or identification), expressing at the same time the crisis and the desire for difference. The theoretical basis of the paper is inspired by the works of Julia Kristeva, Jacques Derrida, Georges Didi-Huberman and Attila Kiss Attila, from which the analysis is linked to the current discourse of Nemes Nagy Ágnes's reception.

Keywords: Ágnes Nemes Nagy, crisis of meaning, testimony, trauma, history of reception.

KIADÁS

Nemes Nagy Ágnes, (2003). *Összegyűjtött versei*. Budapest: Osiris Kiadó

IRODALOM

- Derrida, J. (2006). *Hit és tudás. A „vallás” a puszta ész határain.* Ford. Boros János és Orbán Jolán. Pécs: Brambauer Kiadó
- Didi-Huberman, G. (2013). *Csillagrepedés. Beszélgetés Hantaival.* Ford. Seregi Tamás. Budapest: Műcsarnok Nonprofit Kft.
- Gyimesi, T. (1995). Az abjekt Julia Kristeva szubjektumfelfogásában. *Helikon*, 41, (1–2): 140–142.
- Hernádi, M. (2012). A névre szóló és a megnevezhetetlen. *Kortárs*, <http://www.kortaronline.hu/archivum/2012/07/a-nevre-szolo-es-a-megnevezhetetlen.html> (2018. 06. 23.)
- Kiss, A. A. (1999). *Betűrés (Posztszemiotikai írások)*. Szeged: Ictus.
- Kiss, A. A. (1995). A szubjektumelméletek néhány kulcsfogalma. *Helikon*, 41, (1–2): 155–158.
- Kristeva, J. (2007). A szerelem abjektje. Ford. Gyimesi Júlia. *Thalassa*, 18, (2–3): 3–27.
- Kristeva, J. (1982). *Powers of Horror: An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press.
- Samu-Koncsos, K. (2017). Az elhallgatás poétikája. A tárgyiasság öndekonstrukciója Nemes Nagy Ágnes költészetében. In: (szerk.) [Kiss Ferenc]. *Tudomány és erő: Vajdasági Magyar Tudóstalálkozó 2016. Újvidék: VMAT. 25–30.* http://vmat.rs/wordpress/wp-content/uploads/2017/02/VMT_2016-Tudomany_es_ero-Kotet-Teljes-dolgozatok.pdf (2018. 07. 22.)
- Urbán, P., Z. (2015). *Az önreflexió mintázatai Nemes Nagy Ágnes költészetében.* Budapest: Ráció Kiadó.

Kovács Rác Eleonóra*
Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

UDC: 371.3:811.163.41'243
81'246.2
DOI: 10.19090/gff.2020.1.307-322
Originalni naučni rad

GYERMEKKORI SZERB NYELVI SZAVAK, MONDATOK, MONDÓKÁK, VALAMINT A KEDVELT SZERB NYELVŰ RAJZFILMEK**

A kérdőíves szociolingvisztikai kutatás 1087 vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos középiskolai tanuló szerb nyelvtanulásának néhány kérdését taglalja. A következőket elemezzük: adatközlőink mely szerb nyelvi szavakat, mondatokat és mondókákat tanulták meg gyermekkorukban először, továbbá annak bemutatására is kitérünk, hogy mely szerb nyelvű rajzfilmeket nézték a vajdasági magyar tannyelvű középiskolások gyermekkorukban. Célunk, hogy a kutatás eredményeit beépítsük az említett adatközlői csoport számos egyéb kérdést érintő szerb nyelvi attitűdkutatásába. További törekvésünk, hogy a kapott adatok felhasználhatók legyenek a középiskolai szerb nyelvi tantárgyprogramhoz, hogy tudatosítsuk magyar tannyelvű középiskolásainkban a funkcionális-szituatív kétnyelvűséget, valamint a szerb-magyar kódváltások aspektusait. Bemutatásra kerülő példaanyagunk kiváló repertoárt tartalmaz mindehhez.

Kulcsszavak: szerb nyelvtanulás, vajdasági magyar tannyelvű középiskolások, gyermekkori kétnyelvűség, szerb nyelvi szavak, mondatok, mondókák.

1. BEVEZETŐ

Kutatásunkban a gyermekkori kétnyelvűség szociolingvisztikai aspektusait érintjük, nevezetesen azt mutatjuk be, hogy a megkérdezettek megítélése szerint melyek azok a szerb nyelvi szavak, mondatok és mondókák, melyeket a vajdasági 3. és 4. osztályos magyar tannyelvű diákok első ízben megtanultak szerb nyelven. Felmérésünk folytatása és kiegészítése az említett adatközlői csoport szerb és angol nyelvi attitűdjének, melynek keretében az alábbi kérdéseket érintettük: mely

* kreleonora@ff.uns.ac.rs

** A kutatás az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának a Szerb Köztársaság Oktatásügyi és Tudományos Minisztériuma által támogatott *Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában* című 178017. számú projektuma keretében készült.

életkorban kezdték a vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos középiskolások a szerb és az angol nyelv tanulását, hogyan értékelik angol és szerb nyelvtudásukat, milyen gyakran beszélnek az említett nyelveket, mely beszédhelyzetekhez köthető a szerb és angol nyelvhasználat, valamint arról is nyilatkoztak adatközlőink a kérdőíves felmérés során, hogy hányas érdemjeggyel zárták a tanévet a két említett nyelvből (vö. Kovács Rác–Halupka Rešetar 2017a: 149–169, Kovács Rác–Halupka–Rešetar 2017b: 141–161). A szerb–magyar attitűdkérdéssel ugyanakkor számos vajdasági nyelvész foglalkozott az előzőekben (v.ö. Andrić Edit (1. az Irodalom alatt felsorolt munkák jegyzéke), Papp György (Papp 2004), Göncz Lajos (Göncz 1985; 1991; 1995; 1999; 2004), Rajsli Ilona (1995; 1996), Lánicz Irén (1996), Molnár Csikós László (1974; 1995; 1998; 2000), Vukov Raffai Éva (Vukov Raffai 2009; 2012), Marko Čudić (2003) és Mirnić Károly (2003)), Mikes Melánia (1995), Bene Annamária (2012), Takács Izabella (2011), Gábrity Molnár Irén (2007), Grabovac Beáta (2005; 2009; 2010; 2011; 2012; 2013; 2014). Kutatásunk tehát kiegészíti és folytatja az azt megelőző tudományos munkákat.

A kérdőíves felmérésre 2016 májusában került sor azokban a vajdasági gimnáziumokban és szakiskolákban, melyekben magyar tannyelvű 3. és 4. osztályban tanulnak a diákok. A kutatás során 423 gimnáziumi és 664 szakiskolai tanulót kérdeztünk ki. Azért esett a választásunk az említett két évfolyamra, mert az iskoláktól erre kaptunk engedélyt. A teljes minta bemutatása mellett tanulmányunk befejező részében kitérünk a gimnáziumok és szakiskolák közötti eltérések (rétegzett mintavétel) rövid bemutatására is. Fontos továbbá megjegyeznünk, hogy a tanulmányban szereplő szerb nyelvű szavak, mondatok és mondókák nem standard nyelvváltozat szerint íródnak, hanem a kérdőívekben szereplő változatokban. Ez utóbbiak pedig az élőnyelv kiejtését tükrözik több esetben is.

2. A GYERMEKKORBAN ELŐSZÖR MEGTANULT SZERB NYELVI SZAVAK, MONDATOK ÉS MONDÓKÁK

A témakör kapcsán a következő felszólítást fogalmaztuk meg:

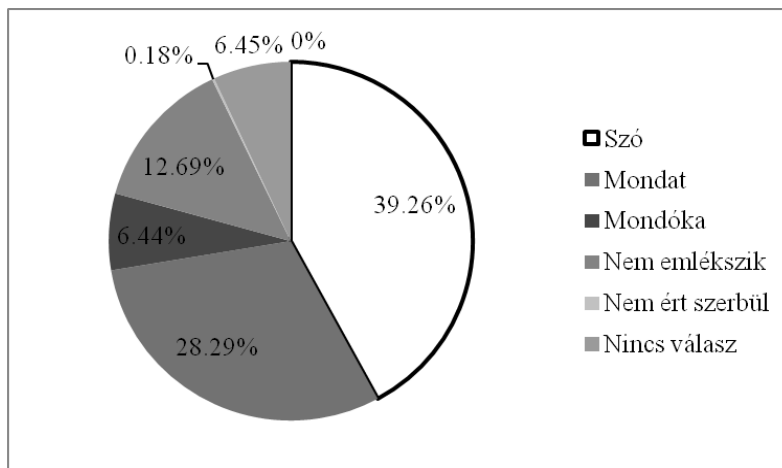
Írd le azt a szót, mondatot vagy mondókát, melyet gyermekkorodban először megtanultál szerbül!

A szerb nyelvű szavak, mondatok és mondókák egy feladaton belüli összekapcsolása előzetes kontrollvizsgálat nyomán vált indokolttá, mivel amennyiben külön kérdésekben tüntettük volna fel az iméntieket, annyiban a kisszámú beérkezett válasz nem tette volna lehetővé az adatok elemzését. A kontrollvizsgálat során igen kevés tanuló válaszolt erre a kérdésre, tehát kutatásunk

során ezért vált indokolttá a gyermekkorban első ízben megtanult szavak, mondatok és mondókák egy kérdésen belüli felmérése.

Kérésünkre 1015 válasz érkezett, mivel 70-en nem válaszoltak erre a kérdésre (1. számú diagram), amely utóbbi adat a minta 6,45%-át teszi ki. Az alábbi grafikonon láthatjuk, hogy adatközlőink többsége, azaz 39,26%-uk (426 adatközlő) egy-egy konkrét szót nevezett meg. 28,29%-uk (307 adatközlő) viszont úgy nyilatkozott, hogy valamely mondatot tanulta meg először szerbül. 6,44%-nyian válaszolták (70 adatközlő), hogy az először megtanult szerb nyelvi egység vers, mondóka vagy dalocska volt. A megkérdezettek 12,69%-a nyilatkozott akként, hogy nem emlékszik arra, hogy mit tanult meg először szerb nyelven gyermekkorában (138 adatközlő), továbbá 2-en saját bevallásuk szerint nem értenek szerbül, és nem is tanultak meg semmit szerb nyelven gyermekkorukban (a megkérdezettek 0,18%-a) (l. 1. számú diagram).

1. számú diagram: Mit tanultál meg először szerbül (teljes minta)?

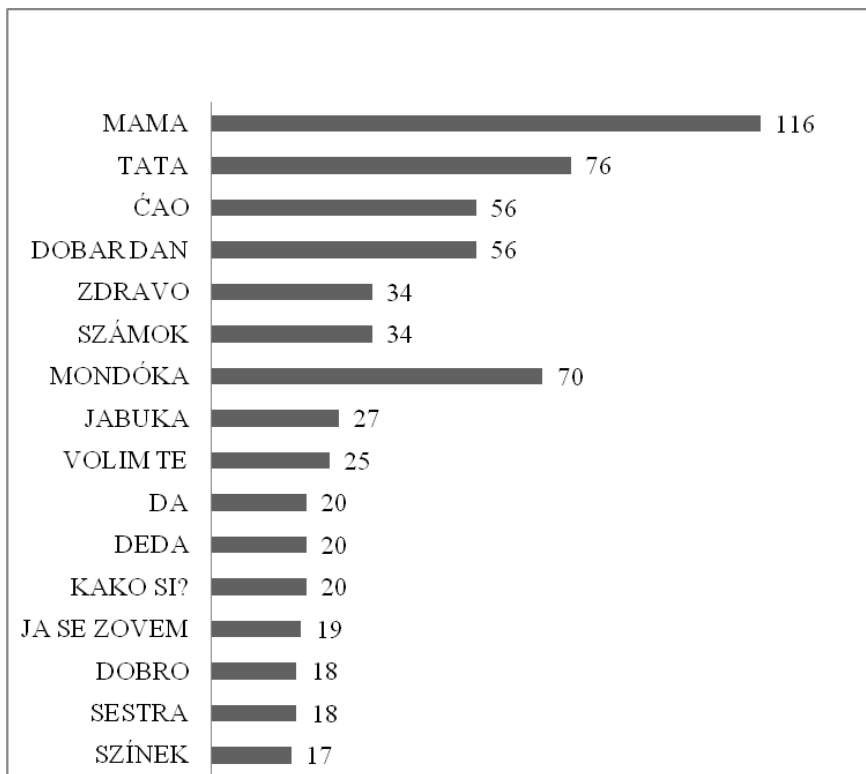

2.1. A szerb nyelvű szavak, mondatok és mondókák előfordulási gyakorisága

Az alábbiakban alaposan megvizsgáljuk, mely konkrét válaszok voltak a legnépszerűbbek, bemutatjuk továbbá, hogy mely témakörök köré csoportosíthatók a magyar tannyelvű középiskolákban tanulók által gyermekkorban először megtanult szerb nyelvű szavak és mondatok.

A grafikonban feltüntetjük, szám szerint hány diák említette ugyanazt a szerb nyelvi példát feleletként kérdésünkre.

2. számú diagram: Szerb nyelvű szavak, mondatok, mondókák 1.

A megkérdezett 3. és 4. osztályba járó magyar tannyelvű középiskolás diákok a legtöbbször a szülők valamelyikének megnevezését tanulták meg először szerb nyelven. Közülük 116-an említették, hogy első szerb szavuk a *mama* (anya) volt, a második helyen pedig az apa szerb megfelelője, a *tata* áll (76 bejegyzéssel). 70 alkalommal említik a megkérdezettek valamely mondókát, melyek közül a leggyakoribb az *Eci, peci, pec* (42-szer fordul elő). 56-an a *čao*t (szia) mondták ki először, további 56-an pedig *Dobar dan*al (*Jó napot!*) köszöntek első ízben szerb nyelven. 34-en állították, hogy a számok megnevezéseit sajátították el először szerb nyelven. Továbbá ugyancsak 34-en úgy emlékeznek, hogy a *zdravo* (szervusz) köszönésforma volt az első szavuk szerb nyelven. Adatközlőink közül 27-en az alma szerb megfelelőjét (*jabuka*) adták válaszként, míg 25-en szerelmet vallottak szerb nyelven életükben először a *volim te* (szeretlek) szókapcsolattal. A *da* (igen), *deda* (nagy tata) és *Kako si?* (Hogy vagy?) kifejezéseket 20-an említették a megkérdezettek közül, 19-en először bemutatkozni tanultak meg a *ja se zovem* (a nevem) frázis segítségével. További 18 válaszban a *sestra* (lánytestvér) és a *dobro*

(jó) szavakat tüntették fel adatközlőink, 17-en pedig a színeket tanulták meg állításuk szerint gyermekkorukban először.

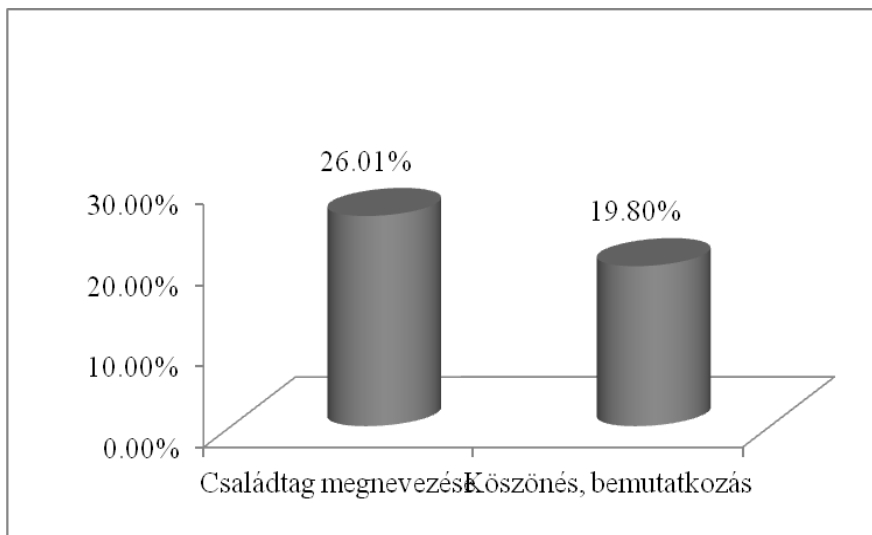
A fentebb ismertetett szerb nyelvű szóalakok, szókapcsolatok és mondókák összesen 629 alkalommal fordultak elő a kérdőívekben. Mindemellett további példákkal is találkoztunk, melyek azonban kisebb gyakoriságot mutatnak. Ezek a következők: 9-en említették a megkérdezettek közül, hogy köszönni tanultak meg először szerb nyelven, de nem tüntették fel a szerb nyelvű köszönésformát. Ugyancsak 9 adatközlő tüntette fel a 'kutya' szó szerb megfelelőjét (*pas*). 8-an a *Dođi!* (*Gyere!*), *Hvala lepo!* (*Köszönöm!*), *Ja sam...* (*Én vagyok...*) mondatokat és a *baka* (*nagymama*) szót mondták ki először szerb nyelven gyermekkorukban. 7 alkalommal a következő szerb nyelvű szavakkal és mondatokkal találkozhattunk: *baba* (*öregasszony*), *kuća* (*ház*), *brat* (*fiútestvér*), *Kako se zoveš?* (*Hogy hívnak?*), *Šta radiš?* (*Mit csinálsz?*). 6-an említették az állatokat (*szerb nyelvű alak feltüntetése nélkül*), a *Dobro jutro!* (*Jó reggelt!*) és *Prijatno!* (*Jó étvágyat!*) kifejezéseket. A *lopta* (*labda*), *mačka* (*macska*), *škola* (*iskola*), *ne* (*nem*), *Doviđenja!* (*Viszontlátásra!*), *sunce* (*nap*) szavakat 5 alkalommal tüntették fel a megkérdezettek, ugyancsak öten állítják, hogy bemutatkozni tanultak meg először szerbül. További 4 válasz érkezett a *sveska* (*füzet*), *olovka* (*ceruza*), *Idemo kući...* (*Megyünk haza...*) szerb kifejezésekre. Valamint három alkalommal a vajdasági magyar tannyelvű iskolások közül az alábbi szerb nyelvű szóalakokat és mondatokat: *dečak* (*fiú*), *izvini* (*bocsánat*), *pivo* (*sör*), *reci* (*mondj*), *ručak* (*ebéd*), *stolica* (*szék*), *vrata* (*ajtó*), *Ne razumem.* (*Nem értem.*), *zelena* (*zöld*), *szülők*, *vers*, *Kad si srećan* (*Amikor boldog vagy*). Mindössze 2–2 válaszban találkozunk az első megtanult szerb nyelvű szó és mondat említéseként a következőkkel: szerb ábécé, gyümölcsök (nincs konkrét szerb nyelvi megfelelő), *Ringe, ringe raja...*, *Leti, leti avion...* (*mondókák*), *Zovem se...* (*A nevem...*), *Žaba čita novine* (*vers*), *Idemo napolje da se igramo.* (*Gyerünk ki játszani.*), *Daj mi loptu!* (*Add ide a labdát!*), *Ćao, šta radiš?* (*Szervusz, mit csinálsz?*), *trešnja* (*cseresznye*), *zec* (*nyúl*), *zarezivač* (*ceruzahegyező*), *voda* (*víz*), *Šta?* (*Mi?*), *veverica* (*mókus*), *šljiva* (*szilva*), *Pusti me!* (*Engedj el!*), *pauk* (*pók*), *oči* (*szemek*), *noge* (*lábak*), *molim* (*kérem*), *leptir* (*pillangó*), *kume* (*komám*), *kosa* (*haj*), *knjiga* (*könyv*), *izvolite* (*tessék*), *kruška* (*körte*), *devojčica* (*kislány*), *deda mraz* (*télapó*), *avion* (*repülő*), *Beži!* (*Tűnés!*), *drug/drugarica* (*barát/barátnő*), *igrati se* (*játszani*), *ljubav* (*szerelem*).

A kérdőíves felmérés során 126 egyszerű előfordulást mutató szóalak, valamint mondatforma született, ezeket itt szeretnénk felsorolni: *auto* (*személygépkocsi*), *biciklo* (*kerékpár*), *breskva* (*őszibarack*), *četiri* (a *četiri* (*négy*) élőnyelvi formája), *noge* (*lábak*), *čovek* (*ember*), *ču/češ/će* (*fogok/fogsz/fog*), *cveće*

(virág), *daj mi* (add ide), *danas* (ma), *deca* (gyerekek), *desno* (jobbra), *drvo* (fa), *golub* (galamb), *hoću* (akarom), *hvala* (köszönöm), *igračka* (játék), *igralište* (játsszótér), *ja* (én), *jagoda* (földieper, szamóca), *jaja* (tojás), *jeste* (igen), *juče* (tegnap), *jutro* (reggel), *ker* (eb), *pada kiša* (esik az eső), *kišobran* (esernyő), *komšinica* (szomszédasszony), *kraljica* (királynő), *kruh* (kenyér – horvátul), *levo* (bal), *lisica* (róka), *lovac* (vadász), *maca* (cica), *magarac* (szamár), *majica* (póló), *majko* (anyu), *majmun* (majom), *mali* (kicsi), *mašne* (masni, hajszalag), *mrak* (sötét), *muški* (férfi), *muva* (légy), *na vrh brda* (a dombtetőn), *nastavnik* (osztálytanító), *nazdravlje* (egészségére), *neznam* (nem tudom), *nos* (orr), *obožavam* (imádom), *opasan pas* (harapós kutya), *ostavi* (hagyd), *palačinke* (palacsinta), *pantalone* (nadrág), *pekar* (pék), *plavo* (kék), *pričati* (mesélni), *prodavnica* (bolt), *prozor* (ablak), *put* (út), *puž* (csiga), *radost* (öröm), *ruke* (kezek), *sedi* (ülj le), *sir* (sajt, túró), *sladoled* (fagylalt), *spanać* (spenót), *srce* (szív), *srednja škola* (középiskola), *srpski jezik* (szerb nyelv), *stepenište* (lépcsőház), *stidljiv* (szégyenlős), *stol* (asztal), *strašno* (borzasztó), *Šumadija*, *sutra* (holnap), *tašna* (táska), *učiteljica* (tanítónő), *upomoć* (segítség), *utorak* (kedd), *vaspitačica* (óvónő), *veliki* (nagy), *višnja* (meggy), *voda* (víz), *voz* (vonat), *zeleno* (zöld), *ženski* (női), *žuta* (sárga), *Budi dobar*. (Jó legyél!), *Ćao*, *igramo fudbal?* (Szia, focizunk?), *ćika Paja* (Pajo bácsi), *Deca idu u školu*. (A gyerekek iskolába mennek.), *Gde je mama?* (Hol van anya?), *Gladna sam*. (Éhes vagyok.), *Hoću da igram*. (Játszani akarok.), *Imam... godina*. (...éves vagyok.), *Imam žvaku, hoćeš?* (Van ráógógumim, kérsz?), *Imate li kišobran?* (Van esernyője?), *Izvinite, ne razumem perfekt srpski*. (Elnézést, nem tudok tökéletesen szerbül.), *Ja neznam srpski*. (Nem tudok szerbül.), *Ja sam devojčica*. (Kislány vagyok.), *Ja sam reper, vozim šleper*. (Rep énekes vagyok, kamiont vezetek.), *Jedi blata*. (Egyél sarat.), *Koliko imaš godina?* (Hány éves vagy?), *Mama, jako volim te*. (Anya, nagyon szeretlek.), *Marija je devojčica*. (Mária kislány.), *Međunarodni voz iz Beograda dolazi na treći kolosek*. (A nemzetközi szerelvény Belgrádból a harmadik vágányra érkezik.), *Milan je dečak*. (Milan fiú.), *Mogu sa vama?* (Önökkel tarthatok?), *Ne može*. (Nem lehet.), *Ne pričam srpski*. (Nem beszélek szerbül.), *Nemoj dirati*. (Ne bántsd!), *Nemoj to raditi*. (Azt ne csináld!), *Odmah zovem tatu*. (Azonnal hívom apámat.), *Riba ribi grize rep*. (Ember embernek farkasa.), *Šta ćemo igrati?* (Mit játszunk?), *Trava je zelena*. (A fű zöld.), *Više te volim, nego što trava ima na planetu*. (Jobban szeretlek, mint amennyi fűszál van a Földön.), *Volim svoju mamu*. (Szeretem anyukámat.), *Žena bere kukuruz*. (Az asszony kukoricát szed), *Žuri kući*. (Siess haza!). Magyar nyelven kerültek említésre továbbá konkrétumok nélkül a következők: altatódal, gyerekdalok, népdal, családtagok, játszótéri eszközök, tárgyak.

A válaszok között 153 különböző szó szerepel, 57 különféle mondat, és mindössze 5 mondóka, melyek közül a leggyakoribb az *Eci, peci pec* (42 alkalommal említik) mondóka volt. Tehát összegzésként elmondható, hogy a mondókákat 70 alkalommal említik a megkérdezettek, de mindössze öt mondókát neveztek meg adatközlőink: *Eci, peci, pec* (42-szer), *Žaba čita novine* (8-szor), *Leti, leti avion* (6-szor), *Kad si srećan – Ha jó a kedved, tapsolj egy nagyot!* (3-szor), *Ringe-ringe raja* (10-szer).

3. számú grafikon: A szerb nyelvű szavak és mondatok tematikus csoportjai (teljes minta)

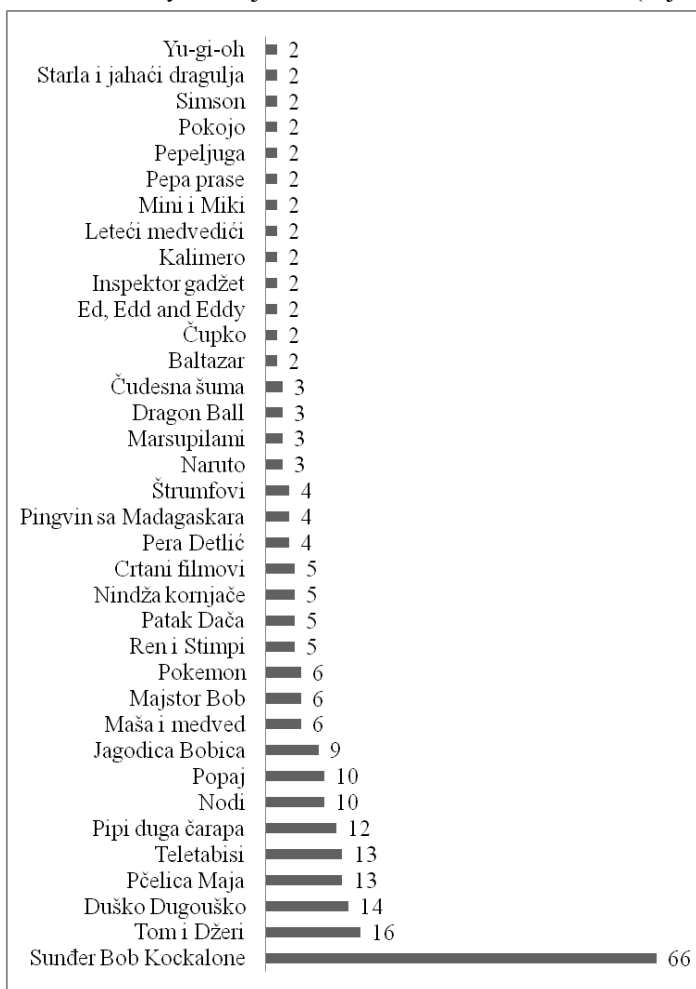
Amennyiben összegezzük, hogy mely témakörben neveztek meg szavakat, mondatokat a vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos középiskolások (l. 3. számú grafikon), melyeket először elsajátítottak gyermekkorukban szerb nyelven, láthatjuk, hogy a leggyakoribb tematikailag behatárolható válaszcsoport a *családtagok, valamint a rokonsági megnevezések csoportja*, mivel a vajdasági magyar tannyelvű középiskolások 26,01%-ának (264 adatközlőnek) a válasza ebbe a csoportba tartozott, mely válaszcsoportot példázzák a *mama, tata, deda, sestra, baka, brat, kume* szavak szerb nyelvű szavak. A második leggyakoribb tematikai egység az első ízben megtanult szerb nyelvi egységek kapcsán a *köszönést, a megszólítást és a bemutatkozást érintő kérdések és kijelentések csoportja*. A megkérdezettek 19,80%-a adta az említett témakört érintő válaszokat (201-en). Az alábbi szerb nyelvi kifejezések fordulnak elő a témakör kapcsán a válaszok között: *Ćao!, Dobar dan!, Zdravo!, Dobro jutro!*

3. AZ EGYES SZERB NYELVŰ RAJZFILMEK SZÁM SZERINTI ELŐFORDULÁSA

A 3. és 4. osztályos vajdasági magyar tan nyelvű középiskolás diákok az alábbi nyílt típusú kérdést is megválaszolták: *Mi volt a kedvenc szerb nyelvű rajzfilmed gyermekkorodban?* (l. 4. számú grafikon)

A megkérdezettek 27,93%-a (303) azt a választ adta, hogy nem nézett szerb nyelvű rajzfilmet gyermekkorában. A válaszadók 26,36%-a (286) meg tudott nevezni valamely rajzfilmet, melyet kedvelt, és szerb nyelven nézett. Az adatközlők 15,85%-a (172) nem válaszolt kérdésünkre. A diákok 29,86%-a (324) nem tudott visszaemlékezni a kérdés kapcsán.

4. számú grafikon: A szerb nyelvű rajzfilmek szám szerinti előfordulása (teljes minta)

A többször előforduló szerb rajzfilmcímek magyar vagy *angol* megfeleléssel, mivel nem mindegyik rajzfilmnek van magyar fordítása:

Baltazar	Professor Balthazar
Crtani filmovi	Rajzfilmek
Čudesna šuma	Az elvarázsolts erdő
Čupko	Scruff
Dragon Ball	Dragon Ball
Duško Dugouško	Tapsi Hapsi
Ed, Edd and Eddy	Ed, Edd és Eddy
Inspektor Gadžet	Inspector Gadget
Jagodica Bobica	Eperke és barátai
Kalimero	Calimero
Leteći medvedići	Repülő bocsok
Majstor Bob	Bob, a mester
Marsupilami	Marsupilami
Maša i medved	Mása és a medve
Mini i Miki	Minnie és Miki egér
Naruto	Naruto
Nindža kornjače	Tini Nindzsa Teknőcök
Nodi	Noddy
Patak Dača	Dodó kacsá
Pčelica Maja	Maja, a méhecske
Pepa Prase	Pepa malac
Pepeljuga	Hamupipőke
Pera Detlič	Woody Woodpecker
Pingvini sa Madagaskara	Madagaszkár pingvinjei
Pipi duga čarapa	Harisnyás Pippi
Pokemon	Pokémon
Pokojo	Pocoyo
Popaj	Popeye, a tengerész
Ren i Stimpi	Ren és Stimpy show
Simpson	Simpson család
Starla i jahaći dragulja	Princess Gwenevere and the Jewel Riders
Sunder Bob Kockalone	Szpongya Bob Kockanadrág
Štrumpfovi	Hupikék törpikék
Teletabisi	Teletabik
Tom i Džeri	Tom és Jerry
Yu-gi-oh	Yu-Gi-Oh!

A vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos középiskolások (286 diák, a megkérdezettek 26,36%-a) összesen 68 különböző rajzfilmet tüntettek fel

válaszaikban. Az általunk megkérdezett fiatalok jelentős többségének a kedvenc szerb nyelvű rajzfilmje a *Sunder Bob Kockalone* című mese volt. Jóval lemaradva mögötte, második helyen a *Tom i Džeri* áll, ezt követi a *Duško Dugouško*, éppen csak megelőzve a *Pčelica Maja* és a *Teletabisi* című rajzfilmeket. 12-en a *Pipi duga čarapa* című rajzfilmért rajongtak. 10–10 válaszban jelentkezett a *Popaj* és a *Nodi*, további 9-ben a *Jagodica Bobica* rajzfilm, 6–6-ban pedig a *Maša i medved*, a *Majstor Bob* és a *Pokemon*. Négy rajzfilmet nevezett meg öt-öt diák: *Ren i Stimpi*, *Patak Dača*, *Nindža kornjače*, *Crtani filmovi*. A *Pera Detlič*, *Pingvini sa Madagaskara* és a *Štrumpfovi* négy diák kedvencei voltak. Hárman említették a *Marsupilami*, a *Dragon Ball*, a *Naruto* és a *Čudesna šuma* rajzfilmeket. A következő rajzfilmeket pedig két-két adatközlő nevezte kedvencének: *Baltazar*, *Šupko*, *Ed*, *Edd and Eddy*, *Inspektor gadžet*, *Kalimero*, *Leteći medvedići*, *Mini i Miki*, *Pepa prase*, *Pepeljuga*, *Pokojo*, *Simson*, *Yu-gi-oh*, *Starla i jahaci dragulja*. Ugyancsak ketten válaszolták, hogy mindegyik mesét megnézték, melyet hétvégén az RTS televíziós csatorna közvetített. A grafikonon nem tüntettük fel azokat a rajzfilmeket, melyeket csak egyetlen diák válaszaiban véltünk felfedezni, ezeket itt soroljuk fel: *Ali Baba*, *Barbie*, *Bibi Blocksberg kis boszorkány*, *Čarobni autobus (A varázslatos iskolabusz)*, *Crvenkapica (Piroska és a farkas)*, *Čudne priče (Különleges mesék)*, *Dora (Dóra, a felfedező)*, *Fifi (Fifi virágoskertje)*, *Garfield*, *Gumimacik*, *Hajdi (Heidi)*, *Keni (Kenny McCormick)*, *Klifford Kuca (Clifford, a kutya)*, *Lav Lale*, *Lolek i Bolek (Lolka és Bolka)*, *Mali princ (A kis herceg)*, *Micimackó*, *Mija-mijau družina*, *N/A*, *omi pingvines*, *Opasan miš*, *Paja patak (Kacsza Pali)*, *Pifú*, *Pinokio (Pinokkió)*, *Princeza na zrnu grašku (Borsószem királykisasszony)*, *Princeza Sirene (A kis hableány)*, *Ružno pače (A rút kiskacsa)*, *Snežana i sedam patuljak (Hóféherke és a hét törpe)*, *Tri mala praseta (A három kismalac)*, *Trnova Ružica (Csipkerózsika)*, *Vuk*, *Winx*.

4. ÖSSZEGZÉS

A tanulmány a vajdasági magyar tannyelvű középiskolai tanulók szerb–magyar kétnyelvűvé válásának néhány kérdését mutatja be. Előző tanulmányainkban kitértünk rá, hogy adatközlőink mely életszakukban és kitől, valamint hol tanulták a szerb nyelvet (1. Bevezető). Most pedig azt elemeztük, hogy mely szerb nyelvű szavakat, mondatokat, valamint mondókákat tanulták meg a vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos középiskolások első ízben szerb nyelven. A gyermekkori kétnyelvűvé válás további fontos állomása a mesefilmek, azaz a rajzfilmek nézése gyermekkorban, mivel a kedvelt mesefilm szókészlete, állandósult szókapcsolatai révén ugyancsak a gyermekkori kétnyelvűvé válás egyik kiindulópontja. Erre is kitértünk tanulmányunkban. A rajzfilmek sorából a *Sunder Bob Kockalone* c.

mesefilm emelkedik ki a mesefilmek sorából, 66 alkalommal fordul elő, messze megelőzve társait. A leggyakoribb szóalak az édesanya szerb nyelvi megfelelője, a *mama*. A mondatok közül a *Ćao!* és a *Dobar dan!* köszönésformák jelennek meg leggyakrabban (56 alkalommal). Ugyanakkor azt is leszögezhetjük, hogy a családtagok megnevezése összességében gyakoribb előfordulást mutat, mint a köszönésformák gyakorisága. A mondókák közül viszont az *Eci*, *peci*, *pec* kezdetű mondóka fordul elő leggyakrabban (42 alkalommal).

Jelen tanulmány adatai az alábbi eltéréseket mutatják a gimnáziumokban és a szakiskolákban tanuló vajdasági magyar tannyelvű iskolások között: arra a megállapításra jutottunk, hogy mindössze egy kérdés kapcsán mutatható ki a markáns különbség a két adatközlői csoport vonatkozásában. A gimnáziumi tanulók 55,79%-a, a szakiskolásoknak viszont csupán a 11,75%-a nem emlékszik, hogy mely szót, mondatot vagy mondókát tanulta meg gyermekkorában először szerb nyelven. Az egyéb fentebb ismertetett szerb nyelvi vonatkozásokban 3% alatt mozognak az eltérések a vajdasági magyar tannyelvű gimnáziumokban és szakiskolákban tanuló 3. és 4. osztályos tanulók válaszaiban. Szerettük volna felhívni a figyelmet a szerb nyelvtanulás kezdeti szakaszának néhány vonatkozására. Tanulmányunkat a továbbiakban kiegészíti több olyan értekezés, amely a vajdasági magyar tannyelvű szakiskolások szerb nyelvi attitűdjét ismerteti. Célunk, hogy a kapott szerb nyelvi attitűdök felhasználhatók legyenek a középiskolai szerb nyelvi tantárgyprogramhoz, hogy tudatosítsuk magyar tannyelvű középiskolásainkban a funkcionális-szituatív kétnyelvűséget, valamint a szerb–magyar kódváltások aspektusait. Azt mindenképpen leszögezhetjük a kapott eredmények alapján, hogy a korai, gyermekkori familiáris és intézményes keretek között történő nyelvtanulás rendkívül fontos kétnyelvűvé válás folyamatában.

Kovács Rácz Eleonóra

THE SERBIAN LANGUAGE IN EARLY CHILDHOOD: FIRST WORDS, SENTENCES, RHYMES, FAVOURITE CARTOONS AND ANIMATED FILMS

Summary

This study presents some fundamental linguistic attitudes towards becoming a Serbian-Hungarian bilingual among third- and fourth-grade grammar and vocational school students, who are native speakers of Hungarian in Vojvodina. In our study, we address some of the issues of early bilingualism: in our previous studies, we showed at what time, from whom and where our informants learned Serbian (see Introduction). Now we are analyzing which Serbian words, phrases and rhymes were learned first in Serbian by third- and fourth-grade

secondary school students who are native speakers of Hungarian. Another important stage in the process of becoming bilingual in childhood is watching cartoons and animated films, as the vocabulary and phrases used in the favorite story are also one of the starting points for becoming bilingual in childhood. This was also addressed in our study. The frequency of the learned Serbian words, phrases, and rhymes in reference to grammar and vocational schools is also presented in addition to the whole sample. Based on the results, we can state that the students in Vojvodina, who are native speakers of Hungarian, first acquired the words for family members and the vocabulary related to forms of greetings. Also, “Eci peci pec” was the most common rhyme. The most frequently watched cartoon was *Sunder Bob Kockalone*. All of these can be the starting point for Serbian language learning.

Keywords: attitudes towards the Serbian language, Vojvodina, Hungarian L1 secondary school students, childhood bilingualism, usage-oriented, functional language teaching.

REČI, REČENICE, BROJALICE IZ SRPSKOG JEZIKA, ODNOSNO OMILJENI CRTANI FILMOVI NA SRPSKOM JEZIKU IZ DETINJSTVA

Rezime

Ovo istraživanje predstavlja neka bitna pitanja jezičkog stava nastanka srpsko-mađarskog bilingvizma kod učenika 3. i 4. razreda gimnazija i stručnih srednjih škola na mađarskom nastavnom jeziku u Vojvodini. U studiji se dotičemo nekih pitanja ranog nastanka bilingvizma. U prethodnim studijama smo predstavili u kojoj životnoj dobi i pod kojim okolnostima su naši ispitanici učili srpski jezik (1. Uvod). Sada smo pak, analizirali koje srpske reči, rečenice, odnosno brojalice su učenici 3. i 4. razreda srednjih škola na mađarskom nastavnom jeziku u Vojvodini prvo naučili na srpskom jeziku. Još jedan važan korak u razvoju dečijeg bilingvizma je gledanje ekranizovanih bajki, odnosno crtanih filmova, jer fond reči, ustaljene konstrukcije reči u omiljenim filmovima takođe služe kao polazna osnova nastanka bilingvizma u detinjstvu. Učestalost pojavljivanja naučenih srpskih reči, rečenica, brojalica predstavljamo na celokupnom uzorku, ali i posebno kod učenika gimnazija i stručnih škola. Na osnovu dobijenih rezultata možemo konstatovati da su učenici srednjih škola na mađarskom nastavnom jeziku u Vojvodini prema sopstvenom priznanju prvo usvojili nazive članove porodice i oblike pozdravljanja, a od brojalica je najučestalija *Eci peci pec*. Najčešće gledani crtani film je pak *Sunder Bob Kockalone*. Sve to je poslužilo kao polazište za usvajanje srpskog jezika.

Ključne reči: učenje srpskog jezika, gimnazije i stručne srednje škole na mađarskom nastavnom jeziku u Vojvodini, bilingvizam u detinjstvu, rečenice, reči i brojalice na srpskom jeziku.

IRODALOM

- Andrić, E. (2002). A szerb nyelv hatása a kétnyelvű gyerekek magyar nyelvhasználatára Vajdaságban. In: Dr. Lengyel Zsolt – Dr. Navracsics Judit (szerk.): V. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem 2002. május 26–30. – Jubileumi kötet CD-n. Balatonalmádi: VE Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Andrić, E. (2003). A szerb nyelv hatása a magyar általános iskolás tanulók nyelvére a Vajdaságban. In: Gábrityné dr. Molnár Irén – Mirnic Zsuzsa (szerk.): Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások. Szabadka: MTT Könyvtár 7. 193–213.
- Andrić, E. (2004a). A vajdasági magyar gyerekek nyelvhasználatában tapasztalható környezetnyelvi hatásokról. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 153–162.
- Andrić, E. (2004b). Iskoláskori kétnyelvűség Vajdaságban. In: Papp György (szerk.): Mi ilyen nyelvben élünk. Szabadka: MTT Könyvtár 9. 249–267.
- Andrić, E. (2005). Szerb lexikai hatások a vajdasági magyar nyelvben. In: Anyanyelvünk szolgálatában. Ada: A Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület jubileumi kiadványa. 44–54.
- Andrić, E. (2006). A vajdasági diákok kétnyelvűsége. In: Hungarológiai Közlemények. 37. é. 1. sz. 99–115.
- Andrić, E. (2007a). A vajdasági diákok kétnyelvűsége. In: Nyelv, nemzet, identitás – VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. Debrecen – Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 209–220.
- Andrić, E. (2007b). A szabadkai diákok kétnyelvűsége és magyar nyelvhasználatuk jellemzői. In: Hungarológiai Közlemények. 38. é. 2. sz. 52–70.
- Andrić, E. (2008). Az ürményházi diákok kétnyelvűsége és magyar nyelvhasználatuk jellemzői. In: Hungarológiai Közlemények. 39. é. 4. sz. 62–73.
- Andrić, E. (2009a). Dvojezičnost mađarskih đaka u Vojvodini. In: Melanije Mikeš: Višejezični svet. Novi Sad: Filozofski fakultet. 37–55.
- Andrić, E. (2009b). A szenttamási gyerekek kétnyelvűsége és magyar nyelvhasználatuk jellemzői. In: Hungarológiai Közlemények. 40. é. 4. sz. 75–99.
- Andrić Edit 2010. Az újvidéki magyar általános iskolások kétnyelvűsége In: Hungarológiai Közlemények. 41. é. 4. sz. 94–114.
- Andrić, E. (2012). Az újvidéki középiskolások magyar nyelvi tudatáról. In: Hungarológiai Közlemények. 42. é. 1. sz. 69–84.

- Barlai, J. – Gábrity Molnár, I. (szerk.) (2008). Hazaérsz. Esély és egyenlőség a Vajdaságban. Szabadka: Grafoprodukt, Vajdasági Módszertani Központ.
- Bene, A. (2012). A vajdasági magyarok nyelvhasználati szokásairól. Szocio- és pszicho-lingvisztikai tanulmányok. Óbecse: Lux Color Printing.
- Čudić, M. (2003). Prilog izučavanju mađarsko-srpskih jezičkih interferencija u severnoj Vojvodini. In: Filološki pregled. 30. é. 2 sz. 187–205.
- Gábrity Molnár, I. (2007). Vajdasági fiatal magyar diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei. In: Karrierutak vagy parkolópályák? Friss diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei a Kárpát-medencében. MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Bp. 132–173.
- Göncz, L. (1985). *A kétnyelvűség pszichológiája*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Göncz, L. (1991). A vajdasági magyar-szerbhorvát kétnyelvűség pszichológiai kutatásai. In: Györi-Nagy Sándor – Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*. Budapest: Széchenyi Társaság. 88–99.
- Göncz, L. (1995). A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben. In: Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest: Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. 65–81.
- Göncz, L. (1999). *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz, L. (2004). Újabb nyelvi adalékok a vajdasági magyar beszélők nyelvhasználati szokásaihoz. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvjárásvesztés és attitűdváltás a vajdasági magyar fiatalok körében. Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré. A 13. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 13–25.
- Grabovac, B. (2005). Emlékezeti szerveződés, nyelvtanulás, fordítás. Társadalom és tudomány. (Organizacija pamćenja, učenje jezika, prevodenja. Društvo i nauka.) Újvidék: Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium. 159–173.
- Grabovac, B. (2009). Egynyelvű és kétnyelvű kognitív működés. Integrálás, felzárkóztatás, esélyegyenlőség. Az esélyegyenlőség és felzárkóztatás vetületei az oktatásban III. (Jednojezično i dvojezično kognitivno funkcionisanje, integrisanje, sustizanje, jednake mogućnosti. Aspekti jednake mogućnosti i sustizanja) Újvidék: Forum Könyvkiadó, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, 200–212.
- Grabovac, B. 2010. Hasonlóságok és különbségek – egynyelvű és kétnyelvű nyelvi fejlődés és működés. Korszerű módszertani kihívások. (Sličnosti i razlike – jednojezični i dvojezični jezički razvoj i funkcionisanje. Savremeni

- metodološki izazovi) E-book. Szabadka: Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, 1–9.
- Grabovac, B. (2011). Kétnyelvűség a szemantikus differenciál és a Stroop-teszt tükrében. A magyar nyelv a többnyelvű Vajdaságban, a korszerű európai régiómodellben 1. (Dvojezičnost u svetlu semantičkog diferencijala i Strup testa. Mađarski jezik u višejezičnoj Vojvodini, u savremenom evropskom regionalnom modelu), 60–73.
- Grabovac, B. (2012). Kétszavas érzelmi Stroop-feladat egynyelvű és kétnyelvű vajdasági közegben. A magyar nyelv a többnyelvű Vajdaságban II. (Strupov emocionalni zadatci od dve reči u jednojezičnom i dvojezičnom vođovodanskom okruženju. Mađarski jezik u višejezičnoj Vojvodini II.) Szabadka: Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Kar, 56–69.
- Grabovac, B. (2013). Mérési módozatok a kétnyelvűség-kutatásban és az affektív tudományokban. Tudományos diszkurzusok. (Načini merenja u istraživanju dvojezičnosti i u afektivnim naukama. Naučni diskursi.) Szabadka: Vajdasági Magyar Tudóstalálkozó Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, 83–86.
- Grabovac, B. – Pléh, Cs. (2014). Emotional activation measured using the emotional Stroop task in early Hungarian–Serbian bilinguals from Serbia. (Editor in Chief László Dávid) Acta Linguistica Hungarica. Sapientia Hungarian University of Transylvania. Scientia Publishing House. Vol. 61, Number 4. 423–441.
- Kovács Rácz, E. – Halupka-Rešetar, Sz. (2017a). Szerb és angol nyelvi attitűdök a vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos gimnáziumi tanulók körében. Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XLII-1, 149–169.
- Kovács Rácz, E. – Halupka-Rešetar, Sz. (2017b). Stavovi prema srpskom jeziku među učenicima vođovodanskih srednjih škola na mađarskom nastavnom jeziku. Nasleđe 38, 141–161.
- Láncz, I. (1996.). A köznyelvűsödés útján. In: Láncz Irén: Nyelvünk – nyelvhasználatunk. Budapest: Betli Bt. 43–53.
- Mikes, M. (1995). A szerbhorvát-magyar kétnyelvűséget érintő szociolingvisztikai kutatások a Vajdaságban. Kassai Ilona (ured.). Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai. – Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete 27–36.
- Mirnic, K. (2003). Nemzeti kisebbségből szórványnépesség. In: Gábrity dr. Molnár Irén–Mirnic Zsuzsa (szerk.): Kisebbségi létjelenségek. Szabadka: MTT Könyvtár 7. 25–84.

- Molnár Csikós, L. (1974). Szociolingvisztikai vizsgálatok a Dunatájon. In: *Létünk*. 4. é. 5–6 sz. 76–83.
- Molnár Csikós, L. (1995). A vajdasági magyar diáknyelv napjainkban. In: *Híd*. 59. é. 347–351.
- Molnár Csikós, L. (1998). Az anyanyelven való tanítás a jugoszláviai magyarok körében. In: *Vajdasági útkereső*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság. 191–196.
- Molnár Csikós, L. (2000). Vajdasági diákok nyelvhasználati viselkedése. In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 157–163.
- Papp, Gy. (2004). Szólásinterferencia és szólásvesztés. In: Papp György (szerk.): *Mi ilyen nyelvben élünk*. Újvidék–Szabadka: Verzal. 269–282.
- Rajslí, I. (1995). Nyelvi adaptálódás és kódváltás a megváltozott körülmények között. In: Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Budapest: Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. 299–305.
- Rajslí, I. (1996). A kódváltás jelensége a fiatalok nyelvhasználatában. *Ada: Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok*. 68–73.
- Takács, I. (2011). A vajdasági magyar diákok környezetnyelvhez és idegen nyelvhez való viszonyulása. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*. Miskolc: 6/1., 215–182. >http://www.matarka.hu/koz/ISSN_1788-9979/BTK_MFI_1_2011/ISSN_1788-9979_BTK_MFI_1_2011_215-231.pdf< 5.04. 2015.
- Vukov Raffai, É. (2009). A kétnyelvűség megítélése kétnyelvű környezetben. In: Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. 15. Élőnyelvi Konferencia. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó.
- Vukov Raffai, É. (2012). *Az örökíró, a hémijszka, és ami körülöttük van*. Szabadka: Grafoprodukt.

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду објављује оригиналне научне, прегледне научне и стручне радове из области филолошких, лингвистичких и друштвених наука. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени, као ни они који не задовољавају научне критеријуме. Ако је рад био изложен на научном скупу, или је настао као резултат научног пројекта, тај податак ваља навести у напомени на дну насловне странице текста.

Аутор је дужан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се односе на истраживање, тако и библиографски подаци и наводи из литературе. Радови се пре рецензирања подвргавају провери на плагијат.

Годишњак објављује радове наставника и сарадника Факултета као и аутора по позиву Уређивачког одбора из иностранства и других универзитета из земље. У *Годишњаку Филозофског факултета* се објављују радови са највише три коаутора. Свако може да понуди само један рад за објављивање, било да је једини аутор или коаутор. Аутори могу једном да објаве прерађени део из своје докторске дисертације, с тим што поклапање с изворним текстом не сме бити више од 30%.

Предаја рукописа

Радови се предају у електронском облику у .doc или .docx формату на web страници часописа <http://godisnjak.ff.uns.ac.rs> уз обавезну претходну регистрацију. Рад се предаје у неколико корака:

1. Одабир секције и унос основних информација о предаји.
2. Достављање докумената: потребно је доставити засебно
 - „насловну страну”;
 - рукопис који садржи све илустрације (сlike и графиконе); поред тога још и
 - илустрације у одвојеним фајловима.
3. Унос метаподатака: потребно је унети
 - наслов рада на српском и енглеском
 - апстракт на српском и енглеском
 - све ауторе и коауторе
 - језик рада

- установе подршке (уколико је рад резултат рада на пројекту) на српском и енглеском
- референце (све референце морају бити одвојене празним редом).

Рецензирање

Поступак рецензирања је анониман у оба смера, стога аутори морају да уклоне све информације из текста, одн. фајла на основу којих би могли да буду идентификовани, и то на следеће начине:

а) анонимизацијом референци које се налазе у тексту и које су ауторове,

б) анонимизацијом референци у библиографији,

в) пажљивим именовањем фајлова, како се не би видело ко је творац (нпр. File > Check for Issues > Inspect Document > Document Properties and Personal Information > Inspect > Remove All > Close).

Радове рецензирају два квалификована рецензента, и то један интерни, са Филозофског факултета, а други рецензент је екстерни.

Аутор се аутоматски обавештава о томе да ли је његов чланак прихваћен за објављивање или не чим се процес рецензирања заврши. Процес рецензирања подразумева проналажење два рецензента, њихово оцењивање рада, ауторске исправке (ревизије) уколико су захтеване од стране рецензента и уколико је потребно, још једно читање рада од стране рецензента, а завршава се предајом коначне верзије рада која је спремна за процес лектуре и даље припреме за објављивање. Уколико један од рецензента да позитивну, а други негативну оцену проналази се трећи рецензент који даје коначну оцену рада. Уколико се категорије рада коју рецензенти одреде не слажу, проналази се трећи рецензент који чија оцена одлучује којој категорији рад припада. Рок за објављивање прихваћених радова је најкасније 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, уколико је то од њега затражено.

Језик и писмо

Радови се публикују на свим језицима који се изучавају на Филозофском факултету у Новом Саду (српски, мађарски, словачки, румунски, русински, руски, немачки, енглески, француски), и то латиничним писмом, изузев радова на руском који се штампају ћирилицом, али и код њих референце морају да стоје латиничном (због захтева иностраних база за индексирање часописа), док се у загради наводи да је библиографска јединица објављена ћирилицом.

Форматирање текста

Текстови се пишу у програму Microsoft Word, фонтом Times New Roman. Величина фонта основног текста је 12 (сем код блок цитата, односно цитата од преко 40 речи, где величина фонта износи 11). Проред основног текста је 1,15. Сваки први ред новог пасуса је увучен (Paragraph/Indentation/Special: First line 12.7 m), а текст треба изравнати са обе стране („justify”). Не треба делити речи на крају реда на слоге. Странице треба да буду нумерисане, а формат странице је А4.

За фусноте се користе арапски бројеви, од 1 па надаље (осим првих двеју означених звездицом – које се прикључују имену првог аутора, односно наслову рада). Фусноте се пишу величином фонта 10.

Графички прилози треба да буду црно-бели и уређени у изворном формату. Њихову величину и сложеност треба прилагодити формату часописа, како би се јасно видели сви елементи.

Радови који не задовољавају формалне стандарде не могу да уђу у поступак рецензирања.

Насловна страница

Сви радови имају насловну страницу која треба да у горњем левом углу садржи име(на) аутора са именом институције, испод тога пун наслов прилога центрирано, верзалом, затим број карактера текста (укључујући фусноте и референце) и фусноту која је обележена звездицом (*, **). Звездица (*) која се налази иза имена јединог или првог аутора односи се на прву фусноту на дну странице која садржи e-mail адресу аутора, а две звездице (**) се додају иза наслова рада и односе се на другу фусноту, која треба да садржи име и број пројекта, захвалницу, напомену да је рад излаган на научном скупу итд. Иза насловне стране следи прва страна текста, са идентично наведеним насловом рада а затим остали елементи рада.

Структура чланка

Рукопис понуђен за штампу треба да има следеће елементе: име и презиме аутора, институцију у којој је запослен, наслов рада, сажетак, кључне речи, текст рада, резиме и научни апарат (редоследом којим су овде наведени).

Изворни, тј. *оригинални научни рад* мора јасно да представи научни контекст питања које се разматра у раду, уз осврт на релевантне резултате из претходних истраживања, затим опис корпуса, методологију и циљеве истраживања, анализу корпуса, односно истраженог питања уз обавезан закључак са јасно представљеним резултатима истраживања.

Прегледни научни рад треба да пружи целовит и критички приказ одређеног научног проблема као и критички однос према релевантној

литератури (са посебним освртом на разлике и недостатке у тумачењу резултата), и теоријски заснован став аутора.

Стручни чланак треба да буде приказ резултата развојних а не фундаменталних истраживања, ради примене у пракси и ширења већ познатих знања, ставова и теорија, с нагласком на употребљивости резултата. Поред теоријског ретроспективног и експликативног дела, овакви чланци треба да садрже аналитичко експериментални део у којем се решавају задати проблеми, доказују хипотезе. Такви радови треба да садрже и део у којем се нуде могућа решења актуелног проблема.

Наслов рада

Наслов треба да што верније опише садржај чланка, треба користити речи прикладне за индексирање и претраживање у базама података. Ако таквих речи у наслову нема, пожељно је да се наслову дода поднаслов.

Апстракт и кључне речи, резиме

Пре основног текста рада, испод наслова, следи апстракт, кратак информативан приказ садржаја чланка, који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Апстракт се пише на језику основног текста у једном параграфу, и то не дужи од 200 речи, величином фонта 10, са проредом 1.15. Саставни делови апстракта су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У интересу је аутора да апстракт садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Испод апстракта са насловом *Кључне речи*: треба навести од пет до десет кључних речи (то треба да буду речи и фразе које најбоље описују садржај чланка за потреба индексирања и претраживања).

Резиме на енглеском језику се пише на крају текста, а пре литературе, величином фонта 10, са проредом 1.15. Наслов резимеа на енглеском је исписан верзалом, центрирано. У резимеу се сажето приказују проблем, циљ, методологија и резултати научног истраживања, у не више од 500 речи. Резиме не може бити превод апстракта са почетка рада, већ сложенији и другачије формулисан текст. Затим с ознаком *Key words*: следе кључне речи на енглеском (до 10 речи).

Уколико је рад на страном језику, резиме је на српском, а ако је рад на мађарском, словачком, румунском или русинском језику, поред резимеа на енглеском следи резиме и кључне речи на српском.

Обим текста

Минимална дужина рада је 20.000, а максимална 32.000 карактера, укључујући апстракт, резиме и литературу. Радови који не задовољавају дате оквире неће бити узети у разматрање.

Основни текст рада

Основни текст се пише величином фонта 12. Наслови поглавља се наводе верзалом центрирано, а поднаслови унутар поглавља курзивом.

Табеле и графикони треба да буду сачињени у Word формату. Свака табела треба да буде означена бројем, са адекватним називом. Број и назив се налазе изнад табеле/графикона.

У подбелешкама, тј. фуснотама, које се означавају арапским бројевима дају се само коментари аутора, пишу се фонтом величине 10. Изузетак у погледу начина означавања фусноте јесу прве две.

Скраћенице треба избегавати, осим изразито уобичајених. Скраћенице које су наведене у табелама и сликама треба да буду објашњене. Објашњење (легенда) се даје испод табеле или слике.

Цитирање референци унутар текста

Цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитати унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’). Коришћени извор наводи се унутар текста тако што се елементи (презиме аутора, година издања, број странице на којој се налази део који се цитира) наводе у заградама и одвајају зарезом и двотачком (Bugarski, 1998: 24). Цитирани извори се наводе на крају реченице, непосредно пре тачке.

Ако цитат који се наводи у тексту садржи више од 40 речи не користе се знакови навода, већ се цитат пише у посебном блоку, лева маргина (Paragraph/Indentation/Left) је код таквих цитата увучена на 1,5 цм, а фонт је величине 11, на крају се у загради наводи извор. Размак пре и после блок цитата (Paragraph/Spacing/Before и After) је 6пт.

Кад се аутор позива на рад са 3–5 аутора, приликом првог навођења таквог извора потребно је набројати све ауторе: (Rokai–Đere–Pal, & Kasaš, 2002). Код каснијих навођења тог истог извора навести само првог аутора и додати „и др.” уколико је публикација на српском или „et al.” ако је писана на страном језику: (Rokai и др., 1982).

Уколико рад има 6 и више аутора, при првом и сваком даљем навођењу тог рада ставити само првог аутора и додати „и др.” ако је публикација писана на српском или „et al.” ако је књига писана на страном језику.

Када се цитира извор који нема нумерисане странице (као што је најчешће случај са електронским изворима), користе се број параграфа или наслов одељка и број параграфа у том одељку: (Bogdanović, 2000, пара. 5), (Johnson, 2000, Conclusion section, para. 1).

Ако рад садржи две или више референци истог аутора из исте године, онда се после податка о години додају словне ознаке „а”, „б” итд. (Торма, 2000а) (Торма, 2000б). Студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (Halle, 1959; 1962).

Ако се упућује на више студија различитих аутора, податке о сваком следећем одвојити тачком и зарезом (From, 2003; Nastović, 2008), студије се наводе такође хронолошким редом.

Литература

У списку литературе наводе се само референце на које се аутор позвао у раду и то по абecedном реду презимена првог аутора. Референце морају бити исписане Романским писмом, уколико је рад штампан ћирилицом, поред латиничног навођења у загради треба да стоји податак да је оригинални рад објављен ћирилицом. Фонт је величине 12, а облик навода „висећи” (Hanging) на 1,5 цм, као у следећим примерима:

Књиге (штампани извори)

Књига са једним аутором

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Уколико рад садржи неколико референци чији је први аутор исти, најпре се наводе радови у којима је тај аутор једини аутор, по растућем редоследу година издања, а потом се наводе радови у односу на абecedни ред првог слова презимена другог аутора (уколико има коауторе).

Књига са више аутора

Када је у питању више аутора, наводе се сви, с тим што се пре последњег презимена додаје амперсанд, односно „&”. Ако има више од седам аутора, наводи се првих шест, затим се пишу три тачке и на крају последњи аутор:

Dorđević, S.–Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

Rokai, P.–Đere, Z.–Pal, T. & Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.

Књига са уредником или приређивачем, зборник радова

Ако је књига зборник радова са научног скупа или посвећен једној теми, као аутор наводи се приређивач тог дела и уз његово презиме и иницијал имена у загради додаје се „уред.” или „прир.” односно „, ed.” ако је књига писана на страном језику.

Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.

Чланак из зборника

Radović, Z. (2007). Donošenje ustava. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije. 27–38.

Чланак из научног часописа

Đurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485–502.

Чланак из магазина

Чланак из магазина има исти формат као кад се описује чланак из научног часописа, само што се додаје податак о месецу (ако излази месечно) и податак о дану (ако излази недељно).

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110–117.

Чланак из новина

За приказ ових извора треба додати податак о години, месецу и дану за дневне и недељне новине. Такође, користити „str.” (или „p.” ако су новине на страном језику) код броја страна.

Mišić, M. (1. feb. 2012). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.

А ако се не спомиње аутор чланка:

Straževica gotova za dva meseca. (1. feb. 2012). *Politika*, str. 10.

Онлајн извори

Кад год је могуће, треба уписати DOI број. Овај број се уписује на крају описа без тачке. Ако DOI није доступан, треба користити URL.

Чланак из онлајн научног часописа

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

Ако чланак нема DOI број, може се користити URL адреса:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. Preuzeto sa <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

Е-књиге

При цитирању књига или поглавља из књига која су једино доступна „онлајн”, уместо податка о месту издавања и издавачу ставити податак о електронском извору из ког се преузима:

Milone, E. F.–Wilson, W. J. F. (2008). Solar system astrophysics: background science and the inner solar system [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

Веб сајт

Податак о години односи се на датум креирања, датум копирања или датум последње промене.

Kraizer, S. (2005). Safe child. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>

Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Страна унутар веб сајта:

Global warming solutions. (2007, May 21). U: Union of Concerned Scientists. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

Блог и вики:

Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>

Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

Video post (YouTube, Vimeo и слично)

За податак о аутору изма се презиме и име аутора (ако је тај податак познат) или име које је аутор узео као свој алијас (обично се налази поред „uploaded by” или „from”):

Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzeto sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE3>.

Необјављени радови

За резимее са научног скупа, необјављене докторске дисертације и сл. – уколико је навођење таквих радова неопходно, треба навести што потпуније податке.

Smederevac, S. (2000). Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Рукописна грађа наводи се према аутору рукописа, а уколико аутор рукописа није познат, према наслову. Уколико рукопис нема наслов, наслов му даје онај који о њему пише. Следећи елемент је време настанка текста, затим место и назив институције у којој се рукопис налази, сигнатура и фолијација.

Уредништво часописа *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Др Зорана Ђинђића 2.

21000 Нови Сад

Tel: +381214853900

www.ff.uns.ac.rs

Припрема за штампу и редизајн корица

Игор Лекић

Штампа

Сајнос, Нови сад

Тираж

150

ЦИП – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1+80/82(058)

ГОДИШЊАК Филозофског факултета у Новом Саду = Annual review of the Faculty of Philosophy /главни и одговорни уредници: Едита Андрић, Дамир Смиљанић – 1956, књ.1-1975. књ.18-1990. књ. 19- . Нови Сад: Филозофски факултет, 1956-1975; 1990- . – 23 цм.

Годишње. – текст и сажети на српском и на страним језицима.
– Прекид у издавању од 1976. до 1989. год.

ISSN 0374-0730 (Штампано издање)

ISSN 2334-7236 (Online)

COBISS.SR-ID 16115714